

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

YIL / YEAR: 39

CİLT / VOLUME: 117

SAYI / NUMBER: 231

ISSN: 0255-0644

SAYI:
231

KASIM - ARALIK 2017
NOVEMBER - DECEMBER 2017

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World
ISSN: 0255-0644

2017 / 231
KASIM - ARALIK
NOVEMBER - DECEMBER

İstanbul - 2017

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Researches About The Turks All Around The World - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turana.org - dizgi@turana.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti: Halkalı Caddesi No: 245 Sefaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 698 93 54

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVOÑOJE** • Nicolaus Copernius Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ercan DÜLGEROĞLU** • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Halic Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Vasili GAYFULİN** • Tatar Milli Üniversitesi / Tataristan
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram KODAMAN** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Roza NESEPOVA** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan

Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Stefan VARBAN • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Salih OKUMUŞ • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognozi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipte olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraiü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale içi başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Bir eserin ilk kullanımında kaynak ve yazar adının tam künyesi, aynı yazarın birden fazla eserinden yararlanılması durumunda ve genel olarak herhangi bir kaynağın sonraki kullanımlarında kısaltma ve basım yılı tercih edilebilir.

Örnek: Muhsin Kadioğlu, *Turan Yolunda Macaristan İzlenimleri ve Turancılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 2014, s. 57.

10. Kaynaklar: Makalenin sonunda, çalışma esnasında yararlanılan kaynaklar, yazarların soyadları esas alınarak alfabetik biçimde sıralanmalıdır.

Örnek: SÜMER, Kutluk Kağan: "Türkiye ve İran'ın Ortak Tehdit Algıları ve Çıkarları Açısından Orta Doğu Bölgesinde Son Gelişmelerden Kuzey Irak Referandumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 230, Yıl: 39, Cilt: 117, Eylül-Ekim 2017, s. 9-26.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Sabit DOKUYAN • Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlhan EROĞLU • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Uğur GÜRSU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Gülten HERGÜNER • Sakarya Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Pınar Özden CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Hüsrev ÇELİK • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TUNGUZ HALKI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-I: MOHE'LAR

STUDIES ON TUNGUS PEOPLE-I: MOHES

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM 9

MİSAK-I MİLLİYE GÖRE KUZEYDOĞU SINIRLARI VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

*THE NORTHEASTERN BORDERS IN ACCORDANCE WITH THE NATIONAL PACT (MİSAK-I MİLLİ)
AND ITS EFFECT ON TURKISH-RUSSIAN RELATIONS*

Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT 25

RUS KANUNNAMELERİ İŞİĞİNDA TÜRKİSTAN EYALETİ (OBLASTI) GEÇİCİ NİZAMNAMESİ VE TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ'NİN TEŞEKKÜLÜ (1865-1867)

*TURKISTAN OBLAST'S TEMPORARY CHARTER AND THE ORGANIZATION OF
TURKISTAN VICEROYALTY IN THE LIGHT OF RUSSIAN LEGAL CODES (1865-1867)*

Doç. Dr. Şahin DOĞAN 43

SON DÖNEMLERDE ORTAYA ÇIKAN BELGELER İŞİĞİNDA DOĞUMUNUN 120. YILINDA KAZAK YAZAR VE EDEBİYAT ARAŞTIRMACISI MUHTAR AVEZOV'UN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE TESPİTLER

*ASSESSMENTS ON THE LIFE AND WORKS OF MUKHTAR AVEZOV,
PROMINENT KAZAK WRITER, ON THE OCCASION OF HIS 120TH BIRTHDAY IN THE LIGHT OF
DOCUMENT RELEASED IN THE RECENT YEARS*

Prof. Dr. Abdolvahap KARA - Dr. Diar KONAYEV 59

1968 OLAYLARI'NIN TÜRK SİYASETİNE ETKİSİ: MİLLİYETÇİ HAREKETİN "KOMANDO" KAMPLARI

*THE EFFECT OF 1968 EVENTS IN TURKISH POLITICS: NATIONALIST MOVEMENT'S
"COMMANDO" CAMPS*

Doç. Dr. Celil BOZKURT 67

ANKARA YÜKSEK ZİRAAT ENSTİTÜSÜ: TAM BAĞIMSIZLIK YOLUNDA BİR ANIT KURUM A HIGH AGRICULTURE INSTITUTE: A MONUMENTAL INSTITUTION ON FULL INDEPENDENCE

Yrd. Doç. Dr. Umur AŞKIN 85

GAZNELİ SULTAN MAHMUD İLE KARAHANLI İLİG HAN'IN HORASAN MÜCADELESİ THE STRUGGLE BETWEEN GHAZNAVID MAHMUD AND KARAKHAN ILIG KHAN ON KHORASAN

Güngör AKSU - Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL 115

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TOPLUMUNDA EĞİTİM ARACI OLARAK SPOR <i>SPORTS IN THE PRE-ISLAMIC TURKIC SOCIETY AS EDUCATIONAL MEAN</i>	
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU	127
BİR ESNAF TEŞKİLÂTI OLAN AHİLİĞİN İDARİ VE MESLEKİ YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ <i>AN OVERVIEW OF THE ADMINISTRATIVE AND PROFESSIONAL STRUCTURE OF AHI-ORDER, A TRADESMEN ORGANIZATION</i>	
Yrd. Doç. Dr. Bahattin KELEŞ	137
MUHAMMED MUSADDIK'IN İRAN PETROLLERİNİ MİLLİLEŞTİRME ÇABALARI VE SONU <i>MUHAMMED MUSSADIK'S ATTEMPTS TO NATIONALIZE IRANIAN PETROLEUM AND THE RESULTS</i>	
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYA	157
TANZİMAT FERMANI BAĞLAMINDA İSPENÇ VERGİSİ <i>ISPENC TAX IN THE CONTEXT OF THE TANZİMAT EDICT</i>	
Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL	167
NEOLİTİK ÇAĞDAN İTİBAREN BAYKAL GÖLÜ ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜRLERİN TÜRKLERLE OLAN BAĞLANTILARI <i>LINKS OF THE CULTURES ON BAIKAL LAKE SURROUNDINGS WITH TURKS SINCE NEOLITHIC AGE</i>	
Dr. Elvin YILDIRIM	183
KURULUŞUNDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TÜRK ASKERİ HAVACILIĞI <i>THE TURKISH MILITARY AVIATION FROM THE ESTABLISHMENT TO WORLD WAR I</i>	
Ali Onur KARA	193
YAPILANDIRMACI YAKLAŞIMIN TÜRK EĞİTİM TARİHİNDEKİ KÖKENLERİ: İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU'NUN EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ <i>THE ORIGINS OF THE CONSTRUCTIVIST PHILOSOPHY OF EDUCATION IN TURKISH HISTORY OF EDUCATION: THE EXAMINATION OF ISMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU'S EDUCATIONAL VIEWPOINT</i>	
Eyüp CÜCÜK - Fadıl ŞİRAZ - Emrah Berkant PATOĞLU	207
KİTAP TANITMA: TÜRKÇENİN SIRLARI	
Cansu DIRAMALI	229
KİTAP TANITMA: TÜRKLERİN ALTIN ÇAĞI	
Tuğrulhan KARADUMAN	235

TUNGUZ HALKI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-I: MOHE'LAR

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türk tarihini iyi anlayabilmek için, Türklerin etrafındaki toplulukların tarihini bilmek gerekmektedir. Bunlardan birisi, Ural-Altay topluluğu olan Tunguzlardır. Tunguzlar üzerine ülkemizde münferit bir çalışma yapılmamıştır. Tunguzların kökenini, yaşadıkları coğrafyayı, kültürlerini, dillerini, kabilelerini, Türklerle ve Çinlilerle ilişkilerini bilmek, Türk tarihini anlamayı kolaylaştıracağıdır. Tunguzlarla ilgili araştırmalarımızın ilkinde, Gök-Türkler devrinin kudretli Tunguz topluluğu olan Mohe'leri inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: Tunguzlar, Mohe'lar, Mançurya, Türkler, Çinliler.

Studies On Tungus People-I: Mohes

Abstract

It is necessary to know the history of the groups who surround the Turks, for understanding Turkic history better. One of these groups is Tungus, the Ural-Altai people. There has been no specific study on Tungus people in our country. It will be easy to understand the Turkic history by studying roots, geography, culture, language, tribes, and relations with Turks and China of the Tungus people. In the first paper on Tungus studies, we will examine powerful Mohe people who were one of the Tungus peoples in the time of Gok-Turks.

Keywords: Tunguses, Mohe, Manchuria, Turks, Chinese.

Tunguzlar, Asya kıtasında Türklerle yakın bağları olan bir millettir. Kimilerine göre bu iki milletin dili aynı dil grubundadır ve hatta bu iki milletin kültüründe müşterek unsurlar bulunmaktadır. Türklerin, Türkistan'da, Asya'da büyük bir güç haline geldikleri devirlerde kökeni milattan önceki bin yıllara dayanan bu millet ile ilişkiler kurdukları, bu milletin esas coğrafyası olan Mançurya'ya seferler yaptıkları, zaman zaman da bölge halklarını kendilerine bağladıkları bilinmektedir. Türk tarihini anlamak için, Türklerin ilişki kur-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi, kursatyildirimtr@yahoo.com.

dukuları millet ve toplulukların tarihlerini bilmek gerekmektedir. Bu konudaki çalışmaların Türkiye’de çok az olduğu aşikardır. Türklerin tarih boyunca yakın temaslar kurdukları Tunguzlar ve onların coğrafyası olan Mançurya üzerine müstakil araştırmalar yoktur. Bu münasebetle varlığını hissettiğimiz bu boşluğu doldurmak üzere Tunguzlar üzerine bazı araştırmaları dikkatlerinize sunmak istiyorum. Bu araştırmaların ilkini, Tunguzların en bilinen topluluklarından, Gök-Türkler devrinin kudretli halkı Mohe’lara ayırıyorum. Böyle bir çalışma ise birkaç alt başlık altında incelenmelidir.

1. Tunguzların Kökeni:

Bu konuda öncelikle Tunguz adına temas etmek lazımdır. Literatürde ortaya çıktığından beri, “*Tunguz*” adıyla ilgili çok farklı görüşler ileri sürülmüştür:

i) Tunguz adı, *donki*: “*halk*” sözünden türemiştir. Bu ise Sibiry’a da yerleşik bazı toplulukların öz adlandırmasıdır. Bu görüşü, J.H. Klaproth, *Asia Polyglotta* adlı eserinde öne sürmüştür;

ii) Yakutlar, komşularını aşağılamak için bu adı kullanmışlardır, sonra bu ad genelleşmiştir;

iii) Bu ad başlarda sadece yerel halk arasında kullanılmıştır, ama sonraları araştırmacılar tarafından bölgede benzer diğer tüm topluluklara atfedilmiştir;

iv) Ad, Donghu 東胡 adındaki bir topluluğun adından türemiştir. İlk kez J.P. Abel Rémusat tarafından dile getirilen ve yaygınlık kazanan bu görüş; E. Chavannes, Feng Jiasheng, Lü Zhenyu, Fu Langyun gibi çok sayıda araştırmacı tarafından da kabul edilmiştir. S.M. Shirokogoroff, Shiratori Kurakichi, Ling Chunsheng gibi araştırmacılar bu görüşe karşı çıkmışlardır. Buna göre Donghu’ların içinde sayıldığı umumî “*Doğu Yi’leri*” adı, Çin tarihlerini kaydedenler tarafından Çin’in doğusunda ve Mançurya’daki herkese atfedilmiştir. Üstelik Donghu halkı miladın başlarından beri Çin sınırlarından ve dolayısıyla kayıtlarından uzaklaşmıştır.¹ Böylece Tunguzların adına dair en makul izah, yerli halkın bir adlandırması olabileceğidir. Bilhassa Donghu halkının, proto-Moğol olduğu ve Tunguzların atalarıyla ilgisi bulunmadığı bugün büyük ölçüde anlaşıldığından, Donghu=Tunguz denkliğini kabul etmek çok zordur.

İlim aleminde Tunguzların neşet ettiği yere dair üç farklı coğrafya zikredilmekte, etnik ve siyasi bakımlardan farklı yorumlar yapılmaktadır:²

1) Güneyden yani Çin’den geldikleri görüşü: Finli dilbilimci M.A. Castrén’den (1813-1852) sonra birçok araştırmacıya göre Sibirya’daki halklar arasındaki Tunguzlar, Amur Irmağı kıyılarına göç etmişlerdir. S.M. Shirokogoroff (1889-1934), Amur, Ussuri, Sungari ırmaklarının aktığı topraklarda görülen Tunguzların, Sarı Irmak ve Changjiang (Yangtze; “*Uzun Irmak*”) arasındaki topraklarda yaşarlarken, batıdan gelen Çinlilerin tazyikiyle yerlerinden olup kuzeydoğuya gittiklerini öne sürmektedir. Bu görüş, üç mesnede dayandırılmaktadır:

¹ Pei Huang, “New Light On The Origins Of The Manchus”, *Harvard Journal Of Asiatic Studies*, Cilt: 50, Sayı: 1, Cambridge 1990, s. 240-242.

² Gao Kaijun, *Tonggusi Zuxi de Xingqi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 2012, s. 27, 28.

i) Kuzeydeki Tunguzların giysileri, kemerleri vb. Çin'deki güney, kuzey, kuzeydoğu Çinlilerinkine benzemektedir; buna karşılık Paleo-Sibirlilerinkini, yerli halkinkini andırmamaktadır;

ii) Tunguzlar, Sibirya'daki çevre etkisiyle göz maskesi kullanmışlar veya icat etmişlerdir. Onların bölgede uzun süre kalan kara karşı kullandıkları bu eşya, uzun zamandır kullanılan bir şey değildir ki bu da onların dışarıdan geldiklerini göstermektedir;

iii) Kuzey Tunguzlarının en genel özelliği gama tipidir. Bu ise kuzey ve doğu Çinlileri arasında görülmektedir. Böylece Tunguzların güneyden geldikleri düşünülebilir.

Bu görüşün en zayıf tarafı, Çinlilerin batıdan gelip Tunguzları kuzeye ve kuzeybatıya ittiğini öne sürmesidir. Oldukça müphem olan bu iddianın tarih kaynaklarıyla doğrulanması zordur. Üstelik Çinlilerin batıdan gelen bir halk olduklarına yönelik bir ispatın ortaya konmasını gerektirmektedir. Nihayetinde Çinlilerin ve Tunguzların çok sonraki devirlerdeki benzerliklerinden yola çıkarak, kökene hüküm vermek sağlıklı bir metot değildir. Yine, Çinlilerin Tunguzların atalarını yerlerinden sürdürdüğünü söyleyip hem de bu iki halkın bazı ortak kültür öğelerine sahip olduklarını öne sürmenin tutarsızlık arz ettiğini düşünüyorum.

2) Batıdan geldikleri görüşü: M. Vasiliyeviç'in temel görüşüne göre Tunguzlar batıdaki Baykal Gölü kıyılarından gelmişlerdir. P. Schmidt ise Tunguzların asıl yurdunun batıdaki Selenge Irmağı'nın aktığı topraklar olduğunu öne sürmektedir.

3) Yerli halk oldukları görüşü: Sovyet araştırmacı A.P. Okladnikov tarafından 1960'lı yıllarda ortaya atılmıştır. Buna göre Amur Irmağı'nın kuzeyi ve Ussuri Irmağı'nın doğusundaki topraklar Tunguzların ana yurdudur. Tunguzlar buranın yerli halkıdır. Araştırmacı bu hükmünü arkeolojik kaynaklara göre vermiştir.

Tunguzların kökenine dair etnik ve siyasi bakış açılarından yapılan yorumlar vardır. Buna göre:

i) Tunguzlar, çok eski devirlerde Sushen adı verilen bir halktan türemiştir. Bu görüş Feng Jiasheng, Shiratori Kurakichi, Lucien Gibert gibi alimler arasında yaygındır. Son yıllarda bu, Çinli tarihçi ve antropologlar tarafından da desteklenmektedir;

ii) Tunguzların kökeni Sushen'lara dayanır, ama Sushen'lar homojen bir topluluktur ve Mançurya'daki halkların ortak atasıdır. Kronolojik olarak sonraki halklar Yilou, Wuji, Mohe vb.'dir.;

iii) Sushen'lar, Tunguzların atası olmayıp yerlilerden, Paleo-Asyalı halklardan çıkmaz;

iv) Tunguzların atası olarak addedilen Sushen, etnik değil siyasî bir birliğin adıdır, Yilou da buna dahildir. Böylece Sushen çok farklı etnik grupların ortak adıdır. Meşhur tarihçi Ding Qian tarafından dile getirilen bu görüş Wu Shijian, Liu Chenggan gibi tarihçiler tarafından da kabul edilmektedir.³

³ Pei Huang, "a.g.m.", s. 247-249.

Hem coğrafi hem de tarihi bakımdan şu değerlendirmeyi yapmak istiyorum: Wolfram Eberhard'a göre Çin'in kuzeyinde milattan önceki 1000 yılı etrafına kadar götürülebilen iki eski kültürden bahsedilebilir: At yetiştiren Hun ve domuz yetiştiren Sushen kültürü. Bu iki kültür arasında da Donghu ve Shiwei kültürleri bulunmaktadır. Bu son iki kültür, her iki kültürle de ilişkilidir. Donghu kültürü, M.Ö. VIII. yüzyıla kadar götürülebilir. Donghu ve Shiwei kültürü, Hun ve Sushen'ların birbiriyle temasından doğmuş olabilir.⁴ Dolayısıyla Türklerin, Tunguzların ataları Sushen'ların ve Moğolların ataları Donghu'ların milattan önceki 1. bin yılda yakın bir temas kurduklarını söyleyebiliriz. Tunguzların dillerinin Ural-Altay denen dil grubuna dahil olduğu söylenmektedir. Kültürlerinde Çinlilerden yanında Türklerden ve Moğollardan izler vardır. Ortak kültür öğeleri, tarihi ilişkileri Çin kaynaklarında çok açık bir şekilde anlatılmaktadır. Onların Türkler, Moğollar ve Çinlilerle yakın kültür alışverişi içerisinde olmaları yanında Mançurya'nın yerli halkı, Paleo-Sibir halk ile de karışmaları pek tabiidir. Böylece Tunguzların ataları Sushen'ların birçok etnik kimliği içinde barındıran siyasi bir birlik olduğu kabul edilebilir. Bu durum, Asya tarihinin gerçeklerine en uygun düşenidir. Bununla beraber Tunguzların ataları olarak kaydedilen Sushen kültürü, esasen bir Tunguz kültürüdür.

2. Mohe'ların Kökeni:

Bir Tunguz halkı olan, ataları kaynaklarda sırayla Sushen, Yilou, Wuji olarak zikredilen Mohe 靺鞨'lar; ilk kez VI. yüzyılın ikinci yarısında, Çinlilerin Bei Qi Devleti (550-577) devrindeki kayıtlarda görülmüştür. Bei Qi Shu'nun 7. cildindeki bilgiye göre Shiwei, Kumoxi, Mohe, Qidan halkları elçi gönderip Çin sarayına vergi sunmuşlardır. Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre Kore Yarımadası'nın kuzey kısmından Yalu Irmağı'nın aktığı toprakların kuzey kısmına kadar olan yerlerde Mohe kabileleri yayılıyordu. Mohe'ların tek bir etnik grup, tek dilli bir topluluk olmadıkları anlaşılmaktadır. Onlar temelde Tunguz dilli Sushen ile Moğol dilli Huimo halklarının karışımıdır. Böylece Mohe'ların kökeni ile ilgili iki görüş öne çıkmaktadır:

i) Bunların aslı Sushen'dir ve adları ise Wuji adının dönüşüme uğramış hâlidir;

ii) Onlar, Huimo 靺鞨'lardan gelmiştir; adları Huimo adının değişik bir telaffuzudur.⁵ Bununla beraber Çin kaynaklarında Mohe'ların atalarından biri olarak zikredilen Wuji'lar, bazılarına göre Mohe'lar ile aynı değildiler. Onlar, bir zamanlar Sushen'ların yayıldığı yere hükmeden bir topluluk olarak, çok sayıda Sushen bakiyesi içeriyorlardı. Skirokogoroff, Wuji'nin Kuzey Tunguzlarına dahil olduğunu öne sürmektedir. Değerlendirmesine göre Mançu dilinde *weji*, "orman" demektir ve VI. yüzyılın sonlarında Mohe'lar hakim güç hâline gelince Wuji'ler taygaya yani kesif ormanlara yerleşmişlerdir.⁶ Bir etnograf

⁴ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 144-145.

⁵ Sun Jinji-Zhang Xuanru-Jiang Xiusong-Gan Zhigeng, *Nuzhen Shi*, Jilin 1987, s. 37-38.

⁶ Pei Huang, "a.g.m.", s. 252.

olan Skirokogoroff'un, tarih kaynaklarındaki açık ifadelerle rağmen öne sürdüğü görüş, yine de ciddiye alınmalıdır. Nitekim aşağıdaki kültür bahsinde inceleyeceğimiz gibi Mohe'lar, VII. yüzyıldan itibaren nispeten bozkır kültür dairesine girmişlerdir. Onların kültürüne dair ilk haberler, geleneksel Sushen, Yilou, Wuji'lerinki ile örtüşürken VII. yüzyıldan sonra bazı farklılıklara rastlanmaktadır. Bununla beraber Çin kaynaklarında Mohe'ların yayıldıkları alanlar, kabilelerinin dağılımı açık bir şekilde anlatılmaktadır ve böylece onların Kuzey Tunguzlarına dâhil edilmesi coğrafi bakımdan zor gibi görünmektedir.

Mohe adının anlamıyla ilgili farklı izahlar vardır:

i) Tang Bao Ji 唐寶記 adlı kaynağa göre Mohe adı, "değerli taş", "mücevher" demektir;

ii) Ad, erkeklerinin başlarına bağladıkları bezden kaynaklanır, yani başlığa göre bu adı almışlardır;

iii) Bu adı, Doğu Yi'lerinin kullandıkları "Mo" denen bir müzik aletiyle ilgili görenler de vardır.

iv) Son olarak zayıf bir görüşe göre ise, Qidan Guo Zhi 契丹國志'da Mohe ile Heishui, Nuzhen, Bohai yan yana yazılmaktadır. Bunlar bugünkü Jilin'in kuzey kısmında yaşamaktaydılar. Miduo 洹咄 kabilesi bunların yakınındaydı. Böylece Mohe adı, Miduo adının değişikliğe uğramış hâlidir, sonra genelleşip bütün topluluğa atfedilmiştir.⁷

Mohe'ların kökeniyle ilgili yakınlarda yayınladığım bir makaleye⁸ dayanarak şu ilaveleri yapmaktayım:

i) Köl Tigin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı'nda Bumın Kağan'ın 552 yılındaki cenaze merasimine katılanlar sayılırken önce doğudan, "güneşin doğduğu yerlerden", Bükli (Bükküli veya Bökli) Çöllük halkı zikredilmektedir.⁹ Yazıtlarda bir başka yerde ise Gök-Türklerin Çin esaretinde ve hizmetinde olduğu 630-680 yıllarına atıf yapılarak şöyle denilmektedir: "Elli yıl hizmet edip çalışmış; doğuda, güneşin doğduğu yerlerde Bükli Kağanı'na kadar sefer etmiş"¹⁰;

ii) VII. yüzyılın başlarında yazmış Theophilactos Simocattes'in "Tarih"ine göre "Türlere yenilen Avarların bazıları kaçarak Taugast'a sığındılar... Mağlubiyetleri sebebiyle acze düşen diğer Avarlar, Mucri (mukri, mouchriouxpri) denilenlerin toprağına yerleştiler. Bu millet Taugastların en yakın komşusudur."¹¹;

iii) Tang İmparatorluğu'nun (619-907) resmî sülâle yıllığı olan Jiu Tang Shu'nun 199. cildinde şöyle bir kayıt yer almaktadır: "Mohe 靺鞨'lar, Sushen 肅慎'ların toprağında yaşamaktadırlar. Sonraki Wei 後魏 (Tabgaç Wei, 386-534) zamanında onlara Wuji 勿吉 deniyordu. Çin payitahtının 6 bin küsur li kuzey-doğusundadır. Buranın doğusu denize çıkar, batıdan Tujue (Gök-Türk)'lere

⁷ Nuzhen Shi, s. 39.

⁸ Kürşat Yıldırım, "Bükli Hakkında On İki Not", TEKE Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, Erzurum 2017, s. 557-576.

⁹ Köl Tigin Yazıtı, doğu/4; Bilge Kağan Yazıtı, doğu/5.

¹⁰ Köl Tigin Yazıtı, doğu/8; Bilge Kağan Yazıtı, doğu/8.

¹¹ The History Of Theophylact Simocatta, İng. Terc. M. Whitby - M. Wihby, Oxford University Yay., New York 1986, s. 7, 11-12.

komşudur, güneyinde Gaoli高麗 (Koguryö ve kuzeyinde Shiwei 室韋 vardır. Bu memlekette 10 kabile bulunmaktadır, her bir kabilenin başı ayrıdır. Gaoli 高麗'ye merbut buldukları ve Tujue (GökTürk)'lere bağlı olarak hizmet ettikleri söylenmektedir. En kuzeyde Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe靺鞨'ları yaşamaktadır, bilhassa bunlar güçlüdürler, bu kudretleriyle her seferinde komşularının sınırlarında bela olurlar.”¹²

Bu üç farklı dilde yazılan ana kaynaklarda geçen adlar için çok sayıda görüş öne sürülmüştür. Bence Türkçe telaffuzuyla Bükli adının yazıldığı tarihe ait Çin kaynaklarındaki karşılığı Wuji 勿吉 olmalıdır. Bunun Roma kaynaklarındaki karşılığı ise Mucri veya Mukri'dir. Wuji=Mukri konusunda Chavannes, Marquart, Shiratori, Uchida gibi âlimlerin eşleştirmeleri isabetlidir. Gök-Türklerin ilişki kurdukları, Mançurya'da yaşayan ve Çin kaynaklarında Mohe 靺鞨 olarak geçen halk, erken devirlerde Sushen 肅慎, Yilou 挹婁, Wuji 勿吉 gibi adlarla geçmektedir ki bunlar Tunguzların ataları olarak bilinmektedir. Bu bakımdan Bükli Çöl'ün Mançurya, Bükli Çöl halkının Mohe'lar ve nihayetinde “Bükli Çöllü El” halkının, Koreliler değil Tunguzlar olması gerekir. Üstelik yazıttaki ifadeden Bumın Kağan'ın cenazesine gelenlerin “saat yelkovarı istikametinde” sıralanmasında doğuda sadece Bükli zikredilmiştir. Buna göre Çin kaynaklarındaki Shiwei'yin karşılığı olduğu düşünülen Otuz Tatar ile Kitan (Çince Qidan) gibi Moğol asıllı halklar Bükli'nin kuzeyinde yer almaktadır, yani aslında Gök-Türkler doğuya ilerlediklerinde doğrudan Bükli Çöllig Halk, yani bize göre Tunguzlar ile karşılaşmaktadır, Moğol asıllı halklar biraz daha kuzeyde ve kuzeybatıdaydı. Gaojuli Devleti 668 yılında Çin tarafından yıkılana kadar Mançurya'da kuzeyde bugünkü Chanchun 长春 taraflarına kadar çıkmışlardır. Bununla beraber Bükli olarak anılan halkın topraklarını ellerinde tuttukları için de Kore liderine yazıtlarda “Bükli Kağan” denilmesi ihtimal dâhilinde değildir.

3. Mohe Kültürü:

Esasında Asya'nın bu kısmındaki nemli hava, bataklık topraklardaki kültür, bazı Japon araştırmacılar tarafından dönemlerine göre avcı, yarı avcı-yarı çiftçi, yarı avcı-yarı çoban olarak nitelendirilmektedir.¹³ Bununla beraber Neolitik Çağ'dan (M.Ö. 8000-5500) beri Mançurya bölgesinde temelde yarı avcı-yarı çiftçi toplum görülmektedir. Milâdın başlarında onların bir kısmının inek, at, domuz gibi hayvanlar da beslemeye başladıkları, kısa mızrakları ve küçük atlarıyla avlandıkları söylenmekte¹⁴ ise de tarih kayıtları bu konuda kısıtlıdır.

Coğrafi konumu sebebiyle Mançurya; Çin, Moğolistan ve Sibirya'da çok sayıda etnik grubun karıştığı bir yerdir. Bazılarına göre bu bölge, en az dört yerden gelen tarih öncesi kültüre ev sahipliği yapmıştır: Sarı Irmak vadisi, Moğol çölü ve bozkırı, Pasifik kıyıları, Baykal Gölü etrafındaki tayga bölgesi.¹⁵

¹² *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 5358.

¹³ Egami Namio, *Ajia no Minzoku to Bunka no Keisei*, Tokyo 1985, s. 99 vd.

¹⁴ Namio, *a.g.e.*, s. 104, 106.

¹⁵ Huang, “a.g.m.”, s. 240.

Verdiğimiz genel malumattan sonra, Çin kaynaklarındaki haberlere bakmamız lazımdır. Mohe'ların kültürü hakkında elimizde birkaç ana kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklardan hareket ederek şu bilgileri verebiliriz: Mohe'larda yerleşimlerin ve kabilelerin her birinin kendi beyi vardı, tek bir idâre altında toplanmazlardı. Bu insanlar bedenlen çok kuvvetliydi, Çin'in doğusundaki halklar arasında en güçlüleriydiler. Her bir kabilenin konuşmaları, dilleri ayrı ve farklıydı. Bunların yaşadığı yerde zemin bataklıktı. Şehirler inşa ederler ve yeri oyup içinde yaşarlardı. Evlerinin şekli mezar gibiydi, kapılar göğe doğru açılırdı, merdiven ile dışarı çıkılırdı. Bu memlekette inek-sığır yoktu, araba atı vardı, bunlar tarla sürmek için çifte koşulur, atlar arabayı çekerdi. Burada tahıl olarak darı ve buğday; sebze olarak ayçiçeği ekilirdi. Suyu tabii olarak yoğun ve tuzluydu, öyle ki ağaçların gövdesinden ve tepesinden tuz çıkardı. Tuz gölleri de vardı. Çokça domuz beslenirdi, koyun yoktu. Pirinci işleyerek içki yaparlar, bunu sarhoş olana kadar içerlerdi. Evli kadınlar kumaş etek giyerler, erkek çocuklar ise üstlerine domuz ve köpek derisi ve postu geçirirlerdi. Evlenen akşam, erkek kızın evine gider, kızın memesini tutar ve dururdu. Bundan sonra evliliğe karar verilir ve onlar karı koca olurlardı. Halk başına kaplan ve leopar kuyruğu takardı. Avlanmada mahirdiler. Yayıları üç chi (bir chi, metrenin üçte biridir) ve okları bir chi ve iki cun (bir cun, chi'nin onda biridir) uzunluğundaydı. Taş ile ok başı yaparlardı. Ana-babaları ilkbahar ve yazları öldüğünde gömerler, mezarın üstüne bir ev dikerler, böylece yağın yağmurla mezar bataklık olmazdı; eğer sonbahar ve kış ölürse, cesedi sansarlara atarlardı, sansar ölünün etini yerdi, sonra kalanı alırlardı. Genellikle 7. ve 8. ayda zehirli ilaçlar yapıp ok başlarına sürerlerdi. Hayvanları avladıklarında ok isabet eden hemen öldürdü, hazırlanan zehirli ilaçlar insanları da öldürürdü. Memleketin güneyinde Tutai徒太 Dağı¹⁶ vardı, Wei (Tabgaç) dilinde "dabai大白" demektir. Buradaki kaplan, leopar, bozayı ve kurt insanlara zarar verirdi. Adetlerine göre idrarla ellerini ve yüzlerini yıkarlardı. Çin'in doğusundaki halklar içinde en pisleri bunlardı. İnsanlar adet olarak açık-saçık giyinirlerdi, ama kıskançlardı. Bunların evli kadınları dışarıda açık-saçık gezerler, insanlar bu durumu onların kocalarına söylerler ve bunu öğrenen koca derhal karısını öldürürdü. Karısını öldürdükten sonra pişman olan koca, hemen kendisine haber getireni öldürürdü. Herkes saçlarını örerlerdi. İnsanlar gaddar tabiatlıydı, insafları yoktu, gücü kadirler ve yaşlıları küçük görürlerdi. Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu'daki kayıtlara bakılırsa kültürlerinde VII. yüzyıldan itibaren bazı değişiklikler meydana gelmişti. İnsanları, yazları suyun ve otun arkasından gitmeleri, at kurban etmeleri gibi sebeplerle biraz daha bozkır kültür dairesine girmişlerdi ama yine de koyun, at beslemeyip sadece domuz bakıyorlardı. Bu kayıtlara göre yaşadıkları bir mesken yoktu. Dağlar ve suların arasında toprağı kazarak mağara yaparlar, üstüne ağaç iskelet kurarlar ve toprakla bunun üstünü kapatırlardı. Hep bir arada yaşadıkları bu evlerin şekli Çin'deki mezarlara benzerdi. Yazları suyun ve otun arkasından giderler, kışları mağaralarında yaşarlardı. Oğul babanın

¹⁶ Bugünkü Kuzey Kore ile Çin Halk Cumhuriyeti sınırındaki Paektu Dağı'dır.

varisiydi, vakti gelince bey olurdu. Yazıları ve anlaşmaları yoktu. Askerlikteki silahları arasında boynuz yay ve hu'dan (dikenli bir ağaç) ok vardı. Çok domuz beslerlerdi, zenginlerin yüzlerce baş domuzu vardı. Bu hayvanın etini yer, derisini giyerlerdi. Ölenler toprağa gömülürdü. Ceset tabut gibi eşyalara koyulmazdı, öldürdükleri araba atlarını cesedin yanına kurban olarak sunarlardı. Bunların başına Da Mofu Manduo 大莫弗瞞咄 denirdi, bunlar verasetle başa geçerlerdi. Bu toprakta sansar, beyaz tavşan, kartal bulunurdu.¹⁷ Yine farklı bir bilgi olarak, Jiu Tang Shu'da "gelenek ve görenekleri Qidan 契丹 ve Gaoli 高麗 (Koguryo) halkınıninkiyle aynıydı. Yazıları vardı, kayıt tutarlardı" denilmektedir.¹⁸ Xin Tang Shu'da yazıları ve anlaşmaları olduğu tekrar edilmektedir¹⁹ ki bu bilgi Mohe'ların Bohai merkezli devletleri için söz konusu olmalıdır. Bu devletten önceki Mohe'larda yazı ve kayıt usulü yoktu.

Mohe'lar arasında Amur bölgesinin kuzey kısmından İç Moğolistan'ın kuzeydoğusuna doğru akan Nen Irmağı kıyılarında yaşayan Heishui yani Kara Su Mohe'ları en güçlüleriydi, dolayısıyla nispeten bozkır kuşağına doğru yayılan Kara Su Mohe'larının kültürlerinde görülen bozkır kültürü unsurları, VII. yüzyıldan sonra tüm Mohe'ların kültürü imiş gibi kaydedilmiş de olabilir.

Şimdi arkeolojik çalışmalara göre Mohe kültürü hakkında kısaca bilgi verelim:²⁰ Mançurya'daki diğer toplulukların aksine Mohe'larda bir at kültüründen bahsetmek lazımdır. Mohe toplumunun ata, günlük hayatta olduğu gibi ölümden sonraki hayat için de önem atfedilmiş, böylece ölen kişi atıyla gömülmüştür. Buna dair çok sayıda arkeolojik çalışma vardır. Yine at, Mohe'ların ekonomisinde de önemli bir yere sahiptir. Onlar komşularına at satıyorlardı.

Mohe kültürünün en önemli özelliği, diğer Mançurya halklarında olduğu gibi, esasen domuz beslemeleridir. Neolitik ve Bronz devrinden itibaren domuz besleyicisi olan bölge halkları gibi Mohe'ların da yerleşimlerinde domuz kemikleri çıkmıştır. Yazları eti muhafaza etmek için derin çukurlar içinde, serinde yaşarlardı. Bilhassa Orta Amur'da, yerin hemen hemen üç metre altındaki bu meskenlerdeki kazıların hepsinde bolca domuz kemiği bulunmuştur. Yazılı kaynaklar da devamlı onların domuzu çok sevdiğini vurgulamaktadır.

Kazılardan çıkan malzemelere göre Mohe'lar üzerlerine domuz ve köpek derisinden elbiseler geçiriyorlardı. Özel günlerinde işlemeli bezlerden ve diğer dokumalardan elbiseler giyiyor, bronz kolyeler takıyorlardı. En varlıklı kişiler, ipek ve inci kullanıyorlardı.

Mohe'lar, eski Tunguzlar gibi saçları örüyorlardı. Kara Su Mohe'ları yaban domuzu veya ayı dişine geçirdikleri kolyeler takıyorlardı. Sumo (Sungari) Mohe'larının başlıklarında diğerlerinden farklı olarak kaplan ve leopar kuyruğu vardı.

Mohe halkı işlemelerinde, kil heykellerinde at ve domuz figürlerine yer vermişlerdir. Kaya resimlerinde at, atlı insan, kayık öğeleri vardır. Sakaçi-Al-

¹⁷ *Wei Shu*, s. 2219-2220; *Sui Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 1821; *Jiu Tang Shu*, s. 5358; *Xin Tang Shu*, s. 6178.

¹⁸ *Jiu Tang Shu*, s. 5360.

¹⁹ *Xin Tang Shu*, s. 6178.

²⁰ *İstoriya Sibiri*, (Komisyon), İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968, s. 308-310.

yan'daki kaya resimlerinde keçi avı figürleri vardır ki Türklerin bozkır sanatını yansıtmaktadır.

Mohe'lar kaplana saygı duyarlar, onun gücünden çekinirlerdi. Onlarda “*ayı kültü*” de vardır ki bunu, arkeolojik malzemelerden ve Japon kaynaklarından öğreniyoruz.

4. Mohe'ların Dili:

Mohe'ların dilleri ile ilgili bazı yorumlar yapılabilir. Xin Tang Shu'nun Shiwei bahsinde, “*onların dili, Mohe'larınki gibidir*” denilmektedir. Tang Hui Yao'daki Shiwei bahsinde ise “*dilleri, Mohe'larınkiyle aynıdır*” şeklinde bir kayıt vardır. Mohe boyları arasında Tunguzca, Moğolca, Paleo-Sibir dili konuşuluyordu. Nüzhen'ların dili Tunguzca idi ve Nüzhen'ların kökeni Heishui Mohe'larına dayanmaktadır, böylece Heishui Mohe'larının dili Tunguzca olmalıdır. Elimizde Mohe diline ait kabile ve kişi adları vardır. Yulou 虞婁, “*üç*” veya “*oyuk, mağara*” veya “*ok*”; Funian 拂涅 (Wuji 勿吉, “*orman*”; Anhegu 安車骨, “*altın*” demektir ve bunların hepsi Tunguzcadır.²¹ Bununla beraber Shiwei'leri bir proto-Moğol topluluğu oldukları açıktır ve eğer iki farklı kaynak onların dillerinin Mohe'lar ile aynı olduğunu söylüyorsa burada bir soru işareti koyulmalıdır.

5. Mohe'ların Coğrafyası:

Mohe'ların yayıldıkları Mançurya esasen geniş bir düzlüktür, bozkır ile çöl kuşağını batıda ve kuzeybatıda Büyük Kingan Dağları ile birleştirir. Kuzeyde Sibirya, güneyde Kore Yarımadası ile sınırdır, doğuda Japon Denizi'ne kadar uzanır.

İlk kayıtlara göre Mohe'ların atası olan Wuji 勿吉'lerin memleketi, Gaojulu 高句麗 (Koguryo)'nun kuzeyindeydi. Eski Sushen 肅慎 memleketiydi. Wuji'ler devamlı etraflarındaki Domolou 豆莫婁²² gibi memleketlere saldırırlardı, bu yüzden herkes onlardan korkardı. Burası Çin'deki Luo 洛'ya 5 bin li mesafedeydi. Çin'deki Helong 河龍'un 200 küsur li kuzeyinde Shanyu 善玉 Dağı vardı. Dağdan kuzeye 13 gün gidildiğinde Qili 祁黎 Dağına, yine 7 gün kuzeye ilerlendiğinde Ruluohuan 如洛環 Irmağı'na varılırdı, ırmağın genişliği bir li'den fazlaydı. Kuzeye doğru 15 gün devam edildiğinde Tailu 太魯 Irmağı'na, oradan kuzeydoğuya 18 gün gidildiğinde bu memlekete ulaşılırdı. Bu memlekette Sumo 速末 (Sungari) adlı büyük bir ırmak vardı, genişliği üç li'den fazlaydı.²³

Bunun toprağı Yingzhou 營州'nun (Liaoning'deki Chaoyang 朝阳 Şehri) 2 bin li doğusundadır, güneyde Xinluo 新羅 (Silla) ile komşudur. Arazinin yüzölçümü 2 bin li'dir.²⁴

Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe 靺鞨'ları, Sushen 肅慎 toprağında yaşarlardı, Yilou 挹婁 da denirdi, Yuan Wei (Tabgaç; 386-535) devrinde bunlar Wuji 勿吉 olarak adlandırılıyordu. Burası Çin payitahtının 6 bin li doğusundaydı. Doğu-

²¹ Nuzhen Shi, s. 43.

²² Wuji'lerin batısında, Nen ile Vuyur ırmakları arasında VI. - VIII. yüzyıllarda yaşamış bir halktır.

²³ Wei Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 2221.

²⁴ Jiu Tang Shu, s. 5360.

sundan denize dayanırdı, batıda Gök-Türklere bağlıydı, güneyinde Gaoli 高麗 ve kuzeyde Shiwei 室韋 vardı.²⁵

Bohai 渤海 Mohe'larının aslı Sumo 粟末 (Sungari) Mohe 靺鞨'larının Gaoli 高麗 (Koguryo)'ye bağlı olanlarından. Gaoli 高麗 Devleti yıkıldıktan sonra bunun halkı Yilou 挹婁'daki Dongmou 東牟 Dağına çekildiler. Arada Ni 泥 Irmağı sınır olmak üzere güneyde Xinluo 新羅 (Silla) ve doğuda deniz vardı, batıda ise Qidan 契丹'lar bulunmaktaydı. 696-697 yıllarında Qidan 契丹'lar Yingzhou 營州 Valisi'ni öldürerek isyan ettiler, bunun üzerine Mohe'ların ve Gaoli'lerin kalanları doğuya kaçtı, Liao 遼 Irmağını geçtiler, Taibai 太白 Dağını kuzeydoğusunu tuttular, Aolou 奥婁 (Mudan) Irmağı'nın kıyılarına oturdular ve yerleşimlerinin etrafını ağaç kazıklarla çevirdiler.²⁶

6. Mohe Kabileleri:

Mohe'ların kabilelerine dair ilk bilgiler Sui Shu'da yer almaktadır. Buna göre Gaojuli 高句麗 (Koguryo)'nun kuzeyindeki Mohe 靺鞨'larda, yerleşimlerin ve kabilelerin her birinin kendi beyi vardı, tek bir idare altında toplanmazlardı. Bunların yedi kabilesi bulunuyordu. Onlardan birisi, Sumo 速末 (Sungari) kabilesiydi. Gaoli 高麗 (Kore) ile komşuydu, savaşabilen binlerce asker çıkarırlardı. Devamlı Gaoli'yi yağmalarlardı. İkinci kabile Boduo 伯咄, üçüncüsü Anchegu 安車骨 idi, Boduo'nun kuzeydoğusundaydı. Dördüncüsü Funie 拂涅, Boduo'nun doğusundaydı. Beşincisi Haoshi 號室, Funie'nin doğusundaydı. Altıncısı Heishui 黑水 (Kara Su), Anchegu'nun kuzeybatısındaydı. Yedincisi Baishan 白山'dır, Sumo (Sungari)'nin güneydoğusundaydı. Bunun toplam askeri 3 bini geçmezdi. Bu kabilelerden en güçlüsü Heishui 黑水 (Kara Su) idi. Funie'nin doğusundan itibaren ok başları taştan olurdu. Bunlar eski Sushen 肅慎'lardı. Yerleşim yerleri esasen dağların ve suların etrafındaydı.²⁷

Tang Devleti (618-907) kayıtlarına göre ise Mohe kabileleri şöyleydi: Sumo 粟末 (Sungari) kabilesi en güneydeydi, Taibai 太白 Dağına dayanırdı ki Tutai 徒太 Dağı da denirdi. Bunlar Gaoli 高麗 (Koguryo) ile komşuydu. Sumo 粟末 (Sungari) Irmağı havzasında yaşarlardı, suyun kaynağı dağın batısındaydı, kuzeyde Talou 它漏 Irmağı'na katılırdı. Kuzeydoğuda Miduo 洎咄 kabilesi, yine Anjugu 安居骨 kabilesi vardı, biraz doğuda Funie 拂涅 kabilesi, Anjugu'nun kuzeybatısında Heishui 黑水 (Kara Su) kabilesi, Sumo'nun doğusunda ise Baishan 白山 kabilesi bulunmaktaydı. Kabilelerin arasındaki mesafelerin en uzağı 300-400 li, en yakını 200 li'dir. Baishan 白山 kabilesi aslında Gaoli'ye hizmet ederdi, kabilenin başı Pingrang 平壤 (Pyongyang)'ı almış ve bunun halkından çok adam Çin'e gitmişti. Miduo 洎咄, Anjugu 安居骨 gibi kabilelerin her biri kaçıp dağılmış, kaybolmuşlar ve artık duyulmamışlardı, geri kalan halk ise Bohai 渤海'ya gitmişti. Bununla beraber Heishui 黑水 (Kara Su) güçlü kaldı. Mohe'lar 16 kabileye ayrıldı.²⁸

²⁵ *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 6177-6178.

²⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6180.

²⁷ *Sui Shu*, s. 1821.

²⁸ *Xin Tang Shu*, s. 6177-6178.

Başlarda Heishui (Kara Su) Mohe'larının kuzeybatısında Simu思慕 kabilesi, yine 10 gün kuzeyde Junli君利 kabilesi, bundan 10 gün kuzeydoğuda Kushuo 窟說 kabilesi, bundan 10 gün güneydoğuda Moyejie莫曳皆, yine Funian拂涅, Yulou虞婁, Yuexi越喜, Tieli鐵利 gibi kabileler vardı. Mohe'lar güneyde Bohai 渤海'ya dayanırdı, kuzeyde ve doğuda deniz, batıda ise Shiwei 室韋'ler vardı. Burası kuzeyden güneye iki bin li, doğudan batıya bin li uzunluğundadır. Funian 拂涅, Yulou 虞婁, Yuexi 越喜, Tieli 鐵利 zaman zaman Çin ile ilişki kurmuşlardı. Junli 君利, Kushuo 窟說, Moyejie 莫曳皆 ise Çin ile hiç temasa geçmemişlerdi.²⁹

Böylece Mohe kabilelerinin bugün şu yerlere dağıldığını söyleyebiliriz:

i) Miduo 洮咄: Bugünkü Fuyu 扶余 İlçesi'nin doğu kısmında ve Yushu 榆树 İlçesi gibi topraklarda, Changchun'un doğusundaki Jiutai 九台 İlçesi'nde Shanghewan 上河湾 Kasabası'nın bir kısmındaydılar; ii) Anjugu 安居骨: Miduo'nun doğusunda yayılan bu kabile, bugünkü Amur'un güney kısmında, Sungari'nin güney kolundan biri olan Ashi 阿什 Irmağı'nın aktığı topraklardaydı. Eski kaynaklarda bu su, Anjugu Irmağı adıyla bilinirdi. Anjugu kabileleri Habarovks'un güneyinde, Amur'un doğu kısmındaki Raohe İlçesi'nde akan Ussuri Irmağı'nın sağında ve solunda, doğuda denize kadar olan geniş topraklarda yayılmaktaydılar; iii) Funie 拂涅: Sungari Irmağı'nın kollarından Lalin (Lalin 拉林) Irmağı'nın aktığı topraklarda yayılıyorlardı. Funie'nin doğusundaki Haoshi 號室 ise Sungari'nin sağ kıyısında akan kol olan Mudan (Mudan 牡丹) Irmağı'nın aktığı topraklardı; iv) Heishui: Anjugu'nun kuzeybatısındaydı. Buna göre Heishui kabilesi, Amur bölgesinin kuzey kısmından İç Moğolistan'ın kuzeydoğusuna doğru akan Nen Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı; v) Simu思慕: Amur Irmağı'nın güney kolu olan Bureya (Bulieya 布列亞) ile kuzey kolu olan Zeya (Jieya 结雅) ırmaklarının kıyılarında yayılmışlardı; vi) Junli君利: Bu kabile adının dönüşüme uğrayarak Paleo-Asyalı bir topluluk olan Gilyak (veya Nivih) topluluğunun adı hâline geldiği öne sürülmektedir. Böylece Junli'lerin yaklaşık olarak Amur'un alt akımlarında görüldüğü söylenebilir; vii) Kushuo窟說: Kesin yeri bilinmemekle birlikte Amur'un alt akımlarında yayıldıkları söylenebilir; viii) Moyejie莫曳皆: Rusya'nın Habarovsk ve Primorsky kraylarında yer alan, Vladivostok'tan başlayarak 900 kilometre kuzeydoğuya uzanan Sihote-Alin Dağları'nın bir silsilesinde yayıldıkları söylenebilir; ix) Yulou虞婁: Amur bölgesinde Giyamusi (Jiamusi 佳木斯) şehrinin batı kısmındaki İlan (Yılan 依兰) İlçesi etrafındaydılar; x) Yuexi越喜: Rusya ile Çin sınırında, Amur bölgesinin Mishan şehri yakınlarındaki Hanka Gölü etrafında yaşamaktaydılar; xi) Tieli鐵利: Amur bölgesinin orta kısmında, Sungari Irmağı'nın bir kolu olan Hulan (Hulan 呼兰) Irmağı'nın aktığı topraklardaydılar.³⁰

7. Mohe-Çin İlişkileri:

Tabgaç Wei Devleti devrinde Mohe'ların çeşitli tarihlerde elçiler gönderip hediye ve haraç sundukları, başka bir faaliyette bulunmadıkları görülmektedir. Buna göre Wuji 勿吉'ler, Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti'nin yanxing saltanat

²⁹ *Xin Tang Shu*, s. 6179.

³⁰ *Nuzhen Shi*, s. 39-42; Mikami Tsugio, *Kodai Tōhoku Ajia-shi Kenkyū*, Tokyo 1966, s. 250.

devresinde (471-476), Çin sarayına elçi gönderip haraç sundular. Tarihe saltanat devresinin (477-499) başlarında 500 baş at sundular. 488 yılında Tabgaçlara elçi gönderip hu'dan (dikenli bir ağaç) yapılan oklar ve yöre ürünlerini sundular. 493, 503, 540 yıllarında Çin'e elçi gönderip haraç sundular.³¹

Sui Devleti devrinde Mohe'lar, Çinliler ile yakınlaşmaya başladılar. Kaihuang saltanat devresinin (581-600) başlarında Sui Devleti'ne elçi gönderip haraç sundular. Sui İmparatoru Yang (604-618) devrinin başlarında Sui Devleti, Gaoli 高麗 ile savaşıyorken yenilen Mohe'lar başlarındaki Tudiji ve 1000 aile ile Çin'e sığındı. Tang Devleti'nin zhenguan saltanat devresinin (627-649) başlarında Tudiji'ye Sağ Muhafız General unvanı ve Li aile adı bahşedildi. Halk Liucheng 柳城'a (Liaoning'deki Chaoyang 朝阳 Şehri) yerleşti. Sınır halkıyla birlikte gidip geldiler. İnsanlar Çin'in gelenek-göreneklerini sevdiler. Çin'den başlık ve kuşak istediler. Onlardan hoşlanan imparator desenli ipek kumaşlar ve ihsanlar bahşetti. Liaodong 遼東 angaryasında Tudiji halkını toplayıp taşıyarak Çin'e tâbi oldu. Her seferinde savaşta galip geldiler ve büyük ödüllerle taltif edildiler.³²

Tang Devleti devrinde Mançurya-Kore halkları ve bilhassa Mohe'lar, artık Çinlilerle çok yakın ilişkiler kurdular. 622 yılında, Mohe'ların başı Agulang 阿固郎 Çin sarayına gelmeye başladı. Nihayetinde Mohe'lar 628 yılında, Çin'e tâbi oldular ve sürekli haraç ödediler, Çin de onların toprağını kendisine bağlı bir eyalet gibi Yanzhou 燕州 olarak adlandırdı. Linde saltanat devresinde (664-665) Mohe Tudiji'nin yerine geçen oğlu Jinxing, Yingzhou 營州 tudunu oldu. Mohe'lar 676 yılında, Köke Nor (Qinghai)'da on binlerce kişiden müteşekkil Tibet ordusunu mağlup ettiler.³³

Tang İmparatoru, 668 yılında Gaoli 高麗 (Koguryo)'ye saldırdığında, bunun kuzeyindeki kabileler ayaklandı ve Gaoli ile birleşti. Her bir savaşta Mohe'lar sürekli önde yer aldılar. İmparator onları yendi, Mohe ordusundan 3 bin küsur askeri ele geçirdi ve onları gömdü.³⁴

8. Bohai 渤海 (Balhae) Devleti (698-926)

Mohe'lar 698 yılında Bohai merkezli devletlerini kurduktan sonra Doğu Asya'da yeni bir dönem başladı. Önce Gök-Türklerle ilişki kuran Mohe'lar, çok geçmeden Çin ile ittifak yapma ve Çin'e tâbi olma siyaseti izlediler. Aslında Çinliler, 668 yılında yıktıkları Gaoli devletinden sonra Bohai Mohe'larına da saldırmayı hedefliyorlardır, ancak yol engellerle dolu olduğu için, onlara işleminiyorlardı. Mohe'ların başındaki Dae Jo Young bundan sonra doğu tarafında iyice güçlenmiş ve Guilou 桂婁'nun (Gyeru)³⁵ eski toprağını tutmuş, Dongmou 東牟 Dağı'na dayanmış ve yerleştiği yere şehirler kurmuştur.³⁶ Bundan sonra Dae Jo Young, Mohe'lara ve Gaoli'nin geri kalanına hâkim oldu, herkes peyderpey ona katıldı. Dae Jo Young 698 yılında kendisini Zhen 振 Memleketi

³¹ Wei Shu, s. 2221.

³² Sui Shu, s. 1822; Jiu Tang Shu, s. 5358-5359.

³³ Jiu Tang Shu, s. 5359.

³⁴ Xin Tang Shu, s. 6178.

³⁵ Gyeru, bir Kore şehir devletidir, eski Gojoseon topraklarıdır.

³⁶ Jiu Tang Shu, s. 5360.

Beyi (veya Kralı) ilân etti. Bu tarih, Mohe'ların Bohai (Balhae) Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir. Bunlar elçi gönderip Gök-Türkler ile ilişki kurdular. Toprağın yüzölçümü 5 bin li idi, hane 100 binden fazlaydı, savaşabilen on binlerce asker çıkarırlardı, yazıyı ve anlaşmayı bilirdiler. Fuyu 扶餘, Woju 沃沮, Bianhan 弁韓, Chaoxian 朝鮮, denizin kuzeyindeki memleketlerin topraklarının tamamını ele geçirdiler. Tang İmparatoru Zhong Zong tekrar başa geçtiğinde (705), elçi gönderip güvence verdi, Dae Jo Young ise oğlunu sarayına rehin olarak gönderdi. İmparator bir ünvan emirnamesi çıkardı, bu sırada Qidan 契丹'lar ile Gök-Türkler birleşip Çin sınırlarını yağmalayınca elçi bunu Dae Jo Young'a ulaştıramadı. Tang İmparatoru Xuan Zong, 713 yılında elçi gönderip Dae Jo Young'a "Sol Cesur Muhafız Harici Mensup Büyük General" ve "Bohai渤海 İli Beyi (veya Kralı)" ünvanlarını bahşetti. Bundan sonra bu halk Mohe靺鞨 adını bırakıp kendisine Bohai渤海 (Balhae) adını verdi. Dae Jo Young 719 yılında öldü, yerine oğlu Da Wu Yi geçti. 726 yılında, Heishui 黑水 (Kara Su) Mohe靺鞨'ları Çin sarayına elçi gönderip haraç sundular, bunun üzerine Çin bunların toprağını Çin'e bağlayıp oraya Heishui 黑水 Eyaleti adını verdi. Da Wu Yi ise maiyetine Kara Su Mohe'larının kendi topraklarından geçerek Tang Devleti ile ilişki kurduğunu, eskiden Gök-Türk tudun'a rica ederken birlikte gittiklerini, şimdi ise izin istemeden Çin'e rica ettiklerini, Çin ile birleşip kendilerini arkadan vuracaklarını söyledi. Ordu gönderip Kara Su Mohe'larına hücum etti. 722 yılında, bunların başı Çin sarayına gelip haraç sundu, Çin bundan sonra bölgede kendisine bağlı idâri birimler tesis etti. 777 yılında Çin sarayına Japon 11 dansçı kız gönderdiler. Bundan sonraki yıllarda Çinlilere haraç göndermeye devam ettiler. Dali (776-779), zhenyuan (785-805), yuanhe (806-820) gibi saltanat devrelerinde hep Çin'e gelip haraç sundular.³⁷ Bu tarihlerden sonra Mohe'ların Çin'deki Tang Devleti ile bir münasebeti görülmemektedir.

9. Mohe-Gök-Türk İlişkileri:

Yazıtlarda Bumın Kağan'ın 552 yılındaki cenaze merasimine katılanlar sayılırken önce doğudan, "güneşin doğduğu yerlerden", Bökli (Bökküli veya Bökli) Çöllüg halkı zikredilmektedir. Bu, Mohe-Gök-Türk ilişkilerine dair ilk kayıt olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra Tuli突利 Kağan, Qimin 啓民 Kağan (599-609) adıyla Ötüken'e hâkim olmadan önce, Xi系'ler, Qidan 契丹'lar, ve Mohe靺鞨'lar dâhil olmak üzere doğu tarafındaki tüm topluluklara hükmetmesi ve otağını Youzhou 幽州'nun (Mançurya tarafları) kuzeyinde kurması vesilesiyle Mohe'lar ile temas kurulduğu söylenebilir.³⁸ Bu hadiseye rağmen 583 yılından önce Gök-Türkler ile Mohe ve Gaoli arasındaki ilişkiler hakkında bilgilerimiz açık değildir.³⁹ Jiu Tang Shu'nun, Mohe靺鞨'lar bahsine göre Mohe'lar Tujue (Gök-Türk)'lere bağlı olarak hizmet ediyorlardı,⁴⁰ ancak ifadenin

³⁷ *Xin Tang Shu*, s. 6178; *Jiu Tang Shu*, s. 5361-5362.

³⁸ Mori Masao, *Kodai Toruko Minzoku Shi Kenkyū*, Cilt: I, Tokyo 1967, s. 63, 180.

³⁹ Mori Masao, *Kodai Toruko Minzoku*, Cilt: I, s. 306.

⁴⁰ *Jiu Tang Shu*, s. 5358.

mahiyeti ve tarihî vakalar kaynaklarda yer almamaktadır, muhtemelen konuya dair kayıtların toplandığı tarihlerdeki Tuli 突利 Kağan ile ilgili anlatım söz konusudur. Aynı bahiste Mohe'ların Tang Devleti'nin wude saltanat devresinin (618-626) başlarında, Çin sarayına elçi gönderip saraya haraç sundukları, kabileleri Yanzhou 燕州'ya yerleştirdikleri, böylece Mohe beyi Tudiji'nin Bölge Başkumandanı olduğu bildirilmektedir. Devamında bunun halkının Güney Mançurya bölgesi olan Youzhou 幽州'nun Changping 昌平 Şehri'ne göçtüğü, bu sırada bir isyancı lideri Gao Kaidao'nun⁴¹ Gök-Türkleri Youzhou 幽州'yu işgale çağırdığı, Tudiji'nin ise Mohe'larla hücum ederek Gök-Türkleri büyük bir mağlubiyete uğrattığı kaydedilmektedir.⁴² Böylece Jiu Tang Shu, yazıtlardan sonra ilişkiler hakkında en açık bilgileri sunmaktadır.

Mohe-Gök-Türk ilişkilerinde üçüncü devre, Gök-Türklerin 630 yılında düştükleri Çin esareti esnasında Mançurya-Kore taraflarına yaptıkları akınlarla ilgilidir. Yazıtlardaki Bökli adına dair tarih bakımından çıkan bir netice şudur: Gök-Türkler buraya doğrudan gitmemişler, Çin'e tabi oldukları esaret devresinde, Çin namına Bökli Kağan'na hücum etmişlerdir. Elli yıllık esaret devresinde Türk askerleri ve komutanları, Çin için her yöne seferler yapmışlardır. Aslında yazıtın bahsettiği Bökli Kağan'a sefer eden Türk ordusu değil, Çin ordusu veya Çin'e bağlı Türk ordusudur. Bu durumu haber veren birkaç kayıt vardır. Xin Tang Shu'daki Gaoli 高麗 (Koguryo) bahsinde, Çin İmparatoru, Çin esaretine ve hizmetine girip Sol Muhafız Büyük Generali (zuoweidajiangjun 左衛大將軍) ünvanını alan Gök-Türk Ashina Sheer 阿史那社尔'in 1000 Gök-Türk atlısıyla Anshi 安市'ya hücum ettiği ve ön cephede Mohe 靺鞨'lar ile karşılaştıkları kaydedilmektedir.⁴³ Chuluo Kağan'ın oğlu olan Ashina Sheer'in biyografisinde ise 636 yılında Çin sarayına gelip bağlılığını bildirdiği, emrindeki Türk askerleriyle batıda Doğu Türkistan'daki Kuça gibi şehirlere ve 640'lı yıllarda doğuda Mançurya tarafı olan Liaodong 遼東'a başarılı seferler yaptığı anlatılmaktadır.⁴⁴ Çin hizmetine giren bir başka Gök-Türk olan Xieli (İllic veya İl) Kağan'ın oğlu Ashina Simo 阿史那思摩, Çin İmparatoru tarafından bir "kukla" kağan olarak atansa da Türkler bu durumu kabul etmemiş, bunun üzerine 643 yılında atlı birlikleriyle Çin sarayına gelip general olmuştu. Bundan sonra Liaodong 遼東'a çıktığı bir seferde yaralandı ve çok geçmeden öldü.⁴⁵ Esaret devresinde Çin'e hizmet eden bir başka general Ashina Mishe 阿史那彌射'nin biyografisinde onun 640'lı yıllara doğru Çin İmparatoru ile Gaoli 高麗 (Koguryo)'ye sefer ettiği kaydedilmektedir.⁴⁶ Yine Türk komutanlar Zhishisili

⁴¹ Gao Kaidao 高開道, Sui Devleti'nin sonlarına doğru ortaya çıkan köylü isyanının lideridir. Gök-Türklerden destek alarak şimdiki Hebei'deki Zhangjiakou'yu ele geçirerek kendisini Yan Beyi ilan etti. 620 yılında Tang Devleti'ne kısa süre bağlı kalsa da 621 yılında yine isyan etmiştir. 624 yılında bir generali tarafından hücumu uğramış ve ölmüştür.

⁴² *Jiu Tang Shu*, s. 5359.

⁴³ *Xin Tang Shu*, s. 6192.

⁴⁴ *Xin Tang Shu*, s. 4115.

⁴⁵ *Jiu Tang Shu*, s. 5165.

⁴⁶ *Jiu Tang Shu*, s. 6064. Çin hizmetine giren Ashina ailesinden komutanların biyografileri için bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, *Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

執失思力'nin (ölm. 660)⁴⁷ ve Qibiheli契苾何力'nin (ölm. 677)⁴⁸ Çin ordularının başında Liaodong遼東'a hücumlarından bahsedilmektedir. Türklerin esaret yıllarında Çin adına hücum ettikleri Liaodong 遼東 bölgesi, Güney Mançurya sahasıdır.

668 yılında Gaoli (Koguryo)'nin yıkılmasından sonra dördüncü ve son bir devreye ait kayıtlar başlamaktadır. Mançurya'nın en güneyinde, Sarı Deniz'in karanın içine sokulmuş en uç noktası olan topraklarda yaşayan Bohai渤海 Mohe靺鞨'larıyla ilgili haberlere göre bunların başı Dae Jo Young (Dazuorong)'un aslı Gaoli高麗'nin bir başka türüydü, Gaoli高麗 Devleti yıkıldığında (668 yılı), Dae Jo Young aileleri toplayıp göçerek Yingzhou營州'ya yerleşti. 696 yılında Qidan契丹 olan Li Jinzhong isyan edince Dae Jo Young, Mohe olan Qisibiyu ile birlikte doğuya konumlandı. Li Jinzhong öldükten sonra Çin orduları onun Li Jinzhong'dan geriye kalanlara saldırdı, Qisibiyu'yu öldürdü ve Dae Jo Young'un peşine düştü. O ise Gaoli高麗 ve Mohe靺鞨 halkını toplayarak Çin ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattı. Qidan契丹'lara tâbi olanlar ve Xi系 halkı hep birlikte Gök-Türklerle tâbi oldu. Cesur ve iyi bir komutan olan Dae Jo Young, Mohe'lara ve Gaoli'nin geri kalanına hâkim oldu, herkes peyderpey ona katıldı. Dae Jo Young 698 yılında kendisini Zhen振 Memleketi Beyi (veya Kralı) ilân etti. Elçi gönderip Gök-Türkler ile ilişki kurdu. Tang İmparatoru Zhong Zong başa geçip (705) güvence verince, Dae Jo Young ise oğlunu Çin sarayına gönderdi. Böylece Dae Jo Young her yıl Çin'e haraç gönderdi. 726 yılında, Heishui黑水 (Kara Su) Mohe靺鞨'ları Çin sarayına elçi gönderip haraç sundular, bunun üzerine Çin bunların toprağını Çin'e bağlayıp oraya Heishui黑水 Eyaleti adını verdi. Artık Mohe'ların başında olan Dae Jo Young'un oğlu Da Wu Yi ordu gönderip Kara Su Mohe'larına hücum etti.⁴⁹ Xin Tang Shu'da Mohe'ların en kuzeyde olanı Heishui黑水 (Kara Su) Mohe靺鞨'larının batıda Gök-Türklerle bağlı olduklarına⁵⁰ dair kaydı, bu Mohe'ların Gök-Türklerle Bohai Mohe'larından farklı bir ilişki kurduklarını göstermektedir. Nitekim dediğimiz gibi bunlar Bohai Mohe'larını atlayıp Çin'e ile ilişki kurmuşlardır. Bununla beraber bu tabiliğin de mahiyeti belli değildir. Gök-Türklerin Mançurya ve Kore tarafındaki halklarla, ki esasen Mohe'lardır, ilişkilerine dair ilgiler bu kadardır.

Hülasa edersek; Mohe'lar ile Gök-Türkler arasında 552 yılındaki Bumın Kağan'ın cenazesi vesilesiyle mahiyeti bilinmeyen bir münasebet olduğu açıktır. İkinci devrede Tuli Kağan, devletin başına geçmeden önce, Mançurya ve Kore tarafındaki tüm topluluklara hükmetmiş ve otağını Youzhou'nun (Mançurya tarafları) kuzeyinde kurmuştu. Bu hadisenin zikredildiği tarihlerden yani 583'lü yıllardan önce Gök-Türkler ile Mançurya ve Kore tarafındaki Mohe ve Gaoli halkları arasındaki ilişkilere dair bilgiler çok azdır. Çin'e karşı bazı ittifaklar yapıldığı düşünülse de açık bir tarih kaydı söz konusu değildir.

⁴⁷ *Xin Tang Shu*, s. 4116.

⁴⁸ *Xin Tang Shu*, s. 4119.

⁴⁹ *Jiu Tang Shu*, s. 5360-5361; *Xin Tang Shu*, s. 6180.

⁵⁰ *Xin Tang Shu*, s. 6177-6178.

Gök-Türklerin, Mançurya ve Kore taraflarına, sadece Çin esareti devresinde ve Çin namına hücum ettikleri görülmektedir ki bu gerçeklik yazıtlarda “*Bökli Hakani’na sefer etmiş*” şeklinde geçmektedir. Bu devir ilişkilerin üçüncü kısmı olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra ilişkilerde son devre başlamıştır. 668 yılında Gaoli (Koguryo) Devleti yıkılmıştır. 696-697 yıllarında Qidan’lara tâbi olanlar ve Xi halkı hep birlikte Gök-Türklere tâbi olmuştur ancak bu tâbiğin ne kadar sürdüğü malum değildir. Üstelik Mohe’lar Sarı Deniz’in karanın içine sokulmuş en uç noktası olan Bohai’yı merkez alarak bir 698 yılında devlet kurmuşlar ve sonra Gök-Türklerle ilişki tesis etmişlerdir. Bu esnada Gök-Türklerin başında Kapgan Kağan vardır. Bundan sonra Mançurya ve Kore taraflarındaki halkların bu güce tabi oldukları düşünülebilir. Gök-Türklerle Bohai Mohe’ları arasındaki ilişkinin mahiyeti ve ne kadar sürdüğü belli değildir, ancak Gök-Türklere tâbi oldukları söylenemez. Tek bildiğimiz Bohai Mohe’larının 705 yılından sonra Çin ile yakın ilişkiler kurdukları ve tabi olmanın bir göstergesi olarak hükümdar oğlunu Çin’e rehin göndermeleridir. Bundan sonra Çin İmparatoru’nun unvan emirnameleri vesilesiyle ilişkilerin daha da ilerlediği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Gök-Türklerin, devletleri yıkılana kadar bölgeyle temasları olmamıştır.

Kaynaklar

- EBERHARD, W.: *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942.
- HUANG, Pei: “New Light on The Origins of the Manchus”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt: 50, Sayı: 1, Cambridge 1990.
- İstoriya Sibiri*, (Komisyon), İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.
- Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- KAJUN, Gao: *Tonggusi Zuxi de Xingqi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 2012.
- KAPUSUZUĞLU, Gökçen: *Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin’e Yerleşen Göktürk Komutanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- MASAO, Mori: *Kodai Toruko Minzoku Shi Kenkyū*, Cilt: I, Tokyo 1967.
- NAMİO, Egami: *Ajia no Minzoku to Bunka no Keisei*, Tokyo 1985.
- Sui Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- Sun Jinji-Zhang Xuanru-Jiang Xiusong-Gan Zhigeng, *Nuzhen Shi*, Jilin 1987.
- The History of Theophylact Simocatta*, İng. Terc. M. Whitby - M. Wtihby, Oxford University Yay., New York 1986.
- TSUGİO, Mikami: *Kodai Tōhoku Ajia-shi Kenkyū*, Tokyo 1966.
- YILDIRIM, Kürşat: “Bükli Hakkında On İki Not”, *TEKE Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, Erzurum 2017.
- Wei Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

MİSAK-I MİLLÎYE GÖRE KUZEYDOĞU SINIRLARI VE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT*

Öz

Osmanlı Devleti 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bıraktı. Bu durum 1918 yılına kadar sürdü. Rusya'nın Bolşevik ihtilalinden sonra imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması ile söz konusu topraklar Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler bu bölgeyi işgal ettiler ve daha sonra Ermenilere ve Gürcülere teslim ederek çekildiler.

İngiltere, Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı nüfuzu altına almak ve böylece Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas Seddi oluşturmak istiyordu. Bu husus işgal altında tuttukları İstanbul'a ve Anadolu'ya hâkim olabilmeleri açısından önemliydi. Zaten Rusya'ya hâkim olan yeni rejimin niteliği ve ideolojik etkileri Batı dünyasını rahatsız ediyordu. İngiltere'nin karşıt tutumu ve yayılmacı politikası ise, Rusya tarafından bir tehdit olarak algılanıyordu. Böylece Türkiye ve Rusya'yı birbirine yakınlaştıran bir konjonktür ortaya çıkmış ve bu durumu doğru değerlendiren Türkiye'nin teşebbüsüyle ilişkiler gelişmiştir.

Türk-Rus ilişkilerini etkileyen en önemli husus, Kars, Ardahan ve Batum'un Misak-ı Milliye dâhil olmasıydı. Ermenistan'ın işgal ettiği topraklarda Müslümanları göçe zorlaması ve on binlerce sivil katletmesi üzerine, TBMM'nin kararıyla Ermeni kuvvetlerine karşı askeri harekât yapıldı. Kars ve çevresi kısa zamanda kurtarılarak, 2 Aralık 1920'de Ermenistan'la Gümrü Antlaşması imzalandı. Akabinde Bolşevik kuvvetleri Ermenistan'ı işgal ederek, İngilizlerle işbirliği içinde olan Taşnak Hükümeti'ni devirdi.

Bu gelişmeler üzerine Gürcistan, Türkiye ile anlaşmak istedi. Türkiye, Misak-ı Milliye dâhil olan toprakların iade edilmesini istiyordu. Müzakereler sürerken, Kızıl Ordu birlikleri de Gürcistan'ı işgal etmeye başladı. Bunun üzerine Türkiye, Gürcistan'a ultimatom vermek suretiyle Ardahan, Artvin, Ahıska, Batum ve Ahulkelek'i aldı. Ardından Türkiye ile Sovyet Rusya arasında devam eden Moskova müzakereleri sonuçlandı. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ali.ata.yigit@giresun.edu.tr

Moskova Antlaşması'yla, Gümrü Antlaşması'nda yer alan sınırlar teyit edildi. Ancak Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan'ın Türkiye'ye ait olduğu kabul edilirken, Türkiye'nin Ahıska, Batum ve Ahilkelek üzerindeki egemenlik hakları bazı şartlarla Gürcistan'a bırakıldı.

Anahtar kelimeler: Misak-ı Milli, Türkiye, Rusya, Kars, Ardahan, Batum.

**The Northeastern Borders In Accordance With The National Pact
(Misak-ı Milli) And Its Effect On Turkish-Russian Relations**

Abstract

The Ottoman Empire ceded Kars, Ardahan and Batumi to Russia by the Treaty of Berlin dated 13th of June 1878. This situation lasted until 1918. The mentioned lands were returned to the Ottoman Empire as per the Treaty of Brest-Litovsk signed by Russia after the Bolshevik Revolution. However, following Armistice of Montrose, the British occupied this region, and withdrew later, conceding it to the Armenians and the Georgians.

Great Britain had the intention of taking under influence Georgia, Azerbaijan and Armenia founded in the Caucasus following the Bolshevik Revolution, and thus establishing a Caucasian Wall between Turkey and Russia. This point was significant in terms of having a command of Anatolia and Istanbul, where was under their occupation. Besides, the characteristics and ideological effects of the new regime ruling over Russia were reasons of discomfort for the Western world. On the other hand, Great Britain's counter-attitude and expansionist policy were considered a threat by Russia. In this way, a conjuncture emerged to get Turkey and Russia closer to each other, and the relations developed due to the initiative by Turkey that assessed the situation properly.

The most significant point to effect the Turkish-Russian relations was that Kars, Ardahan and Batumi were included in the National Pact (Misak-ı Milli). Military action was taken against the Armenian forces by an act of TBMM (Grand National Assembly of Turkey) due to Armenia's forcing Muslims to migrate, and slay tens of thousands of civilians in the lands they occupied. Kars and its surrounding areas were liberated in a short span of time; and the Treaty of Alexandropol was signed with Armenia on 2th of December 1920. Immediately afterwards, Bolshevik forces occupied Armenia, and overthrew the Dashnak Government that acted in cooperation with the British.

Georgia asked for an agreement with Turkey upon these developments. Turkey, on the other hand, demanded the lands included in the National Pact be returned. Red Army troops began invading Georgia while the negotiations were still going on. Thereupon, Turkey, sending an ultimatum to Georgia, annexed Ardahan, Artvin, Akhaltsikhe (Ahıska), Batumi, Akhalkalaki (Ahilkelek). Next, the negotiations in Moscow going on between Turkey and Soviet Russia were finalized. The borders stipulated in the Treaty of Alexandropol were confirmed as per the Treaty of Moscow signed on 16th of March 1921. Nevertheless, it was agreed upon that Borçka, Şavşat, Artvin and Ardahan belonged to Turkey whereas Turkey's sovereignty rights over Akhaltsikhe, Batumi and Akhalkalaki were transferred to Georgia on certain terms.

Keywords: National Pact (Misak-ı Milli), Turkey, Russia, Kars, Ardahan, Batumi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan kuzeydoğu sınırları 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile yeniden belirlenmiş ve buna göre Elviye-i Selâse

olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya bırakılmıştı. Böylece Batum, Borçka, Artvin, Oltu, Narman, Sarıkamış ve Kağızman, Rusya'ya ait olmak üzere bu güzergâhtan yeni sınır hattı çizildi. Ayastefanos Antlaşması'na göre Rusya'ya bırakılan Eleşkirt ve Beyazıt ise Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Rusya ilhak ettiği toprakları Karskaya ve Batum Oblastı olarak iki idari bölgeye ayırdı ve vatanlaştırmak için yoğun çaba sarf etti. Bu meyanda çok fazla nüfus hareketleri oldu. Kars, yapılan yığınak ve imar faaliyetleri ile Rusya'nın askerî açıdan önemli bir merkezi hâline geldi.

Rusya ulaştığı yeni sınırlarla Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerleyebilme imkânına kavuşmuş bulunuyordu. Doğrusu Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ile Bingöl, Muş, Van hatlarının savunulması stratejik olarak zorlaşmıştı. Bu durumun Osmanlı Devleti kadar İngiltere'yi de kaygılandığı anlaşılmaktadır. Armaoğlu, İngiltere ile Rusya arasında imzalanan ve Berlin Antlaşması'nı şekillendiren memorandumlarda, Rusya'nın çizilen yeni sınırların batısına geçmemeyi taahhüt ettiğini belirtmektedir.¹

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise şartlar değişmiş, İngiltere ile Rusya aynı blokta yer almışlardı. Rusya, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesi ile Türk Boğazlarına ve İstanbul'a hâkim olmak istiyordu. Nitekim 1916 yılında gerçekleştirdiği taarruzlarla Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı işgal etti. Nihai olarak İskenderun Körfezi'ne ulaşmak amacındaydı ve işgal sahasını genişletebileceği bir ortam hasıl olmuştu. Zira Türk kuvvetlerinin önemli bir kısmı Irak ve Filistin cephelelerine sevk edilmiş, kalan birlikler ise iaşe ve mühimmat yetersizliği ve tifüs gibi salgın hastalıklar dolayısıyla mukavemet gücünü kaybetmişti.

Rusya'nın askerî üstünlüğü 1917 yılının Şubat ayından itibaren zayıfladı. İç çatışmalar, isyanlar ve gelişen ihtilal hareketi Rus ordusunu sarstı. Buna rağmen Türk kuvvetleri, ancak Muş ve Bitlis'i kurtarabildi. Rusya'nın Bolşevik İhtilali'nden sonra savaştan çekilmesi ve Çar yönetiminin taraf olduğu gizli antlaşmaları ifşa ederek geçersiz olduğunu açıklaması ile yeni bir süreç başladı. Rusya'nın teklifi üzerine, Almanya ve müttefikleri arasında 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta mütareke yapıldı. Akabinde Erzincan'da Osmanlı ve Rus delegeleri Doğu Anadolu'daki durumu açıklığa kavuşturan ayrı bir mütareke imzaladılar. Brest-Litovsk Barış Antlaşması ise 3 Mart 1918'de imzalandı. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 1878 yılında kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'a yeniden sahip olmaktadır. Antlaşmaya göre Rusya, Doğu Anadolu'da işgal ettiği bölgeleri de terk edecekti, fakat durumu değerlendiren ve Ermeni saldırılarını dikkate alan Türk kuvvetleri henüz antlaşma imzalanmadan evvel Erzincan ve Trabzon başta olmak üzere bazı bölgeleri kurtarmış bulunuyordu. İşgal ettiği vilayetlerden ve kırk yıldır elinde tuttuğu topraklardan çekilmeye rıza gösteren Rusya, acil olarak iç meselelerine yoğunlaşmak, kamu otoritesini tesis ederek Sovyet rejimini yerleştirmek istiyordu. Ayrıca yeni rejimin niteliği ve ideolojik etkileri Batı dünyasını rahatsız ettiği için daha önce itilaf ettiği

¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, 3. baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 525.

devletlerle hasım konumuna gelmişti. İngiltere başta olmak üzere bu devletlerin Boğazlarda ve Anadolu'da işgalci güç olarak bulunmaları ise, Rusya'nın güvenliği açısından tehlikeli olabilirdi. Bu hususlar Türk ve Rus ilişkilerini yeni bir sürece taşıyan ve işbirliği zemini yaratan faktörler olarak öne geçti.

Rusya savaştan çekilmişti, fakat Osmanlı Devleti savaş yorgunuydu. Yalnız iktisadi kaynakları değil, insan kaynakları da felç olmuştu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Yedinci Ordu Kumandanı olarak Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talât Paşa ile Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği 20 Eylül 1917 tarihli raporda; *"halkın ya kadınlardan, ya acizlerden veya fırarıilerden ibaret olduğunu"* belirterek, hayatlarını idame ettirmeye güçlerinin kalmadığını ifade etmektedir. Ayrıca *"orduların mevcudu lazım olan miktarın beşte biri gibidir. Memleketin insan kaynakları ikmale muktedir değildir."* diyerek, kendisine gönderilen askerlerin çoğunun ayakta durmaya mecali olmayan zayıf insanlar olduğunu, sağlam olan erlerin ise askerlik açısından elverişli olmayan 17-20 veya 45-55 yaş aralığında olanların teşkil ettiğini belirtmektedir.² Bu vaziyetin giderek daha da ağırlaştığını ve yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, müttefiklerinin de acze düştüğünü ilave etmek gerekir. Nitekim Rusya'nın savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti için çok büyük fırsat ve imkânlar yaratmasına ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile elde edilen kazanımlar yeni bir hamle için enerji kaynağı olmasına rağmen, sürecin kötüleşmesi önlenememiş, teslimiyet belgesi niteliğinde olan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır (30 Ekim 1918).

Mütareke hükümleri ve yapılan yorumları sonucunda, Türk ordusu yalnız Bakü'den, Derbent'ten değil, Elviye-i Selâsedden de çıkararak savaş öncesi sınırlara çekildi. Bölgenin savunulması için de ordunun destek vermesiyle, Kars merkezli Cenüb-i Garbî Kafkas Hükümeti kurulmuş ve kısa zamanda bağımsızlık kararı alınarak Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti ilan edilmişti. Artvin, Batum, Gümrü, Ardahan, Sarıkamış, Iğdır, Nahcivan ve Ordubad bu yeni devletin sınırları içinde gösteriliyordu.³ Ancak mütarekeden sonra Batum'u işgal eden, Kars ve Ardahan'ı denetim altına alan İngiliz kuvvetleri, 12 Nisan 1919 tarihinde Kars'ı da işgal ettiler, meclisi dağıttılar ve bütün üyelerini tutuklayarak hükümeti yıktılar.⁴ Böylece azınlıktaki Ermenileri hâkim konuma getirdiler. Bununla birlikte bölgedeki İngiliz varlığı uzun ömürlü olmadı. İşbirliği yaptığı Denikin kuvvetleri Bolşeviklere karşı başarılı olamayınca, Temmuz ayından itibaren Batum hariç Kafkasya'dan çekilmek zorunda kaldı.

Mondros Mütarekesi'nin son derece ağır şartları ve keyfi biçimde yapılan uygulamaları Milli Mücadele'yi zorunlu kılarken, konjonktür değiştiği için aynı

² Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 2-3.

³ Ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz.: Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, TKAE Yayınları, Ankara 1989; M. Fahrettin Kürzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, Cilt: XLVIII, Sayı: 189-190, Ankara 1985, ss. 109-165.

⁴ Hükümet üyeleri dâhil tutuklanan devlet adamları Malta'ya sürgün edildiler. Bkz.: Bilâl Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985, s. 107-112.

zamanda Rusya'ya Brest-Litovsk sonuçlarını sorgulama ve yeni antlaşmalar yapma imkânı vermekteydi. Bunun için Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmiş olması bile yeterliydi. Dolayısıyla Türkiye ve Rusya, savaşın sonunda Batı dünyasına karşı ortak bir paydada buluşmuş olmalarına rağmen, kendi çıkarlarını korumak için karşı karşıya gelebilecekleri bir çelişki içindeydiler. Bu sebeple Misak-ı Milli metni hazırlanırken bu hususun dikkate alındığı ve doğu sınırlarına ilişkin maddenin müzakereye açık bir yaklaşımla yazıldığı anlaşılmaktadır. Böylece yeni Rus yönetimiyle kurulacak temas için zemin oluşturulmuş ve ortaya çıkan ortak paydanın korunması amaçlanmıştır.

Misak-ı Millîye Göre Doğu Sınırları

Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan ve 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da okunarak oybirliği ile kabul edilen Misak-ı Milli metni, öz olarak vatanın ve milletin bütünlüğü ile tam bağımsızlığı esas almakta ve bu meyanda ülke sınırlarını belirlemektedir. Daha evvel Amasya Genelgesi ile Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında yer alan ve Millî Mücadele'nin amacını oluşturan bu hususlar, doğal olarak dış politikaya da temel teşkil etmektedir. Bu bakımdan doğu sınırlarının tespiti meselesi yalnız toprak ve hukuk özelinde açıklanamaz. Zira Sovyet Rusya ile yapılacak işbirliğinin kazandıracığı güç ve dış politika bütünlüğü içinde geliştirilen stratejik yaklaşım son derece önemlidir.

Misak-ı Milli'nin birinci maddesi sınırların genelini kapsadığı için dolaylı olarak, ikinci maddesi ise doğrudan Rusya ile olan veya Rusya'nın müdahil olduğu doğu sınırları hakkındadır. Birinci maddede; Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihi itibarıyla tarafların denetimi altında bulunan hatlar fiili olarak sınır kabul edilirken, düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin mukadderatının da halkın serbestçe vereceği karara göre tespit edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵ Hatırlanacağı üzere, Mondros Mütarekesi imzalandığında Kars, Ardahan ve Batum Türk ordusunun denetimi altındaydı. Hatta Rusya'nın çekildiği bölgelerde Ermenileri etkin kılması ve Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamlarda bulunması sebebiyle, Türk kuvvetleri 1877 sınırlarının ilerisine geçmiş bulunuyordu. Dolayısıyla Misak-ı Milli'nin birinci maddesine göre, Elviye-i Selâse bölgesi Türk millî sınırlarına dâhildir. Doğrudan doğu sınırları ile ilgili olan ve açık bir şekilde Kars, Ardahan ve Batum'u ifade eden ikinci maddede ise; *"halkı ilk serbest kaldıkları zamanda halk oylaması ile anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için gerekirse tekrar serbestçe halk oyna müracaat edilmesini kabul ederiz"*⁶ denilmektedir. Zira Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine göre yapılan halk oylaması sonucundan Ruslar memnun kalmamışlardı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmek durumunda kalması ise Türkiye tarafını rahatsız ediyordu. Dolayısıyla ortaya çıkan kargaşaya son vermek ve

⁵ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 4, C. I, İçtima Senesi: 1, 17 Şubat 1336 (1920), s. 144. (<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

⁶ Aynı yer.

belirsizliği gidermek için gerekirse halk oylamasının tekrarlanabileceği belirtilmektedir. Yeniden yapılacak bir halk oylamasında sonucun değişmeyeceği belli olsa da Rusya'ya dostane ilişkiler için olumlu bir mesajın verildiği açıktır.

Elviye-i Selâse'nin Misak-ı Milli'ye dâhil olması bölge halkını sevindirmiş, fakat bir kararlılık olması ve hukuklarının mutlak surette korunması beklentisiyle Meclisi Mebusan ve Meclisi Âyan Başkanlıklarına telgraf çekmişlerdir. Meclisi Mebusa'nın 26 Şubat 1920 tarihinde olağanüstü toplantısında okunan Erzurum çıkışlı telgrafta; *"mevcudiyet ve menafî millîyemizin her türlü ihtimale karşı muhafazasını bir emeli millî olarak kabul eden Meclis-i Âlide bizim de Türk camiacı millîyesi dâhilinde temini hukuk ve muhafazai rabutamızı istirham eyleriz"*⁷ denilmekteydi. Ardahan, Çıldır, Kağızman, Sarıkamış, Oltu, Akbaba, Zaruşan, Şüregil ve Kars temsilcilerinin isimlerinin yer aldığı telgraf mesajı mecliste memnuniyetle karşılandı. Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey; çok ağır şartlara rağmen *"vazifei vataniye ve milliyelerinde devam eden"*, ayrıca *"bağlıklarını ibraz eden"* bölge halkının maruz kaldığı zulümlere ilgisiz kalınmayacağını ve bütün dünyaya duyurulması gerektiğini bildirdi.⁸ 13 Mart'ta yapılan olağanüstü toplantıda ise, Acara ve Şavşat temsilcilerinin isimlerinin de yer aldığı Batum livasının ortak telgrafi okundu. Bu telgrafta;

*"Biz Batum Müslümanları, Gürcü Hükûmeti'nin tahakküm ve esareti altına gireceği kanaatiyle müteessir ve aynı zamanda son derece şaşkın durumdadır... Gürcü boyunduruğu altında kalmaktansa ölmeyi yeğ görüyoruz... Kahir ekseriyetini Türk İslamlar teşkil eden memleketimizi Gürcü Hükûmeti'ne çiğnetmek istemiyoruz... Gürcistan hâkimiyetini ret ve protesto ederiz... Ateşi iştiyakla ay yıldızlı sancağa kavuşmak istiyoruz"*⁹

cümleleri dikkat çekmektedir. Sivas Mebusu Rauf Bey; 1878'den itibaren ana hatlarıyla tarihî süreci açıklayarak, Batum halkının meclise müracaat etmek suretiyle, tarihten ve resmî antlaşmalardan kaynaklanan haklarını hatırlattıklarını ve hukuklarının korunmasını talep ettiklerini ifade etti.¹⁰

Türkiye'nin yeni sınırlarının nasıl olacağı konusu ve bu meyanda öne geçen Rusya faktörü, İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle daha fazla önem kazandı. Nitekim bu husus Mustafa Kemal Paşa tarafından TBMM'nin açılmasını müteakip 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan oturumlarında gündeme getirildi. Açık olarak yapılan oturumda; millî sınırların Erzurum Kongresi'nde çizildiğini ve *suhuletle ipka için* mütarekenin imzalandığı tarihteki sınırların esas alındığını belirterek, doğu hududuna Elviye-i Selâse'nin dâhil olduğunu ifade etti.¹¹ Gizli oturumda ise, *"Batum, Kars ve Ardahan'ı memleketimizin bir parçası addediyoruz, oradaki Müslüman halk da bu telakkide bulunmaktadır, fakat resmen*

⁷ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 207; Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, İçtima Senesi: 1, 1 Mart 1336 (1920), s. 172.

⁸ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 207.

⁹ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 470-471.

¹⁰ MMZC, Devre: 4, C. I, s. 470-472.

¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, İçtima Senesi: 1, 24 Nisan 1336 (1920), s. 16. (<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

bunu şimdiye kadar ifade etmiş değiliz.” diyerek, Rusya'nın durumuna dikkat çekmekte ve işbirliği için bazı temaslarda bulunulduğunu açıklamaktadır.¹²

Elviye-i Selâse'nin milli sınırlara dâhil olduğu TBMM'nin 17 Mayıs 1920 tarihinde yapılan açık oturumunda bir kez daha teyit edildi. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin yıkılmasından sonra bölgede kurulan şûralar veya şûra hükûmetleri arasında Oltu Şûra Hükûmeti de bulunuyordu. Bu hükûmetin inisiyatifıyla Oltu ve çevresini temsilen iki milletvekili seçilmiş ve buna dair 11 Mart 1920 tarihli tezkere ve mazbata hazırlanmıştı. Söz konusu tezkere-de; Kars'ın işgalinden sonra Oltu Hükûmeti'nin idareyi üstlendiği belirtilerek, Müslümanlarının üzüntü ve hasretlerini dindirmek için Türk yatağı olan Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmesi talep edilmekteydi.¹³ Ancak seçilen milletvekilleri İstanbul'a ulaşamadan Meclis-i Mebusan kapanmış ve Ankara'da TBMM açılmıştı. Bunun üzerine Oltu Şûra Hükûmeti milletvekillerinin Ankara'ya gitmelerini sağladı. Böylece seçim sonuçlarını ve anavatana katılma kararını yansıtan tezkere ve mazbata 17 Mayıs'ta TBMM'de okunarak kabul edildi. Oltu Mebusu Yasin Bey;

“Elviye-i Selâse kırk iki senedir Rus istibdadı ile Ermeni, Rum, Gürcü olan jandarma ve memurlarının taziyeki altında bile büyük Türk Hükûmeti'ne karşı ezeli bağlılığından hiçbir şey kaybetmedi... İki seneden beri Elviye-i Selâse kendi kendini idare etmektedir..., ancak istikbalini ve hayatını Türkiye'nin istiklal ve saadetinde bulacaktır”¹⁴ dedi.

Meclisin aynı gün yapılan gizli oturumunda Kırşehir Milletvekili Müfit Bey ile Erzurum Milletvekili Salih Bey'in konuyla ilgili verdiği iki ayrı takrir oybirliği ile kabul edildi. Bu takrirlerde; Elviye-i Selâse'nin Rus tahakkümünden kurtularak anavatana iltihak etmiş olduğu ve milletvekilleri ile mecliste temsil edildiklerinden hareketle, icap eden mülki ve askerî teşkilatın kurulması ve vuku bulacak her türlü taarruza karşı muhafaza ve müdafaanın yapılması istenmekte ve bu hususun şeran ve kanunen elzem olduğu belirtilmekteydi.¹⁵ Oylamanın akabinde Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse ve genel duruma dair yaptığı konuşmada; San Remo'da kararlaştırılan ve İstanbul'dan gönderilen heyete tebliğ edilen barış şartnamesine göre, Trabzon'un doğusuna kadar arazinin Ermenilere bırakılmak istendiğini açıkladı. Ayrıca Gürcülerin Elviye-i Selâse'ye sahip olmak için çalıştıklarını belirterek, Gürcistan'dan evvel Rusya ile ittifak yapmanın önemine işaret etti.¹⁶ Dolayısıyla doğu sınırları ile ilgili meselelerin halledilmesinde, hem İtilaf Devletleri'ne karşı bir güç olarak hem de bölge üzerindeki etkisi bakımından Rusya faktörünün önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Batum'un İngiliz işgali altında olması Rusya'nın Türkiye'ye olan ilgisini arttırmaktaydı. Batum halkı ise Ruslardan sonra İngilizlerden de kurtulmak is-

¹² TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 4.

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, s. 323.

¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, s. 325.

¹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 30-31.

¹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 32-33.

tiyordu. Nitekim Batum'dan seçilen dört milletvekilinin mazbatalarının okunduğu ve oylanarak kabul edildiği 5 Haziran'daki oturumda Batum Milletvekili Edip Bey; kırk sene Rus boyunduruğu altında kaldıklarını belirterek, İngiliz boyunduruğundan da kurtulmak istediklerini ifade etmiştir.¹⁷

Türk-Rus İlişkilerinde Sınırlar Meselesi

Elviye-i Selâse'nin Misak-ı Milliye dâhil olduğu açıktır, ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlarına çekilmiş olması, tartışmalı ve çatışmalı bir ortam yaratmış, büyük çoğunluğu Müslüman olan bölge halkının can ve mal güvenliğini de tehlikeye sürüklemişti. Bilindiği üzere İngilizler mütarekeden sonra bölgeyi işgal etmişler ve daha sonra Kars'ı ve Ardahan'ın bir kısmını Ermenilere; Batum, Artvin ve Ardahan'ın diğer kısmını ise Gürcülere teslim ederek, Müslümanları baskı ve zulme maruz bırakmışlardı. Nitekim İngiliz birliklerinin çekilmeye başladığı Temmuz 1919'da, Oltu'dan Beyazıt'a kadar o günkü sınır boylarında Ermenilerin katliam yaptığı, hatta imha politikası izledikleri belgelerde yer almaktadır.¹⁸ Bilhassa 1920 yılı Mart ayı ortalarından itibaren yoğunlaşan Ermeni saldırıları, Haziran'da Oltu havalisinde geniş çaplı bir harekâta ve katliam¹⁹ yoluyla istilaya dönüşmüş bulunuyordu.²⁰ Zira çok yoğun saldırılara karşı aylarca direnen²¹ Oltu Türkleri'nin teşkilatlı ve güçlü yapılarını kırmak suretiyle Erzurum'a sarkmak istiyorlardı. Dönemin İngiliz belgelerine de yansdığı üzere, hazırlanan barış antlaşmasıyla Erzurum'un Ermenistan'a bırakılması söz konusuydu.²² Hatta Ermenilerin beklentisi Van ve Bitlis'i de alarak Doğu Anadolu'ya hâkim olmaktı. Gürcüler ise Elviye-i Selâse'ye veya hiç değilse Batum ve çevresine sahip olmak amacındaydılar. Öte yandan Rusya, Bolşevik İhtilali'nden sonra kurulan ve Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı bağımsız bırakmak istemiyordu.

Henüz yeni kurulmuş bulunan TBMM'nin Sovyet Rusya ile teması bu safhada başladı. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın bazı düzeltmeler yaparak uygun bulduğu esaslarla Türk-Rus ilişkileri gelişti. Bu esaslar Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği mektup olarak bilinen, 26 Nisan 1920 tarihli ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükûmeti'ne Birinci Teklifnamesidir" başlıklı belgede yer almaktadır. Belgenin konumuzla ilgili en önemli hususu şöyledir:

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. II, İçtima Senesi: 1, 5 Haziran 1336 (1920), s. 91.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)*, 2877/5; BOA, *HR.SYS*, 2877/25; BOA, *HR.SYS*, 2877/56; BOA, *HR.SYS*, 2877/58, (Temmuz 1919).

¹⁹ Oltu Mutasarrıflığının yaptığı tespitlere göre, söz konusu saldırılar sonucunda birçok köy yakılmış, yıkılmış ve çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 10.693 Müslüman vahşi bir şekilde öldürülmüştür. Bkz. BOA, *HR.SYS*, 2878/53, (26 Ekim 1920).

²⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 325.

²¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ)*, 25/18; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 25/44; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 26/49, (Ekim, Kasım 1919).

²² *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, First Series, Vol. VII, H.M. Stationary Office, London 1947, p. 500, (No. 60/3). Aktaran: Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, C. I, 2. bs., TTK Yay., Ankara 1992, s. 452-453.

“Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan’ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.”²³

Türkiye’nin bu belgeyle verdiği mesaj son derece önemlidir. Zira iki ülke arasında hâkimiyet ve menfaat çatışmasına yol açacak olumsuzlukları önlemeyi ve kalıcı barışı sağlayacak bir zemini oluşturmayı amaçladığı açıktır. Azerbaycan konusunda verilen taahhüt ise, aslında bir durum tespitini yansıtmaktadır. Karabekir’in verdiği bilgilere göre, Azerbaycan’da Bolşevik hareketi etkin durumdaydı ve o sırada Derbent üzerinden gelen elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Bakü’ye gitmek üzere sınırda bekliyordu. Azerbaycan Hükümeti de bu orduyu karşılamaya karar vermiş bulunuyordu.²⁴ Esasında Bolşevikliğe taraftar olan bakanların istifası üzerine Nesip Yusufbeyli hükümeti düşmüş, fakat yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Mehmet Hacinski, Bolşeviklerin desteğini alamadığı için hükümeti kuramamıştı. Dolayısıyla hükümet krizi söz konusuydu. Bu sırada yönetimin Bolşeviklere devredilmesi için Rusya tarafından ultimatome verildi. Durumu değerlendiren meclis, Mehmet Emin Resulzade’nin öncülüğünde gelişen itirazlara rağmen, kabul edilmesi yönünde karar almaya mecbur kaldı. Böylece 28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet idaresi kuruldu.²⁵

TBMM Hükümeti Ermeni saldırılarını durdurmak ve Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak için kararlıydı. Bu maksatla meclisten yetki almıştı, fakat bir taraftan barış antlaşmasından evvel olumsuz bir etki yaratmamak, diğer taraftan Sovyet Rusya ile uzlaşmak için beklemeyi tercih ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Ermenistan’a karşı yapılacak harekât kadar, harekât sonrası belirlenecek sınırlar üzerinde Rusya ile mutabık kalabilmeyi önemli görüyordu. Zira doğu sınırlarının güvence altında olması hâlinde batı cephesinde yoğunlaşmak mümkün olacaktı. Erzurum’da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ise, meselenin doğrudan içinde olduğu ve halkın acılarına şahitlik ettiği için bir an evvel harekete geçilmesini istiyordu. Ayrıca, *“şark nasıl ki Türkiye’nin temeli ise Elviye-i Selâsede şarkın kalkanıdır”²⁶* demekteydi. Gönderdiği raporlarda ve telgraf mesajlarında durumun aciliyetine dikkat çekerek, taarruza hazır olduğunu ve gerekli izni beklediğini belirtiyordu.²⁷ 6 Haziran 1920’de bu izin verilmiş olmasına rağmen, harekâtın başlayacağı 23

²³ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. II, 4. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012, s. 708-709, 747-748.

²⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 743-744, 746.

²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 743-744; S. Gandilov (Ed.), *Azerbaycan Tarixi*, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı 2000, s. 62. Aktaran: Gönül Aliyeva, *SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Plânlaması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2005, s. 199.

²⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 842.

²⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 789-790, 799-804, 851-852, 860-863.

Haziran'dan bir gün önce Yunan ordusunun genel taarruza geçmesi²⁸ ve Rusya ile temasların sürmesi dolayısıyla durdurulmuş ve üç ay daha beklenilmiştir.²⁹

Rusya ile bazı esaslar üzerinde anlaşmaya varılmış olmasına ve ortak ilkelere geliştirilmesine rağmen, Ermeni meselesi başta olmak üzere bazı konularda fikir ayrılığı devam ediyordu. Nitekim Sovyet Hariciye Vekili Çiçerin'in TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 3 Haziran 1920 tarihli cevabi mektupta; "Türkiye Ermenistan'ı" tabiri geçmekte ve daha başka kavim adları da verilerek "milletlerin kendi mukadderatlarının tespit ve tayinini kendilerine bırakmaktan" söz edilmekteydi.³⁰ Dahası Sovyet Dışişleri yetkilileri sınırların tadili üzerinde duruyorlardı. Bu sebeple Moskova'da temaslarda bulunan Bekir Sami Bey'den Ermeniler için Van, Bitlis'e kadar Doğu Anadolu bölgesinden toprak talebinde bulunmuşlardı. Bu husus meclis zabıtlarındaki ifadeyle "gayet mühim ve nazik nokta" olarak Türk-Rus ilişkilerinin en güç tarafını teşkil ediyordu.³¹ İlginç olan taraf ise, bu tarihlerde Ermenistan'da Taşnak Hükûmeti iş başındaydı ve Sovyet Rusya, İngilizlerle işbirliği içinde olan bu hükûmeti devirmek istiyordu.

Öte yandan İngiltere'nin 1920 yılı Temmuz ayında Batum'da bulunan kuvvetlerini tahliye ederek Gürcülerin işgaline imkân vermesi, Rusya'nın Kafkasya'daki hareket kabiliyetini artırmış, Türkiye'yi de rahatsız etmişti. Nitekim TBMM Hükûmeti, Batum'un Gürcistan tarafından işgal edilmesini Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmalarına aykırı olduğunu belirterek protesto etti.³² Bununla beraber Ermenistan üzerine yapılacak olan harekâttan Gürcülerin endişeye kapılmalarını önlemek ve Gürcü-Ermeni ittifakına yol açmamak için Kâzım Bey diplomatik temsilci olarak Tiflis'e gönderildi ve uzun süren temaslarda bulundu.³³

Bölgede askerî hazırlıklar ve diplomatik temaslar devam ederken, tarafların merakla beklediği barış antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr'de imzalandı.³⁴ Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile olan doğu ve kuzeydoğu sınırlarının tespitinde 1914 yılı esas alındığı için (Madde: 27/4) Kars ve Ardahan'ın durumuna dair hiçbir şekilde yer verilmediği görüldü. Böylece bu vilayetlerin zımnın Ermenistan'ın bir parçası olarak kabul edildiği

²⁸ Akhisar - Soma ve Salihli - Aydın istikametlerinden harekete geçen Yunan kuvvetleri 30 Haziran 1920'de Balıkesir'i ve takip eden günlerde Kırmastı, Karacabey ve Bursa'yı işgal ederek Dimboz - Aksu hattına ulaştılar. Türk kuvvetleri Eskşehir'e kadar çekilmek durumunda kaldı. Bkz. Atatürk, *a.g.e.*, s. 308.

²⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 867-868, 878, 900, 984.

³⁰ Belgenin sureti ve Türkçe çevirisi için bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, C. I, 3. bs., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 157-161; Karabekir, *a.g.e.*, s. 875-879.

³¹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 148-153, 158-173.

³² Atatürk, *a.g.e.*, s. 327.

³³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 248.

³⁴ Sevr Antlaşması'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 525- 691; Seha L. Meray - Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s. 43-179.

anlaşılmaktaydı. Batum ise kuralları daha sonra belirlenecek olan özel yönetimli uluslararası limanlar grubuna dâhil edilmiş ve Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'a Batum Limanı'ndan Karadeniz'e serbest geçiş hakkı tanınmıştı (Madde: 335, 351). Dahası Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmakta ve kesin sınırların ABD Başkanı'nın hakemliğinde tespit edileceği belirtilmekteydi (Madde: 89, 90).

Aslında Sevr Antlaşması'nın hazırlandığı konferanslarda,³⁵ Ermenilerin ideallerine uygun kararların alınacağı belli olmuştu. Kaldı ki Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi ile zemin oluşturulduğu biliniyordu. Vilayat-ı Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas), İngilizce metinde altı Ermeni vilayeti olarak zikredilmiş³⁶ ve bu bölgede karışıklık çıkması hâlinde İtilaf kuvvetlerine işgal hakkı tanınmıştı. Diğer maddeler de dikkate alındığında mütareke şartları son derece ağırdı,³⁷ buna mukabil İstanbul Hükümeti İtilaf Devletleri'nin işlerini kolaylaştıracak kadar korkak ve acz içindeydi. Bunun için TBMM, 7 Haziran 1920 tarihinde kabul ettiği kanunla ihanet niteliğinde olacak karar ve onayları önlemek istemişti. Buna göre; İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren TBMM'nin tasvibi haricinde akdedilmiş veya akdedilecek bilumum antlaşmalar, sözleşmeler, resmî kayıtlar, yabancılara verilmiş imtiyazlar, maden ruhsatları ve ferağ işlemleri ile mütarekeden sonra gizli olarak imzalanmış benzeri bütün kayıtlar keenlemeyekün kabul edildi. Ayrıca imza sahiplerinin sorumlu tutulacağına ve mali zarar ve ziyanların kendilerinden tazmin edileceğine dair hüküm yer aldı.³⁸ Buna rağmen Sevr Antlaşması İstanbul Hükümeti tarafından imzalandı.

Sevr Antlaşması ile Taşnak Hükümeti'nin itibarı yükselmiş, Ermeni kuvvetlerinin cesareti artmıştı. Nitekim 26 Ağustos gecesine Oltu'da Türk kuvvetlerine karşı hücum etmişler,³⁹ başarılı olamamakla birlikte, yeni bir dönemin başladığını yansıtmışlardı. Müslüman halk yeis içindeydi. Kâzım Karabekir, Bitlis Valisi Hüsnü Paşa'nın bile "acaba Bitlis de Ermenilere verilecek mi, böyle ise ailemi getirmeyeyim" diye sorduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla durum daha acil hâle gelmişti.

İtilaf Devletleri'nin bir dizi konferansla Sevr Antlaşması'nı hazırladığı günlerde Türk-Rus ilişkileri de ilerlemiş bulunuyordu. Sınırlar konusunda bir mutabakat oluşmamış, fakat İngiltere'nin Türkiye ile Rusya arasında kurmaya çalıştığı Kafkas Seddi'ne karşı işbirliği fikri kuvvet kazanmıştı. Zira İngiltere-

³⁵ Londra, San Remo, Hythe, Boulgne ve Spa Konferansları için bkz.: Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s. 1-599.

³⁶ Fransızca ve İngilizce metinler arasında ihtilaf zuhurunda İngilizce metnin muteber olacağı kayıt altına alınmıştır. İlgili belge için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 5-7, 285-287, (BOA, HR.SYS, 2305/20-13).

³⁷ Mondros Mütarekesi'nin tam metni için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 519-524; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 12-14.

³⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. II, İçtima Senesi: 1, 7.6.1336 (1920), s. 139-145.

³⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 958.

⁴⁰ Aynı yer.

re'nin uydusu hâline getirmek istediği Gürcistan ve Ermenistan'ın politikaları iki tarafı da rahatsız ediyordu. Buna rağmen sonuç almak kolay olmadı. Oluğça uzun süren müzakereler sonucunda sekiz maddelik antlaşma metni 24 Ağustos 1920'de murahhaslar tarafından parafe edilmiş,⁴¹ fakat Rusya tarafından hemen imzalanmamıştır. Belirtmek gerekir ki Rusya, İtilaf Devletleri'ne karşı Türkiye ile işbirliğinin gerekliliğine ve önemine inanıyor, ancak TBMM Hükümeti'nin ne dereceye kadar başarılı olacağını bilmiyordu. Ayrıca şartların değiştiğini dikkate alarak, Ermenistan adına Doğu Anadolu'dan toprak talebinde bulunuyordu. Bunun için parafe edilen metinde sınırları düzenleyen veya nasıl tespit edileceğine ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Şu var ki, birinci madde ile *“ taraflardan her biri diğer tarafa zorla kabul ettirmek istenilen bir barış antlaşmasını ya da milletlerarası bir belgeyi tanımamayı prensip olarak kabul etmişler”* ve *“ bu antlaşmada geçen Türkiye adı ile Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Misak-ı Milli'nin kapsadığı arazinin kastedildiği”* belirtilmiş bulunuyordu. Hatta Türk heyeti antlaşmanın eki olmak üzere Misak-ı Milli haritasını da vermişti, ancak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in itiraz ettiği ve parafe edilen antlaşmanın imzalanmasının gecikmesine yol açtığı gerekçe de bu ikinci cümle oldu. Çiçerin, her milletin mukadderatını tayin etmede serbest olduklarını ve bunu ilke olarak savunduklarını belirterek, bu meyanda Misak-ı Milli ile Ermenilerin geleceği konusunun çeliştiğini ifade etmekteydi.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı kesin zafer elde etmeden, Rusya ile olan ilişkilerinin istenilen safhaya gelmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Bunun için Kâzım Karabekir Paşa'nın beklediği izin 20 Eylül'de verildi, ancak Ermeniler daha çabuk davranarak 24 Eylül'de Türk karargâhının bulunduğu Bardız'ı iki uçakla bombaladılar ve akabinde taarruzda bulundular. Bu taarruz püskürtüldü ve 28 Eylül'de karşı taarruz başladı. İki gün içinde Sarıkamış ve Merdinik kurtarıldı. Bazı hazırlıkların yapılabilmesi için 28 Ekim'e kadar ordu Sarıkamış-Lâloğlu hattında kaldı.⁴²

Bir aylık bu zaman zarfında Rusya'nın durumu takip edilerek, söz konusu talepleri üzerinde ne dereceye kadar ısrarlı olabileceği anlaşılmaya çalışıldı. Bunun için siyasi ilişkiler ve özel istihbarat yoluyla elde edilen bilgilerin yanı sıra istişareye önem verildi. Nitekim TBMM'nin 16-17 Ekim 1920 tarihlerinde yapılan gizli oturumlarında, Rusya ile olan ilişkiler ve parafe edilen antlaşma ayrıntılı biçimde tartışıldı. Çiçerin'in Ermeniler adına Van ve Bitlis vilayetlerinden toprak talebinde bulunması tepkiyle karşılandı. Meselâ Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey yaptığı değerlendirmede; *“ Rusların bugünkü inkılap maskesini yüzlerine takarak, hakikatte Çar zamanına ait olan hududu tamamen ve fülen yarın ellerinde tutabilmek için zemin hazırladıklarına”* dikkat çekti. Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey; *“ bu teklif ile düveli itilafiyenin teklifi arasında bir fark olmadığını”* belirterek, Misak-ı Milli ile hududu millinin tespit edildiğini ve meclisin misakına sahip çıkması gerektiğini ifade etti.

⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 308; Soysal, *a.g.e.*, s. 27-29.

⁴² Atatürk, *a.g.e.*, s. 325; Karabekir, *a.g.e.*, s. 984-987.

Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey; “eğer bizden istenilen hudut tashihini yapacak olursak, Beyazıt’tan Çulfa’ya, İran’a ve tek mil âlemi İslama giden yegâne yolu kendi elimizle kapatmış olacağız”⁴³ dedi. Kâzım Karabekir Paşa’nın görüşleri de telgraf yoluyla öğrenildi. Karabekir, 16 Ekim’de Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet Bey’in “Bolşeviklerin Van ve Bitlis hakkındaki teklifine ne dersiniz?” diye sorduğunu, kendisinin ayrıntılı cevap verdiğini, fakat özetle, “Elviye-i Selâse’nin işgaline devam en iyi cevap olur” dediğini belirtmektedir.⁴⁴

Harekâtın yeniden başlamasıyla 30 Ekim’de Kars alındı ve bir haftada Arpaçay’a kadar olan mıntıkanın denetim altına alınması üzerine, Ermenistan hükûmeti mütareke teklifinde bulundu. Bu teklif Gümrü’nün teslim edilmesi şartıyla kabul edildi ve 7 Kasım’da Türk birlikleri Gümrü’ye girdiler. Barış antlaşmasının imzalanabilmesi için Ankara’dan gönderilen şartların Ermenistan tarafından kabul edilmemesi üzerine harekâta devam edildi. Ermeni birlikleri 12 Kasım’da Iğdır’dan çıkarak, Aras’ın kuzeyine çekildiler. Ermeni mevzilerine karşı 14 ve 15 Kasım’da yapılan taarruzlar sonucunda, Ermenistan hükûmeti barış şartlarını kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece 2 Aralık 1920’de Gümrü Barış Antlaşması imzalandı.⁴⁵

Gümrü Antlaşması,⁴⁶ Atatürk’ün ifadesiyle “hükümet-i milliyenin akdettiği ilk antlaşmadır.”⁴⁷ Bu antlaşma ile Türk-Ermeni savaşı sona erdiği gibi, 1878 yılında kaybedilen Kars bölgesinin ve 1736’da kaybedilen Tuzluca ve Iğdır’ın⁴⁸ Türk toprağı olduğu Ermenistan tarafından da kabul edilerek, iki ülke arasındaki sınırlar çizildi. Ayrıca Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur bölgesinde mahalli bir yönetim oluşturulmak üzere bu bölgenin korunması geçici olarak Türkiye’ye bırakıldı. TBMM’nin kesinlikle reddettiği Sevr Antlaşması, Ermenistan tarafından da hükümsüz sayıldı.

Kazanılan zafer ve akabinde imzalanan Gümrü Antlaşması, Türk-Rus ilişkilerini yeni bir safhaya taşıdı. Antlaşmanın imzalandığı gün Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, TBMM’de konuyla ilgili verdiği bildide; Ermenistan’la müzakereler devam ederken Kızıl Ordunun harekete geçtiğine dair haberlerin geldiğini belirterek, “bizimle beraber hareket ediyorlar” dedi.⁴⁹ Bu sözlerin manası açıktır. Rusya, Ermenistan’ın mağlûp olmasını ve Taşnakların zor durumda kalmasını bekliyordu. Karabekir, Gümrü’de müzakereler sürerken Rus Delegatesi Mdivani’nin “niçin Arpaçay’ın hudut olmasını istiyorsunuz, daha fazla isteyiniz” dediğini belirterek, Taşnakların sıkışması ile Ermenilerin Bol-

⁴³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 157-187.

⁴⁴ Karabekir, a.g.e., s. 993.

⁴⁵ Atatürk, a.g.e., s. 326; Karabekir, a.g.e., s. 991-1001.

⁴⁶ Gümrü Antlaşması’nın tam metni için bkz. Atatürk’ün Milli Dış Politikası, s. 517-528; Soysal, a.g.e., s. 19-23.

⁴⁷ Atatürk, a.g.e., s. 326.

⁴⁸ Tuzluca ve Iğdır, 1736’da imzalanan İstanbul Antlaşması’yla bağlı bulunduğu Revan’la birlikte İran’a bırakıldı. Revan 1747 yılından itibaren hanlıkla idare edildi, ancak 1828 yılında İran’ın imzalamak zorunda kaldığı Türkmençayı Antlaşması’yla Rusya’nın hâkimiyetine girdi. Revan’la birlikte sürekli el değiştiren Tuzluca ve Iğdır, Bolşevik İhtilali’nden sonra da Ermenilerin işgali altında kaldı.

⁴⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 245.

şevikliği tercih etmeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.⁵⁰ Nitekim Ermenistan'ın mağlup olması, Bolşevik Ermenilerin Taşnak Hükûmeti'ne karşı muhalefetini güçlendirmiş ve ülkenin kuzey bölgelerinde silahlı bir ayaklanma başlatmışlardı. İsyancılar 30 Kasım'da Ermenistan Devrim Komitesi adıyla Lenin'e gönderdikleri mesajla Sovyet Kızıl Ordusunu davet ettiler.⁵¹ Böylece antlaşmanın imzalanmasından sonra Ermenistan işgal edildi ve Sovyet idaresi kuruldu. Ermenistan'ın Sovyetleşmesi sonucunda Türkiye ile Rusya yeniden sınırdış oldular.

Ermenistan'da hükûmet ve rejim değiştiği için Gümrü Antlaşması onaylanmadı, ancak Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'na temel teşkil etti. Ayrıca Gürcistan'ı da politika değişikliğine mecbur bıraktı. Daha evvel Türkiye'nin bütün teşebbüslerine rağmen diplomatik ilişkileri geliştirmeyen, inatla mesafeli olmayı tercih eden Gürcistan, bu defa barış ve dostluk esaslarına dayalı bir antlaşmanın yapılması için resmen teklifte bulundu. Ahmet Muhtar Bey, bu durumu "*Ermenilerin izmihlaliyle*" açıklamaktadır.⁵²

Gürcistan yalnızlaştığının farkındaydı, zira Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'da Bolşevik hükûmetlerini iş başına getirmesinden sonra, sıranın Gürcistan'a geldiği biliniyordu. Türkiye ise konjonktürü değerlendirmek istiyordu. Böylece 8 Şubat 1921 tarihinde Ankara'da itimatnamesini takdim eden Gürcü büyükelçisiyle antlaşma için müzakereler başladı.⁵³ Gürcüler Ardahan'ı terk etmeyi kabul ediyorlar, fakat Artvin ve Batum'u bırakmak istemiyorlardı. Esasen müzakereyi uzatmak suretiyle Rusya'ya karşı Türkiye'nin yardımını umuyorlardı. Hâlbuki Batıya karşı Rusya ile işbirliğini geliştirmeye çalışan Türkiye'nin böyle bir bağlantıya girmesi söz konusu olamazdı.

Bu sırada Rusya'da merkezî otoritenin tesis edildiğini ve Kızıl Ordunun çok daha kuvvetli durumda olduğunu belirtmek gerekir. Zira yeni rejime karşı savaşan Amiral Kolçak ve General Denikin'den sonra General Wrangel komutasındaki kuvvetler de mağlup olmuşlar ve böylece Kasım 1920'de iç savaş sona ermişti. Dolayısıyla Gürcistan'ın zapt edilmesi ve Kafkasya'da bir bütün olarak Sovyet idaresinin kurulabilmesi için ciddi bir engel kalmamıştı. Nitekim 11 Şubat 1921 tarihinde Kızıl Ordu birlikleri sınır tecavüzünde bulunarak, Gürcistan'a karşı askerî harekâtın işaretini verdiler. Bu harekât 20 Şubat'ta taarruza dönüştü. Mustafa Kemal Paşa, 21 Şubat'ta TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada; Rusya'nın Gürcistan'a taarruz ederken malumat dahi vermediğini, esasen Türkiye'nin Elviye-i Selâse'yi işgal etmesini istemediklerini ifade etti. Gürcistan'ın galip gelmesi hâlinde İngiltere ve Fransa'nın sürekli yardımına kavuşarak kuvvet kazanacağını, mağlup olması durumunda ise komünizmin hâkim olacağını belirterek, Misak-ı Milli'ye dâhil olan bu toprakların kurtarılması için tam zamanı olduğunu açıkladı. Öyle ki,

⁵⁰ Karabekir, *a.g.e.*, s. 1127.

⁵¹ A. Şemsutdinov - Y.A. Bağirov, *Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev.: A. Hasanoğlu, Bilim Yay., İstanbul 1979, s. 28.

⁵² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 348-350.

⁵³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 327.

“almak istiyor isek alınacak zaman bu defadır, alınacak an bu dakikadır. Sulh ile alınır, sulh ile alınmazsa bittabi cebren alınır”⁵⁴ dedi. Bu sebeple 21 Şubat’ta Kâzım Karabekir Paşa’ya Ahılkelek istikametinde hareket emri verilirken, 23 Şubat’ta Gürcistan’a katı bir ültimatom verildi. Böylece Türk kuvvetleri önce Ardahan ve Artvin’i, iki hafta sonra da Ahıska, Batum ve Ahılkelek’i aldılar.⁵⁵ Şu var ki, Batum’un Türk kuvvetlerine teslim edilmesi konusunda Gürcistan’la sözlü olarak anlaşma yapılmış ve nihai durum için halk oylamasının yapılması kararlaştırılmıştı.⁵⁶

Türk kuvvetleri 11 Mart’ta Batum’u ve 14 Mart’ta Ahılkelek’i işgal ederken, Kızıl Ordu birlikleri de Tiflis dâhil Gürcistan’ın önemli bir kısmına hâkim olmuşlardı. Öyle ki Tiflis’i terk eden hükümet üyeleri, 17 Mart’ta ülkeden firar etmek durumunda kaldılar. Böylece Gürcistan’da Sovyet idaresi kuruldu. Bu gelişmelere bağlı olarak, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yaklaşık bir aydır devam eden ikinci Moskova müzakereleri de sonuçlandı. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması,⁵⁷ TBMM Hükümeti’nin büyük bir devletle imzaladığı ilk antlaşma oldu.

Bu antlaşma ile iki ülke arasındaki sınırlar tespit edilirken, taraflara zorla kabul ettirilmek istenen bir barış antlaşmasının tanınmadığı ve antlaşmada geçen Türkiye adıyla Misak-ı Milli’nin ihtiva ettiği toprakların kastedildiği belirtildi. Dolayısıyla Sevr Antlaşması Sovyet Rusya tarafından da reddedilmiş oldu. Türkiye’nin kuzeydoğu sınırları belirtilirken, Kars ve çevresini içine alan bir tanımlama yapılmak suretiyle, Gümrü Antlaşması ile belirlenen sınırlar teyit edildi. Ancak Sarp Köyü’nden başlayarak, Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan’ın Türkiye’ye ait olduğu kabul edilirken, Türkiye’nin Ahıska, Batum ve Ahılkelek üzerindeki egemenlik hakları bazı şartlarla Gürcistan’a bırakıldı. Bu şartlara göre; söz konusu bölgede özerk bir yapı oluşturulacak ve Türkiye; Batum Limanı üzerinden getireceği veya göndereceği bütün maddeler ile ticaret mallarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın serbest olarak sevk etme hakkına sahip olacak ve her türlü vergi ve ücretten muaf tutulacaktır.

Moskova müzakereleri oldukça uzun sürmesine rağmen, Gürcistan’a yönelik askerî harekât sonuçlanmadan nihai kararın verilmediği, ancak iki ülke ordularının Batum’da karşı karşıya gelebilecekleri bir durum ortaya çıktığı için antlaşmanın tamamlanarak imzalandığı anlaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, Batum’un Türk kuvvetleri tarafından alınmasına Gürcistan rıza göstermek zorunda kalmış, fakat aynı zamanda Türk-Rus savaşının çıkmasını amaçlamıştı. Nitekim Gürcü araştırmacıların da bu yönde yorumları bulunmaktadır.⁵⁸ Esasen bu maksat İngiltere’nin politikasıydı. Mustafa Kemal Paşa,

⁵⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 453.

⁵⁵ Atatürk, a.g.e., s. 327; Karabekir, a.g.e., s. 1024-1028.

⁵⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 9.

⁵⁷ Moskova Antlaşması’nın tam metni için bkz.: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. XI, İçtima Senesi: 2, 21.7.1337 (1921), s. 321-325; Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih 1919-1939, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 269-272; Soysal, a.g.e., s. 32-38.

⁵⁸ Roin Kavrelişvili - Nikoloz Akhalkatsi, “Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, Karadeniz (Black Sea - Черное Море), Yıl: 5, Sayı: 18, Ankara 2013, s. 106.

Gümrü Antlaşması'ndan evvel Gümrü'de Kâzım Karabekir Paşa'ya, Bakü'de Türkiye Temsilcisi Memduh Şevket Bey'e ve Tiflis'te Türkiye Temsilcisi Kâzım Bey'e iletilmek üzere yazdığı mesajda; İngiltere'nin Türkiye ve bütün İslam âlemi ile Rusya'nın arasını açabilmek için bütün vasıtalara müracaat ettiğini bildirmişti.⁵⁹ Bu meyanda Moskova müzakerelerinin son aşamaya geldiği bir sırada Londra Konferansı'nın düzenlenmesi ve Moskova Antlaşması'yla aynı gün imzalanacak olan İngiliz-Rus Ticaret Antlaşması için çalışmaların yapılması dikkat çekicidir. Cebesoy'un verdiği bilgiye göre; Rusya ticaret antlaşması sebebiyle İngiltere'yi rahatsız etmekten kaçınmış ve Türkiye ile ittifak değil, dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamayı tercih etmiştir.⁶⁰ İngiltere'nin söz konusu politikasından son ana kadar vazgeçmemiş olması da ilginçtir. Karabekir, Gürcü Hükûmeti'nin devrildiğinde İtilaf donanmasının Karadeniz'e hâkim olduğunu, fakat Türk-Rus savaşına yol açmak maksadıyla, Gürcülerin Türkiye'nin himayesine bile girmek istediklerini belirtmektedir.⁶¹ Dolayısıyla iki tarafın rızasına uygun bir antlaşmanın imzalanmış olması ve böylece iki ülke arasında sınır güvenliğinin tesis edilerek, kalıcı barışın sağlanmış olması önemlidir. Karabekir, bundan sonra doğudaki birliklerin batı cephesine sevk edilme imkânı doğduğuna dikkat çekerek; Moskova Antlaşması'yla şark cephesinde Milli Mücadele'nin başarıyla tarihe intikal ettiğini ifade etmiştir.⁶²

Bilindiği üzere Moskova Antlaşması'ndan sonra, 13 Ekim 1921 tarihinde benzer hükümler taşıyan Kars Antlaşması imzalandı. Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan bu antlaşma ile Moskova Antlaşması teyit edilmiş oldu. Bu antlaşmaya söz konusu ülkeler Sovyet sistemine dâhil oldukları için ihtiyaç duyulmuş ve bu husus Moskova Antlaşması'nın 15. maddesi ile kayıt altına alınmıştır.

Sonuç

Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya bırakılması, sonraki yıllarda büyük sorunlara yol açtı. Türkiye ve Rusya arasında sınır ihtilafının kaynağı ve Kafkasya halkları arasında çatışmanın sebebi oldu. Bununla birlikte Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni konjonktür, Türkiye ile Rusya arasında ortak payda oluşturmuş ve bu durumu doğru değerlendiren Türkiye'nin teşebbüsüyle süreç değişmiştir. Moskova Antlaşması'yla sonuçlanan bu sürecin en önemli kazanımları, sınırların uzlaşmaya dayalı olarak tespit edilmesi suretiyle kalıcı barışın sağlanması ve birçok alanda işbirliğinin gerçekleştirilmesi oldu. Nitekim antlaşmanın akabinde Rusya'dan önemli miktarda silah, cephane ve nakdi yardım sağlandı.

Türkiye hem savaş hem de diplomasi yoluyla, Misak-ı Milli'ye dâhil olan Kars ve Ardahan'ı kurtarmayı başardı. Batum ise özel şartlarla Gürcistan'a

⁵⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, s. 185-189.

⁶⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s. 139.

⁶¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 1032.

⁶² Karabekir, *a.g.e.*, s. 1041.

birakılırken, Batum sancağına bağlı olan Artvin kazası Türkiye'ye dâhil edildi. Dolayısıyla üç sancaktan ikisi tamamen, biri kısmen kurtarılmış oldu. Belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin Rusya ve Gürcistan'la olan sınır ihtilafının en hassas tarafını Batum teşkil ediyordu. Batum, verimli toprakları ve stratejik öneme haiz limanı ile özel bir konuma sahipti. O kadar ki kara, deniz ve demiryolu hatları ile Kırım-Anadolu-Kafkasya ticaretinin önemli bir merkezi hâline gelmişti. Rusya'nın 20. yüzyılın başında Bakü-Batum petrol boru hattını hizmete açmasıyla, merkez olma özelliği daha da artmıştı. Dolayısıyla Rusya için Batum'a sahip olmadan Bakü ve Tiflis'e sahip olmak çok da anlamlı değildi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 21 Şubat 1921 tarihinde yapılan gizli oturumunda; Çiçerin'in "Batum şehri bir Rus şehridir" dediğini hatırlatmıştır. Anlaşılacağı üzere, Moskova Antlaşması'nın imzalanabilmesi Batum meselesine bağlı hâle gelmişti. Ya uzlaşılacak ya da bütün dengeleri değiştirecek bir çatışma söz konusu olacaktı. Bunun için Ardahan'dan başlayarak Ardanoç, Şavşat, Artvin ve Borçka'nın alınması, Batum şehri ve limanının özel şartlarla bırakılması tercih edildi. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in 21 Temmuz 1921 tarihli meclis zabıtlarındaki ifadesiyle, "Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatleri" bu tercihi zorunlu kılarken; büyük çoğunluğu Müslümanlarla meskûn olan ve Artvin'in yayla, Batum'un ova özelliği ile birbirini tamamladığı topraklar ikiye ayrılmış oldu.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

BOA, *Dâhiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ)*, 25/18; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 25/44; BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 26/49.

BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)*, 2877/5; BOA, *HR.SYS*, 2877/25; BOA, *HR.SYS*, 2877/56; BOA, *HR.SYS*, 2877/58; BOA, *HR.SYS*, 2305/20-13; BOA, *HR.SYS*, 2878/53.

Yayınlar

ALİYEVA, Gönül: *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Plânlaması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2005.

ARMAOĞLU, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 2003.

ATATÜRK, Kemal: *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C. I, 3. bs., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

CEBESOY, Ali Fuat: *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, Vol. VII, H.M. Stationary Office, London 1947.

ERİM, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

ESMER, Ahmet Şükrü: *Siyasi Tarih 1919-1939*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

GANDİLOV, S. (Ed.): *Azerbaycan Tarixi*, Çaşioğlu Neşriyatı, Bakı 2000.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender: *Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti*, TKAE Yayınları, Ankara 1989.

KARABEKİR, Kâzım: *İstiklâl Harbimiz*, C. II, 4. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

KAVRELİŞVİLİ, Roin - AKHALKATSİ, Nikoloz: "Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Karadeniz (Black Sea - Черное Mope)*, Yıl: 5, Sayı: 18, Ankara 2013, ss. 102-108.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, C. XLVIII, Sayı: 189-190, Ankara 1985, ss. 109-165.

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, 1336 (1920).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. I, 1336 (1920).

MERAY, Seha L. - OLCAY, Osman: *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

OLCAY, Osman: *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1983.

ŞEMSUTDİNOV, A. - BAGİROV, Y.A.: *Bir Karağün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev.: A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, İstanbul 1979.

ŞİMŞİR, Bilâl N.: *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985.

_____ : *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938*, C. I, 2. bs., TTK Yayınları, Ankara 1992.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, II, 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. I, C. II, C. XI, 1336 (1920), 1337 (1921).

<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>

RUS KANUNNAMESİ İŞİĞİNDE TÜRKİSTAN EYALETİ (OBLASTI) GEÇİCİ NİZAMNAMESİ VE TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ'NİN TEŞEKKÜLÜ (1865-1867)

Doç. Dr. Şahin DOĞAN*

Öz

Bu makalede 1865 yılı itibariyle Çarlık Rusya'ya bağlanan Türkistan topraklarında kurulan Çarlık Rus idaresinin anlaşılması açısından büyük önem arz eden Rus kanunnameleri ele alınmıştır. Makalede Türkistan Eyaleti'nin kurulmasından (1865) Türkistan Genel Valiliği'nin teşekkülüne (1867) kadar geçen yaklaşık 2 yıllık süre içerisinde kanunnamelere yansımış düzenlemeler değerlendirilmiştir. Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için 2 Haziran 1886'da kabul edilen 331 maddelik ayrıntılı bir nizamname tarihine kadar Türkistan Genel Valiliği bu düzenlemeler çerçevesinde yaklaşık 26 yıl yönetilmiştir. Ayrıca Rus sivil idaresi kadro cetvelleri de makale ekinde verilmiştir. Bu süreç içerisinde özellikle Rusya'nın bölgede yerleşmesi için gerekli olan düzenlemeler ile bölgenin hususi sosyal ve iktisadi yapısı da göz önünde tutularak kendine has bir Rus idaresi kurulmuştur. Kanunnamelerin incelenmesi Rusya'nın Asya'da ele geçirdiği toprakları ne şekilde yönettiği ve bu hususta geliştirdiği refleksleri de analiz etme imkânı sağlamaktadır. Nitekim, bölgenin Rus idaresinde yönetilmesi için yapılan düzenlemelerin öncelikli olarak askeri, idari ve mali konulara ilişkin düzenlemelerin ön planda olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkistan Eyaleti (Oblastı), Türkistan Genel Valiliği, Çarlık Rusya Kanunnameleri, İdari Yapı.

Turkistan Oblast's Temporary Charter And The Organization Of Turkistan Viceroyalty In The Light Of Russian Legal Codes (1865-1867)

Abstract

This article deals with the Russian legal codes, which had major importance to comprehend the Tsarist Russian administration established on the territory of Turkistan, which was adhered to Tsarist Russia by the year 1865.

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

In this article, the regulations reflected on the legal codes in about 2 years that passed from the establishment of Turkistan Oblast (1865) to the organization of Turkistan Viceroyalty (1867) are discussed. Until the date when a detailed legal code of 331 items were approved on 2 June 1886 for the Administration of the Viceroyalty of Turkistan, the Turkistan Viceroyalty was governed within the scope of these regulations for 26 years. In addition, cadences of the Russian civilian administration are also attached to the appendix of the article. During this process, a unique Russian administration was established particularly taking into account the necessary regulations for Russia to settle into the region and the social and economic structure of the region. Examining the legal codes provide an opportunity to analyze the way in which Russia govern the territories it acquired in Asia and the reflexes developed about this issue. As a matter of fact, it is clear to see that the regulations for the governance of the region under the Russian administration were primarily military, administrative and financial matters.

Keywords: Turkistan Oblast, Turkistan Viceroyalty, Legal Codes of Tsarist Russia, Administrative Structure.

Giriş

Rusya'nın Türkistan'ı işgali ve burada kurduğu idari yapı bilimsel çalışmalara konu olmuş ve üzerinde durulmuş bir konu gibi görülse de ülkemizde -bazı çok değerli tarihçiler ve bu konudaki eserleri bir tarafta tutulursa¹- bu konuya ilişkin özgün çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Dolayısıyla bu çalışmamız bu husustaki çalışmalar için hem bir kaynak hem de bir bakış açısı kazandırma hususunda bilimsel bir katkı sunacağı düşüncesiyle hazırlanmıştır.

Rus idaresinde Türkistan ve ona ilişkin Rus kanunları elbette ki bilimsel bir makalenin boyutlarını aşan bir konudur. Bu nedenle biz bu makalede 1865 tarihinde Türkistan Eyaleti'nin kurulmasından 1867 tarihinde Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması sürecinde yapılan idari düzenlemelerin üzerinde durarak Çarlık Rusya'nın Türkistan'da yerleşme sürecinin önemli bir safhası olan bu dönemi Rus kanunnameleri ışığında aydınlatmaya çalıştık.

Bu süreç içerisinde özellikle Rusya'nın bölgede yerleşmesi için gerekli olan düzenlemeler ile (Emirnameler, Tüzükler, Nizamnameler vs.) bölgenin hususi sosyal ve iktisadi yapısı da göz önünde tutularak kendine has bir Rus idaresinin kurulduğu söylenebilir. Kanunnamelerin incelenmesi Rusya'nın Asya'da ele geçirdiği toprakları ne şekilde yönettiği ve bu hususta geliştirdiği refleksleri de analiz etme imkânı sağlamaktadır. Nitekim, yapılan düzenlemeleri kanunnamelerden takip ettiğimizde makaleye konu olan dönemin bölgenin Rusya'ya bağlanmasının ilk yılları olması nedeniyle bölgenin yönetilmesi için gerekli olan düzenlemelerin öncelikli olarak askeri ve idari konulara ilişkin düzenlemelerin ön planda olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca iktisadi hayatı düzenleyen iktisada dair kanunlar; maliyeye ilişkin kanunlar özellikle öncelikli ve doğal olarak daha ön plana çıkan ve nicel olarak da çoğunluğu

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 2004; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Çev.: Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık 2011, s. 51-78.

sağlayan düzenlemeler olduğu görülmektedir. Bunların dışında eğitim, din vb. diğer konuları ilgilendiren düzenlemeler de yapılmıştır.

Burada belirtmekte yarar gördüğümüz hususlardan biri de tarih literatüründe Rus idari sistemine ilişkin özel terim ve kavramların Türkçeye aktarılmasında yaşanan sorunlardır. Öyle ki Rus idari yapısındaki birçok kavram literatürde birçok farklı tercüme ile verilmekte ve önemli bir karmaşaya sebep olmaktadır. Zira Rus idari sisteminde tanımlı ve özel bir kavramı Türkçeye direkt tercüme etmek, söz konusu kavramların yanlış anlaşılmasına yol açabildiği gibi büyük bir kavram karmaşasına da yol açmaktadır. Örneğin, literatürde oldukça yaygın bir şekilde “*bölge*” olarak Türkçeye tercüme edilen “*oblast*” kelimesi hem söylendiği gibi *bölge* kavramını hem de Rus idari sisteminde tanımlanmış bir mülki idare birimini ifade eder. Dolayısıyla bizce örneğin “*Türkistan Oblastı*” Türkçe bilimsel literatürde de bu şekilde kullanılmalıdır. Zira burada -konuyu çalışanların çok iyi bildiği gibi- kast edilen “*Türkistan Bölgesi*” değil kanunnamelerle kurulmuş, sınırları ve idari biçimi belirlenmiş, Çarlık Rusya idare sistemindeki mülki bir idari birimdir. Bu nedenle bizce bilimsel çalışmalarda kanunnamelerle belirlenmiş ve Rus idaresi içerisinde tanımlanmış olan kavramlar aynen kullanılmalıdır. Örneğin; *Türkistan Oblastı*, *Türkistan Krayı*, *Okrug*, *Guberniya* vb. Ancak, elbette ki bu kavramlar içerisinde Türkçeye yerleşmiş olan ve nispeten kavramı tam olarak karşılayan “*Türkistan Genel Valiliği*” Türkistan Oblastı: “*Türkistan Eyaleti*” gibi kavramlar Türkçe kullanılmaya devam edilmelidir. Biz bu makalemizde, yukarıda belirtildiği üzere Rus idare sisteminde nizamnamelerle tanımlı idari birimleri aynen kullandık.

Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü ve Geçici Nizamnameler

Nitekim, Kırım Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler neticesinde ve her ne kadar Rusya'nın batısında büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Prusya Çarlık bürokratlarını korkutsa da önde gelen diplomat ve askeri yetkililer Prusya ile yakınlaşmayı Rusya'nın Batı sınırları için bir garanti olarak gördüler ve bu durum Rusya'nın Doğu'da aktif bir politika yürütmesini sağladı. Rusya'nın Doğu'da izleyeceği politikaların belirlenmesinde 1861 yılında Asya departmanının başına getirilen Nikolay İgnatiyev'in büyük rolünün olduğu söylenebilir. Londra'da 1856 yılından beri askeri ataşe olarak görev yapan İgnatiyev, İngiltere'nin Rusya'nın en önemli düşmanı olduğu fikrini savunmakta ve bu nedenle İngiltere'nin Asya kolonilerine yapılacak müdahaleler neticesinde Rusya Balkanlarda kendi meselelerini çözüme kavuşturabileceği fikrindeydi. Zira Kırım yenilgisi Rusya'nın Balkanlarda ilerleyişine büyük bir darbe vurmuştu. Nihayet Çar II. Aleksandr döneminde 1856 tarihinden yani Rusya'nın Kırım Savaşı'ndaki yenilgisini tasdik etmiş olan Paris Barış Antlaşması'ndan sonraki gelişmelere kronolojik olarak baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkar: 1858 Amur bölgesinin imparatorluğa dâhil edilmesi; 1859 Doğu Kafkasya'nın ele geçirilmesi ve 1864 Batı Kafkasya'nın ele geçirilmesi; bunun akabinde imparatorluğun Orta Asya topraklarındaki ilerleyişini gösteren tarihler yer alır. Nitekim, Rusya'nın bu tarihlerde Doğu'ya yönelişi; 1865'de Taşkent'in ele ge-

çirilmesi, 1868'de Semerkant ve Buhara'nın ele geçirilmesi, 1873 tarihinde Hive'nin Rus topraklarına dâhil edilmesi; 1876'da Kokand, 1881'de de Gök Tepe'nin imparatorluk sınırlarına dâhil edilmesi ile sonuçlandı.²

İşte Rusya'nın ele geçirdiği bu topraklarda bir Rus idari yapısı kurması belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki Kafkasya'ya daha 19. yüzyılın hemen başından itibaren yerleşen Rusya burada idari bir yapı oluşturma hususunda büyük bir tecrübe kazandığını belirtmek gerekir. Öyle ki Kafkasya bölgesi sosyal yapısı itibari ile Türkistan ile karşılaştırıldığında daha karmaşık ve sofistike bir yapıda olduğu açıktır. Çarlık Rusya'nın Kafkaslarda kurduğu nihai idari yapı da oldukça uzun bir süreci kapsamıştır. Bölgenin etno-sosyolojik yapısının çok çeşitli olması, imparatorluğa farklı şekillerde ve dönemlerde bağlanması nedeniyle burada oluşturulan mülki idare taksimatı düzenlemeleri de zamanla askerî, iktisadî, etnik vb. birçok iç ve dış gelişmelere bağlı olarak uzun bir arayıştan sonra belli bir süreç içerisinde oluşturulabilmiştir.³ Ayrıca Çarlığın 19. yüzyılın ikinci yarısından evvel Türkistan topraklarındaki tecrübe ve deneyimleri elbette ki burada kurulan idari yapının, imparatorluğun kurumlarının şekillenmesinde ve izlediği siyasette önemli bir yer tutmaktadır.

Rusya ele geçirdiği Türkistan topraklarında öncelikle Kokand Hanlığı'ndan koparılan toprakların idaresi için 12 Şubat 1865'de Issık Gölü'nün batısından Ural Irmağı'na kadar uzanan bölgede "Orenburg Genel Valiliği'nin" yönetimi altında bulunan bir *Türkistan Eyaleti* teşkil edildi. Rusya İmparatorluğu Türkistan topraklarının Kokand Hanlığı ve Buhara Emirliği dışında kalan bölgelerini de işgal ettikten sonra 11 Temmuz 1867'de "Türkistan Eyaleti" isminin Sirderya, Yedi Su ve Semerkant eyaletlerinden oluşacak şekilde "Türkistan Genel Valiliği" olarak değiştirilmesine karar verdi. Kokand Hanlığı'nın 1876 yılında ortadan kaldırılmasından sonra "Fergana Eyaleti" teşkil edildi. Hive Hanlığı'ndan ve Türkmenlerin yerleşmiş buldukları topraklardan ele geçirilen bölgeler Rusların Kafkasya Valisi'nin yetkisine verildi. 1874 yılında bir "Amu Derya Şubesi" kuruldu. Amu Derya Şubesi 1887'de Sirderya bölgesi idaresine bağlandı. 6 Şubat 1890'da "Hazar Denizi Civarı Müstakil Bölge Birliği" kuruldu. Bu bölge de Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil edildi. Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için 2 Haziran 1886'da 331 maddelik ilk ve ayrıntılı bir nizamname kabul edildi.⁴

Türkistan Eyaleti'nin (Oblast) kuruluşuna ilişkin ilk olarak 12 Şubat 1865 tarihli Harbiye Nazırı tarafından Senato'ya sunulan 2 Mart'ta yayınlanmış Türkistan Eyaleti'nin kurulması hakkındaki emirname, kanunnamede 41792 no ile yayımlanmıştır. Rus Harbiye Nazırlığı tarafından hazırlanarak

² Mixail Geller, *İstoriya Rossiskoy İmperii*, T. 2, İzd.: MİK, Moskva 2001, s. 340-341; Bu hususta daha geniş bilgi için bkz: Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*; Hayit, *Türkistan Rusya İle...*

³ Şahin Doğan, "1849 Rus Kafkas Yılığına Göre Kafkasya'da Çarlık Rusya İdaresindeki Yerleşim Yerleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Volume: 12, Number: 3, Gaziantep, July 2013, s. 697-711.

⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 158.

Senato'ya sunulmuş olan bu emirname 4 maddeden oluşmaktadır. İmparatorun, Orenburg Krayı'nın ve Batı Sibirya'nın en iyi şekilde düzenlenmesi hususunda emir buyurdıkları belirtilen Harbiye Nazırı'nın emirnamesinin 1. maddesinde Zaçuy⁵ Krayı'nda 1864 yılında kurulmuş olan "ön hat"⁶ ile Sirdari Hattı'nın⁷ birleştirilmesi ve ayrıca bu bölge ile Türkistan topraklarıyla sınırdan, Aral Gölü'nden Issık-Göl'e kadar olan bölgede bir eyalet kurulması ve adının da Türkistan olması kararlaştırılmıştır. Emirnamenin 2. maddesine göre bu yeni eyaletin idaresi, o bölgede konuşlanmış olan bütün birliklerin komutasını üstlenecek hususi bir *Askeri Valiye* verileceği ve 3. madde ile de Türkistan Eyaleti Askeri Valisi'nin askeri işlerinde Orenburg Krayı Birlikleri komutanlığına bağlı olacağı kararlaştırılarak mülki yönetimin ise Orenburg Genel Valiliği'ne bağlanacağı belirtilmiştir. Türkistan Eyaleti'nin kurulmasına ilişkin bu emirnamenin 4. maddesi ile de Samara Guberniyası, Orenburg Krayı'ndan ayrılmış ve askeri işlerde Kazan Askeri Okruğu'na bağlanmıştır. Ayrıca emirnamede son olarak Harbiye Nazırı tarafından yeni kurulmuş olan Türkistan Eyaleti'nin nizamname ve idari kadrosunun⁸ özel olarak daha sonra ilan edileceği belirtilmiştir.⁹

Yukarıda belirtilen Türkistan Eyaleti'nin kurulması hakkındaki emirnamenin kısa bir süre sonra 5 Mart 1865 tarihli Harbiye Nazırı'nın yeni bir emirnamesi ile Sirderya Hattı'nın lağvedilmesi ve onun yerine Türkistan Eyaleti'nin kurulması hakkında bir emirname yayınlandı. Bu emirname ile İmparator'un buyruğuna göre Yeni Türkistan Eyaleti'nin kurulması nedeniyle, şu an mevcut olan Sirdari Hattı ve bu hattın komutanlığı görevi lağvedilerek bu idarenin yerine Türkistan Eyaleti İdaresi kurulması emrolundu. Bu buyruğa göre Türkistan Eyaleti için geçici ve normal idari kadro cetvellerinin yayınlanmasına kadar Türkistan Eyaleti İdaresi, Sirdari Hattı İdaresi kadrosu tarafından desteklenecekti.¹⁰

1865 yılı Şubat ayı içerisinde kurulan Türkistan Eyaleti'nin idaresi hakkındaki geçici nizamname yaklaşık 6 ay sonra hazırlanarak Ağustos ayında Çar tarafından onandı. 6 Ağustos 1865 tarihli Harbiye Nazırı'nın bu emirnamesi ile Türkistan Eyaleti'nin idari kadro çizelgeleri de belirlendi. Ayrıca Türkistan Eyaleti birliklerinin iagesi için, Çimkent ve Türkistan şehirlerinde; Perov 1 ve 2 nolu kalelerde; Evliya Ata, Merke, Tokmak, Arıs, Çulak Kurgan ve Culek özelinde olmak üzere oblast de bulunan her 11 tahkimatlı yerden birin-

⁵ Çu Nehri ötesi anlamında.

⁶ Peredavaya Liniya.

⁷ Bu hat 1853 yılında Rusların Akmescit'i ele geçirmelerinden sonra kuruldu. Sirdari Hattı'na dahil olan yerler şunlardır: Aral Kalesi; Kazalı'nın kaynağına yakın inşa edilen Kale No: 1 (Fort No: 1); Karmakçi bölgesinde bulunan Kale No: 2; Kuvan Dare'de bulunan Kale No: 3; Kokand kalesi Akmescit yerine kurulan Perovsk Kalesi. ("Sırdarinskaya Liniya", Ensiklopedičeskiy Slovar, İzd. F.A. Brokgauz - İ.A. Efron, T. XXXII, St. Petersburg 1901, s. 214.)

⁸ Ştat.

⁹ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 41792. Emirnamenin Türkçe tam metni için aşağıya bakınız.

¹⁰ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 41870. Emirnamenin Türkçe tam metni için aşağıya bakınız.

de erzak mağazası bulundurulması istendi ve mağazaların sınıflara ayrılması görevi Orenburg Krayı Birlikleri Komutanlığı'nın onayı ile birlikte Türkistan Eyaleti Askeri Valisi'ne verilmiştir.¹¹

Söz konusu Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi 3 bölümden oluşmaktadır:

Nizamnamenin I. bölümünde: Eyalet ve eyaletin alt idari birimleri 4 madde ile tarif edilmiştir. Söz konusu nizamnamenin 1. maddesine göre Türkistan Eyaleti sınırlarına önceki Sirdari Hattı'nı oluşturan bütün bölge ve Çu Nehri'nin güneyindeki ele geçirilen bütün topraklar dahil edilmiştir. Ayrıca Türkistan Eyaleti'nin Batı Sibiryaya ile olan sınırının detaylandırılması Orenburg Birlikleri Komutanlığı ve Batı Sibiryaya Askeri Okrug'unun karşılıklı anlaşmaları ile belirlenmesine karar verilmiştir. Nizamnamenin 2. maddesi ile Türkistan Eyaleti idari olarak *Merkez, Sağ ve Sol Cenah* olmak üzere 3 alt idari birime bölünmekte ve eyaletin bu üç idari bölgeye ayrılmasının detaylarının oluşturulmasına, Türkistan Eyaleti Askeri Valisi'nin tasavvuru doğrultusunda Orenburg Askeri Okruguna Birlikleri Komutanlığı görevlendirilmiştir. 3. madde ile Türkistan Eyaleti'nin, hem askeri işlerde hem de sivil idare bakımından Orenburg Askeri Okrug'u birlikleri komutanlığı idaresi altında olmasına ve eyaletin yerel halkına ilişkin sivil idare ise Harbiye Nazırı'na bağlı olmasına hükmedilirken 4. madde ile de eyaletin yerel yönetimine hususi bir *Askeri Valinin* başkanlık yapması ve bu valiye hem askeri hem de sivil idarenin bağlı olması şeklinde bir düzenleme yapılmıştır.

Nizamnamenin II. bölümünde ise 30. maddeye kadar toplam 25 maddede kurulan Türkistan Eyaleti'nin askeri idaresinin yapısı belirlenmiştir. Biz bu çalışmamızda sivil idareye yoğunlaştığımız için bu kısmı almayı gerek görmedik. Ancak şunu belirtelim ki nizamnamenin 5. maddesi ile "*Askeri Vali, eyaletteki birlikler, kaleler ve bütün askeri müesseseleri idare edecektir. Söz konusu Askeri Valiye 36454 nolu nizamname esasında Aral Filosu da bağlanacaktır.*" şeklinde askeri valinin sorumluluğu belirlenmiş, ayrıca 6. madde ile de "*Birlikler, kaleler ve genel olarak bütün askeri müesseselerin idaresine ilişkin kaçırlara işleri Türkistan Eyaleti Birlikleri Ana Karargâhı'nda toplanacaktır. Askeri Vali, levazım, topçu, mühendis ve sıhhiye bölüklerini bu bölükleri idare eden hususi kişiler aracılığıyla yönetecektir.*" şeklinde bütün askeri müesseselerin idaresi Türkistan Eyaleti Ana Karargâhı'nda toplandığı vurgulanmıştır. Türkistan Eyaleti Askeri İdaresi'nin yapısı ise kadro cetveli ile belirlenmiştir. Türkistan Eyaleti Geçici Nizamnamesi ile belirlenen askeri kadro cetveline göre askeri kadro "*6 Ağustos 1865 tarihli ve İmparator tarafından onaylanmış Türkistan Eyaleti Geçici Askeri İdaresi Kadro Cetveli*"¹² idarenin en başındaki kişi yani "*Askeri Vali*" Tümgeneral rütbesi -veya Tuğgeneral olabilir notu düşünülmüştür- taşıyan bir general olacaktır (alacağı maaş 1961,40 ruble). Oblastın Askeri İdare Kadrosu'nda çizelge göz önüne alındığında Askeri Vali dahil

¹¹ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye (1865)*, Sanktpeterburg 1867, No: 42372. Emirnamenin Türkçe tam metni için aşağıya bakınız.

¹² Bkz.: PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Vtoroye (1865)*, Sanktpeterburg 1867. (Ştati i Tabeli, s. 294-296).

her türlü kademedede olmak üzere toplam 163 personel Oblast idaresinde görev alacaktı. Eyaletin alt idari birimleri olan Merkez, Sağ ve Sol Cenahlar idari kadrosu da buna dâhildi. Nitekim bu alt idari birimlerin her birinin başında Tuğgeneral yahut Albay rütbesiyle bir askeri idareci bulunacaktı. Alt idari birimlerin her birindeki görev alacak kadro miktarı ise 11 kişi idi.

6 Ağustos tarihli bu nizamname ile birlikte 3 kadro cetveli daha yayımlanmıştır ki bunlardan biri de her alt idarede bulunacak komutan ve muharebe subayı kadro çizelgesi olup bu çizelgeye göre 73 kadro tahsis edilmiştir. Çizelgeye göre alt birimlerin başında albay veya yarbay rütbesiyle kurmay bir subay komutan kademesinin başında olacak. Bir binbaşı veyahut yüzbaşı rütbesindeki subay da muharebe subayı görevini icra edecekti. Yukarıda belirtilen diğer kadrolar da çevirmenden kilise görevlilerine kadar çeşitli görev ve makamlardaki memurlardan oluşmaktaydı.¹³

Nizamnamenin III. bölümünde ise *askeri-halk idaresi* başlığı altındaki 13 madde ile (30-42. maddeler) eyaletin sivil idaresi konusundaki düzenlemeler yapılmıştır. Nizamnamenin I. bölümü ile bu bölümünün tam metni aşağıda verilmiştir.

Nizamnamenin 31 ve 32. maddesi ile Türkistan Eyaleti'nin üst idari yönetimi tarif edilmiştir. Bu düzenlemeye göre "*Askeri Vali Oblastın yerli halkını valiler için yürürlükte olan genel kurallar çerçevesinde ve Orenburg Krayı Birlikleri Komutanlığı tarafından verilecek talimatnamelerin esasında idare edecektir.*" Bununla birlikte Askeri Vali, beyler, Özbek aksakalları, kadı vs. gibi mahalli idarelerin başında bulunan Kırgız boy yöneticilerini göreve atama ve görevden alma yetkisine de sahip olacaktı. 32. madde ile de Oblast alt idari birimlerinin askeri idarecileri aynı zamanda buldukları bölge halkını da yönetecekti.

Söz konusu Geçici Nizamname'nin bu bölümünde aynı zamanda Türkistan Eyaleti'nde uygulanacak adli sistem kuralları belirlenirken eyaletin mali konularına da düzenlemeler getirildi. Yapılan düzenlemeyle beyler, kadılar, aksakallar gibi yerli ileri gelenlerinin hukuki sorumluluk ve görevleri de belirlendi.

1865 tarihinde kurulan Türkistan Eyaleti 11 Temmuz 1867 tarihli Yedisi ve Sirderya olmak üzere iki eyaletten (oblastdan) Türkistan Genel Valiliği kurulması hakkındaki bir düzenleme ile *Türkistan Genel Valiliği'ne* dönüştürüldü. Kanunnamedeki resmi gerekçeye göre böyle bir düzenleme "*Çin ve Orta Asya hanlıkları ile sınır olan ve Orenburg ve Batı Sibirya genel valilikleri içerisinde bulunan toprakların sivil ve askeri yapısının değiştirilmesinde yarar görülmesi nedeniyle emrolunur.*" şeklinde açıklanmıştı.

Düzenlemeye göre Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları, Türkistan Eyaleti, Taşkent Reyonu, Sirderya ötesinde 1866 yılında ele geçirilen topraklar ve Yedidam (Semipalatins) Eyaleti (Oblastı) Tarbagatay Dağları'ndan güneye doğru uzanan topraklarından oluşacaktı. Düzenlemenin 2. maddesi ile eyaletin sınırları detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Düzenlemeyle yeni genel valilik

¹³ Bkz.: PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Vtoroye (1865)*, Sanktpeterburg 1867. (Ştati i Tabeli, s. 296).

Sirderya ve Yedisu olmak üzere 2 eyalete (oblaste) bölündü. Bu iki eyalet arasında Kurogota Irmağı ise sınır olarak belirlendi.

Yeni oluşturulan Kray'ın baş idaresine Genel Vali görevlendirildi. Sirderya ve Yedisu eyaletlerinin idaresi ise askeri valiler tarafından yürütülecekti. Yerel yönetim için ise askeri kuvvet ve kurumlarla bu eyaletlerden Türkistan Askeri Okrug'u oluşturulacak ve bu Okrug'da bulunan birliklerin komutanlığı "Okrug'daki Birliklerin Komutanı" unvanı ile Genel Vali'de olacak, askeri valilere ise bu görev "Eyaletlerdeki Birliklerin Komutanı" unvanı ile verilecekti.¹⁴

1865 tarihinde Türkistan Eyaleti'nin kurulmasından 1867 tarihinde Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulmasına kadar geçen sürede yukarıda belirtilen idari düzenlemelerin dışında kanunnamelere yansımış "Türkistan Eyaleti'nde topçu birliğinin kurulması ve onların üniformaları hakkında."¹⁵; "Türkistan Eyaleti'nde özel maden ve altın zanaatına izin verilmesi hakkında."¹⁶; "Türkistan Eyaleti'nde Ortodoks Kiliselerin inşasına ve bu kiliselerin yapımı için bütün imparatorlukta gönüllü kişilerin kayıtlarının alınmasına başlanmasına izin verilmesi hakkında."¹⁷; "Türkistan Eyaleti Birlikleri için müzik korosunun kurulması hakkında." olmak üzere 4 tane daha düzenleme vardır.¹⁸

Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için 2 Haziran 1886'da kabul edilen 331 maddelik ayrıntılı bir nizamname tarihine kadar Türkistan Genel valiliği bu düzenlemeler çerçevesinde yaklaşık 26 yıl yönetilmiştir. Aşağıda Türkistan Eyaleti'nin kurulmasından Türkistan Genel Valiliği'nin teşkili dönemine kadar idari düzenlemelerin tam metinleri (1865-1867) verilmiştir:

I. Türkistan Eyaleti'nin (Oblast) Kurulmasından Türkistan Genel Valiliği'nin Teşkili Dönemine Kadar İdari Düzenlemelerin Tam Metinleri (1865-1867)

(41792¹⁹ - 12 Şubat 1865²⁰) Harbiye Nazırı Tarafından Senato'ya Sunulmuş 2 Mart'ta Yayınlanmış Türkistan Eyaleti'nin Kuruluşu Hakkında Düzenleme

Yönetici Senato Harbiye Nazırı'nın 17 Şubat 1865 tarihli raporunu dinledi. Söz konusu raporda Türkistan Eyaleti'nin kurulmasına ilişkin emirnamenin yerine getirilmesi için 12 Şubat tarihli Askeri Bülten'deki emrin basılı nüshasının ilan edilmesi hususunu Yönetici Senato'ya sundu.

Harbiye Nazırı'nın söz konusu emirnamesi aşağıdaki gibidir:

Devletli İmparator Hazretleri, Orenburg Krayı ve Batı Sibirya'nın en iyi şekilde düzenlenmesi hususunda buyurdular:

¹⁴ PSZRİ, T. XLII, *Otdeleniye Pervoye* (1867), Sanktpeterburg 1871, No: 44831.

¹⁵ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Vtoroye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 42592.

¹⁶ PSZRİ, T. XLI, *Otdeleniye Pervoye* (1866), Sanktpeterburg 1868, No: 43028.

¹⁷ PSZRİ, T. XLI, *Otdeleniye Vtoroye* (1866), Sanktpeterburg 1868, No: 43526.

¹⁸ PSZRİ, T. XLI, *Otdeleniye Vtoroye* (1866), Sanktpeterburg 1868, No: 43693.

¹⁹ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 41792.

²⁰ Makalemizde kullanılan tarihler kanunnamelerdeki orijinal kullanılan tarihler olup, bu tarihler günümüzde 13 gün farklılık göstermektedir.

1. Zaçuy²¹ Krayı'nda geçen yıl kurulan "ön hat"²² Sirdari hattı ile birleştirilsin ve bu bölge ile Orta Asya topraklarıyla sınır, Aral Denizi'nden Issık-Gölü'ne kadar Türkistan adı ile isimlendirilen bir Eyalet (Oblast) kurulsun.

2. Bu yeni eyaletin idaresi, o bölgede konuşlanmış olan bütün birliklerin komutasını üstlenecek hususi bir Askeri Vali'ye verilecektir.

3. Türkistan Eyaleti Askeri Valisi askeri işlerinde Orenburg Kray'ı Birlikleri Komutanlığı'na bağlı olacaktır. Mülki idare ise Orenburg Genel Valiliği'ne bağlanacaktır.

4. Samara Valiliği (Guberniyası), Orenburg Krayı'ndan ayrılacak, askeri işlerde Kazan Askeri Okruğu'na bağlanacak.

Harbiye Nazırı yeni kurulmuş olan Türkistan Eyaleti'nin nizamname ve idari kadrosunun²³ özel olarak sonra ilan edileceğini eklemektedir.

(41870²⁴ - 5 Mart 1865) Tarih ve Nolu Harbiye Nazırı'nın Emirnamesinde İlan Edildiği Üzere: Sirderya Hattı'nın Lağvedilmesi ve Onun Yerine Türkistan Eyaleti'nin Kurulması Hakkında

İmparator hazretleri buyurdular: Yeni Türkistan Eyaleti'nin kurulması nedeniyle, şu an mevcut olan Sirderya hattı ve bu hattın komutanlığı görevi lav edilerek ve bu idarenin yerine Türkistan Eyaleti İdaresi kurula, Türkistan Eyaleti'ne geçici ve normal idari kadro cetvellerinin yayınlanmasına kadar Türkistan Eyaleti İdaresi Sirdari Hattı İdaresi kadrosu tarafınca desteklenecektir.

(42372²⁵ - 6 Ağustos 1865) İmparator Hazretlerince Onanmış Türkistan Eyaleti İdaresi Hakkında Geçici Nizamname.²⁶

6 Ağustos 1865 tarihli Harbiye Nazırı'nın emrinde ilan edilmiş olan emirname.

Devletli İmparator Hazretleri teklif edilen Türkistan Eyaleti İdaresi hakkındaki geçici nizamnamesinin aşağıdaki idari kadro ile birlikte onaylanmasını buyurdular.

Söz konusu nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle birlikte aynı anda İmparator Hazretleri şunları buyurdular:

Türkistan Eyaleti birliklerinin iaşesi için oblast'de bulunan her 11 tahkimatlı yerden birinde erzak mağazası bulundurulması: Çimkent ve Türkistan şehirlerinde; Perov 1 ve 2 nolu kalelerde; Evliya Ata, Merke, Tokmak, Arıs, Çulak Kurgan ve Culek'de;

Bu mağazalar teklif edilen erzak mağazalarının kadrosu esasında ve şu sınıflarda olacaktır: 1. sınıf mağazalarda 10.000 çetvert'den²⁷ fazla erzakın

²¹ Çu Nehri ötesi anlamında.

²² Peredavaya Liniya.

²³ Ştat.

²⁴ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 41870.

²⁵ PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye* (1865), Sanktpeterburg 1867, No: 42372.

²⁶ Bu nizamname, Harbiye Nazırı tarafından 10 Ağustos 1865 tarihinde Senato'ya açıklanmıştır.

²⁷ Rusya'da kullanılan bir ölçü birimi. Hem sıvı, hem uzunluk, hem de hububatların ölçümünde kullanılmıştır. Ticari kullanımında 1 çetvert 9,5 pud (1 pud = 16,3 kg.) buğday, 6,25 pud çavdara, 6 pud yulafa denk gelirdi. (Bkz. Y.A. Fedocyuk, *Sto Neponyatno u Klassikovi, ili Ensiklopediya Rus-skogo Bta XIX Beka*, İzd.: Filinta, Nauka, Moskva 2006, s. 48.)

bulunduğu mağazalar, 2. sınıf mağazalar 5000-10000 çetvert arası miktarda erzak bulunan mağazalar; 3. sınıf mağazalar 1000-5000 çetvert arası erzak bulunan mağazalar; 4. sınıf mağazalar ise 1000 çetvert'den az erzak bulunduran mağazalar. Mağazaların sınıflara ayrılması Orenburg Krayı Birlikleri Komutanlığı'nın onayı ile birlikte Türkistan Eyaleti Askeri Valisi'ne verilmiştir.

Nizamname²⁸

I. Eyalet ve Eyaletin Alt İdari Birimlerinin Teşkili:

1. Türkistan Eyaleti içerisine şu bölgeler girmektedir: Önceki Sirdari hattını oluşturan bütün bölge ve Çu Nehri'nin güneyindeki ele geçirilen bütün topraklar.

Not: Türkistan Eyaleti'nin Batı Sibiryaya ile olan detaylı sınırlandırılması Orenburg Birlikleri Komutanlığı ve Batı Sibiryaya Askeri Okrug'unun karşılıklı anlaşmaları ile belirlenecektir.

2. Türkistan Eyaleti idari olarak 3 bölüme bölünmektedir: Merkez, Sağ ve Sol Cenah.²⁹

Not: Bölgenin bu üç idari bölgeye bölünmesinin detayları, Türkistan Eyaleti Askeri Valisi'nin tasavvuru doğrultusunda Orenburg Askeri Okrug Birlikleri Komutanlığı tarafından yapılacaktır.

3. Türkistan Eyaleti, hem askeri işlerde hem de sivil idare bakımından Orenburg Askeri Okrug'u birlikleri komutanlığı idaresi altında olacak ve eyaletin yerel halkına ilişkin sivil idare ise Harbiye Nazırı'na bağlı olacaktır.

4. Eyaletin yerel yönetimine hususi bir Askeri Vali başkanlık yapacak. Bu valiye hem askeri hem de askeri-sivil idare bağlı olacaktır.

II. Eyaletin Askeri Yönetimi.³⁰

III. Askeri-Halk İdaresi.³¹

30. Türkistan Eyaleti Askeri-Halk İdaresi şunlardan oluşmaktadır:

- a) Eyaletin Askeri Valisi
- b) Eyaletin Eyalet Şubelerinin/Dairelerinin³² Başkanları
- c) Yerli Halk İdarecileri ve Şehir Başkanı.³³

Askeri-Halk İdaresi kadrosu ve maaşları ilişikteki kadro cetveli ile belirlenmektedir.³⁴

²⁸ Polojeniye.

²⁹ Flang.

³⁰ Nizamnamenin bu bölümünde 30. maddeye kadar toplam 25 maddede kurulan Türkistan Eyaleti'nin Askeri İdaresi'nin yapısı belirlenmiştir. Biz bu çalışmamızda sivil idareye yoğunlaştığımız için bu kısmı almayı gerek görmedik. Ancak şunu belirtelim ki nizamnamenin 5. maddesi ile "Askeri Vali, Oblast'taki birlikler, kaleler ve bütün askeri müesseseleri idare edecektir. Söz konusu Askeri Valiye 36454 nolu nizamname esasında Aral Filosu da bağlanacaktır." şeklinde askeri valinin sorumluluğu belirlenmiş, ayrıca 6. madde ile de "6. Birlikler, kaleler ve genel olarak bütün askeri müesseselerin idaresine ilişkin kançılara işleri Türkistan Eyaleti Birlikleri Ana Karargâhı'nda toplanacaktır. Askeri Vali, levazım, topçu, mühendis ve sıhhiye bölüklerini bu bölükleri idare eden hususi kişiler aracılığıyla yönetecektir." şeklinde bütün askeri müesseselerin idaresi Türkistan Eyaleti Ana Karargâhı'nda toplanmıştır. Türkistan Eyaleti Askeri İdaresi'nin yapısı kadro cetveli ile belirlenecektir.

³¹ Voenno-Narodnoye Upravleniye.

³² Otdel.

³³ Gorodniçiye.

³⁴ Söz konusu sivil idare kadro cetveli için makalenin ek kısmına bakınız.

31. Askeri vali eyaletin yerli halkını valiler için yürürlükte olan genel kurallar çerçevesinde ve Orenburg Krayı Birlikleri Komutanlığı tarafından verilecek talimatnamelerin esasında idare edecektir. Bununla birlikte Askeri Vali, beyler, manaplar, Özbek aksakalları, ralslar ve kadı gibi mahalli idarelerin başında bulunan Kırgız boy yöneticilerini göreve atama ve görevden alma yetkisine sahiptir.

32. Eyalet dairelerinin askeri başkanları aynı zamanda bu eyaletler halkını da yönetecektir. Her şubede görevlendirilmiş yerli halkın özel idarecisi askeri başkanlara statüce yakın kendi şube başkanlarına bağlıdır.

33. Türkistan Eyaleti'nin bütün askeri-halk kadrosu Askeri Şube³⁵ memurları sınıfına ait olacaktır, bu statüden maaşlarını alacak ve bu şubenin bütün haklarından yararlanacaklardır.

34. Yerli halkı idare edenler yönetimde şu sorumlulukları üstlenirler:

a) Geçen kervanların halk tarafından incitilmesi ve baskı edilmesinin durdurulması,

b) Ormanların korunması ve arık olarak adlandırılan tarlaları sulamak için sulama kanallarının muhafaza edilmesi hususunda önlemler alınması, aynı şekilde Kırgızlar ile Sartlar arasında arıkların kullanılmasına ilişkin bulunan tartışma ve anlaşmazlıkların giderilmesi ve mümkün olduğunca önünün alınması,

c) Yerli halkın vergilerini düzenli olarak ödemesinin ve yükümlülüklerin ve aynı zamanda idarenin talimatlarının yerine getirilmesi hususlarının takip edilmesi,

d) Vergilerin ve yükümlülüklerin yanlış dağıtımı hususunda bir şikâyet olması durumunda, durumun kontrol edilmesi ve kontrol sonuçlarının idareye bildirilmesi.

Bilahare bütün Kırgız şehirleri veya kazalarında, aynı şekilde Sartların her şehir veya köyünde vergilerin ve yükümlülüklerin dağıtımı onların mahalli idare organına ait olacaktır.

35. Adli konularda yerli halkı idare edenler:

Şikayetleri/davaları kabul edecekler ve bunları doğru ve ivedi olarak çözümlenmelerini takip edeceklerdir. Eğer bir Rus davaya dâhil olmamış ise bu davalar bölgede bulunan yerli mahkemelerce yürütülecektir.

36. Yerli halk yöneticilerinin bakmakla sorumlu oldukları davalardan Rusların yerlileri ve tam tersi (yani yerlilerin Rusları) olan öldürme ve soygun davaları onlardan alınarak bu davalar özel askeri mahkeme komisyonlarına verilecektir. Bu özel komisyonlar her defasında şubelerin başkanları tarafından belirlenecektir. Bununla birlikte suçlular askeri ceza kanunlarına göre yargılanacaklardır.

(Not: 1 Ocak 1865 tarihine kadar olan eşkıyalığa ilişkin dosyalar Beyler mahkemesince sonuca bağlanacaktır. Bu davalar mutlaka yerli halk yöneticisinin başkanlığında gerçekleştirilecektir.)

³⁵ Voyennoye Vedomstvo.

37. Kırgızların kendi aralarındaki davalara her defasında yerli halk idaresinin görevlendirmesi üzerine toplanan kendi “*Beyler Halk Mahkemesi*” sonuçlandırılacaktır. Söz konusu “*Beyler Mahkemesi*” her defasında Yerli Halk İdarecisi’nin emri ile toplanır. Aynı zamanda Kırgızlar arasında vuku bulan ve onların geleneğine göre kan parası ile cezalandırılmış olan suçluların ceza davaları da bu mahkemeye bağlıdır. Sartların kendi aralarındaki davaları da aynı zamanda onların halk mahkemeleri bakacaktır. Ancak bu davaların cinayet/cezai davaları hükmü, insaniyet kavramıyla uymayan durumlarda sonucu sınırlandırma hakkına sahip olan askeri valinin onayı olacaktır.

38. Rus garnizonu tarafından ele geçirilmiş olan ve kendi komutanları olan kendi yerel şehir idaresi olan şehirlerde yerli halkın yönetimi komutanlara bağlı olarak şehir başkanlarına bağlanılacaktır.

39. Şehir başkanları şehir polisini idare edecek, vaktinde vergilerin toplanmasını, idarenin emirleri ve isteklerinin halk tarafından yerine getirilmesini takip edecekler ve aynı zamanda şehir halkı tarafından getirilen dava dosyalarına ve aynı zamanda Rusların, Asya kökenli şehirli halk ile olan davalarına bakacaklardır.

40. Üst idarenin emirnameleri ve istekleri ve aynı şekilde şehir başkanları kendi polisiye emirlerini Şehir İdaresi yerli üyeleri aracılığı ile halka iletceklerdir. Dolayısıyla bu emirleri yerine getiren şehir yönetiminin yerli üyeleri şehir başkanına bağlıdır.

41. Yerel şehir idaresi yerli halk içerisinde seçimle belirlenecektir. Bu üyeler şunlardır: Şehrin başı gibi önem ve sorumluluk sahibi Yaşlı Aksakal; Polis gibi mahalleleri idare eden ve Şehir Duması üyesi önem ve sorumluluğuna sahip Aksakallar; Rals, Polis idaresi üzerine şehir başkanı yerli yardımcısı; Bazar-Baş, şehir ticaret polisi idarecisi. Hem şehrin daimi tacirleri hem de geçici olarak geçen tacirleri Bazar-Başına bağlanacaktır; Şehirli Sartlar arasında hâkim görevini yerine getiren kadı.

Yukarıda belirtilen bütün kişiler şehirdeki nizam ve huzur için sorumludur.

42. Şehir başına ait davaların görülmesi usulü şu şekildedir:

Şehirli Sartların kendi aralarındaki davaları/dosyaları sadece talep edenlerin arzusu üzerine Müslüman hukuk danışmanı olarak Kadı davet ederek şehir başı kendisi karara bağlayacaktır. Bununla birlikte davayı şehir başına mı yoksa kadıya mı vereceği davacıya bağlıdır.

Halkın askeri memurlara açtığı davalar şehir başı dosyayı hükme bağlamak üzere komutana getirip sunacaktır. Komutan suçun önemine göre ya cezasını verecek ya da mahkemeye gönderecektir. Eğer suçlular onun idaresi altında değilse ve kendi yöneticileri var ise o vakit ceza hakkında onların yöneticilerine haber verir.

Düşük rütbeli memurların şehirli Sartlara açtıkları davaları şehir başı hükme bağlayacaktır.

Kırgızlar ile Sartlar arasındaki davalar kadının olduğu halde komutanın başkanlığında her iki taraftan üyelerin oluşturduğu komisyonca bakılacaktır.

(44831³⁶ - 11 Temmuz 1867) 20 Temmuz Tarihinde İlan Edilmiş Senato'ya Sunulmuş Semireç ve Dari Olmak Üzere İki Eyaletten (Oblastan) Türkistan Genel Valiliği Kurulması Hakkında Düzenleme

Çin ve Orta Asya hanlıkları ile sınır olan ve Orenburg ve Batı Sibirya Genel Valilikleri içerisinde bulunan toprakların sivil ve askeri yapısının değiştirilmesinde yarar görülmesi nedeniyle emrolunur.

1. Türkistan Eyaleti, Taşkent Reyonu, Sirderya ötesinde 1866 yılında ele geçirilen topraklar ve Semipalatinsk (Yedidam) Oblastı Tarbagat sırtından güneye doğru uzanan topraklarından Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması.

2. Türkistan Genel Valiliği sınırları:

a) Batı Sibirya Genel Valiliği ile: Tarbagat Dağları ve onun Sibirya Kırgızları Eyaleti (Oblastı) ile birlikte bugünkü Semipalatinsk (Yedidam) Eyaleti'nin bugünkü sınırlarına kadar olan kolları. Bu sınırla birlikte Balkaş Gölü'ne kadar. Buradan daha ileride bir yay çizerek bu gölün ortasından ve buradan Çu Nehri'nin düz hattına ve buradan Çu Nehri'nin Sarı Su Nehri ile birleştiği noktaya kadar ve

b) Orenburg Genel Valiliği ile Aral Denizi'nde Perov Körfezi'nin ortasından Termembes Dağı'na doğru. Buradan Terekli doğal sınırına, ileride Kalmas Dağı'na, Muzbil doğal sınırına, Ak Kum ve Çubar Tyubya Dağları, Muin Kum kumsalının güney uç bölgeleri ve Sarı Su ve Çu nehirlerinin birleştikleri Mın Bulak doğal sınırına kadar.

3. Yeni genel valilik iki oblaste bölünecektir: Sır-Dari ve Yedisu. Bu iki eyalet arasında Kurogot Irmağı sınır olarak belirlenecektir.

4. Yeni oluşturulan Kray'ın baş idaresine Genel Vali görevlendirilecektir. Sirderya ve Yedisu eyaletlerinin idaresi ise askeri valiler tarafından yürütülecektir. Yerel yönetim için ise askeri kuvvet ve kurumlarla bu eyaletlerden Türkistan askeri Okrug'u oluşturulacak ve bu Okrug'da bulunan birliklerin komutanlığı "Okrug'daki Birliklerin Komutanı" unvanı ile Genel Vali'ye verilecek, askeri valilere ise bu görev "Eyaletlerdeki Birliklerin Komutanı" unvanı ile verilecektir.

5. Sirdari ve Yedisu eyaletlerinin açılmasıyla Kray'ın yerel idaresi hakkında genel nizamnamenin onanmasına kadar bu eyaletlerde bulunan sivil idarenin önceki yapısıyla bu eyaletlerin askeri valilerine bağlanacaktır.

Yönetici senato söz konusu emrin yürürlüğe girmesini ivedilikle sağlayacaktır.

³⁶ PSZRİ, T. XLII, *Otdeleniye Pervoye* (1867), Sanktpeterburg 1871, No: 44831.

Türkistan Eyaleti (Oblastı) Sivil İdaresi Kadro Çizelgesi

6 Ağustos 1865 Tarihinde İmparator Tarafından Onanmış Türkistan Eyaleti Geçici Askeri-Halk İdaresi Kadro Çizelgesi							
Unvanlar	Kadro Sayısı	Her Kadronun Yıllık Gümüş Olarak Maaşı					
		Maaş		Harcırah			
		Ruble	Kop.	Ruble	Kop.		
I. Eyaletin Genel İdaresi							
Askeri Vali	1	-	-	2000	-		
.....							
Askeri vali yanında özel hizmetler için kurmay subay veya memur (Klasniy Çinovnik)	1	1000	-	400	-	VIII	VI
.....							
Eyalet İdarecisinin Kançeleryası							
Kançelerya Başkanı	1	1100	-	400	-	VII	V
Yardımcısı	1	800	-	200	-	IX	VII
.....							
1. Sınıf	1	65	80	-	-		
Katipler							
2. Sınıf	1	48	90	-	-		
3. Sınıf	1	40	80	-	-		
.....							
Kançelerya giderleri için yıllık 300 Ruble ayrılmıştır.							
II. Özel İdare							
2 ct.							
Alt idare birimlerde yerli halkı yönetenler, kurmay subaylar veya memurlar (Klasniy Çinovnikov)	3	1300	-	1100	-	VI	III
Yöneticilerin yardımcıları, kıdemli subaylardan (ober ofitser) veya memurlardan (Klasniy Çinovnikov)	4	800	-	400	-	IX	VII
Her yönetici ve onların yardımcılarının yanında yazılı tercümanlar	7	300	-	300	-	X	IX
Her yöneticinin yanında sözlü tercümanlar	3	300	-	-	-		
Katip kıdemli	3	64	80	-	-		
Katip kıdemsiz	3	48	90	-	-		
Kırgızlarda Kurye	30	50	-	-	-		
(Bunlardan 6'sı yöneticilerin yanında 3 tanesi de yardımcıların yanında)							
Çimkent, Türkistan ve ? şehir başkanları, Yüzbaşı rütbesine kadar olan subaylardan (ober ofitser)	3	600	-	300	-		
Alt idari birim yöneticilerinin Kançelerya giderleri için yıllık 300 Ruble ayrılmıştır.							

Kaynaklar

Kanunnameler

- PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Pervoye (1865)*, Sanktpeterburg 1867.
PSZRİ, T. XL, *Otdeleniye Vtoroye (1865)*, Sanktpeterburg 1867.
PSZRİ, T. XLI, *Otdeleniye Pervoye (1866)*, Sanktpeterburg 1868.
PSZRİ, T. XLI, *Otdeleniye Vtoroye (1866)*, Sanktpeterburg 1868.
PSZRİ, T. XLII, *Otdeleniye Pervoye (1867)*, Sanktpeterburg 1871.

Kitaplar

- HAYİT, Baymirza: *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 2004.
HAYİT, Baymirza: *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Çev.: Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975.
FEDOCYUK, Y.A.: *Sto Neponyatno u Klassikov, İli Ensiklopediya Russkogo Bita XIX Beka*, İzd.: Filinta, Nauka, Moskva 2006.
GELLER, Mixail: *İstoriya Rossiskoy İmperii*, T. 2, İzd.: MİK, Moskva 2001.

Makaleler

- ÇAPRAZ, Hayri: “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık 2011, ss. 51-78.
DOĞAN, Şahin: “1849 Rus Kafkas Yılığına Göre Kafkasya’da Çarlık Rusya İdaresindeki Yerleşim Yerleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Volume: 12, Number: 3, Gaziantep, July 2013.

SON DÖNEMLERDE ORTAYA ÇIKAN BELGELER IŞIĞINDA DOĞUMUNUN 120. YILINDA KAZAK YAZAR VE EDEBİYAT ARAŞTIRMACISI MUHTAR AVEZOV'UN HAYATI VE ESERLERİ ÜZERİNE TESPİTLER

Prof. Dr. Abdulvahap KARA* - Dr. Diar KONAYEV*

Öz

Sovyet dönemi Kazak edebiyatının önemli yazarlarından Muhtar Avezov 2017 yılında 120. doğum yılı münasebetiyle Kazakistan'da çeşitli toplantı ve etkinliklerle anılmaktadır. Avezov'un tüm eserleri Kazakistan'da 50 cilt halinde neşredilmiştir. Yazar ve eserleri hakkında Kazakistan'da ve dünyada kitap ve makaleler yayınlanmaktadır. Bu makalede son yıllarda arşivlerde ortaya çıkan içinde yazarın meslektaşlarına ve dostlarına yazdığı mektupların da içinde olduğu belgelerin ışığında çeşitli konulardaki görüş ve düşünceleri ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Muhtar Avezov, Kazak Edebiyatı, Abay Yolu, Sovyet Edebiyatı, Sovyet İdeolojisi.

Assessments On The Life And Works Of Mukhtar Avezov, Prominent Kazak Writer, On The Occasion Of His 120th Birthday In The Light Of Document Released In The Recent Years

Abstract

Mukhtar Avezov, a prominent writer of Kazakh literature in the Soviet era, is referred to various meetings and events in Kazakhstan in connection with his 120th Birthday in 2017. All the works of Avezov were published in Kazakhstan in 50 volumes. Books and articles about the author and his works are being published in Kazakhstan and the world. This article deals with his opinions and thoughts on various issues in the light of the documents, which found recently in archives including letters of the author's to his colleagues and friends.

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

** Muhtar Avezov Evi Bilim ve Kültür Merkezi Müdürü.

Keywords: Muhtar Avezov, Kazak Literature, Abay Road, Soviet Literature, Soviet Ideology.

Sovyet dönemi Kazak edebiyatının başta gelen isimlerinden ve 1897 yılında Semey şehrinde dünyaya gelen Muhtar Avezov doğumunun 120. yılı olan 2017 yılında Kazakistan'da çeşitli etkinlik ve bilimsel toplantılarla anılmaktadır. Bundan yirmi sene önce, doğumunun 100. yılı olan 1997 yılı UNESCO tarafından dünyada Muhtar Avezov yılı olarak ilan edilmişti. 1997'de Kazakistan'daki Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü yazarın tüm eserlerini 50 cilt halinde yayınlamayı kararlaştırılmıştı. Ve bu külliyyat 1997-2011 yılları arasında 14 yılda tamamlandı.

Yazarın 100. doğum yılında Türkiye'de de çeşitli etkinlikler düzenlenmiş ve onun hayatı ve eserleri hakkında ilk yayınlar yapılmıştı. Bazı eserleri Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştı.¹ 1997'de Bilig ve Türk Lehçeleri ve Edebiyatları dergileri yazar için özel sayı da yayınlamıştı.² Bundan sonra geçen yirmi yıllık sürede Türkiye'de Muhtar Avezov ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla, yetmişin üzerinde yayın yapıldığını görmekteyiz. Bunların içinde hayatı ve eserleri üzerine yapılmış doktora ve yüksek lisans tezleri de vardır.³ Türkiye'de üzerinde bu kadar çok çalışma yapılmış ikinci bir Kazak yazar yoktur.

Muhtar Avezov'un edebi hayatına baktığımızda çok genç yaşta yetenekleriyle ortaya çıktığını görmekteyiz. Daha 20 yaşında, 1917'de halk efsanelerine dayanarak yazdığı *Enlik-Kebek* piyesi ile Kazak drama sanatının seviyesini birden yükseltmişti. Çarlık Rusya'ya karşı XIX. yüzyılın ortasında bağımsızlık mücadelesi veren Kenesarı Han hakkında *Han Kene* piyesini yazmıştı. Ancak, sadece bir kere sahnelenen ve daha sonra yasaklanan piyesi için kendisine kınama cezası verilmiştir. Bu piyes, yıllar sonra ancak 1989'de yazarın 20 ciltlik bütün eserlerinin toplandığı külliyyat içinde yayınlanabilmiştir.

Sovyet döneminin ilk yıllarında Kazaklar arasında yaşanan kıtlık ve diğer sıkıntılar, bunlar karşısında yeni yönetimin ciddi tedbirler almaması hususundaki gerçekler, Muhtar Avezov'un Komünist Partisi hakkındaki görüşleri-

¹ Muhtar Avezov, *Abay Yolu*, 2 Cilt, (Çev. Zeynep İsmail - Ahmet Güngör), Bilig Yayınları, Ankara 1997; Muhtar Avezov, *Hikâyeler*, (Çev. Zeynep İsmail - Ahmet Güngör, Red. Özkan Güngör), Bilig Yayınları, Ankara 1997; Muhtar Avezov, *Seçilmiş Hikâyeler*, (Aktaran: Ferhat Tamir - Halil Arıcan), TÜRKSOY Yayınları, Ankara 1997; Muhtar Avezov, *Folklor Yazıları*, (Çev. Ali Abbas Çınar), Bilig Yayınları, Ankara 1997; *Muhtar Avezov Hakkında Makaleler*, (Çev. Zeynep İsmail - Ahmet Güngör) Ankara 1997.

² *Bilig*, Bahar, Sayı: 5, 1997; *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, *Muhtar Avezov Özel Sayısı*, No: 14, Ağustos 1997.

³ Ekrem Ayan, *Kazak Türkçesinin Cümle Bilgisi Bakımından Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırılması (Muhtar Avezov'un Abay Yolu Çerçevesinde)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2001; Dinara Duisebayeva, *Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" İle Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008; Dinara Duisebayeva, *Maupassant Tarzı Hikâye ve Refik-Hâlid Karay-Muhtar Avezov-Sabahattin Ali'nin Hikâyeciliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000; Ainur Mayemerova, *M. Avezov'un Abay Joli Romanında Fül*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006; Ainur Zhangabayeva, *Muhtar Avezov'un Romanları Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

nin değişmesine ve parti üyeliğinden çıkmasına neden olmuştur. Uzun yıllar gerçek tarihi ve edebi süreci yanlış anlatılmasından dolayı Kazak edebiyatının önemli sorunlarıyla ilgili stenografik çalışma yapılmamıştır. Şu anda bile bu imkan pek yoktur. Çünkü eskiden stenografik çalışmalar sadece Rusça olarak yapılıyordu. Büyük yazarların eserleri, onların başarıları açısından değil, öncelikli olarak resmi, politik doktrin ve ideoloji kuramına hizmet etme açısından değerlendirilmektedir.

Elde edilen yeni kaynaklardan, devletin baskıcı sisteminin, sanatı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirip, edebi yaratıcılığı inkâr edip, dünyaca kabul görmesinin önünü kestiğini görmek mümkündür. Yeni ortaya çıkan belgeler, Kazakistan'ın geçmişindeki zor bir tarihi ve edebi süreci, çelişkileri, dramatik, trajik yönlerinin açığa çıkmasına olanak sağlamış oldu.

Muhtar Avezov'un yakın dönemlerde gün ışığına çıkan S. Saduvakasov ve A. Dosov ile birlikte yazdığı, daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olan parti faaliyetleriyle ilgili yazıları, kendisiyle ilgili birçok yeni bilgiyi ortaya çıkarmaktadır. Bu yazılarda, toplumu kökten değiştirme, Kazakistan'ı refaha kavuşturma gibi önemli düşünceleri yer almaktadır.

Muhtar Avezov'un 1920'li yıllarının başında parti işi ve toplumsal hayattan hızla uzaklaşmış olması, öncelikle işinden izne ayrılması, partililer ve onların Kazakların çıkarlarına karşı tutundukları olumsuz tavır ve tutumlarıyla yaptığı mücadeleden de fark edilmektedir. Muhtar Avezov, devlet memuru olduğu takdirde, insana özgü duygu ve hareketlere kapalı, bu duygulardan uzak trajik bir durumun içine düşeceğini hissetmiştir. Onun kılıkla ilgili yazdıkları incelendiğinde Avezov'un düşüncelerini, halkın kaderiyle ilgili çektiği ızdırabı net bir şekilde görmek mümkündür.⁴

Muhtar Avezov, tarihten önemli şeyleri öğreniyor ve etkileniyor da. Bu sebeple Avezov sadece yazarlıkla değil, tarih ile de yakından ilgilenmiştir. "*Tarih ve sanat*" ilişkisi, Avezov'un iç dünyası ve yapısını derinden tanınmamızı sağlıyor. Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatı tarihi, folkloru, edebiyat ilişkileri gibi alanında yapmış olduğu çalışmaları, araştırmaları Kazak edebiyatında önemli yere sahiptir.

1920'li yıllardan itibaren Muhtar Avezov, Kazak edebiyatı araştırmalarına büyük önem vermiş, 1927'de Kızılorda şehrinde *Edebiyat Tarihi* kitabını çıkarmıştır. Bu kitabı Muhtar Avezov, 1925'de Petersburg (o zamanki adıyla Leningrad) Devlet Üniversitesi'nde tahsil gördüğü sırada yazmıştır. Bilindiği gibi Muhtar Avezov, 1923-1928 yılları arasında burada yüksek öğretimini almıştı.

Muhtar Avezov eserlerinde ulusal düşünce, kişiselliklerinin ve duygularının önüne geçmektedir. Yazar, ulusal düşünceyi sadece bir tez veya tekeli ideolojik bir tutum olarak kabul etmemiştir. İnsani ve yaratıcılık konusundaki tutumu onun *Edebiyat Tarihi* kitabına da yansımıştır.

Kazak okuyucularını Rus ve dünya edebiyatının en iyi örnekleriyle tanıştıran yazar, çeviri meselesini genel edebiyat meselesinin bir parçası olarak de-

⁴ Muhtar Avezov, *50 Ciltlik Bütün Eserleri*, Cilt: 9, Gılım Yayınevi, Almatı 2003, s. 450.

ğerlendirmiştir. Yazarın çeviri işiyle uğraşması, yazarlık çalışmasına da olumlu ve önemli katkısı olmuştur. O, Rus ve diğer dünya halklarının klasik edebiyat eserlerini tercüme ederek, Kazakistan'daki çeviri çalışmalarının seviyesini yükseltmiştir. Tolstoy'un "Balodan Sonra", "Bulka", N. Gogol'un "Denetçi", İ. Turgenev'in "Asilzade Yuvası", W. Shakespeare'in "Othello" ve "Hırçın Kız" ve J. London'un "Beyaz Diş" eserlerini Kazakçaya tercüme etmiştir.

Gazete ve dergilerdeki makaleler, Muhtar Avezov'in edebi mirasının önemli bir parçasıdır. Avezov, bu konuyla ilgili devrim öncesinde de yazılar yazmaya başlamış, daha sonra ünlü bir yazar olduktan sonra da bu konuyla ilgili yazı yazmayı bırakmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Muhtar Avezov, savaş ve vatan savunması konularında birkaç tane dram eseri yazmıştır. Yazar, bu yıllarda belgesel, belgesel filmler için birkaç senaryo yazmıştır. Bu senaryolar hiçbir yerde yayınlanmamış ve kullanılmamış olsa da senaryo metni Almatı ve Moskova arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Bunların arasında belgesel bir film olan "Cephe Gerisi" G. Müsirepov, V. Şkolovskiy ile birlikte yazdığı "Üç İstek" adlı filmin senaryosunu ünlü senarist E. Vinogradskaya ile birlikte yazmıştır. Söz konusu senaryonun üç versiyonu Moskova'daki Rus Devlet Edebiyat ve Sanat Müzesi'nin arşivinde muhafaza edilmiştir.

Savaş yıllarında Moskovalı, Leningradlı yazarlardan oluşan kalabalık bir grup Almatı'ya gelmiştir. Muhtar Avezov, onların birçoğu ile arkadaş olmuştur. Yazar K. Paustovskiy, Avezov'un evinde kalmıştır. S. Marşak, M. Zoşenko ve V. Şkolovskiy ile çok iyi arkadaşlıklar kurmuştur.

Ancak Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasına denk gelen 1940'lı ve 1950'li yıllarının başı Kazakistan kültürü ve sanatı için sıkıntılı bir dönem olarak tarihte yerini almıştır. Bu dönemde Muhtar Avezov'un çalışmalarına da ideolojik açıdan yaklaşıldığı için sürekli şüpheyle bakılmış ve yazıları takip edilmiştir.

1920-1950 yılları arasında ülke genelinde yayınlanan gazete ve dergi sayfalarında "Kozmopolit", "Burjuva Milliyetçiler", "Pantürkizm", "Panislamizm", "Alaşordacılar" gibi kelimeler içeren şiddetli eleştiri makaleleri yayınlanıyordu.

Böyle eleştiri ve suçlamalardan Avezov da nasibini aldı. Bu suçlamaları yapanların bazıları, yazarın geçmişini gözden geçirip, öykü, hikâye ve piyeslerini incelemişler ve Muhtar Avezov "karşı devrim hareketinden" vazgeçmedi diye saldırılara başlamışlardır. 1951'de gerçekleştirilen Abay konulu tartışmanın yapıldığı toplantıda Muhtar Avezov "Abay Yolu" romanında feodalizmi övmekle suçlandı. Abay'ın şiir okulu, burjuva ve milliyetçi okul olarak değerlendirildi.

Bu sebeple söz konusu roman üç kez gözden geçirilmiş ve üç kez yeniden basılmıştır. İlk kez 1949'da *Edebiyat ve Sanat* dergisinde 224 sayfa olarak yayınlanmıştır. İkinci kez ise 1950'de henüz ideolojik eleştirinin başlamasından önce kitap 320 sayfa olarak basılmıştır. Üçüncü defa gözden geçirilerek ve son halini almış şekli "Abay Yolu" romanı olarak "Znamya" dergisinde yayınlanmıştır.

Romanın yayınlanmasıyla birlikte Muhtar Avezov'un yazarlığını eleştiren makaleler önemli dergi ve gazetelerde yayınlanmaya başlandı. Parti ve ideolojik eleştirinin bir örneği 30 Ocak 1953'te "Pravda" gazetesinde yayınlanan P. Kuznetsov'un "Eleştiri Yerine Övgü" makalesinde Muhtar Avezov'un Abay Yolu eseri eleştirildi.

Buna benzer şekilde Rus Proleter Yazarlar Derneği'nin (RAPP) eleştirmenleri tarafından Avezov'a yöneltilen suçların biri "Abay Yolu"nun ana karakterleri arasında "feodal toplumun sömürücü sınıfından" çıkan şairlerin olması yönündeydi. 1940'lı yılların sonlarına doğru Rus Proleter Yazarlar Derneği'nin yazarları proleter, burjuvazi, yoldaş (dava arkadaşı) olarak sınıflandırması çok yaygındı. Muhtar Avezov'u önce "yoldaş", daha sonra "burjuva milliyetçileri" sınıfına dâhil etmişlerdi.

Neticede 1940'lı yıllar ve 1950'li yılların başında eleştirilerin iki yönlü olduğunu söylememiz gerekir. Bir grup romanı üstünkörü inceleyerek gerçekleri çarpıtmaya ve Muhtar Avezov'un eserlerinde "burjuva sınıfı kalıntılarını" bulup, ortaya çıkarmaya çalışmış, diğer grup ise, tamamen objektif, bilimsel, edebi eleştiri metodolojisine dayalı olarak Abay ile ilgili romanların sanatsal yönünü inceleyerek, yazarın Kazak ve dünya edebiyatındaki yerini belirlemeye, yaratıcılık yönlerini tespit etmeye gayret sarf etmiştir. Bu arada Sovyet rejiminin gadrine uğradığı zor dönemlerinde Muhtar Avezov'a Kazakistan'daki sadık dostları ve meslektaşlarıyla birlikte bazı tanınmış Rus yazarlarının destek olduğunu da belirtmeliyiz.

Yazarın edebi yönü, toplantılarda, toplum önünde tartışılmıştır. Bunu 1953'de Kazakistan Yükseköğretim kurumlarının sosyal bilimler bölümleri başkanları toplantılarında "Abay Yolu" romanı ile ilgili yapılan tartışmanın sözlü kaydından görmek mümkündür. Bu yayınların temelinde geçmişin sosyal ve beşeri ibretlik durumlarının ve Kazakistan'daki tarihi ve edebi sürecin çelişkilerinin dramatik çatışmalarını açıkça görme imkânını elde etmiş oluyoruz.

1950'li yılların başında Muhtar Avezov'un bilimsel çalışmaları ve edebi eserleri takip edilerek, incelemenin yeni bir dönemi başlamış oldu. İdeolojik görevliler, makale ve çalışmalarında Avezov'un hayatı ve eserleriyle ilgili görüşlerin yeniden değerlendirilmesini dile getirmişlerdir.

Kazakistan'da birçok edebiyat eleştirmeni ve tarihçisi çağdaş Kazak edebiyatındaki Muhtar Avezov'un edebi eserlerinin yeri konusunda çok sayıda araştırmalar yapmışlardır. Bunlardan özellikle Z. Ahmetov, Z. Kabdolov ve R. Nurgaliyev'in bilimsel çalışmaları, belli amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Söz konusu şahısların Muhtar Avezov'un kültürel mirasını incelemeleri sırasında yazarın birçok yeni yaklaşımlarını tespit ettikleri gözlenmiştir. Onlar gerçek biyografik olaylar hakkında ve bazı eserlerdeki sanatsal yorumlar yaparak, eserin yazılma tarihi konusunda kendi fikirlerini beyan etmişlerdir. R. Nurgaliyev, yapmış olduğu çalışmayı savunma sırasında Muhtar Avezov dramının bağımsızlık yıllarındaki araştırma meselelerini değerlendirmiştir. Z. Ahmetov, "Abay Yolu" romanının bağımsız ülke açısından incelenmesinin

önemi üzerinde durmuştur. Z. Kabdolov ise yazarın sanatsal yaratıcılık konusunu incelemiştir. Bunun yanı sıra Muhtar Avezov'un Rus yazarlarıyla arasındaki yazışmaları incelenmiştir. Rusya ve Kazakistan arşivlerinde sonradan bulunan belgeler, yeni kaynaklar çerçevesinde yazışmalardaki teorik konular, edebi bağlantılar incelenmiştir.⁵

Almatı'daki Kazakistan'ın İlk Cumhurbaşkanı Arşivi'nde bulunan yeni materyaller ve belgeler, Avezov'un kronolojik düzen, yaratıcılık ve toplumsal ilişkilerin yeni yönlerini açığa çıkarmış oldu. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi'nde son dönemlerde daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış mektuplara ulaşılmıştır. Bu mektuplar Rus yazar Z.S. Kedrina'nın Muhtar Avezov'a, kızı Leyla Avezova'ya, keza Muhtar Avezov ile kızı Leyla Avezova'nın da yazar Z.S. Kedrina'ya yazdıkları mektupları içermektedir.⁶

Muhtar Avezov'un daha önce yayınlanmamış A. Tajibayev, A. Nurpeysov, N. Anov ve Z. Şaşkin gibi şahıslara yazdığı mektupları ve D. Abilov'un "Altay'ın Kalbi" romanı için yazdığı eleştiri yazısı çok ilgi görmüştür.⁷ Mektuplar ve yazılar, yazarın yaratıcılığına yeni bakış açıları getiriyor ve eserleriyle ilgili yeni fikirler içeriyor.

Muhtar Avezov'un mektuplarında yazdıklarından onun çağdaş Kazak edebiyatıyla ilgili düşünce ve fikirleri konusundaki bilgilerimizi arttırmaktadır. 1930'lu yıllarındaki Muhtar Avezov'un önde gelen Kazak yazarlarına yazdığı mektuplar incelenirken, Kazak kültürü ve edebiyatının pek çok bilinmeyen yönleri açığa çıkmaktadır. Söz konusu tarihten sonra da yazılan, geride bıraktığımız yüzyılın pek çok sırlarını açacak olan, ancak şimdiye kadar bilinmeyen, yazarın meslektaşlarına yazdığı mektuplara ulaşılmıştır.

Yazışmalardan Muhtar Avezov'un bir insan olarak psikolojik özellikleri, gelişim ve değişim aşamasında geçtiği yolları görebiliriz. Muhtar Avezov'un önde gelen Kazak yazarlarına gönderdiği mektuplarından, onun kendi dönemindeki meslektaşları, tarihi olaylar, o dönemin çeşitli edebi akımları, toplumsal ve felsefi düşünceler hakkındaki düşüncelerini görmek mümkündür. Bu mektuplar yeni yeni bilimsel açıdan ele alınıp incelenmektedir.

Almatı ve Moskova arşivlerinde Muhtar Avezov'un kendisinin en önemli eseri olan Abay Yolu romanını Rus diline çeviren Leonid Sobolev'e yazdığı mektuplar bulunmuştur. Söz konusu mektuplarda romanın tanınmış Rus yazarı tarafından tercüme edilmesi konusu gündeme gelmiştir.

Muhtar Avezov ve Leonid Sobolev'in Avezov Evi Bilim ve Kültür Merkezi arşivinde muhafaza edilen mektupları üzerine yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre, Muhtar Avezov'un Rus yazara tercüme konusunda epey yardım ettiği anlaşılmıştır. Ancak Avezov, yazara bire bir tercüme konusunda yardımcı olmamış, fakat anlaşılması zor Kazaklara has kelimeler ve eşyalar hakkında bilgi vermiş, Kazak gelenek ve göreneklerinin manalarını izah etmiştir.

⁵ Muhtar Avezov *Entsiklopediyası*, Almatı, Atamura 2011, s. 350.

⁶ Muhtar Avezov *Tvralı Estelikter*, Jazuvşı Yayınevi, Almatı 1997, s. 112.

⁷ M.O. Avezovtın *Ömiri Men Şığarmaşılıq Şejiresi*, Gılım Baspası, Almatı 1997, s. 90.

L. Sobolev'in mektuplarına dayanılarak, yazarın başından geçen hadiseler ve çalışmalar hakkında yorumlar yapılmıştır. Yine onun yazdığı mektuplara dayanarak tarihin seyri ve yönünü hassas bir düşünceyle değerlendirdiğini görebiliriz. Bir insanın iç dünyası ve duygularının bütünlüğü, sağlamlığı, dürüstlüğü, onun her sözünden, her işinden, hareketinden görebiliyoruz. Onun da yanılması, hata yapması pek mümkündür, ancak o her zaman vicdanıyla hareket etmiştir.

Kısa adı LOKAF olan Kızıl Ordu ve Deniz Kuvvetleri Edebiyat Derneği'nin Leningard şubesinde "Znamya" dergisinin yazı işlerinde ve SSCB Yazarlar Birliği sekreteriyasında çalışan L. Sobolev de bir dönem yaşanan edebi tartışmalara katılmaya mecbur olmuş ve onun kişisel yapısı ve parti ile ilgili tutumu ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Onun bu tutumları ve düşünceleri hayatı boyunca değişmemiştir.⁸

L. Sobolev'in mektupları, onun yazıları ve çevirilerindeki yeni vurgu, üslup ve anlatım şekli, onun iç dünyasını anlatmaktadır. Sobolev çalışmadan edemeyenlerdendi, dolayısıyla tüm olumsuzluklara rağmen Muhtar Avezov'un en tanınmış, en büyük destansı biyografik romanını çevirmekten geri durmamıştır. Böylece Kazak edebiyatının bu önemli eserinin Sovyetler Birliği halklarının tümüne ulaştırılmasında önemli katkısı olmuştur. SSCB çapında tanınan sağduyulu bu fikir adamı kendisini bir asker gibi hissetmiştir. O, yüreğinde vatan sevgisi olan, vicdanlı olmaya önem veren biriydi. O, SSCB Yazarlar Birliği sekreterliğini yürüttüğü sırada yoğun çalışma temposuna rağmen bu tutumundan sapmamıştır.

İncelenen materyallerden, edebi ve tarihi belgelerden, Kazak ve Rus edebiyat ilişkilerinin net örneklerini görmek mümkündür. Söz konusu örnekler, Muhtar Avezov'un yaşadığı dönem ve yazarın hayatı ve biyografisiyle doğrudan bağlantılıdır. Muhtar Avezov'un mektuplarında edebi bağlantılar, edebi deneyimleri fark ediliyor. Özellikle Kazak yazarlarının Rus edebiyatına ne kadar hakim oldukları ön plana çıkmaktadır. Avezov'un tüm hayatı ve onun kaleminden çıkan edebi eserleri ile Kazak edebiyatı üzerindeki Rus edebiyatı etkisini açık bir şekilde bize göstermektedir.

XX. yüzyılda oluşan Kazak-Rus edebi ilişkisi bir yerde bir zorunluluk idi. Burada Rus kültürünün demokratik unsurlarının Kazak kültürüyle manevi ilişkisinin hayati talepleri bulunmaktadır. Bu sebeple Kazak halkı ve yazarları bu ilişkiyi önemli buluyorlar ve kendi eserlerinde bu geleneği geliştirmeye devam ediyorlar.

Muhtar Avezov'un tüm drama eserlerinden ve son dönemlerde ortaya çıkan belgelerden onun milli düşünce ve dünya algısının nasıl olduğu tespit edilmektedir. Yazarın bilimsel, edebi ve toplumsal yaşama dair yazılarından Kazak halkının edebiyat ve sanat anlayışı, ulusal karakteriyle birlikte, dönemin toplumsal, siyasi, kültürel ve beşeri süreçlerini de ortaya koymak mümkün olmaktadır.

⁸ Zeki Ahmedov, *Poetika Epopei "Put' Abaya" v Svete İstorii Ee Sozdaniya*, Almatı, Nauka 1984, s. 45; Makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Zeki Ahmedov, "Abay Yolu Epopesinin Yazılış Tarihi", (Çev. Zeyneş İsmail - Ahmet Güngör), *Biliş*, Sayı: 5, Kış 1997, s. 43-48.

Kaynaklar

- AHMEDOV, Zeki: “Abay Yolu Epopesinin Yazılış Tarihi”, *Bilig*, (Çev. Zeyneş İsmail - Ahmet Güngör, Sayı: 5, Kış 1997, s. 43-48.
- AHMEDOV, Zeki: *Poetika Epopei “Put’ Abaya” v Svete İstorii Ee Sozdaniya*, Almatı, Nauka, 1984.
- AVEZOV, Muhtar: *Hikâyeler*, (Çev. Zeyneş İsmail - Ahmet Güngör), (Red. Özkan Güngör), Bilig Yayınları, Ankara 1997.
- AVEZOV, Muhtar: *50 Ciltlik Bütün Eserleri*, Cilt: 9, Gılım Yayınevi, Almatı 2003.
- AVEZOV, Muhtar: *Abay Yolu*, 2 Cilt, (Çev. Zeyneş İsmail - Ahmet Güngör), Bilig Yayınları, Ankara, 1997.
- AVEZOV, Muhtar: *Seçilmiş Hikâyeler*, Aktaran: Ferhat Tamir - Halil Arıcan, TÜRKSOY Yayınları, Ankara 1997.
- AVEZOV, Muhtar: *Folklor Yazıları*, (Çev. Ali Abbas Çınar), Bilig Yayınları, Ankara 1997.
- AYAN, Ekrem: *Kazak Türkçesinin Cümle Bilgisi Bakımından Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması (Muhtar Avezov’un Abay Yolu Çerçevesinde)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2001.
- DUISEBAYEVA, Dinara: *Maupassant Tarzı Hikâye ve Refik-Hâlid Karay-Muhtar Avezov-Sabahattin Âli’nin Hikâyeciliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.
- DUISEBAYEVA, Dinara: *Mehmet Akif Ersoy’un “Safahat” İle Muhtar Avezov’un “Abay Yolu” Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- M.O. Avezov’un Ömiri Men Şığarmaşılıq Şejresi*, Almatı 1997.
- MAYEMEROVA, Ainur: *M. Avezov’un Abay Jolu Romanında Fiiil*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Muhtar Avezov Entsiklopediyası*, Almatı, Atamura 2011.
- Muhtar Avezov Tuvralı Estelikter*, Jazuvşı Yayınevi, Almatı 1997.
- Muhtar Avezov Hakkında Makaleler*, (Çev. Zeyneş İsmail - Ahmet Güngör), Ankara 1997.
- ZHANGABAYEVA, Ainur: *Muhtar Avezov’un Romanları Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

1968 OLAYLARI'NIN TÜRK SİYASETİNE ETKİSİ: MİLLİYETÇİ HAREKETİN “KOMANDO” KAMPLARI

Doç. Dr. Celil BOZKURT*

Öz

1968'de ABD ve Avrupa'da patlayan öğrenci olayları kısa sürede dünyayı etkisi altına almıştır. 1968 olaylarının tehdit ettiği ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. 1961 Anayasa'sının getirdiği özgürlük ortamında derinleşen ideolojik sorunlar, 1968'den itibaren şiddet ve tahrik olaylarına dönüşmüştür. 1968 ve sonrasında özellikle üniversitelerde etkili olan şiddet olayları, zamanla sokağa taşarak ülke siyasetini derinden sarsmıştır.

Türk hükümetleri, işgal ve boykotlarla üniversiteleri felç eden öğrenci olaylarını bastırmada yetersiz kalmıştır. Türkiye'de hüküm süren kaos ortamında Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi ve sonrasında Milliyetçi Hareket Partisi, militanlaşan sosyalist gençlik hareketine karşı “ülküçü” gençlik teşkilatını kurmuştur. Ülküçü gençler, ülkenin değişik bölgelerinde kurulan gençlik kamplarında bedeni ve zihinsel bir eğitime tabi tutulmuştur. Kamplarda yetiştirilen gençler, Türk kamuoyunda “komando” adıyla bilinmiş ve Nazilerin gençlik örgütlenmesine benzetilmiştir. “Komando” gençler, ülkede gerçekleşen şiddet eylemleriyle birlikte anılmış ve olayların faillerinden birisi olarak gösterilmiştir. 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar faal olan gençlik eğitim kampları, Türkiye kamuoyu ve siyasetini uzun yıllar meşgul etmiştir.

Anahtar kelimeler: 1968 Olayları, Komando Gençler, Devrimci Gençlik, MHP Raporu, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi.

The Effect Of 1968 Events In Turkish Politics: Nationalist Movement's “Commando” Camps

Abstract

Student events that exploded in 1968 in the US and Europe soon affected the World and also Turkey. The ideological problems deepening in the freedom environment brought by the Constitution of 1961 have turned into violent and provocative events since 1968. In 1968 and afterwards violent incidents, especially those affecting universities, have shook the country politics deeply over time.

* Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Turkish governments have been unable to suppress student events that have paralyzed universities with occupations and boycotts. In the environment of chaos in Turkey, the Republican National Peasant Party and then the Nationalist Movement Party established an "idealist" youth organization against the militant socialist youth movement. Young people who were called "Ulku" have been subjected to physical and mental training in youth camps established in different regions of the country. The young people trained in the camps are known as "commandos" in the Turkish public and are likened to the youth organization of the Nazis. The "Commando" youth have been shown together with acts of violence in the country and have been portrayed as one of the factions of events. The youth training camps, which were active as of March 12, 1971 memorandum, have been engaged in public opinion and politics for many years.

Keywords: 1968 Events, Commando youth, Revolutionaries Youth, MHP Report, Republican National Peasant Party, Nationalist Movement Party.

Giriş

1968 yılında Amerika'da¹ başlayan gençlik hareketleri, kısa zamanda Avrupa'yı² ve dünyanın diğer ülkelerini derinden sarstı. Gençlik hareketlerine zamanla işçi ve sendikaların da katılmasıyla birlikte olayların çapı daha büyüdü. Temelde eğitim devrimi ve düzen değişikliği isteyen kalabalıklar ülkelerde siyasi ve sosyal çalkantılara neden oldu. 1968 Olayları'nın etkilediği ülkelerden biri de Türkiye oldu.

Türkiye'de gençlik hareketleri, başlangıçta Demokrat Parti'nin anti demokratik uygulamalarına bir tepki olarak gelişti. Sonrasında 1961 Anayasası'nın yarattığı demokratik ortam farklı fraksiyonda görüşlerin ortaya çıkmasında etkili oldu. Üniversitelere getirilen özerklik, öğrencilerin yönetime katılmasına ve görüşlerini savunmasına imkân sağladı. Ancak, Anayasa'nın vadettiği hak ve özgürlükle gereği gibi hükümet politikalarına yansımada. Bu durum, demokratik hak ve özgürlüklerini kullanmak isteyen gençlik içinde hoşnutsuzluğa ve zamanla da isyana neden oldu. 1960'ların başlarında sıradan miting, konferans ve boykotlarla başlayan gençlik olayları, 1968'de şiddet ve terörün körüklediği ideolojik bir çatışmaya dönüştü.

Bu makalede 1968'den sonra alevlenen ideolojik çatışmalar ve bu şiddet ikliminde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından ülke sathında kurulan ve kamuoyunda "komando kampları" tabir edilen gençlik eğitim kampları analiz edilecektir. Bu bağlamda, dönemin sağ ve sol basını, siyasi liderlerin beyanatları, telif ve hatırat türü eserler taranmıştır.

1. 1968 Öncesinde Genel Durum

A. Türkiye'de Sosyalist Gençliğin Örgütlenmesi

13 Şubat 1961'de kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP), Sosyalizmin Türkiye'de gelişmesinde önemli bir gelişme oldu. TİP, Kuzey Avrupa hareketinden etkilenen

¹ 1968 Olayları'nın Amerika'daki yansımaları için bkz. Cüneyt Akalın, *Düşler ve Gerçekler, Tanıklarıyla Dünyada ve Türkiye'de* 68, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s. 21-31.

² 1968 Olayları'nın Avrupa'ya yansımaları için bkz. Alpaz Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1992, s. 191-194.

12 sendika tarafından bir “işçi” partisi olarak kuruldu. TİP, 1 Şubat 1962’de partinin kapılarını sosyalist aydınlara açma kararı aldı. Bu bağlamda, sosyalist aydın Mehmet Ali Aybar 8 Şubat 1962’de TİP’in başkanlığına seçildi. TİP, kendisini işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğündeki tüm emekçi güçlerin “parlamentar yoldan” iktidara yürüyen siyasi gücü olarak kabul ettirdi.³

TİP, 1965 seçimlerinde “ulusal artık” düzeninden faydalanarak 15 milletvekili çıkardı. TİP, böylece temel ideolojisi olan sosyalizmi meclise sokmayı başardı. 1968’deki sosyalist gençliğin büyük çoğunluğu TİP’in mücadele alanında olgunlaştı. 1965’ten 1968 olaylarına kadar Türkiye’de düşünce yaşamına TİP egemen oldu.⁴

Türkiye’de sosyalist gençliğin örgütlenmesinde 1965’te kurulan Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun (FKF) önemli rolü oldu. FKF’nin ilk halkası DP döneminde Menderes’e karşı demokrasi mücadelesi veren sağcı öğrencilerin kurduğu Siyasal Bilgiler Fikir Kulübü’dür. Fakat 1960’lardan itibaren fikir kulüpleri solcu öğrencilerin kontrolüne geçti. FKF’nin merkezi Ankara idi. 21 Mayıs 1967’de toplanan Yönetim Kurulu’nda İstanbul’daki Fikir Kulüpleri’nin durumunu değerlendiren FKF, İstanbul’da bir sekreterlik kurdu. FKF, TİP’in gözetim ve kontrolünde ülke çapında bazı miting ve grevlerde eylemlerde bulundu.

FKF, 23-24 Mayıs 1968’de düzenlediği 2. Kurultay’da TİP yanlısı üyelerinden kontrolünden çıkarak muhaliflerin eline geçti. FKF, Doğu Perinçek’in başkanlığı döneminde Dev-Güç’e katıldı. Bu ittifak, TİP tarafından onaylanmadı. FKF yönetiminin TİP muhalifleri tarafından ele geçirilmesi 1968 Olayları için önemli bir kırılma oldu. Yeni yönetim, dünyada yükselmekte olan gençlik dalgasına angaje olmaya çalışan gençlerden oluşuyordu. Kısaca 2. Kurultay, sosyalist gençliğin TİP’in savunduğu temkinli çizgiden saparak militan bir hareket tarzına yönelmesine neden oldu.⁵

Bu dönemde sosyalist gençliğin temelde üç esin kaynağı vardı. Bunlar; Filistin bağımsızlık hareketini yürüten FKÖ (Filistin Kurtuluş Örgütü), Güney Amerika’daki bağımsızlık ve demokrasi savaşımını sürdürürken öldürülen Che Guevera ve Çin’de Mao tarafından başlatılan kültür devrimi.⁶

Bazı Sosyalist gençler, Suriye ve Ürdün’de bulunan El-Fetih kamplarında komando ve sabotaj eğitimi gördü. Kamplarda Marksist-Leninist bir ideolojide yetiştirilen gençler Arapların safında İsrail’e karşı savaştı. Kamplardan dönenler ise Türkiye’de El-Fetih propagandası yaptı ve öğrenci olaylarında boy gösterdi.⁷

³ Akalın, *a.g.e.*, s. 89-90.

⁴ Tefvîk Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 153.

⁵ Akalın, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s. 186.

⁷ Bu hususta bkz. “El-Fetih’te Eğitim Gören İki Gencin Üzerinde 10 Bin Beyanname Ele Geçirildi”, *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1970; “El-Fetih Komando Örgütü, Türkleri Yardıma Çağırıyor”, *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1970; “El-Fetihçi Yargılandı”, *Cumhuriyet*, 27 Mart 1970; Yılmaz Gümüşbaş, “Polisin Aradığı El-Fetihli Beş Gençle Görüştük”, *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1970; Yılmaz Gümüşbaş, “Gerilla Eğitiminden Sonra Şeria Kısıyına Yerleştik”, *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1970; Yılmaz Gümüşbaş, “Gerillanın Temel Taktiği Baskındır”, *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1970.

B. Milliyetçi Gençlik Örgütleri

Türkiye’de milliyetçi gençlik, 1960 sonrasında Türk Ocağı, Aydınlar Kulübü, Türk Milliyetçiler Birliği, Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği (TKMD), Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ve Ülkü Ocakları gibi teşekküllerde kendini ifade etme imkânı buldu. Özellikle, TKMD, MTTB ve Ülkü Ocağı aksiyoner milliyetçi gençliğin adresi durumundaydı.

TKMD, 1963’te İzmir’de 41 üye tarafından kuruldu. Dernek, kısa sürede birçok il ve ilçede teşkilatlanma sağladı. Amacını “*başta komünizm olmak üzere, yıkıcı, yıpratıcı ve bozguncu fikir ve cereyanlara karşı mücadele etmek*” olarak belirleyen dernek, “*komünizmi tel’in*” mitingleriyle adını duyurdu.⁸

MTTB, İttihat ve Terakki Partisi tarafından 1916’da İstanbul’da kuruldu. Birliğin amacı, İttihatçıların Pantürkist politikalarına hizmet etmektir. Sonraki yıllarda bir kaç kez açılıp kapanan birlik, farklı görüşte öğrenciler tarafından idare edildi. MTTB, 18 Mart 1965 yılında yapılan Genel Kurul’da genel başkanlığa seçilen Rasim Cinisli ile milliyetçi öğrencilerin eline geçti. Birlik, komünizmle mücadelede ve üniversite olaylarında gündeme geldi.⁹

Ülkü Ocağı, ilk kez 1968’de Ankara Üniversitesi Hukuk, Dil, Tarih ve Coğrafya ve Ziraat fakültelerinde milliyetçi gençler tarafından fikir kulübü olarak kuruldu. 1968 yılından itibaren CKMP’nin bir gençlik örgütlemesi olarak her üniversitede bir Ülkü Ocağı şubesi kurulmaya başlandı. CKMP Genel Başkan Yardımcısı Dündar Taşer, Ülkü Ocakları’nın kurulması ve teşkilatlanması ile bizzat ilgilendi. Kısa sürede Ankara, Hacettepe, Gazi, Ortadoğu, İstanbul üniversitelerinde Ülkü Ocakları kuruldu. Ülkü Ocağı’nın amacı öğrenciler arasında “*Türk milliyetçiliği şuurunu güçlendirmek*” ve öğrencilerin “*Tanrıya, Türklüğe, vatana bağlılığını*” sağlamaktır. Ocak, “*Milli birliğimizi ve beraberliğimizi parçalayacak cereyanlarla mücadele*”yi en önemli varlık nedeni olarak görüyordu.¹⁰ Ülkücü gençler, 1968 Olayları’nın başlamasıyla birlikte CKMP’nin gençlik eğitim kamplarında eğitildiler ve kamuoyunda “*komando*” adıyla tanındılar.

C. 1968 Olayları’nın Ayak Sesleri

1961 Anayasası, Türkiye’de hemen herkesin görüş ve ideolojisini dile getirebileceği özgür bir ortam hazırladı. Anayasa’nın üniversitelere getirdiği özerklik,¹¹ öğrencilerin farklı ideolojilerde toplanıp örgütlenmelerini sağlarken, aralarındaki siyasal ve ideolojik ayrılıklarını daha da derinleştirdi. Üniversitelerin dokunulmazlığı, çatışma ortamlarında hükümetlerin okullara müdahalesini önledi.

⁸ Hakkı Öznur, *Ülkücü Hareket, Teşkilatlar ve Mücadeleler 2*, Alternatif Yayınları, Ankara 1999, s. 97-106.

⁹ Kabacalı, *a.g.e.*, s. 176-177.

¹⁰ İlhan Darendelioğlu, *Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1975, s. 394-397.

¹¹ 1961 Anayasası, Madde 120. Bkz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 232-233.

1968 olaylarına giden yolun taşları 1962’de başlayan öğrenci olaylarıyla döşenmeye başladı. Başlangıçta sıradan gösteri ve mitinglerle gelişen öğrenci olayları zamanla ideolojik çatışmalara dönüştü. 1965’ten sonra üniversite gençliğinin politizasyonu daha da derinleşti. Gençler, ülkenin iç ve dış siyasetiyle yakından ilgilenmekte ve bunlara “toplumcu” bir bakış açısıyla bakmaktaydı.¹²

1967’de cereyan eden olaylar 1968’in adeta provasası gibiydi. Bu dönemde çok sayıda öğrenci olayları meydana geldi. Genellikle miting, toplantı, gösteri ve bildiri dağıtma gibi usullerle cereyan eden olaylar sene boyunca devam etti. Dönemin en dikkat çekici gelişmeleri, Amerikan 6. Filosu’nun protestosu ve özel yüksekokullar yürüyüşüydü.

Kıbrıs Sorunu’nda ABD’nin Türk karşıtı tavrı ve Başkan Johnson’un İsmet İnönü’ye yazdığı tehditvari mektup Türkiye-ABD ilişkilerini germişti. Türkiye, ülkedeki ABD üslerini ve antiemperyalist bir dış politika izlemeyi tartışıyordu. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı’ndan beri Türkiye’yi ziyaret eden ve dostça karşılanan Amerikan 6. Filosu’na karşı bir öfke oluşturdu. 1967’nin Haziran ve Ekim aylarında Türkiye’yi ziyaret eden 6. Filo, üniversite gençliği tarafından protesto edildi. İlk olarak filonun Taksim Anıtı’na koyduğu çelenk gençler tarafından kaldırıldı ve yerine üzerinde “Emperyalizmin kanlı el Ata’mıza uzanmasın” yazan bir çelenk konuldu. 24 Haziran’da Taksim’de toplanan yaklaşık 10 bin genç 6. Filo’yu protesto etti. Ayrıca, Dolmabahçe rıhtımında asılı olan ABD bayrağı indirildi ve yerine Türk bayrağı çekildi. 1967 Ekim’inde yeniden İstanbul’a gelen Amerikan 6. Filosu Dolmabahçe’de öğrenciler tarafından protesto edildi. Amerikan askerleri o gün karaya çıkamadılar. Gençlerin eylemleri, Dolmabahçe’de açlık grevi, Amerikan askerlerinin görüldüğü yerde dövülmesi, şapkalarının alınması ve kafalarına yumurta atılması şeklinde devam etti.¹³

1965’te çıkan Özel Yüksekokullar Yasası kamuoyunda tepkiyle karşılanmış ve yasanın anayasaya aykırı olduğu öne sürülmüştü. Söz konusu yasa, 1967 yılında öğrenci örgütlerinin gündemine geldi. Özel okulların devletleştirilmesi gerektiğini savunan öğrenci örgütleri, İstanbul’dan Ankara’ya bir protesto yürüyüşü ve aynı zamanda okullarında boykot yapma kararı aldı. Ayrıca, siyasi partilere başvurarak konunun acilen meclise getirilmesini istedi.¹⁴ 7 Kasım’da başlayan yürüyüş 20 Kasım’da Ankara’da son buldu. Özel yüksekokullar sonradan devletleştirildi.

2. 1968 Olayları’nın Gelişimi

A. “Komando” Kamplarının Kuruluşu

Milliyetçi gençlerin kamplarda eğitilmesiyle ilgili ilk teklif Muzaffer Özdağ’dan geldi. CKMP lideri Alparslan Türkeş tarafından kabul gören teklif partililer tarafından ivedi olarak uygulamaya sokuldu. Kampların kuru-

¹² Kabacalı, a.g.e., s. 173.

¹³ Kabacalı, a.g.e., s. 180-181.

¹⁴ “Öğrenci Kuruluşları Özel Okul İşİ İçin Partilere Başvurdu”, *Milliyet*, 06.11.1967.

luşuyla ilgili ilk haber, İzmir’de yayın yapan “Demokrat İzmir” gazetesinde yayımlandı. Gazetenin haberine göre, İzmir’e gelen CKMP Milletvekili Rifat Baykal, parti il binasında gençlerle yaptığı toplantıda deniz kenarında bir komando eğitim kampı açacaklarını ve burada 100’ye yakın CKMP’li genci eğiterek onları “her bakımdan dinamik ve son derece etkili bir kadro” haline getireceklerini belirtti.¹⁵

Söz konusu kamp, 1968 yılının Temmuz ayında İzmir’de Gümüldere’nin Akrepkaya mevkiinde açıldı. Geniş bir sahaya yayılan Akrepkaya Kampı’nda 100 genç eğitim görmekteydi. Kampın güvenliği, kritik noktalarda nöbet tutan silahlı nöbetçiler tarafından sağlanmaktaydı. Kamptaki disiplin ve eğitim, Ankara’dan getirilen iki komando hocası tarafından verilmekteydi. Baykal, “... gençlerimiz bu kampta özel eğitime tabi tutulmakta, ordu saflarına bir ön hazırlık görmektedirler. Böylesine güçlü bir teşkilatın toplumda denge unsuru olabileceğini de unutmamak gerekir.” diyordu. Kamplarla ilgili ilk bilgileri veren “Demokrat İzmir”, kampların kuruluşunu şu satırlarla kamuoyuna duyuruyordu:

“İstanbul’da gençlik, 6. Filo’ya karşı çıkıp ‘Yanke Go Home’ sloganları altında coplanırken, Konya’da Cihad-ı mukaddesatçılar, İslam Birliği uğruna matbaaları tahrip ederken, CKMP’nin Ege teşkilatı sessiz sedasız komando kurslarına başlayıverdi. Bu öylesine bir başlangıç ki; elinde bıçak olan zorbanın havada uçmasını, cop kullanan polisin kolunun bükülmesini, sopalı saldırganın saf dışı edilmesini saniye meselesi yapan cinsten...”¹⁶

İkinci eğitim kampı Ankara’da CKMP Genel Başkan Yardımcısı Dünder Taşer ve Gençlik Kolları Genel Başkanı Sadi Somuncuoğlu’nun nezaretinde açıldı. Bu kampa 100’den fazla genç iştirak etmekteydi.¹⁷ Bunları İstanbul, Adana ve diğer illerde açılan kamplar takip etti. 1968-1970 Aralığında Türkiye’nin 35 ilinde eğitim kampları açıldı. Sayıları 150’yi bulan bu kamplarda 15 binin üzerinde milliyetçi genç eğitim gördü. Adana’da açılan “Yumurtalık Kampı” kampların en büyüğü durumundaydı. Burada 350 genç eğitilmekteydi.¹⁸ Kamplarda sadece erkekler eğitim gördü.

Kampların mali kaynaklarının nereden sağlandığı hususunda Türk basınında değişik iddialar ortaya atıldı. Sol görüşlü çevreler, kampların masraflarının Komünizmle mücadele halinde bulunan ABD tarafından karşılandığını iddia etmiştir. Milliyetçi çevreler, bu iddiaları reddederken bir dönem CKMP’nin Genel Sekreterliğini yapan Fikret Turaner, kamp giderlerinin “tanınmış zenginler” tarafından sağlandığını belirtmiştir.¹⁹ CKMP’ye yakın “Devlet” gazetesi de “Kamp masrafları, çoğu dar gelirli ağabeylerin verdiği ufak-tefek

¹⁵ “Komando Kampları”, *Demokrat İzmir*, 14 Temmuz 1968.

¹⁶ “CKMP’nin Komando Kursu Faaliyete Geçti”, *Demokrat İzmir*, 29 Temmuz 1968.

¹⁷ “CKMP’li Gençlerin Komando Kursları”, *Milli Hareket*, No: 25, Ağustos 1968.

¹⁸ Turhan Feyizoğlu, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 68.

¹⁹ Ecvet Güresin, “Komandalara Yardım”, *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1969.

paralarla ve küçük esnaftan toplanan yiyecek yardımı ile karşılanmaktadır.” açıklamasını yapmıştır.²⁰ MHP’nin İzmir milletvekili adayı Ergül Bektaş’ın ifadesine göre kamplardaki gençlere yemek içmek hariç 350 lira maaş verilmekteydi. Maaşlar, partinin üye aidatlarından sağlanmaktaydı.²¹

CKMP’li idarecilerin gizlilik arz etmeyen açıklamaları ve değişik kampların bildirimleri milliyetçi gençliğin vatan, millet düşmanı olarak gördüğü Komünizm yanlısı örgütlerle ciddi bir mücadeleye hazırlandığını göstermektedir. Bu konuda en yetkili ağız CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, 18 Ağustos 1968’de yaptığı açıklamada gençlik eğitim kamplarının kuruluş amacını şöyle dile getiriyordu:

“Gençlik Kolları, çeşitli sportif ve kültürel faaliyette bulunuyorlar. Bu arada, kendilerine judo da öğretiliyor. Komünistler, memleketi sahipsiz sanıp da sokak hâkimiyetini kuramazlar. Onların anlayacağı dilden konuşacak, memleketçi, milliyetçi çocuklar vardır. Bunun için gençlerimizi, mücadeleciler olarak yetiştiriyoruz. Gençlerimiz, memleket vazifelerine hazırlıklı bulunuyorlar. Bulunacaklardır.”²²

Tekir Yaylası’nda açılan “Sütçü İmam Gençlik Kampı”nın bildirisinde de kampın amaçları şöyle ifade ediliyordu:

“Türk Milleti’nin varlığına ve birliğine ihanet edenlere karşı gücünü Türklük gurur ve şuuru, İslam ahlâk ve faziletinden alan Milliyetçi Türk Gençleri olarak gerek fikren, gerekse fiilen harekete geçmek zamanı artık gelmiştir. Senin verdiğin vergilerle yaşayan TRT ve üniversite gibi müesseseler senin milliyetine, dinine, örf ve âdetine küfretmeyi vazife addediyorlar. İnandığın kitaba ‘Çöl Kanunu’, inandığın peygambere ‘Çöl Arabı’ demek cesaretini gösteren devrim yobazları, üniversite içinde kol gezerken, senin evlatların milliyetçi oldukları için kahpece kurşunlanıyor, namaz kıldığı için komaya sokuluyor. Bu tip olaylara karşı fikren ve imanca kuvvetli bir milliyetçi gençlik olarak harekete geçmek zamanı gelmiştir.”²³

CKMP’ye yakın “Devlet” gazetesi, kampların kuruluş amacını 6 maddede şöyle açıklıyordu:

1. Türk tarih ve vatan şuuruna, birliğine, Türklük gurur ve şuuruna, İslam ahlâk ve faziletine inanan ve bu uğurda varlığını feda etmeyi göze alan gençler yetiştirmek

2. Tarihini dünya nizamı ile kurmuş olan Türk Milleti’nin hasletlerini ve hayatiyetini muhafaza edecek gençleri; ilimde, kültürde, aynı aşk ve heyecanda birleştirmek.

3. İslam dünyasına önder, kuvvetli, kudretli, imanlı, müreffeh Büyük Türkiye ideeline bağlı ve bunun kavgasını verecek genç nesli hazırlamak.

²⁰ “Komando Geliyor”, *Devlet*, Sayı: 16, 21 Temmuz 1969, s. 6.

²¹ “Komandolar 350 Lira Alıyorlar”, *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1969.

²² Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

²³ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

4. Tabii duygulara ve milletimizin bekasına aykırı; milli birlik, ülkü, nizam, aleyhtarı sol, sosyalist, kozmopolit, temelsiz beynelmilelci fikir ve cereyanlarla teori ve tatbikat olarak mücadele edecek dinamik genç yetiştirmek.

5. Türkiye'nin içtimai, ekonomik, kültür yapısını bilen ve diğer milletlerle mukayese edebilen, bugün ve gelecekteki yerini tayin ve tespit eden gençler yetiştirmek.

6. Genç nesli kahve köşelerinden, zararlı alışkanlıklardan, faydasız meşguliyetten uzaklaştırmak. Taze heyecan ve enerjilerini milli meselelere yöneltmek. Milletimiz için bünye ve fikirde faydalı eleman haline getirmek.²⁴

Ülkücü yazar Hakkı Öznur, kampların kuruluş amacını “*Ortadoğu ülkelerinde KGB ajanları tarafından gerilla eğitiminden geçirilerek Türkiye’ye gönderilen marksist militanlar ve sokaklarda kızıl ihtilal provaları yapan silahlı sol örgütler*”e karşı bir dengeleme siyaseti olarak değerlendirmiştir.²⁵

CKMP'nin gençlik eğitim kampları, komando usulü eğitimlerine izafeten zamanla “*komando kampları*”, burada eğitim gören milliyetçi gençler de “*komando*” adıyla anılmaya başlandı. “*Komando*” tanımlamasını başlangıçta abartılı ve art niyetli bulan milliyetçi kamuoyu da zamanla “*komando*” vurgusunu benimsemeye başladı.

B. Kamplardaki Faaliyetler

Gençlik eğitim kampları, genellikle yaz tatilinde ve 15-20 günlük periyotlar halinde faaliyet gösterdi. Bazı illerde kış kampları da açıldı. Örneğin, Kayseri'nin Eğribucak Vadisi'nde Hasan Sami Solak'ın nezareti altında 30 genç zor şartlar altında eğitim görmekteydi. Kamplara üniversite, İslam Enstitüsü ve orta dereceli okulların öğrenceleri katılmaktaydı.

“*Devlet*”ın verdiği bilgiye göre kamplarda günlük program şöyle işlemekteydi:

1. Sabah ezanı ile uyanış, temizlik ve toplu namaz.
2. Sabah sporu. Dinlenme ve kahvaltı.
3. Mehter ve milli marşlar, yürüyüş.
4. Seminer ve konferans (konuya göre zaman ayrılır).
5. Toplu çalışma, ferdi çalışmalar, boks, güreş, judo, karate.
6. Dinlenme, toplu ikinci namazı, uyku (bir saat).
7. Kısa bir yürüyüş, gece tatbikatı ile hazırlık çalışmaları. Akşam namazı ve akşam yemeği.
8. Günlük olaylar ve basının eleştirilmesi, kitap okuma.
9. Yatsı namazı ve yatış.
10. Gayri muayyen zamanlarda gece eğitimi için alarm.²⁶

Kamplarda askeri bir hiyerarşi ve sert bir eğitim süreci mevcuttu. Eğitim-ler, İstanbul ve Ankara'dan getirilen emekli subaylar tarafından verilmektey-

²⁴ “Komando Geliyor”, *Devlet*, Sayı: 16, 21 Temmuz 1969, s. 6.

²⁵ Hakkı Öznur, *Ülkücü Hareket Komplolar ve Provokasyonlar 3*, Alternatif Yayınları, Ankara 1999, s. 5.

²⁶ “Gaye ve Program”, *Devlet*, Sayı: 18, 4 Ağustos 1969, s. 4.

di.²⁷ Gençlere kendilerini en zor şartlar altında ayakta kalma ve düşmanla mücadelede yolları öğretilmekteydi. Bunlar arasında ipte yürüme, duvara tırmanma ve duvardan atlama gibi askeri kabiliyet gerektiren faaliyetler de vardı. Kış kamplarındaki eğitim süreci daha zor ve acımasız şartlar altında yürütülmekteydi. Örneğin Eğribucak Eğitim Kampı'ndaki gençler kışın dondurucu soğukunda kendilerini sulara bırakıyor, çetin ve sarp yamaçlara hatlatlı tırmanışlar yapıyor ve ağaçtan ağaca gerilen halatlar üzerinde yürüme ve kurtarma çalışmaları gerçekleştiriyordu.²⁸

Türkiye'nin en büyük ve teşkilatlı kampı olan Adana'daki yumurtalık kampında stratejik yerler, “*yasak bölge*” ilan edilmiş, ayrıca, ilk dönemde bedeni ve fikri eğitime tabi tutulan gençler, çeşitli adlar altında mangalar ve obalar şeklinde teşkilatlanmıştır. Manga başlarına “*onbaşı*” adı verilen kampta üç oba, “*Bozkurt*”, “*Altay*” ve “*Turan*” adlarını taşımaktaydı.²⁹

Eğitimin bir diğer parçası da kamptaki gençlere dini ve millî değerlerin aşılınmasıydı. Komünizmle mücadelenin eylem bazında yeterli olmadığını düşünen kamp yöneticileri, gençleri Türk ve İslam tarihinde bilinçlendirerek onları aynı zamanda fikri mücadeleye hazırlamaktaydı. Özenle seçilmiş üniversite hocaları ve din adamları zaman zaman kamplarda eğitici dersler vermekteydi.

Kamplar sona erdiğinde gençler, askerî bir disiplin içinde ant içerek eğitimini tamamlardı. Yemin töreniyle “*Acemi Dönemi*” tamamlanır ve 2. dönem olan “*İhtisas Dönemi*”ne hazırlık yapılırdı. Yemin metni şöyleydi:

*“Dinimize, millî örf ve ananelerimize sadık kalacağımıza, gerekirse bu uğurda öleceğimize, 16 büyük devlet kurmuş fakat bilgisiz ve hain ellere düşüp benliğinden uzaklaştırılan milletimizin an’anelerini muhafaza ile muasır medeniyet seviyesine eriştireceğimize, inandığımız davayı ölünceye kadar savunacağımıza, kamp kanunlarına uyup, üstümüzün emirlerine riayet edeceğimize, namus, imanımız ve şerefimiz üzerine yemin ederiz.”*³⁰

C. Komandoların Eylemleri

Kamplarda, savunma ve saldırı üzerinde uzmanlaşan “*komando*” gençlerin adı Ankara'da Yüksek Öğretmen Okulu Öğrenci Derneği'nin 30 Aralık 1968 tarihinde yaptığı seçimlerde duyuldu. Seçimler sırasında birbirlerine saldıran sağ ve sol görüşlü öğrencilerin kavgasında birçok genç yaralandı.³¹ Milliyetçi harekete yakınlığıyla bilinen “*Millî Hareket*” dergisi, olayların ardından yayımladığı “*komando*” başlıklı sayısında eylemlerde kararlılık mesajı verdi. Derginin açıklaması şöyleydi:

“Türk milliyetçiliğinin bütün düşmanlarına dergimizle, daha önce ihtar edilmiş, komando çalışmalarının bir fantezi olmadığı hatırlatılmıştı. Son

²⁷ Öznur, *a.g.e.*, s. 8.

²⁸ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

²⁹ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

³⁰ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

³¹ “Yüksek Öğretmen Okulu Öğrencileri Sopalarla Dövüştü”, *Milliyet*, 31 Aralık 1968.

hareketler bu ihtarın filii biçimidir. Milliyetçi-Toplumcu kadronun iktidara doğru yürüyüşe geçeceği önümüzdeki devrelerde, bu yürüyüşü durdurmak isteyecek meşru olmayan kuvvetler, bu ihtarı yeniden düşünmelidirler.”³²

“Komandolar”, 1969 yılının başından itibaren üniversitelerde meydana gelen birçok şiddet ve kavga olaylarıyla gündeme gelmeye başladı. Ankara’da Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin öğrenci yurdu “komandolar” tarafından basıldı ve karşıt gruplu öğrenciler arasında arbede yaşandı.³³ Ardından, bazı üniversite hocaları “komandoların” sözlü ve fiziksel sataşmasına maruz kaldı.³⁴ “Komandoların” işgaline uğrayan Yüksek Öğretmen Okulu’nda çıkan olaylarda sekiz-on öğrenci yaralandı.³⁵ Olayların ardından Yüksek Öğretmen Okulu Öğrenci Örgütü Başkanı Emrullah Karakök, iktidarın ve polislin tutumunu eleştiren bir bildiri yayımladı.³⁶

“Komandolar”ın adı, zamanla üniversite dışındaki olaylarla da duyulmaya başladı. Ankara’da Hacettepe Üniversitesi, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile Dünya Sağlık Teşkilatı’nın “Dünya Sağlık Günü” münasebetiyle düzenlediği “Üremenin Temel Klinik ve Halk Sağlığı Yönlerindeki Bilimsel Gelişmeler” konulu seminer “komandolar”ın protestosuna maruz kaldı. “Komandolar”, Türk milliyetçiliğine aykırı gördükleri bu semineri “Türklerin kısırlaştırılmayacağını” ileri sürerek durdurmak istedi.³⁷ Yine, MHP’den ayrılan Gündüz Kapanı’nın kuruculuğunu yaptığı Nasyonal Aktivite Zinde İnkişaf (NAZİ) Cemiyeti’ne mensup bazı gençler “komandolar” tarafından tartaklandı.³⁸

“Komandoların” eylemleri günden güne har alanda duyulmaya başladı. “Komandolar”, “İslamcı İttihad” gazetesi tarafından dağıtılan ve yazarlığını eski milliyetçi avukat Bekir Berk’in yaptığı “İslami Hareket ve Türkes” adlı kitabı henüz baskı aşamasında bulunduğu Kardeşler Mücellithanesi’nde imha ettiler. Kitap, Alparslan Türkes ve 9 ışık doktrinini İslami açıdan eleştirmektiydi.³⁹

“Komandoların” eylemleri 1970’ler boyunca basının gündeminde kaldı. Üniversitelerdeki şiddet haberleri genelde “komandolar”la ilişkilendirildi. Ankara Üniversitesi Hukuk ve Dil-Tarih Coğrafya fakülteleri komando gençler tarafından basıldı. Güvenlik güçlerinin müdahalesi sonunda olaylara karışan 18 milliyetçi genç nezarete atıldı.⁴⁰ “Komandolar”, Kimya Fakültesi Dekanı

³² “Komando”, *Milli Hareket*, Sayı: 30, Ocak 1969.

³³ “Siyasal Bilgiler Fakültesi Yurdu Basıldı”, *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1969.

³⁴ “Komando Gençler, Bazı Öğretim Üyelerine Saldırdı”, *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1969.

³⁵ “CKMP Komandoları Yüksek Öğretmen Okulunu Yine Bastı”, *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1969.

³⁶ “Öğretmen Okulu Öğrencileri Birbirlerine Saldırdı”, *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1969.

³⁷ “Komandolar Doğum Kontrol Seminerini Bastı”, *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1969.

³⁸ “MHP Komandoları, Kendilerinden Ayrılan Irkçı Grubu Çivilî Sopalarla Dövdüler”, *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1969.

³⁹ “MHP’li Komandolar 5 Bin Kitap Kaçırıldı”, *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1969.

⁴⁰ “Hukuk ve Dil-Tarih Fakülteleri Zorla İşgal Edildi”, *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1970.

Saffet Rıza Alpar tarafından “Mustafa Kemal” afiş ve resimlerinin yırtılmasını protesto amacıyla, öğrenci, asistanlar ve bazı profesörlerin boykot yaptıkları Kimya Fakültesi’ni işgal etti. Daha sonra Fen ve Edebiyat fakülteleri de işgal edildi ve üniversite senatosu süresiz olarak üniversiteyi kapattığını açıkladı. Akabinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ülkü Ocağı’na mensup “komando” gençler tarafından işgal edildi. Gençler, fakültenin girişinde kimlik kontrolü yaparak fakülteyi kontrol altına aldı. Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü’nde toplanan devrimci gençler, fakülte dekanından fakültenin kontrol altına alınmasını, aksi takdirde fakülteyi basarak bunu kendilerinin yapacağını deklare etti.⁴¹

Aşırı solcu gençlik örgütü Dev-Genç üniversitedeki olayların müsebbibi olarak “komando” gençleri göstermekteydi. Dev-Genç, mücadelesini sokağa taşıyarak şiddet ve tahrik olaylarını geniş bir alana yayma gayretindeydi. Hacettepe Üniversitesi’ndeki olayları protesto eden ODTÜ mensubu devrimci öğrenciler Ankara-Eskişehir yolunu keserek polisi protesto etti. Dev-Genç Başkanı Ertuğrul Kürkçü, “Artık faşizmin saldırısını beklemeden, güçlerimizi toplayıp en zayıf yerlerinden vuracağız.” açıklamasını yaparak bundan böyle mücadelenin “Kan ve ateş içinde yürütüleceğini.” açıkladı.⁴² Dev-Genç, İsrail’in İstanbul Başkonsolosu Efrahim Elrom’u 17 Mayıs 1971’de kaçırarak eylemlerini zirveye çıkardı. Örgüt, yaptığı açıklamada daha önce yakalanan “devrimci” tedhişçilerin 20 Mayıs’a kadar serbest bırakılmasını, aksi takdirde başkonsolosu kurşuna dizeceklerini ileri sürdü. Bunun üzerine İsrail Ankara Maslahatgüzarı Daniel Laor, Türk dışişlerine bir nota vererek başkonsolosun salimen kurtarılmasını istedi. Hükümetin başkonsolosun kaçırılmasına tepkisi sert oldu. Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş “Konsolos öldürüldüğü takdirde, gizli örgütle uzak-yakın ilişkisi olanlar idam isteğiyle yargılanacak.” açıklamasını yaptı.⁴³ Fakat başkonsolos, istekleri yerine getirilmeyen tedhişçiler tarafından katledildi. Krizi çözemeyen Nihat Erim hükümeti, uluslararası bir krizle karşı karşıya geldi.

D. Kamuoyundaki Tepkiler

1. Siyasi Çevrelerin Tepkisi

CHP Merkez Yönetim Kurulu 2 Ocak 1969 Perşembe günü Genel Başkan İsmet İnönü başkanlığında “komando” konusunu görüştü. CHP, hükümeti “ileri gençliğe” karşı komandalardan faydalanmakla suçladı. Ayrıca CKMP’nin “komando” kamplarının Siyasi Partiler Kanunu’nun 107. maddesinin 1. fıkrası gereğince suç olduğunu iddia ederek yetkililerin buna göz yumduğunu iddia etti.⁴⁴ Bunun üzerine Ankara Savcılığı, “Komando eğitimi” veren CKMP Yöneticileri hakkında Siyasi Partiler Kanunu mucibince soruşturma başlattı. Bu bağlamda 4 Ocak 1969 tarihinde CKMP Genel İdare Kurulu Üyesi Dündar

⁴¹ “Komandolar Kimya Fakültesini Bastı”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1970.

⁴² “Gençler, Eskişehir Yolunu Kapattı”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1971.

⁴³ “İsrail Başkonsolosu Kaçırıldı”, *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1971.

⁴⁴ “Faşist Komando Tertilpleri İle Yasalar Çiğneniyor”, *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1969.

Taşer'in ifadesi alındı.⁴⁵ Taşer "Bu kampta CKMP'nin herhangi bir ilgisi yoktur. Bu kamp, MTTB tarafından açılan bir jimnastik kampıdır. MTTB üyelerinin bazıları CKMP partizanı, bazıları da partiye kayıtlı üye olabilir." açıklamasını yaptı.⁴⁶ Soruşturmayla tepki gösteren CKMP Genel Başkan Yardımcısı İsmail Hakkı Yılanhoğlu da "... bu memleket moskof uşaklarının değil, Ergenekon Aslanlarıdır." diyerek milliyetçi gençlere sahip çıktı.⁴⁷

Ankara Savcılığı, CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş'i 15 Ocak 1969'da ifadesi alınmak üzere savcılığa çağırdı.⁴⁸ Türkeş, savcılığın çağırısına uymayacağını sadece Anayasa Mahkemesi'ni muhatap alacağını belirtti. Ayrıca, partisinin Anayasa ve kanunlar çerçevesinde hareket ettiğini ve "komando" tabirinin partisinden dışındaki kişiler tarafından icat edilerek CKMP'ye mal edildiğini açıkladı.⁴⁹ Türkeş, CKMP teşkilatına gönderdiği 4 maddelik bir genelgeyle kamuoyunda "komando" tabiriyle ünlenecek gençlik eğitim kampları ve işlevi üzerine bir açıklama getirdi. Genelgede şunlara yer veriliyordu:

1. CKMP, daima Anayasa ve kanunlar çerçevesinde meşru siyasi faaliyet göstermeyi kutsal bir vazife saymaktadır.
2. CKMP, komünizmin Türkiye için yıkıcı en büyük tehlike olduğu kanaatinde. Bunun için komünizmle mücadele etmek, CKMP'nin kabul ettiği başlıca milli vazifesidir.
3. Gençliğin, kahve köşelerinde, kumar masalarında, diskoteklerde, fuhuş yuvalarında ve meyhanelerde çürümemesi için tedbir almak CKMP'nin başlıca milli vazifesidir.
4. Türkiye'nin millî birliğini ve bütünlüğünü parçalamayı ve yabancı emellere uşaklık etmeyi gaye edinen komünizm akınlara karşı gençlerimizi uyarmak, komünist hareketlerine karşı çıkmak, sokak kavgalarını karşılamak için memleket çocuklarını bilgili kılmak CKMP'nin görevidir.⁵⁰

CHP Parti Meclisi'nin 11 Ocak 1969'da Genel Başkan İsmet İnönü başkanlığında yaptığı toplantıda ülkedeki son olaylar ve ekonomik durum hakkında kapsamlı bir rapor hazırlandı. Raporda; "aşırı sağcı komandoların" iktidar Partisi AP'nin "en azından bir kanadıyla" ittifak halinde olduğu ileri sürüldü. Ayrıca, "Bir muhalefet partisinden veya komandolarının, yetkili makamlardan teşvik görmeksizin yasaları böylesine açıktan çiğneyebilmeleri mümkün değildir." deniliyordu.⁵¹ Türkeş, CHP'nin raporuna tepki gösterdi ve "Milliyetçi hareket sol tedhişin karşısı olarak ortaya çıkmıştır. Çığ gibi büyümektedir ve önüne çıkan her sapıklığı silindir gibi ezecektir. Solcuların hamisi kesilen çünkü faşistlerin telaşı boşunadır." dedi.⁵² CKMP'nin kapatılması gerektiğini dillen-

⁴⁵ "CKMP Yöneticileri Hakkında Tahkikat Açıldı", *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1969.

⁴⁶ Feyizoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁷ "Komando Gençler Motorize Hale Getiriliyor", *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1969.

⁴⁸ "Türkeş Savcılığa Davet Edildi", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1969.

⁴⁹ "Türkeş: CKMP, Komando Kampı Kurmamıştır", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1969.

⁵⁰ "Türkeş: CKMP, Komando Kampı Kurmamıştır", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1969.

⁵¹ "CHP'ye Göre Tehlike Var", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1969.

⁵² "Türkeş, CHP Bildirisine Çattı", *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1969.

diren çevrelere de tepki gösteren Türkeş, “CKMP’yi kapatmak için Nuh Tufanı lazım. Her parti gençlik kollarını kursun. Hodri meydan.” diyerek muhaliflerine meydan okudu.⁵³

CKMP, 8-9 Şubat 1969’da Adana’da düzenlediği kurultayda Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alarak yoluna devam etti. Türkeş, kurultayda yaptığı konuşmada,

“Bozkurtlarımız kimseyi tahrik ve rahatsız etmemektedir. Ancak, komünistlerin bazılarının döğüldüğü, köksüz fikirlerin millî fikirler tarafından baskıya alındığı doğrudur. Milleti köleleştirmeye çalışanlara, Allah’na sövenlere, tarihiyle alay edenlere gençlerimiz hadlerini bildirmektedir.”

diyerek komando mevzuunun MHP döneminde de süreceğine işaret etti.⁵⁴ Türkeş, eğitim kamplarını Hitler’in “Nazi” kamplarına benzeten muhaliflere de “Faşizme, Nazizme veya yabancı diğer bir sisteme özentiyi Türk milliyetçileri olarak reddederiz. Bu kabil özentiler dünün ve bugünün iktidarında görülmüş-tür. Ama millî nizamların yolu değildir.”⁵⁵ açıklamasıyla cevap verdi.

MHP’nin gençlik eğitim kampları üniversite olayları boyunca CHP’nin gündemini işgal etti. Yapılan açıklamalarda olayların temel faili olarak sağcı gençler gösterilirken, bunların MHP güdümünde mücadele eden “komandolar” olduğu iddia edildi. CHP’nin eleştirileri 1970’lerde daha da sertleşti. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, ülkücü gençlerin 23 Mayıs 1970’de düzenlediği “Komandolar Gecesi”ni eleştirirken, “Bir siyasi partinin komandoları, yani askeri örgütleri vardır.” diyerek savcılığı göreve çağırdı.⁵⁶ Benzer bir talep Ankara Hukuk Fakültesi Dekanı Uğur Alacakaptan’dan geldi. Dekan, öğrenci olaylarında MHP’nin “komando”larını sorumlu tutuyor ve MHP’nin kapatılmasını savunuyordu.⁵⁷

MHP’nin kapatılması talepleri milliyetçi çevrelerde infial etkisi yarattı. Ecevit’in eleştirilerine cevap veren “Devlet” yazarı Mehmet Demirci, “MHP’nin kapatılması Moskova’nın emridir Bay Ecevit.” diyerek Ecevit’i Komünizm etkisinde kalmakla suçladı.⁵⁸ Ayrıca “MHP’ye dokunulduğu gün dokunanların dünya başına yıkılacaktır. Bu dokunan Süleyman Demirel biraderimiz olsa dahi.” diyerek Masonluğunu vurguladığı Başbakan Demirel’e göndermede bulundu.⁵⁹ Ergün Göze, Ankara Hukuk Fakültesi hocalarını MHP’ye karşı ideolojik olmakla ve olayların gerçek failerini göz ardı etmekle suçladı. Göze, “komando” gençlerin kavgasını ülkeyi bölmeye çalışan “kıızıl” mihraklara karşı bir meşru müdafaa olarak değerlendirdi.⁶⁰

⁵³ “Komandalardan Endişe Etmeyin, Onlar Masumdur”, *Tercüman*, 13 Ocak 1969.

⁵⁴ “CKMP Kongresi Hadiseli Başladı”, *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1969.

⁵⁵ “Türkeş Faşizme ve Nazizm’e Karşı Çıktı”, *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1969.

⁵⁶ Öznur, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁷ Öznur, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁸ Mehmet Demirci, “MHP’nin Kapatılması Moskova’nın Emridir Bay Ecevit”, *Devlet*, Sayı: 64, 22 Haziran 1970.

⁵⁹ Öznur, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁰ Ergün Göze, “Komandolar ve Hukuk”, *Tercüman*, 1 Haziran 1970.

2. Basının Tepkisi

“Komando” kampları, kurulduğu andan itibaren Türk basınında tepkilere neden oldu. Liberal basın, MHP’yi Faşizm ve Nazizm’le özdeşleştiriyor, “komando” tabir edilen gençleri de Musolini’nin Kara gömleklileriyle Hitlerin SA’larına (fırtına birlikleri) benzetiyordu. Hukukçu Nermin Abadan, MHP hareketini Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Almanya’da kurulan müflis Weimar rejimiyle kıyaslıyordu. Abadan’a göre Türkiye’deki siyasal endişenin nedeni,

“... gerek Hitler öncesi Almanya’da, gerekse günümüz Türkiye’sinde saldırgan bir milliyetçilik anlayışını temel felsefe olarak benimseyen bir siyasi partinin siyasal hayatta etkin olması, örgüt kurması, gençleri eğitime tabi tutması ve Anayasaya açıkça aykırı olan bu eylemlerle siyasal sonuçlara ulaşmak istemesiydi.”⁶¹

“Akşam”da Erdoğan Yüceliş ise “... meydanlarda fikir mücadelesi yapanlara karşı kaba kuvvet kullanan ve bugün Türklüğünü bile yitirmiş kitleleri aynı bayrak altında toplama hayali ile yaşayan Türk S.A’ları, dönüşü olmayan bir nehirde akıp giden parazitten başka bir şey değildir.”⁶² yorumunu yapıyordu.

Komandalara karşı en sert tepkiler sosyalist hareketin sözcülerinden “Ant” ve Türkiye Komünist Partisi’nin sesi “Bizim Radyo”dan geldi. “Ant”, komando kamplarının gündeminde gelmesinden itibaren MHP ve “komandoları” hedef alan yayımlar yapmaktaydı. Dergiye göre, Hitler’in Nazizm hareketini örnek alan MHP lideri Türkeş, ülkede terör havası oluşturarak “faşist” bir rejime ortam hazırlamaktaydı. MHP’nin üç hilalli armasından kasıt Hitler’in gamalı hacının İslam âlemine adaptasyonu idi. Dergi MHP’nin, “komando” kampları Siyasal Partiler Yasası’na göre suç olduğundan Türkeş’in kampların idaresini MTTB’ye vererek suçunu kamufler ettiğini iddia etti.⁶³ “Ant”ta Doğan Özgüden imzasıyla yayımlanan bir yazıda “komandoların” ABD tarafından desteklendiği, hedefin Türkiye’de 1960’dan beri gelişmekte olan sosyalist hareketin ezilerek egemen sınıfların kontrolünde faşist bir yönetimin kurulması olduğu iddia edildi. Yazar bu hususta “İster açık ister kapalı Faşizm gelsin, bağımsızlık ve sosyalizm savaşı durdurulamayacaktır. Sosyalistler, uğruna baş koydukları bu mücadeleye canları ve kanları pahasına devam edeceklerdir. Çünkü tarihin akışı, ulusal kurtuluştan ve sosyalizmden yanadır.” diyerek mücadele yemini etti.⁶⁴ “Ant”, başka bir yazıda Türkeş’in kurmayı planladığı 100 bin kişilik “Bozkurtlar ordusu”yla 1973 yılında iktidarı zorla ele geçirmeyi hedeflediğini iddia ediyordu. Dergiye göre CHP’nin antikomünist duruşu da sosyalist harekete karşı “bir sosyal demokrat ihaneti” idi.⁶⁵ “Bizim Radyo”, “Ant”ın yayımlarına paralel bir politika takip ediyordu. Radyo, “komandoların” silahlı eğitim aldıklarını, devrimcilere zulmettiklerini, “faşizan” örgütlerin ABD ve sermaye çevreleri tarafından finanse edildiklerini iddia ediyordu.⁶⁶

⁶¹ Nermin Abadan, “Komandolar Türkiye’yi Nereye Sürüklüyor?”, *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1969.

⁶² Erdoğan Yüceliş, “S.A’lar ve Komandolar”, *Akşam*, 3 Mart 1969.

⁶³ “Türkeş’in Komando Kampında Olup Bitenler”, *Ant*, 3 Eylül 1968.

⁶⁴ Doğan Özgüden, “Faşist Teröre Doğru”, *Ant*, 14 Ocak 1969.

⁶⁵ “Faşist Komandoları Kim Besliyor, Kim Destekliyor?”, *Ant*, 5 Ağustos 1969.

⁶⁶ Öznur, *a.g.e.*, s. 35.

Türk basınındaki “komando” tartışmaları yabancı ülkelerde ve basınlarında da gündeme geldi.⁶⁷ Bazı yazarların Türkiye’den servis ettiği haberler, ABD ve İngiliz basınında aynen aktarıldı. Gazeteci Sami Kohen, MHP “komandolarını” “Nasyonalist Sosyalistlere” benzetirken, çalışma usullerini ve umdelerini Nazilikle özdeşleştiriyor, kamplardaki gençlerin genelde dini okul öğrencisi olduğunu ve bunların komünizm, yabancı ve gayri Müslim nefretiyle yetiştirildiklerini ileri sürüyordu.⁶⁸

Milliyetçi basın, özellikle “Devlet ve Milli Hareket” gazetelerinde farklı imzalar⁶⁹ altında muhaliflerin iddialarına cevaplar verdi. Bu yayınlarda dikkati çeken husus, söz konusu yayınların muhaliflerin kullandığı “komando” tabirini eleştirirken, bir süre sonra “komando” tabirini sahiplenip bir övgü vesilesi olarak kullanmasıydı.⁷⁰ Sosyolog Orhan Türkdoğan, milliyetçi hareketin hiçbir şekilde Nazi hareketiyle örtüşmediğini vurgularken, “sivil Mehmetçikler” olarak tanımladığı “komandoların” faaliyetlerinin 1961 yılından beri gelişmekte olan Marksist, Leninist, Maoçu grupların ihtilal ve gerilla hareketlerine karşı bir tepki olduğunu ileri sürüyordu.⁷¹ Galip Erdem, Sami Kohen’i konu aldığı yazısında Kohen’in Türkiye’de Sami Kohen, İngiltere ve Amerika’da Sam Cohen adıyla bilinen “ikiyüzlü” ve “sahteci” bir kişi olduğunu iddia etti. Ayrıca, Türk milliyetçilerinin milli şuurunu bu “ihbarcı”ya karşı daima uyanık tutması gerektiğini ihtar etti.⁷²

E. 1970 Raporu’nda “Komando” Kampları

Doğu Perinçek’in “Aydınlık” gazetesinde 20-24 Ekim 1978 sayılarında tefrika edilen ve MHP’yi NAZİ taklitçisi olmakla suçlayan resmî bir rapor “komando” kamplarını yeniden kamuoyunun gündemine taşıdı.⁷³ Rapor, 26 Ekim 1970’de dönemin Emniyet Genel Müdürü Ömer Naci Bozkurt tarafından hazırlanmış ve İçişleri Bakanı Haldun Menteşoğlu imzasıyla Başbakan Süleyman Demirel’e sunulmuştu. Basına bomba gibi düşen rapor siyasi çevrelerde oldukça sert tartışmalara neden oldu.

MHP Raporu’nun “Aydınlık” gazetesine nasıl geçtiği tam olarak anlaşılmadı. MHP ve milliyetçi basın, raporun Başbakan Bülent Ecevit tarafından kasıtlı olarak “Aydınlık”a sızdırıldığını iddia etti. Başbakan Ecevit, Emniyet Genel Müdürlüğü raporunun MHP’nin 28 komando kampının Nazi teşkilatını

⁶⁷ Bunlardan birisi için bkz. “Turks Attcak Birth Control Seminar”, *The Times*, 8 Nisan 1969.

⁶⁸ Sam Cohen, “Turkish Commandos With Nazi Ideas”, *The Guardian*, 19 Ağustos 1969. Aktaran: Öznur, a.g.e., s. 32-33.

⁶⁹ Bazı isimler için bkz. Ayhan Tuğcuğil (İskender Öksüz), “Nazizm-Faşizm ve Türkçülük”, *Devlet*, Sayı: 4, 28 Nisan 1969; Galip Erdem, “Uyanış Çağına Doğru”, *Devlet*, Sayı: 10, 9 Haziran 1969; Emine Işınsoy, “Kiralık Olan Kim?”, *Devlet*, Sayı: 19, 11 Ağustos 1969.

⁷⁰ Bkz. *Milli Hareket*, “Komando”, Sayı: 30, Ocak 1969; *Milli Hareket*, “Komando Kampında”, Sayı: 37, Ağustos 1969; *Devlet*, “Komando Kampları Açılıyor, Bozkurtlar Diriliyor”, Sayı: 16, 21 Temmuz 1969; *Devlet*, “Kapitalist, Komünist İşbirliği ve Komandolar”, Sayı: 3, 21 Nisan 1969; “Türkeş’in Hedefi 100 Bin Komando”, Sayı: 18, 4 Ağustos 1969.

⁷¹ Orhan Türkdoğan, “Yeni Bir Militarizm: Komandoculuk”, *Devlet*, 18 Ağustos 1969.

⁷² Galip Erdem, “Sam Cohen Kimdir?”, *Devlet*, Sayı: 25, 22 Eylül 1969.

⁷³ Bu tefrika sonradan Aydınlık Yayınları tarafından kitaplaştırılmıştır. Bkz. *AP Hükümetinin 1970’de Hazırlattığı Rapor*, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1978, s. 36.

örnek aldığını doğruladığını ileri sürdü. Ecevit ayrıca, MHP'nin amacının komando kampları ve gençlik örgütleriyle iktidarı ele geçirip Nasyonal Sosyalist doktrini Türkiye'de uygulamak niyetinde olduğunu iddia etti.⁷⁴

MHP lideri Alparslan Türkeş, Ecevit'in açıklamalarını yalanladı ve raporun "düzmece" olduğunu ileri sürdü. Türkeş, MHP hakkında yapılan suçlamaları "adi ve alçakça" olarak nitelerken; Ecevit'i de bölücülere destek vermekle ve Moskova'dan talimat alan sendika ve derneklerle işbirliği yapmakla suçladı. Ayrıca Ecevit'in, Emniyet Genel Müdürlüğü ve MİT'in kendisi ve eşi hakkında hazırladığı raporu kamuoyuyla paylaşmasını istedi.⁷⁵

Ecevit, söz konusu raporun düzmece olmadığını ve Kasım 1970 tarihinde "zımmetli" olarak Demirel'e gönderildiğinin kesin olduğunu açıkladı.⁷⁶ Demirel ise iddia edilen rapordan haberdar olmadığını ve ülkedeki anarşiyi durdurmakta aciz kalan Ecevit Hükümeti'nin hedef saptırdığını ileri sürdü.⁷⁷ AP Giresun Senatörü Ömer Naci Bozkurt,

*"Ecevit'in olağanüstü Kurultayda beyan ettiği gibi rapor diye bir şey yoktur. Bu bir beyandır. Devleti aydınlatma, tanıtma broşürüdür. Bunlar yedi cilttir. İçişleri Bakanı geri kalan beş tanesinden niye hiç bahsetmemektedir. Ayrıca, devletin gizlilik raporları nasıl olur da basına sızdırılır."*⁷⁸

diyerek Ecevit'i manipülasyon yapmakla suçladı.

Türkeş, 15 Kasım 1978'de MHP'nin İstanbul il merkezinde düzenlediği toplantıda Ecevit'i Fidel Castro, Che Guevera ve Mao Ze Tung gibi komünist İhtilalcılara hayranlık duymakla ve Türkiye'de komünizmi tesis etmeye çalışmakla suçladı. Türkeş ayrıca,

*"Ecevit kendini Türkiye'yi bölmeye ve komünist bir rejimi getirmeye nasıl görevli kılınmışsa, biz de şartlar ne olursa olsun, şeref ve haysiyetimize yönelen iftira ve yalanlar ne kadar yoğunlaşırsa yoğunlaşsın kendimizi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yıktırmama, Türk vatanını parçalamama, Türk Milleti'ni böldürtmeme, hür demokratik rejimi yaşatma yolunda görevli sayıyor ve bu şerefli mücadeleyi sonuna kadar sürdüreceğimizi açıkça Türk ve dünya kamuoyuna ilan ediyoruz."*⁷⁹

açıklamasını yaptı.

MHP Raporu, liberal basın organlarında MHP ve Türkeş hakkında süregelen suçlamaların dozajını beklendiği gibi artırdı. *Milliyet*, 6 Kasım 1978'de "Emniyet Genel Müdürlüğü'nün Hazırladığı Rapor" başlığıyla verdiği haberde raporun bir bölümünü yayımlayarak kamuoyunun dikkatini çekti.⁸⁰ MHP Genel Sekreteri Yardımcısı Yaşar Okuyan, gazeteye gönderdiği bir tekzipte MHP

⁷⁴ Ecevit, "Sağ Eylemcilerin Çoğu MHP'li", *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1978.

⁷⁵ "MHP Genel Başkanı Türkeş: "Rapor Düzmededir", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1978.

⁷⁶ "Raporun Demirel'e Gönderildiği Saptandı", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1978.

⁷⁷ Demirel, "Rapordan Haberim Yok. Sahte Olup Olmadığını Ne Bileyim", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1978.

⁷⁸ Öznur, *a.g.e.*, s. 114.

⁷⁹ Öznur, *a.g.e.*, s. 118.

⁸⁰ "Emniyet Genel Müdürlüğü'nün Hazırladığı Rapor, *Milliyet*, 6 Kasım 1978.

aleyhindeki suçlamaları reddetti. Okuyan, rapor gerçek dahi olsa muhtevasının iftira olduğunu ve “Milliyet”in MHP aleyhinde tezgâhlanan bir “karalama kampanyası”nın aleti olduğunu ileri sürdü.⁸¹

“Cumhuriyet” yazarı Uğur Mumcu, raporun MHP’nin silahlı eğitim kampları kurduğunu teyit ettiğini fakat AP Hükümeti’nin “takdir yetkisini” kullanarak raporu neden işleme almadığını sorguladı.⁸² “Sunday Times” gazetesinin 12 Kasım 1978 nüshasında yayımlanan ve Türkiye’deki cinayetlerin müsebbibi olarak gösterilen sağcı eylemcilerin çoğunun MHP’li gençler ve parti üyeleri olduğu yönündeki iddiasını ihbar kabul eden Mumcu, hükümetin MHP hakkında adli soruşturma başlatmasını talep etti.⁸³ “Milliyet”te Örsan Öymen, MHP’nin açtığı “komando” kamplarının ve yurt dışı faaliyetlerinin Siyasi Partiler Yasası’na aykırı olduğunu ve bu nedenle MHP’nin kapatılması gerektiğini savundu.⁸⁴

Basında ve siyaset dünyasında MHP aleyhine kullanılan “MHP Raporu”, doğal olarak milliyetçi basında infiale neden oldu. “Hergün”de Necip Fazıl, CHP lideri Ecevit’i “hakikat tahrifçiliği” yapmakla ve 1968’de başlayıp 1972’de doruk noktasına ulaşan “solcu terör” görmezden gelmekle suçladı. “Komando” hareketinin “solcu terör”e karşı bir “vatan müdafası” olarak doğduğunu vurgulayan Necip Fazıl, “... Vatanın yuvarlanmakta olduğu dipsiz uçurum karşısında, sadece müdafaa mevkiinde, maneviyatçı ve inzibatlı bir gençlik yetiştirme hareketi, vazife ve sevap mıdır, hıyanet ve günah mı?” diye sorguladı.⁸⁵ Taha Akyol, “Politikada dikkatleri başka yönlere çekmek” oportünizmin sık sık kullandığı basit taktiklerden biridir. Aslında bu eğilimin temelinde “kapalı politika” özlemi vardır. Her meseleyi bütün gerçeğiyle kitleler önünde tartışmaktan kaçınanlar, meselenin üstünü örtmek için sık sık “Sis bombaları kullanarak dikkatleri başka yerlere çekmeğe çalışırlar.” diyerek CHP’yi politik aczini kamufle etmekle suçladı. Diğer taraftan “Nasyonal Sosyalizm” suçlamalarına da değinen Akyol, MHP’de Nazilik aramanın solun “faşizm ihtiyacı”ndan doğan bir şartlı refleks olduğunu belirtirken “Sol, özellikle Marksist sol”, ne zaman bir “devrimci terör”e kalkışsa hemen bir “faşizm” icad ettiğini ileri sürdü. Akyol’a göre “faşizm” parçalanan solu birleştirmek için kullanılan politik bir motivasyon kaynağıydı.⁸⁶

Sonuç

1968 Olayları’nın küresel ölçekte etkilediği ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Ancak Türkiye, 1968 Olayları’nı kendine özgü şartlarda yaşamıştır. Demokratik hayatta ilk öğrenci hareketleri Demokrat Parti’nin antidemokratik politikalarına bir tepki hareketi olarak doğmuştur. 1961 Anayasası’nın üniversitelere getirdiği özerklik, öğrencilerin özgür bir ortamda örgütlenmelerine ve ideolojilerini savunmalarına imkân vermiştir. Ancak, anayasal özerk-

⁸¹ “MHP: Rapor Gerçek Olsa Dahı İçindekiler İftiradır”, *Milliyet*, 10 Kasım 1978.

⁸² Uğur Mumcu, “Rapor Ticareti”, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1978.

⁸³ Uğur Mumcu, “Bu Bir İhbardır”, *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1978.

⁸⁴ Örsan Öymen, “Oyun”, *Milliyet*, 9 Kasım 1978.

⁸⁵ Necip Fazıl, “İlahi Tecelliyi Bekliyoruz”, *Hergün*, 9 Kasım 1978.

⁸⁶ Taha Akyol, “MHP Raporu ve Gerçekler”, *Hergün*, 15 Kasım 1978.

lik, hükümet politikalarına gereği gibi yansımadığından üniversitelerde yeni kriz ortamları oluşmuştur.

1961 Anayasası, Türkiye’de marjinal çevrelerde savunulan Sosyalist ideolojinin örgütlenmesine ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Sosyalist gençlik hareketi, 1965’ten itibaren politik mücadele veren TİP’in kontrolünde ve gözetiminde faaliyet göstermiştir. Fakat 1968’de FKF’nin 2. Kurultayı’nda TİP’in denetiminden çıkan sosyalist hareket, politik yolları terk etmiş ve zamanla militanlaşmıştır. Bazı sosyalist gençler, El-Fetih’in Suriye ve Ürdün kamplarında komando ve sabotaj eğitimi alarak Türkiye’de yasadışı eylemlere girmiştir.

CKMP ve MHP’nin kurduğu komando kampları, militanlaşan sosyalist harekete karşı bir denge unsuru olarak gündeme gelmiştir. Parti liderlerine göre “komando” gençler, Türkiye’nin siyasi yapısını değiştirerek komünist rejime alan açan sosyalist harekete karşı ülke bütünlüğün garantisiydi. Siyasal muhalefet, komando gençleri Nazilerin SA’larına benzetirken, milliyetçi hareketin lideri Alparslan Türkeş’i de Hitler’in yolunu takip etmekle suçlamıştır. Özellikle, CHP lideri Bülent Ecevit tarafından dile getirilen bu isnatlar, 9 Işık Doktrini’nin kuramcısı MHP lideri Türkeş tarafından reddedilmiştir. Marksist sol, komando hareketinin ABD’nin desteklediği paramiliter bir yapılanma olduğunu iddia etmiştir. AP Hükümeti’nin 1970’de hazırlattığı ve 1978’de ifşa olan MHP Raporu, komando gençlerin paramiliter bir örgüt olmadığını göstermektedir. Kamp masraflarının MHP teşkilatı ve partili iş adamlarınca karşılanmış olması bunu teyit etmektedir.

Kaynaklar

Kitaplar

AKALIN, Cüneyt: *Düşler ve Gerçekler, Tanıklarıyla Dünyada ve Türkiye’de* 68, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.

AP Hükümetinin 1970’de Hazırlattığı Rapor, Aydınlık Yayınları, İstanbul 1978.

ÇAVDAR, Tevfik: *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

DARENDELİOĞLU, İlhan: *Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1975.

FEYİZOĞLU, Turhan: *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2000.

KABACALI, Alpaz: *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1992.

KİLİ, Suna - GÖZÜBÜYÜK, Şeref: *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZNUR, Hakkı: *Ülkücü Hareket, Teşkilatlar ve Mücadeleler 2*, Alternatif Yayınları, Ankara 1999.

ÖZNUR, Hakkı: *Ülkücü Hareket, Komplolar ve Provokasyonlar 3*, Alternatif Yayınları, Ankara 1999.

Sürelî Yayınlar

Akşam, Ant, Cumhuriyet, Demokrat İzmir, Devlet, Hergün, Milliyet, Milli Hareket, Tercüman, The Guardian, The Times.

ANKARA YÜKSEK ZİRAAT ENSTİTÜSÜ: TAM BAĞIMSIZLIK YOLUNDA BİR ANIT KURUM

Yrd. Doç. Dr. Umur AŞKIN*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, Cumhuriyet'in kendisinden önceki geri bırakılmış, hastalandırılmış yapıyla, dönemle bağlarının tamamıyla koparılması gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle, Cumhuriyeti yaşatacak yeni kuşakların ve yeni bir ulusun doğumunu sağlayacak "anıt kurumlar"ın kurulması gerekiyordu. Bir üst yapı kurumu olan "üniversite", Cumhuriyet'i yaşatacak ve geliştirecek genç kuşakları olanaklarla donatacak ve aynı zamanda ülkeyi "çağdaş uygarlık düzeyi"ne erdiren temel kurumlardan biri olarak görülmekteydi. Bu çalışmada, genç Cumhuriyet'te yeni bir ruh yaratan, yeni bir bilim kültürü oluşmasına zemin hazırlayan anıt kurumlardan olan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün bilimsel niteliği ele alındı. Enstitü'nün Türkiye'nin tarım, hayvancılık ve ormancılık alanlarında "üleri" bir bilim adamı kuşağı yetiştirme sürecine yaptığı katkı, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki gelişmeler eşliğinde karşılaştırılarak irdelendi.

Anahtar kelimeler: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Üniversite, Çağdaşlaşma, Tarım Eğitimi.

A High Agriculture Institute: A Monumental Institution On Full Independence Abstract

The founders of the Republic of Turkey believed that the Republic itself had to be completely torn down undeveloped and weakly structure of previous period. For this reason, it was necessary to establish "monumental institutions" to provide new generations that would make the Republic alive and the birth of a new nation. As a superstructure institution, the "university" was regarded as one of the basic institutions that would provide the younger generations with opportunities to live and develop the Republic and at the same time promote the country to the "level of modern civilization". In this study, the scientific nature of the Ankara Institute of Higher Agriculture, which is a monumental institution that creates a new spirit and sets the ground for the formation of a

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

new scientific culture in the young Republic, was discussed. The contribution of the Institute to the process of raising a "progressive" scientist in Turkey's agricultural, livestock and forestry areas was examined by comparing it with the developments of the Ottoman Empire in the last period.

Keywords: Ankara Higher Agriculture Institute, University, Modernization, Agricultural Education.

Giriş

Türk ulusu, emperyalizme başkaldırı niteliği taşıyan Kurtuluş Savaşı'nı yengi ile sonuçlandırarak siyasal bakımdan bağımsız, halka ait, yeni bir "devlet" kurdu: Türkiye Cumhuriyeti. Cumhuriyet'in kurucu kuşağı, "tam bağımsızlık" ülküsünü "demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti" ülküsü ile birlikte gerçekleştirmek istiyorlardı. Bu iki ülkünün gerçekleştirilmesi, yüzlerce yıl bayındırlıktan yoksun kalmış, Ortaçağ ortamında ve koşullarında yaşamış, sömürülmüş, horlanmış Türk ulusunun yoksulluktan kurtarılması için gerekliydi. Ulusal varlığımız "en uygar ve en gönençti" uluslar seviyesine yükseltilmeliydi. Türk ulusu için uygarca yaşam koşulları sağlanmalıydı.

Bu ülkülerin eksiksiz ve tam olarak gerçekleştirilmesinin önünde, devralınan "geri" yapıdan kaynaklanan engeller ve kısıtlar bulunmaktaydı. Çoğunluğu kırsal alanda yaşayan Türk ulusunun geleneksel yapısı; ekonomik yaşamın temelini oluşturan tarım ve hayvancılığın ilkel koşullarda sürdürülmesi; yaygın yoksulluğa yol açan toprak ve gelir dağılımındaki adaletsizlik; beceri ve uzmanlık isteyen iş ve hizmetleri yürütecek yetişmiş nitelikli (eğitilmiş) kadroların eksikliği ve en önemlisi halkın, sayısal ve niteliksel açıdan çok düşük olan eğitim düzeyi engel ve kısıtların başında gelmekteydi.¹ Bu kısıt ve engellerin ortadan kaldırılması, tam bağımsızlık ülküsü için yaşamsal öneme sahip "ekonomik bağımsızlık" için de gerekliydi.

Türk ulusunun çağdaş dünyada yerini alması, bu gelişmeyi sağlayacak "ileri" ve "gelişime açık" üst yapı kurumlarının varlığına bağlıydı. Bu kurumların ortaya çıkaracağı ortak güç, siyasal, toplumsal, kültürel, örgütsel, kurumsal, eğitimsel ve ekonomik alanlarda temelinden ve bütüncül bir değişimin gerçekleşmesini ve geleneksel bir yapı içerisinde hapsolmuş Türk ulusunun kabuklarını kırabilmesini sağlayabilirdi. Tam bağımsız, "demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti" her alanda çağdaşlaşma ve kalkınma hamlesi ile gerçekleştirilebilirdi.²

Türkiye Cumhuriyeti hedeflediği sosyal, ekonomik ve siyasal yapıdaki dönüşüm ve değişimleri ve varolan sorunların çözümünü "akıl" ve "pozitif bilim" in yol göstericiliği ile gerçekleştirir(ebil)irdi.

Toplum ve devlet yapısının "akıl"a ve "bilim"e dayanması, "değişen ve gelişen dünya"yı, "değişen ve gelişen bir anlayış" ile yorumlamaktır. Değişen ve gelişen dünyayı, değişen ve gelişen bir anlayışla yorumlama yetisi ise laiklik

¹ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 243-255; Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900 - 1960*, İmge, Ankara 2003, s. 39-148; Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 44-82.

² Kili, *a.g.e.*, s. 94-153.

ilklesinin, başta eğitim olmak üzere, devlet ve toplum yönetiminde ve örgütlenmesinde eksiksiz uygulanması ile kazanılmaktadır.

Bu çalışmada, Türk ulusunun çağdaşlaşma hareketi olan Türkiye Cumhuriyeti'ni bütün yönleriyle ele almak ve anlatmak amacı taşınmamaktadır. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in Anıt Kurumları arasında yer alan ve "Cumhuriyet'i yaşatacak ve geliştirecek yeni kuşakların doğuşunu sağlamayı"³ hedefleyen Türkiye'de "üniversite"nin kurulma süreci yakından irdelenmeyi hak etmektedir. Türkiye'de üniversite, "nitelikli insangücünün doğum sürecindeki en önemli adım"⁴ olmakla birlikte "tam bağımsızlık" ve "demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti" ülkülerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlamış; ülkemizde çağdaş bilim kültürünün oluşmasına zemin hazırlayarak evrensel bilim anlayış ve yöntemlerine yönelimi gerçekleştirmiştir. Türk yükseköğretiminin çağdaşlaşmasında önemli bir aşama ve çağdaş batı bilim ve yöntemlerinin kabulündeki kararlılığın göstergelerinden Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün (A.Y.Z.E.) irdelenmesi bu çalışmanın temel amacıdır.

Cumhuriyeti kuranlar, Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik gerçekleri göz önünde tutmuşlardır. Ülkenin hızla kalkınması ve ekonomik gönenci için toprak, hayvan ve orman varlıklarının (doğal kaynaklarının) işlenmesi ve zenginleştirilmesi ön şart olarak kabul edilmişti. İzmir İktisat Kongresi'nde, tarımsal üretimin artırılarak tarımsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve bunun da tarımsal sanayiye dönüştürülmesi hedeflenmişti. Ekonomik kalkınmanın temel taşlarını oluşturan varlıkların geliştirilmesi için gerekenler en üst düzeyde gerçekleştirilmeliydi. Ülkenin kalkınmasında, en az bu varlıklar kadar önemli bir diğer konu da nitelikli insan gücüdür. "Bilimin verilerini tavandan tabana ulaştıran"⁵ yükseköğretim kurumları, ülkenin gereksinim duyduğu nitelikli insangücünü sağlayan önemli kurumlardır.

Ülkenin doğal kaynaklarının geliştirilmesine yönelik oluşturulan üst yapı kurumlarından AYZE neden önemlidir ve neden irdelenmeyi hak etmektedir? Bu kurumun, Cumhuriyet'in hedeflerini (özellikle ekonomik bağımsızlık hedefini) gerçekleştirmeye yönelik katkısı nelerdir? Bu bölümde, bu ve benzeri soruların yanıtlarını bulmak ve vermek amaçlanmaktadır.

Cumhuriyet'in Getirdiklerine Osmanlı'dan Bakmak!

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'nın geri kalmışlığının mirası üzerine kurulmuştur. Cumhuriyeti kuranların ülkülerini ne ölçüde gerçekleştirebildiği, Cumhuriyetin Türk ulusuna kazandırdıklarının boyutları, Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik koşullarının irdelenmesi ile daha iyi anlaşılır. Bu irdeleme, ülkenin doğal kaynaklarını geliştirmek ve zenginleştirmek için oluşturulan üstyapı kurumunun neleri başarması gerektiğini de gösterir.

³ A. Gürhan Fişek, "Cumhuriyetin Olmazsa Olmaz Adımı: Üniversite", *Cumhuriyet'in Anıt Kurumu: Üniversite (1926-1946)*, Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, 2014, s. 1-2.

⁴ Fişek, *a.g.e.*, s. 2.

⁵ Latif Çakıcı, "Akademik Haberler: Ankara Üniversitesi Rektör Vekili Prof. Dr. Latif Çakıcı'nın Konuşması", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Ankara 1983, s. 483.

Osmanlı idari bakımdan “yönetenler” ve “yönetilenler (reaya)” olmak üzere iki temel sosyal yapıya ayrılmıştı. Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğu köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan yönetilenlerden (halk) oluşmaktaydı. “Dirlik”lere ayrılan toprak, asker (sipahi) gereksinimini karşılamak amacıyla “yönetenler”in kullanımındaydı. Devletin asker deposu da olan gerçek üretici “kullar” (köylü/reaya/ halk), bu dirlikleri yönetenlerden kiralamaktaydılar. Kullar, kiracı olarak hem toprağı işlemekle hem bunun karşılığında devlete vergi ödemekle hem de askere gitmekle yükümlüydü. Tarımsal üretim, bu adaletsiz toprak dağılımına bağlı olarak büyük ölçüde devletin denetiminde sürdürülmekteydi. Devlet, üretilen artık değeri gerçek üreticilerin (köylünün) elinden almakta ve genellikle sarayın ve askerin gereksinimlerine harcamaktaydı.⁶ Bununla birlikte, tarımsal üretimde kullanılan araç ve gereç yetersizdir; kullanılan üretim tekniğı çağdaşları ile karşılaştırıldığında ilkindir. Tüm bunlar, tarihsel süreç içerisinde, tarım ve tarımsal üretimde yaygınlaşan bilgisizlik ile birleştiğinde, üretimin ve halkın gönenç düzeyinin artmasının önündeki önemli engel ve kısıtlar olmuştur. Toprak gelirlerinin ve toprak mülkiyetinin giderek kullanımına verilen kişilerin ve/veya devlet tarafından parça parça veya tümüyle devredildiğı mültezimlerin eline geçmesi, toprak dağılımındaki adaletsizliğı daha da pekiştirmiştir. Halk açlıkla ve yoksullukla boğuşur duruma gelmiştir. Tarım ağırlıklı bir ekonomik yaşamın olduğu Osmanlı’da, tarımın geliş(e)memesinin önünde, yukarıda belirtilenlerin ve çiftçi ve köylünün topraktan yoksun olmasının dışında da önemli engeller bulunmaktaydı. Bunlar, köylü ve çiftçinin mal ve can güvenliğinin olmaması; adalet sistemindeki bozukluklar; tarımsal üretimin pazara ulaşımını sağlayacak yol ve aracın yokluğu; köylü ve çiftçi üzerindeki vergi yükünün ağırlığı; âşar vergisi ve vergi tahsilatındaki yolsuzluk; angarya ve kredi yokluğu; devlet adamlarının yanlış ve geri zihniyetleri⁷ olarak sıralanabilir. Serbest ticaret sözleşmeleri, kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye yönetiminin kurulması gibi, ülkeyi, “açık pazara” ve “yarı-sömürge” durumuna dönüştüren gelişmelerle de düşünüldüğünde Osmanlı kullarının durumu içler acısıdır. Osmanlı’nın kulları, genç Cumhuriyet’in yurttaşlarıdır artık.

Yukarıda belirtilen sorunların yanı sıra önemli bir başka sorun da yönetenlerin ve halkın sahip olduğu “boş inançlar”dır. Bu boş inançların tarımla ilgili olanlarına kısaca değinelim.

Gerçekler: Osmanlı’da Boş İnançlardan Yansıyan Trajikomik Durum

Erk, Osmanlı’nın başta tarım olmak üzere doğal kaynaklar ekonomisinde yaşanan sorunların; okul, öğretici (hoca) ve ödenek sorunu olduğunu belirtmektedir.⁸ Bunlar dışında, ulema sorunu ve bu sorunla doğrudan ve dolaylı

⁶ Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 12-21.

⁷ İhsan Sungu - Ragıp Z. Mağden, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Neşriyatından, İstanbul 1938, s. 204-242.

⁸ Nihal Erk, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiğı Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3-4, Ankara 1959b, s. 283-286.

bağı bulunan, tarım ve veterinerlik bilgisi açısından yüzyılların boş ve geri bırakılmışlığının bir yansıması olarak karşı karşıya kalınan tarım ve hayvancılık alanlarında yer etmiş boş (batıl) inanç sorunu bulunmaktadır. Aşağıdaki alıntılar, Cumhuriyet'in kurucularının ne kadar "gerçekçi" ve "olması gereken" hedefler ortaya koydukları göstermektedir.

Bir Osmanlı kadısının 1788 yılına ait mürâsele defterinden:⁹

"... Çekirge adını taşıyan kuşlar!... Sizin insanların ekip biçtiklerine zarar verdiğinizden çok şikâyet ediliyor. Size, uyanasınız diye, şeriat adına şu yazıyı gönderiyoruz. Mektubu alır almaz artık zarar yapmaktan vazgeçerek gitmeniz gerekir. Gitmezseniz, sizler, Ulu Tanrıya havale olunacaksınız."¹⁰

1884 yılında Diyarbakır vilayetinde yayınlanan bir yıllıktan:¹¹

"... Akrep, genel olarak dişi olmak üzere yaratılmış ve gübreden hasil olup buralılarda KÖSTEK denen kara böceklerle çiftleştiğinden yavru yaparmış. Akrep diğer insanlar gibi doğuramaz. Yavrusu canlandıktan sonra anasını sokup öldürerek anasının karnından çıkar. Akrep, yaş ve nemli binalarda kireçten hasil olur. Bununla beraber, patlıcan tohumundan dahi akrep hasil olduğu söylenir. Şöyle ki, tohumlanmış olan patlıcan, gübre içerisine konularak 40 gün kaldıktan sonra her bir tohum, bir ufak akrep halini aldığı görülmüştür?"¹²

Farklı bölgelerde halkın belleğinde yer etmiş üç kısa alıntı:¹³

"... Karnabâhar tohumu dört sene sonra dikilirse şalgam ve şalgam tohumu dört sene sonra ekilirse karnabâhar olur"¹⁴ "... Sinek pislîği bulaşmış bir ip ekilirse, nane çıktığı halkın ağzında dolaşır durur."¹⁵ "... Eşeğin kuyruğuna bir taş bağlansa, yahut kulakları bir iple bağlansa ağrınsı durur!"¹⁶

Alıntılar fazla söze gerek bırakmamaktadır. Bununla birlikte "Osmanlı'da tarım ve hayvancılığa ait altyapı nasıldı?" sorusunu yanıtlamaya çalışalım.

⁹ Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Öğretimde 110 Yıl*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Ankara 1959, s. 27-33.

¹⁰ Çekirge İsmi ile müsemma olan tuyûr, ibâdullahun nebatat ve mezzüratını ekletmekle zarardan hâli olmadığınız ecilden ibadullah sizden bessi şekvâ etmeleri ile canibi şer'inden tenebbüh için size mürâsele tahrir ve irsal kılındı. Vusulünde gerektir ki, mütenebbih olup ol makule zarardan fârig olup gidesiniz. Gitmez iseniz, Hâlık Küllü şey olan ZÜLCELÂL'e havâle olunursunuz.

¹¹ Mağden, *a.g.e.*, s. 27.

¹² Akrep, umumiyetle dişi olmak üzere yaratılmış ve gübreden hasil olup buralılarda (KÖSTEK) tâbir olunan karaböceklerle çiftleştiğinden yavru hasil edermiş, akrep, sair hayvanat misillü toğuramaz. Yavrusu canlandıktan sonra, anasını sokup telef ederek henüz batından çıkar. Akrep, rutubetli ebniyelerde kireçten hasil oluyor. Maamafih patlıcan tohumundan dahi akrep husule geldiği rivayet olunuyor!.. Şöyleki, tohumlanmış olan patlıcan, gübre içine konularak kırk gün kaldıktan sonra her bir tohum bir ufak akrep olduğu görülmüştür?

¹³ Mağden, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁴ Karnabit tohumu dört sene sonra dikilse şalgam olup, şalgam tohumu dört sene sonra dikilse karnabit olur.

¹⁵ Sinek tersi ile mülemma bir ip gars olunsa nâne nâbit olduğu, efvâhı enânda meşhurdur.

¹⁶ Himârın kuyruğuna bir taş bağlansa yahut kulakları bir hayıt ile raptolunsa ağrınsı sâkin olur!

Tarımsal üretim, ilkel metotlarla, babadan oğula geçerek sürdürülmekteydi. Ürün verimliliği elverişli toprak ve iklime bağlıydı. Verimliliği artırmak için tarlaların nadasa bırakılması, tarıma elverişli toprakların önemli bir kısmının atıl durumda kalmasına yol açmaktaydı. Modern araç ve gereçlerin yokluğu, el emeğine dayalı, yetersiz iş gücü ve ulaşım olanaklarının yokluğu tarımsal gelişimi engellemekteydi. Tarımı geliştirmek için politikalar üretecek ve bunları uygulayacak bir bürokrasinin oluş(a)maması ve bu alandaki bürokratların genellikle tarım eğitime sahip olmamaları¹⁷ tarımsal gelişiminin önündeki engel ve kısıtlar arasındaydı.

Hayvancılık sektörünün görünümü de benzerdir. Ordunun ve halkın hasta hayvanları, nalbantlar eliyle, hiçbir bilimsel temele dayanmayan, boş inançlardan oluşan tedavi şekilleri ile sağlıklarına kavuşturulmaya çalışılmaktadır.¹⁸

Umuru Baytariye Müfettişi Umumiliği'nin 1888 yılında hazırladığı bir rapora göre, Osmanlı Devleti'nde yalnızca sekiz ilde veteriner hekim bulunmaktadır.¹⁹ Hatalı ve yanlış uygulamalar, bilgisizlik ve eğitim eksikliğiyle birleşmiştir. Bu durumda, doğal kaynaklar ekonomisine bağlı ve bağımlı olan bir devletin, kalkınması ve iktisadi gönenç elde etmesi olanaklı değildir. Sonuçta böyle olmuştur.

Türk ulusunun varoluş sürecinde, boş inançları ortadan kaldırmanın yolunu bilimsel ve akılcı bir eğitimden geçtiğine inanan Cumhuriyet'in kuruçuları, eğitim alanında yaşamsal nitelikli pek çok önemli adımlar atmıştır. Bu adımlara geçmeden önce Osmanlı'da doğal kaynaklar ekonomisine yönelik eğitim-öğretim çalışmalarına bir bakalım.

Osmanlı'da Tarım, Veterinerlik ve Ormancılık Eğitim-Öğretiminin Gelişimine Kısa Bir Tarihsel Bakış

Ekonomisi, doğal kaynakların geliştirilmesine ve zenginleştirilmesine bağlı olan Osmanlı'da, çağdaşlaşma ve yenileşme hareketlerinin başlangıç dönemi olan 19. yüzyılın ortalarına kadar, bu alanlara el atılmamış ve hiçbir "reform" girişiminde bulunulmamıştır. Bu alanları geliştirmek için politikalar üretecek ve uygulamaya geçirecek bürokrasi, ancak Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu bürokrasinin ise "ekonomik kaynaklarla insan-gücü kaynakları arasında uyumlu bir ilişki kurma"²⁰ güdüsü ile yola çıktığı pek söylenemez. Gereksinim duyulan nitelikli insangücünün sağlanması, bu alanlardaki öğretim ve eğitimin gereksinimlere uygun şekilde planlanması ile

¹⁷ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 24, Ankara 2008, s. 224-226; Hasan Soydan, *120 Yıllık Eğitim Çınarı: Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 39-42.

¹⁸ A. Nevzat Tüzdil, "Meslek 120.nci Yıldönümünü Kutladı", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3-4, Ankara 1955, s. 231; Nihal Erk, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Ankara 1959a, s. 83.

¹⁹ Erk, "a.g.m.", s. 284.

²⁰ İlhan Gülen - Metin Özdönmez, "Ormancılık Öğretimi-Eğitimi ve Planlanması", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 22, Sayı: 1, İstanbul 1972, s. 1.

giderilebilir. İnsangücü gereksinimi nitelik ve nicelik olarak belirlenmelidir. Öğretim ve eğitim kurumlarının çalışmaları ve yöntemleri de eldeki bu verilere göre düzenlenmelidir.²¹ Sorun bütüncül bir şekilde ele alınmalıdır.

Osmanlı'daki gelişimin bu yönde olduğu söylenemez. Tanzimat ile oluşturulmaya başlanan eğitim-öğretim kurumlarının ilk uygulamaları daha çok "bir kurs özelliği" taşımıştır.²² Süreç içerisinde ise okul özelliğini kazanmışlardır. İç yapıları ve işlevleri arasında hiçbir bağ ve ilişkinin bulunmadığı birden fazla mesleğe yönelik eğitim-öğretim aynı okul(lar)da verilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı'da ilk veterinerlik eğitimi 1842 yılında²³ ordudaki hayvanların sağlığını korumak ve gereksinimleri karşılamak üzere, öğretim araç-gereç ve yer bakımından donanımsız bir okulda, ordudaki ilkokul eğitimi dahi görmemiş erlerden seçilen²⁴ 12 öğrenci²⁵ ile öğretim süresi üç yıl olmak üzere başlatılmıştır. Seçilen bu öğrenciler, veteriner hekimlik bilgisini ne kadar ve nasıl kavramışlardır? Bu soruların yanıtını, gerek orduda gerekse halkın elindeki hastalıklı hayvanların, nalbantlar eliyle, deneme-yanılma yoluyla uygulanan ve hiçbir bilimsel temele dayanmayan tedavi şekilleri ile birlikte düşünmek gerekir.²⁶ Okulun başlangıç yıllarındaki eğitimin niteliği, Osmanlı'da ilk veterinerlik öğretimini gerçekleştiren Prusyalı Godlewsky'nin mektuplarından yapılan kısa alıntılarla daha iyi anlaşılacaktır:

"Dikte ettirilen derslerin öğrenciler tarafından ezberlenmesi mecburi idi. Talebeler ancak Türkçeyi okuyup yazacak kadar öğretim görmüş bulunuyorlardı. (...) Gurlt'un resimli anatomi kitabı kâfi gelmektedir. Muhtelif organların münasebetleri, her zaman görülen hastalıkların patolojisi, en mühim ilaçlar öğretiliyor. Eczane bu ilaçlardan 90 tane ihtiva etmektedir. Bundan başka bir dereceye kadar da nal tekniği gösterilmektedir. Fakat halihazırda mevcut natamam nallama usulünün değişmesi imkansız olduğundan, talebeye hiç olmazsa tırnağın luzumlu derecede yontulması gerektiği öğretilmektedir. (...) Geçen yıl (1845) başlayan ikinci devre için mektebe 32 talebe gönderildi ise de bunlardan 15'i okuyup yazma bilmediklerinden geri gönderildiler."²⁷

Osmanlı'da askerî veterinerlik eğitimi, bazı dönemlerde askerî Tıp ve Harp okulları bünyesinde verilmiştir. 1890 yılında yapılan sınavda başarılı olan

²¹ Gülen - Özdönmez, *a.g.e.*, s. 1-2; Fehim Fırat - B. Sıtkı Evcimen - Faik Yalıtürk, "Türkiye'de Ormancılık Öğretim ve Eğitim Esaslarına Genel Bir Bakış", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 22, Sayı: 1, İstanbul 1972, s. 33-35.

²² Gülen - Özdönmez, *a.g.e.*, s. 2; Şeref Nuri İlkmen, "Türkiye Ormancılık Tedris Müessesesinin Yüzüncü Yılı Münasebetiyle", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Cilt: 7, Sayı: 1, İstanbul 1957, s. 1-3.

²³ Erk, "a.g.m.", 1959b, s. 281. Tüzdil, "a.g.m.", ise Osmanlı'da, veterinerlik eğitimine yönelik ilkokulun 1835 yılında açıldığını belirtmektedir.

²⁴ Tüzdil, "a.g.m.", s. 231.

²⁵ Erk, "a.g.m.", 1959a: 83; Tarık Somer, "Akademik Haberler: Sn. Rektör Prof. Dr. Tarık Somer'in Konuşması", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, Ankara 1986, s. 487.

²⁶ Tüzdil, "a.g.m.", s. 231.

²⁷ Erk, "a.g.m.", 1959a, s. 82-83.

dört veterinerlik öğrencisi Alfort Veteriner Mektebi'ne (Alfort Yüksek Veteriner Okulu) gönderilmiştir. Bu öğrenciler mezun olduktan sonra Harbiye (Harp Okulu'ndaki) veterinerlik sınıflarında ders vermeye başlamışlar; böylece, veterinerlik eğitim ve öğretiminde Tıp Okulu eğitimcilerinin katkısı süreç içerisinde sona ermiştir.²⁸ Halkın elindeki hayvanların sağlığı ise, 1880'li yıllara kadar çok fazla düşünülmemiştir,²⁹ ilk sivil veteriner hekimler ancak 1893 yılında mezun olmuştur.³⁰

Sivil ve askerî veterinerlik okulları, 1920 yılında birleştirilerek "*Baytar Mektebi Alisi*" adını almıştır. Askerî ve sivil öğretim kadrosunun aynı çatı altına gelmesi, veterinerlik eğitimi veren öğretim kadrosunu güçlendirmiştir.³¹

Yeşilköy Ayamama Çiftliği'nde, "*Ziraat Talimhânesi*" adı ile 1846 yılında açılan okul ilk tarım okuludur. Okulun kuruluş amacı, Yedikule'de açılan bez dokuma fabrikasına gerekli ipliğin hammaddesini sağlayacak pamuğu yetiştirmek ve pamuk tarımını geliştirmektir.³² Okul, 20'si Askerî Tıbbiye öğrencisi 50 öğrenci ile eğitim-öğretime başlamıştır.³³ Osmanlı'da açılan ilk tarım okulunun eğitmen kadrosunda, ikisi Fransa'da yüksek tarım eğitimi almış, biri Fransızca eğitimi veren toplam üç eğitmen bulunmaktadır.³⁴ Büyük ümitlerle kurulan bu ziraat okulu, taşradan öğrenci kazanılamaması, eğitmenlerin tüm çalışma güçlerini okula verememeleri yabancı uzmanlardan yeteri kadar faydalanılamaması, başta kitap olmak üzere ders araç ve gereçlerinin yetersiz olması gibi çeşitli gerekçeler gösterilerek iki-üç yıllık bir eğitimden sonra kapatılmıştır.³⁵ Okulun kapatılmasında, batılılaşma ve yenileşme hareketlerini kendi çıkarlarına uygun bir gelişme olarak değerlendirmeyen ulema sorununu da göz ardı etmemek gerekir.

²⁸ Erk, "a.g.m.", 1959b, s. 282-283; 1959a, s. 83.

²⁹ Sivil veteriner hekimleri, ilk iki yılı Mülkiye Tıp'ta açılan 40 kişilik bir sınıfta, sonraki iki yılı da Halkalı'da toplam dört yıllık bir eğitim-öğretimden sonra Halkalı Baytar ve Ziraat Mektebi'nden mezun olmuşlardır (Erk, "a.g.m.", 1959b: 285). Osmanlı'da veterinerlik eğitiminin kısa tarihi gelişimi için Erk, (1959a, 1959b)'e bakılabilir.

³⁰ Erk, "a.g.m.", 1959b, s. 285; Hüseyin K. Urman, "Akademik Haberler: Veteriner Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin K. Urman'ın Konuşması", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Ankara 1983, s. 476.

³¹ Erk, "a.g.m.", 1959b, s. 284.

³² Bu dönemde, İstanbul'da bir Basma Fabrikası inşa edilmişti. Ülkede pamuk tarımı yapılmakla beraber çağdaş tarımsal üretim teknikleri bilinmemekteydi. Fabrikanın hammaddesi olan ince ve temiz pamuk üretilmemekte ve ithal edilmekteydi. Bunun önünü almak ve pamuk tarımının geliştirilmesini sağlamak için pamuk üretiminin modern tekniklerle yapıldığı Amerika'dan ıslah edilmiş tohumlar ile birlikte uzmanlar getirildi. Uzmanların önerileri, devlet adamlarını daha geniş bir tarım reformuna yöneltmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: (M. A. Yıldırım, "a.g.m.", s. 225-226; Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar", http://www.bilimtarihi.org/pdfs/ziraat_okullari.pdf, 2005).

³³ Ahmet Çolak, "Türkiye'de Tarım Öğretiminin 165. Yılı" konuşması, 2011; Sevtap Kadioğlu, "Halkalı Ziraat Mektebi İ Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 4, Sayı: 1, İstanbul 2002, s. 100; Kadioğlu, "a.g.m.", 2005, s. 1; M. A. Yıldırım, "a.g.m.", 2008, s. 228; Özgür Yıldız, "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Tarihçesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt: 5, Sayı: 4, Elazığ 2012, s. 295-297.

³⁴ Mağden, *a.g.e.*, s. 15.

³⁵ Çolak, *a.g.e.*, (<http://www.agri.ankara.edu.tr/index.php?f=duyuru&p=2&haberno=1422>, (Erişim Tarihi: 10.10.2012)).

Tarımsal eğitime yönelik ikinci deneme, ilk denemeden yaklaşık otuz yıl sonra, 1877 yılında açılan Edirne Ziraat Mektebi'dir. Bu okulun ömrü üç yıldır. Ödenek ve eğitmen eksikliği nedeniyle kapanmıştır.³⁶

1887 yılında kurulan Selanik Ziraat Mektebi, Osmanlı'nın tarımsal eğitim alanında gerçekleştirdiği bir başka girişimdir. 1908 yılında yüksek (âli) tarım okuluna dönüştürülen okulun öğrencileri, Balkan Savaşı'nda Selanik'in kaybedilmesi ile birlikte, Halkalı Ziraat Mektebi'ne nakledilmiştir.

Doğal kaynaklardan bir diğeri olan ormanlardan yararlanma yönündeki çabalar, Tanzimat sonrası getirilen bir Fransız uzman danışmanlığında gelişmiştir. Bu uzmanın önerisi, katkısı ve idaresinde, 1857 yılında, İstanbul'da kurulan ve daha çok bir kurs niteliği³⁷ taşıyan okulda ilk ormancılık eğitim-öğretimi başlamıştır. Öğretim süresi iki yıl olan okulda, aralıklı ve gereksinime göre ayarlanan ormancılık eğitim-öğretimi gerçekleştirilmiştir. 1880 yılında "Orman ve Maâdin Mektebi" kurulmuştur. Bu okulda öğretim süresi, ilk iki yılı lise (idadi) ve son iki yılı da meslekler için olmak üzere toplam dört yıldır. 1893 yılı ile birlikte ormancılık eğitimi, Halkalı Ziraat Mektebi'nde sürdürülmüştür. Okulun adı "Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mektebi Alisi" olarak değiştirilerek lise ve lise dengi okul mezunları okula kabul edilmiştir. 1910 yılında ise öğretim süresi iki yıl olan "Orman Mektebi Alisi" açılmıştır. 1916 yılında okulun öğretim süresi üç yıla çıkartılmıştır.³⁸

Bu kısa tarihsel özet de göstermektedir ki, Osmanlı'nın eğitim-öğretim alanındaki tüm çabaları, görünen/görülebilir sorunların çözümüne yöneliktir; "ekonomik kaynaklarla insangücü kaynakları arasında uyumlu bir ilişki kurmak"³⁹ düşüncesi bulunmamaktadır. İnsangücü gereksinimi, nitelik ve nicelik olarak belirlenmemiştir. Bu sebeptendir ki, doğal kaynaklar ekonomisinin zayıf ve verimsiz geleneksel yapısını değiştirecek; bu alanlarda kalkınmayı gerçekleştirebilecek, nitelikli ve aydın insangücünü yetiştirmede sıkıntı çekilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kuşağı ise, sorunları, bütüncül bir bakış açısı ile ele almaktadır. Bunun bir göstergesi Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'dür. AYZE'nin kuruluş ve gelişim sürecinin Osmanlı'daki eş değeri olan "Halkalı Ziraat Mekteb-i Âli"si ile karşılaştırılması, Osmanlı-Cumhuriyet karşılaştırmasında geri-ileri kavgasını farklı bir pencereden görmemizi sağlayacaktır.

Halkalı Ziraat Mekteb-i Âli'si: Osmanlı'da Bir Yüksekokul (?)

Osmanlı'nın yenileşme çabalarının temelinde yurt dışından uzman getirilmesi ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi bulunmaktadır. Bu yol, tarım, veterinerlik ve ormancılık alanlarında da izlenmiştir. Gerekli insangücünün ülke

³⁶ Mağden, *a.g.e.*, s. 28; Soydan, *a.g.e.*, s. 138-140.

³⁷ Metin Özdönmez - Abdi Ekizoğlu, "Türkiye'de Ormancılık Yüksek Öğretiminin Başlangıcından Bu Yana Mezunlara Verilen Unvanlar ve Diplomalar", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 46, Sayı: 1-2-3-4, İstanbul 1996, s. 45-46.

³⁸ Fikret Saatçioğlu, "İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi: Tarihçe - Öğretim - Organizasyon", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul 1951, s. 1-4.

³⁹ Gülen - Özdönmez, "a.g.m." s. 1.

içerisinde yetiştirilmesi çok geç düşünölmeye başlanmıştır. Tarım alanında yetişmiş insangücü eksikliğini gidermek için yüksekökol kurulması düşöncesi 1878/79 yıllarında gündeme gelmiştir.⁴⁰ Okul için uygun arazinin satın alınması ve okul binasının yaptırılması için ödenek sıkıntısı çekilmesi nedeniyle okul ancak 1891 yılında açılabilmiştir. Okulda ilk önce Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye içindeki Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri öğrenim görmeye başlamıştır. Tarım öğretimine ise bir yıl sonra başlanmıştır. Okula, veterinerlik ve tarım eğitimi birlikte verildiği için, Halkalı Ziraat ve Baytar Mekteb-i Âli'si adı verilmiştir. Veteriner sınıfları 1894 yılında İstanbul'a nakledilmiş; okul, Ziraat Mektebi olarak kalmış ve 1896'dan itibaren mezun vermeye başlamıştır.

Öğretim programına ormancılık derslerinin eklenmesi sonucu, adı, Halkalı Ziraat ve Orman Mektebi Âlisi olarak değıştirilen okulda orman memurları yetiştirilmeye başlanmıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, ormancılık dersleri yetersiz göröldüğü için 1910'da Orman Mektebi Âlisi kurulmuş ve ormancılık eğitimi ayrılmıştır.⁴¹ Kadioğlu, okulun tarımla ilgili bütün bilimlerin teorik ve uygulamalı olarak öğretilmesi üzerine kurgulandığını belirtmektedir.⁴² Akman ise "... okulda biyoloji, kimya ve fizik öğretimine ağırlık verildiği için, mezunlarının bir kısmı da liselerde öğretmenlik görevlerinde bulunmuştu"⁴³ sözleri ile okulun tarımsal öğretim dışında da kurgulandığını göstermektedir.

Eğitimci (muallim) kadrosuna atanacakların yüksek (âli) eğitim almış olmaları ve eğitim verecekleri konuda uzman, nitelikli olmaları gerekmektedir.⁴⁴ Bu niteliğe sahip olanları, kimlerin hangi ölçütlere göre belirleyeceği net değildir.

Okula, Jön Türkler döneminde, bir hükümet buyruğu ile "Âli" sıfatı eklenmiş; yüksek statüde bir okul, *üniversite* olduğu kabul edilmiştir.⁴⁵ Buyrukla bir dönüşüm gerçekleşebilir mi? Bu sorunun yanıtını, bir okulun üniversite olarak nitelenmesi için gerekli özelliklere bakarak vermeye çalışalım. Bu noktada, Malche Raporu⁴⁶ yol gösterici olacaktır. Malche, raporunun sonuç bölümünde gerçek bir üniversite eğitim-öğretiminin, var olan bilgilerin aktarımına değil; öğrencilerin düşünce gücü ve yetilerinin geliştirilmesine dayanması gerektiğini belirterek, bilimsel anlayışı topluma maletmekle yükümlü olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷ Bunun da, ancak öğrencilerin araştırma yapmaya yönlendirilmesi ile olanaklı olacağını söylemektedir. Bir ülke ancak bilimin yol göstericiliğinde ilerleyebilir. Bu bağlamda Malche'nin raporuna baktığımızda

⁴⁰ Soydan, *a.g.e.*, s. 226; Kadioğlu, "a.g.m.", 2002, s. 99-102.

⁴¹ Nihal Erk, "Veteriner Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi'ne Katılışı; Tarihi ve Son On İki Yıllık Öğretim Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Ankara 1961b, s. 159-160.

⁴² Kadioğlu, "a.g.m.", 2002, s. 101.

⁴³ Arif Akman, "Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Öyküsü", *Gıda*, Cilt: 15, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 4.

⁴⁴ Soydan, *a.g.e.*, s. 230; Yıldız, (2012: 298-301) Okulun eğitimci kadrosu 1893 ve 1909 yıllarında 15 eğitimden oluştuğunu belirtmektedir.

⁴⁵ Soydan, *a.g.e.*, s. 226.

⁴⁶ Albert Malche, İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, (Emst E. Hirsch), Cilt: I içinde, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 211, Ankara, (1998 [1933]), s. 229-295.

⁴⁷ Malche, *a.g.e.*, s. 294.

üniversitenin temelde üç işlevinin olduğunu görmekteyiz: Eğitim-öğretim, araştırma, yayın ve bilginin topluma maledilmesi.

Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi kapatıldığı dönemler dışında, 1894-1914 yılları arasında eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürerek her yıl 20-30 mezun⁴⁸ vererek okulun belirtilen dönemde toplam 394 mezun verdiği belirtilmektedir.⁴⁹ Doğal kaynaklar ekonomisinin ekonomik yapı içerisindeki ağırlığı göz önünde bulundurulduğunda, okulun mezun sayısı az görünmektedir. Okulun yatılı ve yerleşkesinin şehir dışında olması, bütçe kısıtı ve hoca sorunu gibi engeller, gerekli insangücünün yeteri sayıda yetiştiril(e)memesine yol açtığı söylenebilir. Erk, ekonomik sıkıntılar nedeniyle veterinerlik okullarının çok küçük bütçeleri olduğunu ve bu nedenle öğretim için gerekli araçların yeterli bir şekilde sağlanmadığını belirtmektedir.⁵⁰ Bu durum doğal olarak Halkalı içinde geçerlidir.

Verilen eğitime nitelik yönünden baktığımızda, bu konuda da eksiklikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Halkalı'dan 1922 yılında mezun olduktan sonra, Avrupa'da öğrenimini sürdüren Mağden'in aşağıdaki sözleri verilen eğitimin niteliğini yansıtmaktadır:

“Bu dönem esnasındaki müesseselerin bir çok didaktik, sistematik ve pedagojik noksanlarla malû oldukları muhakkaktır. Üç dönem esnasındaki ziraî öğretim dâvamızın otokritiği de zannımıza kalırsa, bundan ibarettir. (...) Mektepte daima bir kışla havasının esmiş bulunması (...) Talebesinin, durmadan dinlenmeden ve çok değerli zamanlarını kaybederek mütemadiyen not yazmak mecburiyetinde kalmaları ve bu notları tamamlamaya çalışmaları. Bütün bunlar, Halkalının en göze batan özellikleri arasında idi.”⁵¹

Okulun 1910-1911 mezunlarından ve aynı zamanda da Cumhuriyet'in ilk tarım kökenli (ziraat mühendisi), Tarım Bakanı Muhlis Erkmen'in sözleri Mağden'i desteklemektedir:

“Zootečni ve sütçülük ihtisası için Almanya'ya gönderildim. (...) Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'ne tayinimi yaptılar. Fakat uhde me sütçülük, konservecilik, arıcılık ve ipekböcekçiliği derslerini verdiler. İtiraz ettim. Müsteşara kadar çıktım. İhtisasım sütçülük ve hayvancılık üzerinedir, bana yalnız bu dersleri verin dedimse de müsteşar 'Ne çıkar canım! Timolyon'un kitabını okuyup çocuklara anlatamaz mısınız?' diye alay etti. Şaşırımdım kaldım. Yüksek mektepte ihtisasım haricindeki dersleri bir başkasının kitabından anlatacaktım.”⁵²

Malche Raporu, Darülfünun'a yönelik “ders notlarının hiç değiştirilmeden ve geliştirilmeden uzun yıllardan beri okutulduğu” eleştirisini getirmektedir.

⁴⁸ Kadioğlu, a.g.e., 2002, s. 102.

⁴⁹ Çolak, a.g.e., (<http://www.agri.ankara.edu.tr/index.php?f=duyuru&p=2&haberno=1422>, (Erişim Tarihi: 10.10.2012)).

⁵⁰ Erk, “a.g.m.”, 1959b, s. 286.

⁵¹ Mağden, a.g.e., s. 39.

⁵² I. Hakkı Sarıkaya, “Esad Muhlis Erkmen”, *Tarım ve Köyişleri Dergisi*, Sayı: 30, Ankara 1988, s. 40.

Mağden ve Sarıkaya'dan yapılan alıntılar, aynı eleştirinin Halkalı için de yapılabileceğini göstermektedir. Bu durum, araştırmaya, sorgulamaya ve tartışmaya dayanmayan ezbere dayalı öğretim sisteminin varlığının da göstergesidir. Arslan, bilimsel özgürlüğün olmadığı üniversitelerde, aklın hür olmadığı eğitim sistemlerinde, eğitimin genellikle ezbere dayandığını belirtmektedir.⁵³ Kışla havasının olduğu bir okulu, bilimsel özgürlüğün bulunduğu bir üniversite olarak değerlendirebilir miyiz?

Erk, Osmanlı'dan devrolunan yükseköğretim kurumlarının dar bir teşkilat ve öğretim kadrosuna sahip olduğunu ve okulda okutulan bilimlerin bir kısmının basılı bir kitabının olmadığı gibi, ek/yardımcı kitapların da olmadığını belirtmektedir.⁵⁴

Üniversitelerin ikinci temel görevi, bilgi üretmeye yönelik bir çaba olan araştırma yapmaktır. Bu çaba, bir üniversitenin ne kadar başarılı olduğunun da bir ölçüsüdür. Tekeli, bilgi üretimini ölçmenin bilimsel yayın ve üretilen doktora çalışması olmak üzere iki şekilde gerçekleşebileceğini belirtmektedir.⁵⁵ Halkalı'da doktora çalışması yapılmadığı bilinen bir gerçektir;⁵⁶ üniversitenin önemli işlevleri arasında yer alan bilim adamı yetiştiriciliği bulunmamaktadır.

Erk, Berlin Âli Ziraat Mektebi (büyük bir olasılıkla Berlin Humboldt Üniversitesi) Rektörü Prof. Şuht'un (Schütt) "*Enstitüsüz âli bir ziraat mektebi olmaz, böyle bir müessesede ilim adamı yetiştirilemez*" sözüne vurgu yaparak; ziraat fakültelerinde öğretimin yalnız ders anlatımı ile olmaması, ders veren profesörlerin (müderis) enstitü laboratuvar ve araştırma merkezlerinde yaptıkları deney ve araştırma sonuçlarını ve bu konudaki görüşlerini uygun araçlarla açıklamaları gerektiğini belirttikten sonra; Halkalı Mektebi'nde enstitü bulunmadığını, bu nedenle, belirtilen tarzda uygulamalı tarımsal derslerin ve araştırmaların yapılmadığına, yaptırılmadığına değinmektedir.⁵⁷

Okulun son dönem mezunlarından olan Akman'ın, sözleri, Osmanlı'da yüksekokul olarak nitelenen okullarda neden araştırma yapılmadığını sorusuna yanıt oluşturmaktadır:⁵⁸

"... bir noksanı vardı ki, bu da, o zamanki bütün yükseköğretim kurumlarında olduğu gibi araştırma yapılmaması idi. Ama kuruluş itibarıyla de

⁵³ Mehmet Arslan, "Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitelerimizde Demokratiklik Tartışmaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 18, Kayseri 2005, s. 26.

⁵⁴ Erk, "a.g.m.", 1961a, s. 78.

⁵⁵ İlhan Tekeli, *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 158.

⁵⁶ Osmanlı yüksekokul sistemi, bilim adamı yetiştirme noktasında özürdür. Kalaycıoğulları (2009), Cumhuriyet öncesi dönemde, 6'sı Kimya, 1'er Matematik ve Türkiyat bilim dallarında olmak üzere 8 doktoralı kişinin bulunduğunu; bu kişilerin hepsinin doktoralarını yurtdışından aldıklarını belirtmektedir.

⁵⁷ Erk, "a.g.m.", 1961b, s. 78; TBMM, TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 33, İctima Senesi: IV, (19 Haziran 1927), Ankara 1927, s. 250.

⁵⁸ Arif Akman, *Türkiye'de Ziraat Yüksek Öğretim Reformunun Anatomisi*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 14; Akman, *a.g.e.*, 1990, s. 4.

buna olanak yoktu. Zira o dönemlerdeki yüksek okullarımız araştırma yapacak biçimde donatılmış değillerdi. Halkalı'da ancak tatbikat için mütevazı donatılmış haşerat ve emraz laboratuvarı ile kimya laboratuvarı vardı... Koca yüksekokulun topu topu iki asistanı vardı.”

Malche'nin Darülfünun için belirttiği “*öğretim üyelerinin bilimsel sayılabilecek nitelikte ciddi hiçbir araştırma yapmama*” durumu, Halkalı için de geçerlidir, öğretici, bütçe ve özellikle ulema sorunlarının olduğu yapı içerisindeki bir kurumun araştırma yapabilmesi olanaklı mıdır?

Halkalıyı, üniversitelerin üçüncü temel görevi olan yayın faaliyetlerine yönelik değerlendirelim. Halkalı Ziraat Mektebi öğretim üyeleri tarafından yayınlanan “*Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası*” irdelediğimiz konu bakımından önemlidir.

Okulda görevli öğretim üyeleri tarafından, Nisan 1917 - Temmuz 1918 yılları arasında üç ayda bir yayınlanan derginin yedi sayılıklı ömrü olmuştur. Bu sürede 58 makale yayınlanmıştır.⁵⁹ Dergide yayımlanan makalelerin tamamına yakınının öğretim üyelerinin çalışmalarından ve inceleme gezilerinden elde ettikleri sonuçları kapsadığını belirten Kadioğlu, bu durumun eğitim seviyesi hakkında ipuçları verdiğini ve Halkalı Ziraat Mektebi'nin Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün temelini teşkil ettiğini söylemektedir.⁶⁰ Konunun uzmanı, bu okuldan mezun ve bu alanda akademik kariyere sahip olanlar ise, Kadioğlu'nun bu saptamalarına katılmamaktadırlar. Erk'in bu konudaki saptaması daha gerçekçi görünmektedir. Erk, Halkalı ve Baytar Mektebi Âlileri'nden mezun olduktan sonra, Avrupa'nın enstitülerle donanmış öğretim kurumlarında kendilerini yetiştirmiş (Batı bilim anlayışına sahip) çok küçük bir topluluk dışında, ne tarımsal bilimlerde ne de veterinerlik alanında bir sorunu veya konuyu ele alıp, en ince noktalarına kadar araştırarak irdeleyebilecek donanımlı, yetiştirilmiş kimsenin bulunmadığını belirtmektedir.⁶¹

Halkalı'dan mezun olup, Avrupa'daki üniversitelerde doktora ya da ileri düzey eğitim almış olanlar “*yetiştikleri okul*”u yeterince etkili bulmamakta; okulun işleyiş düzeni ve ders programları içeriğinin, Batı tipi bir üniversite oluşumu için gerekli dinamizme sahip olmadığını düşünmektedirler. Okul, üniversite kimliğinden daha çok bir meslek yüksekokulu kimliği taşısa da Cumhuriyet döneminde bir süre daha tarım öğretimine katkı vermeyi sürdürmüş ve 1928 yılında kapatılmıştır.⁶²

Yukarıda vurgulananların ışığında Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Jön Türkler'in iddia ettikleri gibi bir “*darülfünun/ üniversite*” olduğu söylenebilir mi?

⁵⁹ Kadioğlu, “a.g.m.”, 2002, s. 103.

⁶⁰ Kadioğlu, “a.g.m.”, 2002, s. 105.

⁶¹ Nihal Erk, “Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Veteriner Hekimlik Öğretiminin Bu Kurumdaki On Beş Yıllık Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, Ankara 1961a, s. 79.

⁶² Cumhuriyetin ilk yıllarında örgütsel yapısı yenilenen okul, 5 Temmuz 1927'de çıkarılan 1109 sayılı “Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Ali Mekteplerin Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Ait Kanun”unun verdiği yetkiyle kapatılmıştır.

Bir üniversiteden söz edebilmek için bir eğitim altyapısının oluşması ve belli bir kültür birikiminin sağlanmış olması gerekmektedir. Osmanlı toplumunda ve darülfünununda, akılcı, bilimsel bilgi üretme geleneğinin nakli bilgi karşısında güçlen(e)meyişi, Osmanlı toplumunda bir bilimsel paradigma değişmesi yaşan(a)mamasına ve bir bilim kültürünün ortaya çık(a)mamasına yol açmıştır. Khun'a ve Malche'ye⁶³ kulak verdiğimizde, Osmanlı'da bir bilim kültürünün ortaya çıkması da olanaklı değildir. Kuhn, bilimsel çalışmanın paradigma yoluyla yapıldığını; paradigmanın da bilim topluluğu üyeleri arasında örtük/gizli bir şekilde kavrandığını ve yayıldığını söylemektedir.⁶⁴ Bilim topluluğu üyeleri, içinde buldukları topluluğun geleneğini, bu toplumun kültürü, "kurumsallaşmış akıl" aracılığıyla edinebilirler. Bu bağlamda, bilgi üretme yetisinin/yeterliliğinin kazanımı akademik gelenekler ile gerçekleşmektedir. Bu geleneğin eksikliği ve gelişmemesi nedeniyle Osmanlı'da "darülfünun", bir mesleğe yönelik bilgi aktarımında bulunan, gereksinim duyulan alanlarda nitelikli insan-gücü, "meslek erbabı" yetiştirme amacı taşıyan, "bilineni öğreten" bir kurum olarak algılanmıştır. Bu yönüyle ele aldığımızda Osmanlı'nın "darülfünun"u günümüzün mesleki ve teknik yüksekokullardan pek farklı görünmemektedir.

Yüksekokullar, mesleki ve teknik konularda var olan bilgiyi aktarır. Üniversitelerin ise öğrencilere yeni bilgi üretme yolunu göstermek gibi yaratıcı bir işlevi bulunmaktadır. Üniversite bilgi için var olan, bilgi üreten bir üstyapı kurumudur. Üniversite, bilgiyi üreten ve topluma sunan süreçleri bünyesinde barındırır. Üretilen bilginin öğretilmesi ile uygulama arasında gerçekleşen bütünleşme sonucu insangücü yetiştirmek ve danışmanlık yapmak bu süreçlerin diğer, ikincil çıktılarıdır; çıktılar olmalıdır.

Kuhn'un bilimsel devrimler için gerekli gördüğü "bilimsel paradigma", Osmanlı'da geliş(e)memiştir. Tekeli, bu duruma yol açan nedenleri: Osmanlı'nın Avrupa modelini Osmanlı koşullarında yeniden yorumlamasına; eski eğitim kurumlarını dönüştürmemesine, yenilerini kurarak uyum sağlamaya çalışmasına; yeni kurumların içinde hep ilmiye sınıfından gelenlerin bulunmasına; sistemin bu grubu dışlayabilecek bir siyasal güce sahip olmamasına; bu grubun dışında yetişmiş kişilerin sayısının çok sınırlı olmasına bağlayarak, ilmiye sınıfının, darülfünunun/üniversitenin gelişmesini engellediğini ve gelişim sürecinin sık sık kesintiye uğramasına neden olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Tarımın Durumu ve Konumu

Cumhuriyeti kuran kadronun yürüdüğü yolda, hedefe hızla ulaşabilmesi ekonominin sağlam temellere dayanmasına bağlıydı. Ekonomik bağımsızlık,

⁶³ Malche, (1939), "İstanbul Darülfunu'nun bütün hocaları benimle birlikte, bugün Darülfünun aracılığıyla yarımının öğretim üyelerini yetiştirme yetisinin olmadığı kanı birliğine ulaşmışlardır. Şimdi olduğu gibi gelecekte de, ithal profesörler ve eğitimini uzun yıllar yurt dışında yapmış öğretim üyeleri ile işler yürütülecektir. Böylece yine şimdi olduğu gibi, bir "darülfünun ananesi" oluşamayacaktır." ifadesini kullanmaktadır.

⁶⁴ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çev. Nilüfer Kuyuş), Alan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 58-102.

⁶⁵ Tekeli, *a.g.e.*, s. 119-20.

tam bağımsızlığa ve demokratik, laik ve sosyal hukuk devletine ulaşmanın önemli bir aracıydı.

Atatürk'ün *“Milli ekonominin temeli ziraattır”* ve *“Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. O halde, herkesten çok refah, saadet ve servete layık olan köylüdür”* sözleri, Türk köylüsünü *“efendi”* durumuna getirmedikçe istenenlerin başarılamayacağını ve işe nereden başlamak gerektiğini göstermektedir. Ekonomik kalkınma, başta tarım olmak üzere doğal kaynaklar ekonomisinin geliştirilmesi ile olanaklıdır. Doğal kaynakların geliştirilmesinin sosyal sorunların çözümünde de önemli işlevleri bulunmaktadır.

Cumhuriyet kurulduğunda doğal kaynakların ülke ekonomisi içindeki yeri belliydi. Peki, doğal kaynaklar ekonomisinin ülkedeki durumu nasıldı? Bu soruyu, tarım sektörü özelinde yanıtlamaya çalışalım. Cumhuriyet; ilkel üretim teknikleri, adaletsiz toprak dağılımı ve vergi sistemi nedeniyle geri bir tarımsal üretim sistemi devralmıştı. 13 milyon dolaylarındaki ülke nüfusunun büyük çoğunluğu (yaklaşık % 80'i) kırsal alanda yaşamakta ve geçimini (teknik bilgi, beceri ve görgü bakımında oldukça geri bir şekilde) tarımdan sağlayan yoksul köylülerden (yaklaşık altı milyon) oluşmaktaydı. Köylülerin çoğunluğu ya topraksız ya da küçük toprak sahibiydi. Birçoğu için üretim aracı *“kara-saban”*dı. Köylülerin önemli bir bölümü, doğa koşullarına bağlı, kapalı devre çalışmakta ve kendi üretimini kendi tüketmekteydi. Tarımda üretimi arttıran makine, sulama, gübreleme ve ıslah gibi teknik ve girdiler kullanılmamaktaydı. Verimliliği düşük tarım ürün çeşitleri üretimde ağır basmaktaydı. Tarımda makineleşme çok düşük düzeydeydi. Nüfusun % 80'i kırsal alanda yaşayan ve tarımla uğraşan bir ülke olarak kendi kentsel alanlarını bile besleyememekteydi. Un şeker, tekstil ürünleri gibi en temel gereksinimler bile ithalat yoluyla karşılanmaktaydı.⁶⁶ İğneden ipliğe kadar birçok şeyini dışarıdan alan Türkiye'de *“ekonomiyi sağlama alacak üretim güçleri”* yaratılmalıydı; arttırılmalıydı.

Ülkede, ulusal egemenliği ekonomik egemenlikle pekiştirecek, istenen sağlam devlet ekonomisine ulaştıracak iktisat araçları, bilimsel birikim, insangücü, teknoloji ve donanım yoktu.

Tarım, hayvancılık ve ormancılık, yapısal özellikleri nedeniyle ekonomik kalkınmayı sağlamada öncü rol oynayabilecek durumda değildi. Ekonominin istenen düzeye gelmesi ancak ülkenin üretim güçlerinin artırılması ve yenilerinin ortaya çıkartılması ile olanaklıydı. Eldeki (Osmanlı'dan kalan) kurumlar gereksinimleri karşılamakta yetersizdi.

Bu yaşamsal işi, hedeflenen amaca ulaştırabilmek için ciddi incelemelere dayalı bir siyaset belirlemek, araştırmalar yapmak, teknik ve bilim adamlarını yetiştirmek, işin özü bir sistem kurmak gerekliydi.

Model Arayışı: Ülkenin Gerçek Sahibi Köylüyü Efendi Yapmak İçin Çırpınışlar

Cumhuriyeti kuran kadro, içinden yetiştikleri *“eski yapının”* hatalarını ve yanlışlarını çok iyi biliyordu. Bu nedenle, model arayışları, başta eğitim ala-

⁶⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s. 17-24; Bostancı, *a.g.e.*, s. 11-14; Sözen - Arlı, *“a.g.m.”*, s. 53-61.

nında olmak üzere, en iyi uygulamaları saptamak ve bunları irdelemekle başlamıştır. Bu model arayışlarından tarım alanındakilere kısaca bakalım. Cumhuriyet Döneminin 4. Tarım Bakanı (3 Mart 1925 - 1 Kasım 1927) Mehmet Sabri Bey (Toprak), bir tarım ülkesi olan Sovyet Rusya'nın uyguladığı başarılı tarım programını⁶⁷ 46 günlük gezi ile kapsamlı bir şekilde inceleme olanağı bulmuştur.⁶⁸ Toprak'ın yap tığı bu gezi sonrasında araştırmalar yapmak ve bazı teknikleri öğretmek üzere, alanlarında uzman Rus bilim adamları⁶⁹ 1925-1928 yılları arasında Türkiye'ye gelmiştir.⁷⁰

Toprak, başka yurtdışı geziler de gerçekleştirdi. Almanya gezisi, tarım sisteminin ve ziraat okullarının kuruluş ve gelişiminde önemli bir yer oluşturmaktadır. Bu geziden sonra, 1927 yılında, bir Alman bilim heyeti ülkemize gelmiştir. Bu heyet, Türkiye'nin tarımsal yapısını inceleyerek tarım okullarının ıslahı ve geliştirilmesi için bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor, çağdaş bir ziraat yükseköğretim kurumu açılması önerisinde bulunmaktadır.⁷¹ Bu öneri doğrultusunda, 1927 yılında, 1109 sayılı "Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Ali Mekteplerin Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Ait Kanun" (kısaca Islah-ı Tedrisat Kanunu) çıkartılarak çağdaş anlamda tarımsal yükseköğretimin temelleri atılmıştır. Almanya'dan ikinci bir heyet, 1 Nisan - 30 Eylül 1928 tarihleri arasında gelerek Oldenburg Raporu olarak anılan raporu hazırlamıştır.⁷²

⁶⁷ Bu programda; toprağın verimliliğinin artırılması, tarımsal tekniklerin geliştirilmesi ve tarım emekçisinin tarım bilgisinin genel düzeyinin yükseltilmesi, çeşitli alanlardaki tarım işletmelerini geliştirmek gibi hususlar yer almaktadır (Seyfi Yıldırım, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (XXIV) 71, Ankara 2008, (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-71/osmanlidan-cumhuriyete-bir-burokrat-ve-siyasetci-mehmet-sabri-toprak-1878-1938>)).

⁶⁸ Tarım bankaları, sendika ve kooperatifler, tarımla ilgili bilimsel kuruluşlar, bilim ve eğitim kuruluşları, tarım akademileri ve enstitüleri, veterinerlik ve ormancılık enstitüleri, bilimsel iyileştirme enstitüsü, veterinerlik kurumları, tarım işletmeleri, tarım uygulama alanları, deneme istasyonları, devlet çiftlikleri gibi tarım, hayvancılık ve ormancılık alanında önemli tesis, işletme, eğitim birimi ve uygulama alanları bu gezi kapsamında incelenmiştir. Rusya'da, tarımsal gelişmeyi sağlayan ve özellikle köylülerin bilinçli tarım yapmalarının önünü açan yollar ile bilimsel ve iktisadi esaslarla tarım yapmayı sağlayan yöntemler incelenmiştir.

⁶⁹ Tarım bilimci Sovyet Profesör Jukovskiy (Sözen - Arlı (1981)'de Zhukovsky olarak yazılmıştır), Türk tarımının yapısını, özelliklerini ve potansiyelini, bütün Türkiye'yi dolaşarak bitki türleri açısından incelemiştir. Görev yaptığı Leningrad Ziraat Enstitüsü'ne bağlı laboratuvarında, bir Türk tarım pavyonu açan Jukovskiy, elindeki bu bilgilere dayanarak, Türk tarımı ile ilgili Rusça üç eser yazmıştır. Bu eserlerden birisi "Türkiye'nin Zirai Bünyesi" adı ile 1951 yılında Türkçeye çevrilmiştir (S. Yıldırım, "a.g.m.", (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-71/osmanlidan-cumhuriyete-bir-burokrat-ve-siyasetci-mehmet-sabri-toprak-1878-1938>)).

⁷⁰ Sözen - Arlı, "a.g.m.", s. 59; S. Yıldırım, "a.g.m.", (<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-71/osmanlidan-cumhuriyete-bir-burokrat-ve-siyasetci-mehmet-sabri-toprak-1878-1938>)).

⁷¹ 1927 yılında gelen Alman Heyeti'nin kimlerden oluştuğu ve raporun içeriğine yönelik kaynaklarda tam ve net bir bilgi yoktur. Bu heyet içerisinde, Berlin Âli Ziraat Mektebi (büyük bir olasılıkla Berlin Humboldt Üniversitesi) rektörü Prof. Şuht (Schütt) de olmalıdır. Islah-ı Tedrisat Kanunu, bu heyetin raporundan sonra hazırlanmış ve kabul edilmiştir. Erk, (1961b: 78) ve TBMM (1927: 250) kaynaklarından elde edilen sonuç bu yöndedir. 1109 sayılı kanun tasarısında, ilgili raporun adı kullanılmadan "Alman uleması ile uzun uzadıya yapılan müzakerata göre" 13 enstitü meydana getirilmesi; ülkenin tarımsal gelişimi için çeşitli bölgelerde, o bölgelerde yetiştirilen tarımsal ürünler için de enstitüler, araştırma ve uygulama tarlaları kurulması gerekli olduğu belirtilmektedir (TBMM Zabit Ceridesi, Devre: II, Cilt: 33, İçtima Senesi: IV, Ankara (19 Haziran 1927), s. 250-1).

⁷² Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 53-70.

Öneriler doğrultusunda tarımsal öğretim sistemi yeniden yapılandırılmıştır. 12 ilde Orta Ziraat Okulları;⁷³ tarımda makineleşmenin yaygınlaştırılmasına yönelik ortaokul düzeyinde üç yıllık Ziraat Makinist Okulları⁷⁴ açılmıştır.⁷⁵ Türkiye Cumhuriyeti'nin tarımsal kalkınmayı, üretimde sürekliliği ve verimliliği sağlamak için, eğitim-öğretim dışında da önlemler almıştır. Ülkenin gerçek sahibi, üretici köylülerin kendilerine yaraşan gönenci, mutlu yaşam düzeyine kavuşturulabilmesi için tarımda, başta hukuksal alanda olmak üzere, birçok değişim ve dönüşüm gerçekleştirilmiştir.

Tarımsal Öğretim Konusundaki Adımlar - 1

Cumhuriyeti kuran kadronun eğitimi nasıl geliştireceğine yönelik bir birikimi yoktu, fakat hedefleri vardı: Ulusal bir eğitim sisteminin kurulması amaçlanmaktaydı. Tam bağımsızlık yolunda gerçekleştirilecek üst yapı değişim ve dönüşümlerinin halka benimsetilmesinde ve kökleştirilmesinde eğitimin rolü büyüktü. Türkiye Cumhuriyeti'ni hedeflerine ulaştıracak, çağdaş Türk insanını yetiştirmek, yeni kuşaklarda devrimi ve devrim ruhunu sürekli kılmak, akılcı, laik ve demokratik bir eğitim sistemi kurmak için çalışmalara hemen başlanmıştır. Birçok yabancı eğitim uzmanına, eğitimin aksayan yönleri ve yapılması gerekenler konusunda raporlar hazırlanmıştır.

Tarımsal eğitim konusuna da büyük önem verilmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde uygulamalı ve kuramsal bilgilerin verileceği yatılı okulların açılması, muvazzaf askerlere uygulamalı tarım eğitimi verilmesi, köylülere tarım tekniklerini öğreten kitap ve dergilerin ücretsiz dağıtılması ve köylülerin bilgilendirilmesine yönelik kararlar alınmış ve uygulanmıştır.⁷⁶

İslahat-ı Tedrisat Kanunu'nun verdiği yetkiyle, başta Halkalı Ziraat Mektebi-İ Âlisi olmak üzere tarım okulları kapatılmıştır. Orta dereceli tarım okulları yeniden yapılandırılarak yeni statü ile kurulmuştur.⁷⁷ Osmanlı'dan devralınan okullar; ülke gereksinimlerini karşılamada yetersiz görüldükleri, çağın gelişim hızına ayak uyduramayacakları düşünüldüğü ve insangücü yetiştirmede eksikliklerinin bulunması nedenleri ile kapatılmıştır. Bu okulların eğitimci kadroları ile birlikte orman ve veterinerlik alanında öğretim yapan eğitimci kadro ve bu okullardan mezun olan çok sayıda genç eğitim ve öğretim için, başta Almanya'ya olmak üzere, Avrupa ülkelerine gönderilmişlerdir.⁷⁸ Öğrenimlerini tamamlayanların yurda dönmesiyle birlikte, bu alanlardaki eğitim-öğretim yapılanması da hız kazanmıştır.

⁷³ Bu okulların kurulduğu iller Ankara, Bursa, Adana, Konya, Kastamonu, Erzurum, Çorum, Erzurum, Edirne, İzmir, Sivas ve Kepsut (Balıkesir)'dir (Mağden, *a.g.e.*, s. 43).

⁷⁴ Bu okullar Ankara ve Adana'da açılmıştır.

⁷⁵ İlhan Tekeli - İlkin Selim, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (Der. Şevket Pamuk - Zafer Toprak), Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 43.

⁷⁶ İbrahim İnci, "Atatürk'ün Direktif ve Tavsiyeleri Işığında Türk Tarımındaki Gelişmeler (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 26, Ankara 2010, s. 77.

⁷⁷ Mağden, *a.g.e.*, s. 43-48, 57.

⁷⁸ Akman, "a.g.m.", 1990, s. 5; Erk, "a.g.m.", 1961b, s. 160-1.

Tarımsal Öğretim Konusunda Atılan Adımlar - 2: Üniversite

İzmir İktisat Kongresi'nde "âli ziraat mektebi" açılmasına yönelik karar alınmıştı. Tarımsal alanda yaşanan sıkıntı ve engellerin ülke ekonomisi üzerinde yarattığı olumsuz etkiler, tarımsal öğretimde çağdaşlaşmayı zorunlu kılmaktaydı. Tarım Bakanı Toprak döneminde hazırlanan raporlar, tarımda hedeflenen çağdaşlaşmanın bilimsel temeller çerçevesinde gerçekleşmesi, gelişmesi gerektiğini ve bunun da tarımın çeşitli alanlarında çok sayıda enstitü kurulması ile başarılacağını belirtmektedir. Bu raporlar, başta tarım olmak üzere hayvancılık ve ormancılık alanlarında birbiri ile doğrudan ilintili iki temel sorunun varlığına vurgu yapmaktaydı. Çözülmesi gereken ilk sorun, ekonominin belkemiğini oluşturan bu alanlarda, çağdaş yöntemler bilinmiyordu. İkinci sorun ise, Atatürk'ün 1 Kasım 1926'da Meclis'te yaptığı açış konuşmasında "... Cesaretle söylemeliyiz ki, ülkemizin tarımsal alanda layık olduğu gelişmeyi sağlayacak bilimsel ve pratik güce ve bilgiye sahip yetkili uzmanlarımız azdır." sözleriyle belirginleşen, bu alanlara ve dolayısıyla ekonomiye yön verecek yeterli sayıda yetişmiş insangücünün eksikliğidir.

Tarımsal kalkınma ile ekonomik bağımsızlık arasında kurulan nedensellik bağı, tarımdaki yetişmiş insangücü eksikliğini hemen gidermeyi zorunlu kılmaktaydı. Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte, tarım, veterinerlik ve ormancılık alanlarında çok sayıda öğrenci⁷⁹ ve eğitimci, "ileri bir öğretim görmek ve çağdaş araştırma metotları üzerinde çalışmak üzere"⁸⁰ yurtdışına gönderildi. Osmanlı ile karşılaştırıldığında, Avrupa'ya öğrenci gönderme politikasında ortaya çıkan en önemli fark, belirli bir plan ve program dahilinde kurulmakta olan üniversite (A.Y.Z.E.) için, belli bir bilim kültürü ve üniversite eğitim altyapısına sahip insangücünü hazır etmektir. Yurtdışında aldığı yükseköğretim sonucunda belli zihniyet dönüşümlerini gerçekleştiren bu insangücü, Atatürk'ün "... bir milleti ancak ve ancak o milletin içinden çıkarılar yükseltebilir." sözünde belirttiği yükselişi tarım alanında gerçekleştirecek olanlardır.

Cumhuriyet'in insangücü eksikliğini gidermek için izlediği bir diğer politika, yurtdışından uzman getirmektir. Bu politika, Cumhuriyet'in hedeflerine ulaşması için gerekli insangücünü yetiştirecek kurumlan (üniversiteleri) en kolay ve en hızlı yoldan kurmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Doğal kaynaklar ekonomisinin geliştirilmesi amacıyla da uygulanan bu politika sonucunda, araştırma kültürü ve bilimin yol göstericiliği ile yoğunlaşmış yabancı uzmanlar ülkemize getirilmiştir.

Cumhuriyeti kuran kadro, insangücü yetiştirilmesi için öğrenci gönderdiği ülke ile insangücü ülkemizde yetiştirecek yabancı uzmanların getirildiği ülkenin aynı olmasına özen göstermiştir; genellikle tercih edilen ülke Alman-

⁷⁹ Akman'ın (1990: 5) hesaplarına göre, tarım alanında, Almanya'ya yüksek öğrenim görmesi için gönderilenlerin sayısı 38'dir. Bunların 26'sı yurda döndükten sonra Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde görev almışlardır. Bu sayıya, ormancılık ve veterinerlik alanlarında yükseköğretim almak için gidenler dâhil değildir.

⁸⁰ Akman, "a.g.m.", 1990, s. 5.

ya olmuştur. Bu durum, “bilimsel paradigma” değişimi sağlayarak “köklü ve sistemli bir akım” oluşturma yönünde, yolun başında yapılan ussal bir seçimdir. Bilim dünyasında söz sahibi olan bir ülkenin üniversite (Humboldt Üniversitesi) modeli, Osmanlı’dan miras kalan (sözde) bilim ortamını değiştirmek ve daha da önemlisi, genç Cumhuriyet’in üniversitelerine yön verecek bilim adamlarını yetiştirmek için seçilmiştir. Malche Raporu’nda “yeni bir ruh yaratacak yeni bir bilim kültürü” oluşturulması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Cumhuriyeti kuran kadronun izlediği bu politika, “bilimsel paradigma dönüşümü” için “kurumsallaşmış akıl” oluşturmaya yöneliktir. Yeni bir ruh yaratmayı amaçlayan bu dönüşüm çabası, Osmanlı’dan arta kalan kurumlardaki (darülfünun) müderrislerin, kurulan üniversitelerden uzak tutulması ile tamamlanmıştır. Böylece, Osmanlı’dan arta kalan “ilmiye sınıfı” ile genç Cumhuriyet’in yetiştireceği “aydın bilim insanları” arasında, ortaya çıkma olasılığı yüksek bir “bilimsel paradigma” çatışması için yolun başında önlem alınmaya çalışılmıştır.

Ülkede yerleş(tiril)ecek belli bir “bilim kültürü” ile süreklilik sağlanabilecektir. Belli toplumsal ve kültürel koşulların ürünü olan bu evrensel modelin, “öğretimle araştırmayı birleştirici” ve “eyleme dönük” öğretim anlayışı,⁸¹ genç Cumhuriyet’in çağdaşlaşma ve kalkınma hedefleri için gereken dönüşümü ve değişimi gerçekleştirebilecek devingenliğe sahipti. Tarımsal öğretim alanındaki bu dönüşümle birlikte atıla(bile)n adımlar, toplumun gelişme ve dönüşme devingenliği içinde yayılabildiği ölçüde, ekonomik ilişki biçimlerini dönüştürmüştür. Bu dönüşümler dünya ile rekabet edebilirliği arttırdığı ölçüde de ekonomik kalkınma gerçekleştiril(ebil)miştir.

Humboldt üniversite modelinin araştırma yaparak bilgi üretme paradigması, belli ölçülerde de olsa, ülkede bilimsel paradigma değişimini gerçekleştirmiş; tarımın modernleşmesi için gerekli olan (bilimsel) bilgilerin gerçek sorunlara yönelik araştırmalar yaparak sağlanmasının yolunu açmıştır. Yerel düzeydeki sorunlara yönelik araştırmalar, ülke genelinde bilimsel bilgi üretimini artırmıştır. Osmanlı’dan kalan, soyut ve kuramsal bir öğretimle toplumsal gerçeklikten kopuk (yüksek okul) eğitim-öğretim yerine, araştıran, sorgulayan, çözümlen ve yorumlayan bir üniversite modelinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Anıt kurum oluşturma yolunda uygulanan bu modelin temel mantığını çözümlenme çabasıyla Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün nasıl bir paradigma değişimi sağladığına bakabiliriz.

Ekonomik Kalkınmaya Bilimsel Yaklaşım: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü

1928 yılında Islah-ı Tedrisat Kanunu’ndan alınan yetkiyle Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün binalarının yapımına başlanmış; 1930 yılında ise Enstitü’nün öncüsü ve çekirdeği “Ankara Yüksek Ziraat Mektebi” açılmıştı. Bu okulda, öğrenciler, ilk yıl Atatürk Orman Çiftliği’nde staj yapmakta; yükseköğretime ikinci sınıftan başlamaktaydılar. Okulun öğrencileri, A.Y.Z.E. Zi-

⁸¹ Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 63.

raat Fakültesi'nin de ilk öğrencilerini oluşturmuştur.⁸² Okulda, 1930-1933 yılları arasında, Türk öğretim görevlileri ile birlikte dört Alman ve bir Lüksemburglu profesör görev almıştır.⁸³

29 Ekim 1933 günü, Cumhuriyet'in 10. kuruluş yıldönümünün coşkusu, o gün sona ermemiş; ertesi gün kutlanan bir başka bayramla sürmüştü. 30 Ekim 1933 günü, davetiyelerin üzerinde da yazdığı gibi, "Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Açılma Bayramı" kutlanmıştır. Davetiyede,

"Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü teşkilat, program, idare, bina, okutma ve araştırma, alet ve vasıtalar itibariyle ilmin en son icap ve telakkilerine göre kurulmuştur. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Cumhuriyet'imizin büyük eserlerinden biridir. (...) Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü yalnız mektep değil, aynı zamanda ilimi araştırma yeridir. Burada memleket ziraatı kurulacak ve öğretilenektir. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün bütün fakültelerinin her şubesi başında tanınmış profesörler ve bunların yanında kıymetli gençlerimiz çalışmaktadır. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün talebeleri bu çalışma yılında 22'si hanım ve 6'sı yabancı olmak üzere 330'dur. Az zamanda bu bin olacaktır. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, kendisini kuran cumhuriyetimizi ve bunu yaratanı candan ve gerçekten takdis eder."⁸⁴

ifadeleri bulunmaktadır.

Açılış konuşmasını yapan İsmet İnönü sözleri Cumhuriyet'in enstitüye yüklediği anlamı, ulaşılmak istenen amaç uğruna yapılan fedakarlığı göstermektedir:

"... Türkiye Cumhuriyet bu enstitüyü vücuda getirmek için senelerden beri emek sarf etti. Bu enstitüyü; fakülteleriyle birlikte, memlekete ziraatte ve baytarlıkta, yüksek mühendisler yetiştirecek bir üniversite tanıyoruz. Bu enstitü; memleketi gerek baytari sahada, gerek ziraat sahasında tetkik ve ıslah edecek tam manasiyle bir enstitü mecmuasıdır. ... Enstitüyü hükümetin aynı zamanda daima emniyetle istişare edeceği büyük bir ziraat erkâniharbiyesi (kurmay heyeti) tanıyoruz. Bütün ümit; bu enstitüde çalışacak ve yetişecek adamların, en iyi öğrenmek ve memlekete hizmet etmek için sarsılmaz bir aşkla mücehhez (donanmış) olmalarındadır. Bu, beklediğimiz bir ümit, bir temenni değil kendilerinin burada tahsil ederken yapmağa mecbur oldukları bir vaziyfedir (vaziyedir). Bu vaziyefeyi iyfa (if) etmek onlar için ne kadar büyük bir zevk olacaksa, bu vaziyefenin yapıldığını görmek de memleket için o kadar büyük bir teminat olacaktır. Burada yetişeceklerin bundan beş on sene sonra memleketin mukadderatı üze-

⁸² Cemalettin Y. Çiftçi, *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü: 1933-1948*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 2008, s. 17, 19; Erdoğan Pekel, "Türkiye'de Zootekni Eğitimindeki Değişimler, Gelecek İle İlgili Bazı Görüş ve Düşünceler", 11 Nisan 2003 günü Ç. Ü. Ziraat Fakültesi Zootekni Bölümünde düzenlenen toplantıda sunulmuş tebliğ, 2003.

⁸³ Widmann, *a.g.e.*, s. 66.

⁸⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 31.10.1933.

*rinde fikirleriyle, bilgileriyle müessir olacak büyük mütehassis olduklarını görmek; bütün çekilen emeklerin, zahmetlerin karşılığı olacaktır.*⁸⁵

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, modern bina ve laboratuvarları ile birlikte beş yıl içerisinde tamamlanmıştır. Tabii İlimler (Doğa Bilimleri), Ziraat Fakültesi, Ziraat Sanatları Fakültesi ve Baytar (Veterinerlik) Fakültesi olmak üzere dört fakülte ile 30 Ekim 1933 tarihinde açılan enstitünün fakülte sayısı, 18 Haziran 1934 yılında kabul edilen 2524 sayılı kanun⁸⁶ ile Orman Fakültesi'nin katılımıyla beşe çıkmıştır. Enstitü bünyesinde 1933-1934 eğitim-öğretim yılında, 22 enstitü bulunmaktadır. Bu sayı, 1943-1944 eğitim-öğretim yılında 34'e çıkmıştır.⁸⁷ A.Y.Z.E., yerleşkesi, akademik kadrosu, laboratuvarları, kütüphaneleri ile değil, 2291 sayılı kuruluş kanunu ile de Cumhuriyet'in özgün bilim ve eğitim-öğretim kurumu, bir üniversite(si)dir. Bu kanun, üniversite yönetimi, öğretim üyelerinin yetiştirilmesi ve seçimi başta olmak üzere, yükseköğretim ve araştırma alanlarında çığır açmıştır. Akademik yaşantı, çağdaş ilke ve davranış kuralları çerçevesinde düzenlenmiş; işleyiş ve anlayış yönünden tam bir üniversite kurulmuştur. Özerkliği çok kısa sürmüş olsa da ülkemizdeki ilk özerk üniversite A.Y.Z.E. olmuştur.⁸⁸

A.Y.Z.E.'nin bir diğer özgünlüğü, divan (senato) aracılığıyla hükümetlere çeşitli konularda görüş bildiren bir kurum olmasının düşünülmesidir. Kurumun bir diğer özgünlüğü ve çağdaşlığı (Cumhuriyet tarihinde ilk ve aynı zamanda son kez), yardımcı öğe asistanların rektör seçiminde oy kullanabilme haklarının bulunmasıdır. Bu uygulama günümüzde bile yoktur. Öğretim üyeleri ve asistanlarla birlikte öğrenci, okutman ve memur temsilcilerinin katılımı ile oluşan "*Enstitü Büyük Meclisi*", yaptırım gücüne sahip olmasa da, bir "*danışma organı*" olarak, demokratik ve katılımcı bir organ özelliği taşımaktadır. Öğrenciler, ilk kez üniversitelerin bir yönetim organı içerisinde üye olarak yer almıştır.

2291 sayılı kanunu akademik yaşantıya getirdikleri açısından kısaca inceleyelim. A.Y.Z.E., tüzel kişiliğe sahip, katma bütçeli bir kamu kuruluşudur. Enstitünün amaçları; öğretim, bilimsel araştırma yapmak, görüş bildirmek ve yayın yapmak şeklinde belirtilmiştir.

Akademik aşama ve yükselme süreçleri, (ikinci sınıf) asistanlıktan başlayarak ayrıntılı ve düzenli bir şekilde saptanmıştır.⁸⁹ Asistan olabilmek için bir üniversiteyi en az "*iyi*" derece ile bitirmiş olmak, en az bir yabancı dil bilmek ve uzmanlık sınavına girmiş olmak şartı getirilmiştir. Üç yıllık sürenin sonunda görevlerinde yüksel(e)meyen asistanların enstitü ile ilişkileri kesilmektedir. Doktor unvanını alanlar, baş asistanlığa; çalışmalarında yeterli ve yetenekli

⁸⁵ Pekel, "a.g.m.", s. 3.

⁸⁶ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun.

⁸⁷ Çiftçi, *a.g.e.*, s. 192-197.

⁸⁸ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün özerkliği, 26 Mayıs 1936 tarihinde kabul edilen 2984 sayılı "Konya Ovası Sulama İdaresi ile Yüksek Mühendis Mektebi ve Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Müvazenei Umumiyyeye Alınmasına Dair Kanun" ile kaldırılmıştır.

⁸⁹ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Asistanlar Talimatnamesi 1939 yılında yayınlanmıştır.

görülen baş asistanlar ise, şube şefliğine yükselmektedir. Şube şefliği, 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun yardımcı doçentlik kadrosuna eş bir koluma denk gelmektedir. Şube şefi ile yardımcı doçent arasındaki en önemli fark, şube şeflerinin, doktor unvanına sahip olsa bile ders verme yetkisinin olmamasıdır.

2291 sayılı kanuna göre, ancak doçent unvanını taşıyan öğretim üyeleri ders verme yetkisine sahiptir. Habilitasyon (doçentlik) sınavında başarılı olan şube şefleri, senato tarafından bakanlığın onayına sunulduktan sonra ikinci sınıf doçent olarak atanmakta ve ders verme yetkisini almaktadırlar ve üç yıl sonra doğrudan birinci sınıf doçentliğe yükselmektedir. Birinci sınıf doçentlik kadrosunda üç yıl içerisinde gerekli uygunluk ve yeterliliğe ulaşanlar, senatonun gerekçeli önerisi ile bakanlık tarafından ikinci sınıf profesörlük kadrosuna atanmaktadır.

Kendi adına ders verme yetkisinin doçent unvanına sahip öğretim üyelerine verilmesi, alanlarında kendilerini iyi yetiştirmiş öğretim üyelerinin öğrencilere ders anlattığının bir göstergesidir. İkinci sınıf asistanlıktan, ders verme yetkisine sahip, "enstitünün yeni yetişmekte olan unsuru" doçentlik için 12-13 yıl akademik yaşantıda geçmektedir.⁹⁰

İkinci sınıf profesörlükte üç yıl geçirildikten sonra birinci sınıf profesörlük kadrosuna hak kazanılmaktadır. Ordinaryüslük unvanı 2291 sayılı Kanunun diğer yeniliğidir. Kanunda "ordinaryüsler bağımsız bir bilim dalında ders verme ve araştırma yapma için en iyi temsilci" olarak nitelendirilmişler; kürsü (anabilim dalı) başkanı olarak düşünülmüştür.

Enstitünün kuruluş aşamasındaki öğretim üyesi kadrosu, Türk öğretim üyesi kadrosu oluşana kadar, akademik unvanını kendi ülkelerinden almış yabancı uyruklu öğretim üyelerinden oluşmuştur. Bununla birlikte, ülke içerisinde ya da yurtdışında, ilgili alanlarda yükseköğrenim gören, akademik bilgi ve görgülerini iletmiş olanlar, akademik yükselme için gerekli çalışmaları başarılı bir şekilde yapanlar, ilgili kurumların isteği ile öğrenimleri ve çalışmaları karşılığı olan akademik unvanları almışlardır.

Osmanlı'dan devralınan Ziraat, Veteriner ve Orman mekteplerinde ders veren müderrislerin, Cumhuriyet'in geleceği olan genç kuşakları, çağın gereklerine uygun öğretim yöntem ve bilgileriyle yetiştiremeyeceklerine inanılmaktadır. Bu inanç nedeniyle, kanunda belirtilen şartları yerine getirmeyen müderrisler, başta profesörlük olmak üzere diğer akademik unvanları kullanamamıştır. Bu düzenleme, Cumhuriyet'in üniversite anlayışını özümseyenleri ve kurmaya çalıştığı üniversite modeli için yeterli görülmemeleri bu kurumsal yapının dışında bırakmayı amaçlamıştır. Enstitünün kamu tüzel kişisi ve öğretim üyesinin de bir devlet memuru olmasına karşın, şube şefli-

⁹⁰ Günümüzde, özellikle yeni açılan üniversitelerin birçoğunda, alanında doktora unvanı almış olmayı bırakın, lisans eğitimini yeni tamamlayan ve akademik kariyer yapmaya başlayan birçok asistan derslere öğretim üyesi (hoca) yokluğundan girmektedir. Bir bölüme öğrenci almak için yeterli öğretim üyesi sayısının üç olduğu 2547 sayılı yasanın yükseköğrenime bakışı ile 2291 sayılı yasanın bakışı arasında dağlar kadar fark bulunmaktadır. Bu durum, alınan ve verilen eğitimin ve öğretim niteliğini doğrudan etkilemektedir.

ğinden ordinaryüslüğe kadar olan akademik aşama ve yükselme süreçlerinde bakanlık onayının bulunması, bu alandaki üniversite özerkliğini zedeleyen bir durumdur. Akademik yükselmeler belirli ölçülerde bir “kadro” sorunu olarak görülmektedir.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nü Üniversite Yapan Özellikler

Cumhuriyetin bir üniversitesi olan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1933 yılından 1948 yılına kadar, yalnız tarım, hayvancılık ve ormancılık alanlarında değil, diğer alanlarda da çağdaş anlamda yükseköğretim ve araştırma yapılmasına öncülük etmiştir. A.Y.Z.E.’nin gerçek anlamda bir üniversite olarak beliren özelliklerine kısaca bakalım.

Bir üniversitenin öğretim, araştırma ve yayım olmak üzere üç temel görevi olduğunu; bu görevlerin üniversiteye yaraşan bir şekilde yerine getirilebilmesi için de iyi yetişmiş, yeterli ve yetenekli akademik kadrolara ve gerekli alt-yapı olanaklarına sahip olması gerektiği belirtilmişti. Belirtilen bu ölçütlerin A.Y.Z.E.’de ne ölçüde gerçekleşmiştir?

Enstitü Kanunu’nda da belirtildiği üzere ilk görevi “ders okutmak”, eğitim-öğretimdir. Enstitünün bu görevini yerine getirmesi için öğretim üyeleri (profesörler) Almanya’dan getirilmişti. Dersler, Almanca olarak görülmektedir. Almanya’da öğrenim ve iyi derecede Almanca bilen Türk asistanlar⁹¹ (şube şefleri ve baş asistanlar) dersleri anında Türkçeye çevirmektedir.⁹² Dersler, ülke tarımının sorunlarına ağırlık veren bir içerikte düzenlenmiştir.⁹³ Bu şekilde gerçekleştirilen öğretim sonucu 1934-1947 yılları arasında, Ziraat Fakültesi’nden 709, Veteriner Fakültesi’nden 706 ve Orman Fakültesi’nden 528 olmak üzere toplam 1943 öğrenci lisans derecesi⁹⁴ ile mezun olmuştur.⁹⁵

Çiftçi,⁹⁶ 1933-1934 ders yılı ile eğitim-öğretime başlayan enstitünün öğretim üyesi kadrosunun; 17 Alman profesör, beş Türk doçent, 18 şube şefi, 11 başasistan, yedi birinci sınıf asistan, altı ikinci sınıf asistan ve üçü Alman do-

⁹¹ Akman, (1978:64), AYZE açıldığında, Ziraat, Tabii İlimler ve Ziraat fakültelerinde şube şefi, başasistan ve asistan olarak 29’u Halkalı mezunu, geri kalanı yabancı ve yerli yüksekokul mezunu 39 asistanın görev yaptığını belirtmektedir.

⁹² Akman, (1978: 49) 1933-1939 yılları arasında, Alman profesörler II. Dünya Savaşı nedeniyle ülkelerine dönmeye başlayana kadar, hemen hemen: tüm ders ve uygulamaların bu yolla sürdürüldüğünü; 1940-1943 yılları arasında da ülkede kalan mülteci Alman öğretim üyesinin derslerini Almanca vermeyi sürdürdüğünü belirtmektedir.

⁹³ Pekel, “a.g.m.”, s. 3.

⁹⁴ Orman Fakültesi’nde eğitim süresi 1935 yılında üç yıldan dört yıla; Veteriner Fakültesi’nde ise 1939 yılında dört yıldan beş yıla yükseltilmiştir. Bu nedenle her iki fakülte bir dönem mezun vermemiştir. Bununla birlikte, 30 Haziran 1948 tarihli 5234 sayılı “Üniversiteler Kanununa Ek Kanun” ile Ziraat ve Veteriner fakülteleri Ankara Üniversitesi’ne, Orman Fakültesi’de İstanbul Üniversitesi’ne bağlanmıştır. Bu okullardan bir yıl sonra mezun olanlar (Ziraat Fakültesi’nde 100, Veteriner Fakültesi’nde 41, Orman Fakültesi’nde 58 öğrenci) diplomalarını Ankara ve İstanbul üniversitelerinden almıştır. Bunlar da eklendiğinde 2142 öğrencinin AYZE’den mezun olduğu söylenebilir (Çiftçi, a.g.e., s. 6-8; Cemalettin Y. Çiftçi - Hasan Çiftçi, *Yüksek Ziraat Enstitüsü’de Yapılan Doktora ve Doçentlik Çalışmaları İle Özetleri*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 2009, s. 1-8.

⁹⁵ Çiftçi, a.g.e., s. 7, 410-2.

⁹⁶ Çiftçi, a.g.e., s. 268-285.

kuz okutmandan (lektörden) oluştuğunu;⁹⁷ Hatipoğlu ise, enstitüsünün, üçü mülteci toplam 35 Alman profesör ile kurulduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Öğretim üyesi sayısı düzenli bir şekilde artmıştır.

Derslerin Almanca işlenmesi bir sorun olarak değerlendirilebilir. Bu sorun, derslerin, iyi derece Almanca bilen ve ders verilen alanda ileri düzey eğitim almış asistanlar tarafından Türkçe'ye çevrilmesi ile aşılmıştır. Bu durum, enstitü kuruluş planlamasının iyi bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Enstitü, tüzel kişiliğini sürdürdüğü 15 yıllık dönemde, kendisine yüklenen öğretim görevini, kendisine yaraşan bir şekilde yerine getirmiştir. Bunun yanı sıra, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Veteriner Fakültesi ile birlikte İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'nin de kurucu unsuru olmuştur. Bu fakülteler, ana fakülte olarak, ülkemizde kurulan diğer Ziraat, Veteriner ve Orman fakültelerinin öğretim üyesi kadrolarının karşılanmasında önemli işlevler üstlenmiştir.

Enstitüde doktora düzeyinde de öğretim yapılmaktadır.⁹⁹ 1933-1948 yılları arasında Doğa Bilimleri, Ziraat, Veteriner, Ziraat Sanatları ve Orman fakültelerinde sırasıyla 6, 25, 23, 5 ve 3 olmak üzere toplamda 62 doktora unvanı¹⁰⁰ verilmiştir.¹⁰¹

Enstitü Kanunu'nda belirtilen bir diğer görev "*kendi sahasında ilmi ve fenni araştırmalar yapmak*"tır. Alman bilim adamları öncülüğünde araştırmacı bir üniversite oluşturulmaya çalışılmış; birçok enstitü ve laboratuvar kurulmuştur. Enstitüde, Humboldt üniversite modelinde olduğu gibi araştırma yapma geleneği yerleştirilmiş ve akademik kariyer yapacak olan gençlere mutlaka doktora yapma zorunluluğu getirilmiştir. "*Bilimin gerçek sorunlar üzerinde durarak, ülkenin coğrafyasını ve fırsatlarını tanıyarak*"¹⁰² bilgi üretim süreci, ülkemizde, enstitü ile birlikte başlamıştır. Bilgi üretimi, bilimsel yayın ve üretilen doktora sayısı ile ölçülmektedir.¹⁰³ Bunlara, doçentlik (habilitasyon) tezleri de katılmalıdır. Tüm bu çalışmalar, özgür araştırma ve eğitim ortamının sağlanması ile gerçekleştirilmiştir.

1933-1948 yılları arasında Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde, Doğa Bilimleri, Ziraat, Veteriner, Ziraat Sanatları ve Orman fakültelerinde sırasıyla 7, 16, 15, 5 ve 6 olmak üzere toplamda 49 doçentlik tez çalışması yapılmıştır.¹⁰⁴

⁹⁷ TBMM'ye 24 Mayıs 1933 yılında sunulan kanun tasarısındaki 3 numaralı cetvelde, 1933 yılı için altı doçent ve toplam 49 asistan kadrosu istenmiş ve bununda çoğu kullanılmıştır. Tasarıda ders verecek öğretim üyesi en çok 111 ve asistan sayısı da 110 olarak istenmiştir.

⁹⁸ M. Tahir Hatipoğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi: 1845-1997*, Selvi Yayınevi, Ankara 1998, s. 129.

⁹⁹ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Doktora Talimatnamesi hakkında kararname 9 Ekim 1934 yılında kabul edilmiştir.

¹⁰⁰ Tekeli, (2010: 160) ise, 1935-1945 yılları arasında 70 doktora verildiğini belirtmektedir.

¹⁰¹ Çiftçi, *a.g.e.*, 2008, s. 343-357; Çiftçi - Çiftçi, *a.g.e.*, 2009, s. 9-333.

¹⁰² Tekeli, *a.g.e.*, s. 161.

¹⁰³ Tekeli, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁰⁴ Çiftçi, *a.g.e.*, s. 352-357; Çiftçi - Çiftçi, *a.g.e.*, s. 9-333; Akman, (1978: 51) ise, Alman bilim adamlarının bulunduğu 1933-1939 yılları arasında Doğa Bilimleri, Ziraat, Ziraat Sanatları fakültelerinin enstitülerinde yapılan araştırmalar sonucu 22 doktora ve 29 doçentlik tezinin yazıldığını; 1939-1948 yılları arasında ise, aynı fakülte enstitülerinde 12 doktora ve sekiz doçentlik çalışması için özgün araştırmalar yapıldığını belirtmektedir.

Doktora ve doçentlik çalışmaları dışında, ülkenin gerçek sorunlarını ve fırsatlarını tanıyarak “yerel bilgi” üretmeye yönelik geniş araştırma çalışmaları da yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucu, dergi ve gazetelerde yayınlananlar dışında, derlemeler, ders kitapları ve diğer yayınlardan oluşan 862 yayın bulunmaktadır. Bu yayınlar, Doğa Bilimleri Fakültesi’nde 102, Ziraat Fakültesi’nde 274, Veteriner Fakültesi’nde 247, Ziraat Sanatları Fakültesi’nde 76 ve Orman Fakültesi’nde 163 adet olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁵ Öğretim üyeleri verdikleri derslerin kitaplarını yazarak hem ders kitaplarının sayısını hem de kalitesini artırmaya çalışmışlardır.

Yayın hayatına 1943 yılında başlayan üç aylık Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi, akademik kadronun yaptığı araştırmalardan oluşan yazıları yayınlamıştır. 1948 yılında yayın hayatı son bulan dergi toplam 19 sayı yayınlanmıştır.

Enstitü ile birlikte, ülkemize özgü bir bilimsel ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Tarım, hayvancılık ve ormancılık alanlarındaki sorunlara yönelik sürekli bir araştırma ve yayın artışı gerçekleştirilmiştir. Yabancı dilde yazılmış kitaplardan çeviri yapmanın yerine, yerel merkezlerden üretilen bilginin, önemi ve olanaklılığı gösterilmiştir.

Öğretim faaliyetleri yanında araştırma faaliyetlerine de yer vermesi, bilimsel faaliyetlerde bulunması, akademik unvan verme yetkisine sahip olması enstitünün fonksiyonel olarak üniversite özelliklerine sahip olduğunu ve bu yönde düzenlendiğini göstermektedir.¹⁰⁶

Enstitünün kütüphanesi, Alman Hükümeti’nin her konuda hediye ettiği onbinlerce kitapla birlikte 1933 yılında, enstitü açılmadan önce kurulmuştur. Zaman içerisinde kütüphanedeki kitap sayısı artmıştır.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Türkiye’de yükseköğrenimin, Alman bilim adamları ile birlikte, bilimsel bir paradigma dönüşümü geçirmesine öncülük ve aracılık etmiştir. Bilimin gerçek sorunlar üzerine eğilerek, ülkenin coğrafyasını ve şartlarını tanıyarak yapılması gerektiği enstitünün çalışmaları ile daha net bir şekilde anlaşılmıştır.

Sonuç

Cumhuriyet’in kurucuları, başlangıçta koyduğu “tam bağımsızlık” hedefine, akıl ve bilim yoluyla ulaşmak için birey, toplum ve devlet yaşamının tüm alanlarında çağdaşlaşma hareketi başlattı; her alanda atılımlar gerçekleştirdi. Türkiye Cumhuriyeti’nin anıt kurumlarından olan “üniversite”, bu atılımların en büyüklerinden birisidir. Bu anıt kurum içerisinde yer alan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü ise tarım, hayvancılık ve ormancılık eği-

¹⁰⁵ Yaşar ve arkadaşları, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından AYZE’nin açılışına kadar 25 kitap ve broşür, 262 Türkçe makale ve 14 yabancı dilde makale; 1933-1947 yılları arasında AYZE Veteriner Fakültesi öğretim kadrosu tarafından 109 kitap, 240 Türkçe makale ve 44 yabancı dilde makale yayımlandığını saptamıştır. (A. Yaşar - A. Özgür - R. Özen, “Türkiye’de Veteriner Patolojinin Tarihi Gelişimi: 1842-2002”, *Vet. Bil. Derg (Eurasian Journal of Veterinary Sciences)*, Cilt: 22, Sayı: 1-2, Kayseri 2006, s. 31-34.

¹⁰⁶ Sevtap Kadioğlu, “Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde Mülteci Bilim Adamları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 9, Sayı: 1-2, İstanbul 2008, s. 186.

tim-öğretimini bilimsel temellerde gerçekleştirme hedefi doğrultusunda atılan en önemli adımdır.

Enstitü ile birlikte, tarım, hayvancılık ve ormancılık alanlarında “ilerici” bir bilim adamı kuşağı yetiştirilmesi; bu “ilerici” bilim adamlarının katkıları ile var olan sorunların bilimsel bir yaklaşımla çözülmesi anlayışının yerleştirilmesi ve geliştirilmesi; üretim koşullarının ve olanaklarının bilimsel olarak incelenmesi ve araştırılması süreci başlamıştır. Bu süreç, tam bağımsızlık hedefinin temel değerlerinden ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Bu oluşumun, hedefe ulaşmada tek başına yeterli olması düşünülemezdi: “Türk ulusunun çağdaşlaşması”nı hedefleyen diğer süreçlerle desteklenmeliydi. Desteklendi de...

Türk ulusunun gerçek sahibi, Cumhuriyet’in yurttaşları, Osmanlı’nın “geri” bırakılmış çiftçi ve köylülerinin, Osmanlı’dan kalan tüm bağlarından, bağımlılıklarından kurtarılması, gerçek anlamda “özgür” olmalarını sağlayacak dönüşümler de gerçekleştirilmeliydi. Bu dönüşümü hızlandıracak ve gerçekleştirecek öğretmenleri yetiştirmek için Köy Enstitüleri’nin kurulması; bu sürece verilen en önemli ve büyük destekti. Bir insan hakkı olan eğitimi, Cumhuriyet’in tüm yurttaşlarına ulaştırmayı hedefleyen Köy Enstitüleri, ülke kalkınmasını gerçekleştirme yönünde büyük bir eğitim atılımıydı. Köy Enstitüleri, üniversite eğitim-öğretimine yönelecek öğrencilerin eğitimsel nitelik düzeyinin daha da yükseltilmesini sağlamaya yönelik bir adım olarak ülkemizde geleceğin bilim insanlarının çok daha geniş bir havuzdan seçilmesi olanağını da sunmaktaydı. Ne yazık ki, bu “ilerici” olanak ortadan kaldırıldı. Bu olanağın ortadan kaldırılmasının altında yatan temel düşünce, kimsesizlerin kimsesi olan Türkiye Cumhuriyeti’ni “kimsesiz” bırakmaktı. Gerici güçler, kendilerine, bugün de olduğu gibi “kul” olmasını beklediklerinin uykularından uyanmasını istemiyordu. Eğer uyanırlarsa, yaşamın ve içine sürüklendikleri durumun gerçeklerini seze(bili)rler, anlayabilirler. Köy Enstitüleri’nin kapatılması, aynı zamanda, Türkiye’nin bayındırlaşması, ekonomik yönden canlanması için toplumun, özellikle köylünün, yeni, çağdaş bilgi ve teknik becerilerle yüklü olarak yetişmesinin düşünsel ve eylemsel gelişiminin önünü de kapatmıştır.

Köylünün eğitim sorununu akılcı ve bilimsel yöntemle çözmeyi amaçlayan Köy Enstitüleri’nin dışında; tarım, hayvancılık ve ormancılık alanlarında kalkınmayı amaçlayan, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün doğal kaynaklar alanında kalkınma hedefini gerçekleştirme amacına katkı sunacak; değişik konularda uzmanlaşmış araştırma kuruluşları da kurulmuştur. Köylünün daha nitelikli ve verimli tohum ekerek daha çok ürün elde etmesi için tohum ıslah ve araştırma kurumlarının, üretme çiftlikleri ve deneme tarlalarının kurulması tarımsal kalkınmayı gerçekleştirmek içindir. Tarımda verimliliği artırmak, çiftçileri modern tarıma alıştırmak ve tarımsal zararlılarla mücadele için kurulan Devlet Ziraat İşletmeleri, Zirai Kombinalar İdaresi, Merkez Mücadele Enstitüsü de bu amaca katkı sunmuştur.

Toprak mülkiyet yapısındaki adaletsizliği ve çarpıklığı gidermek için köylülere ekilebilir arazilerin dağıtılması; gerçek üretici olan köylünün üzerin-

de ağır bir yük oluşturan “âşar”ın, devletin vergi gelirleri içerisinde önemli yer tutmasına karşın kaldırılması; tarım kredi ve kooperatifçilik konularında önemli yasal düzenlemelerin ve kurumsal yapıların yaşama geçirilmesi; tarım teknik ve araçlarının modernizasyonu yönünde atılan tüm adımların tümü, köylüyü, “demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti” içerisinde “efendi” yapmayı amaçlamaktadır.

Enstitü, doğal kaynaklara dayalı güçlü bir ekonominin, bu alanlarda güçlü bir eğitim-öğretim politikasının uygulanması ile gerçekleştirilebileceğini göstermiştir. Bu gün, bu alanlarda aşılacak engellere ve yapılan çalışmalara bakıldığında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün payı yadsınmaz.

Enstitünün kurulması ile birlikte başlayan süreçte, o güne kadar ülkede üretimi yapılmayan, ülkenin iklim ve toprak koşullarına uygun pek çok ürün yapılan araştırmalar sonucu üretilmeye başlanmıştır. Akdeniz bölgesinde turuncgiller, Karadeniz kıyılarında çay tarımı bu süreç ile birlikte bilinir ve üretilir olmuştur. Bu ürünlerin birçoğu günümüzde temel ihracat ürünleri arasında yer almaktadır.

Enstitü, yalnızca yeni ürünlerin yetiştirilmesine katkı sunan insangücünün yetişmesine olanak sağlamamıştır, aynı zamanda daha nitelikli ve verimli ürünlerin yetiştirilmesinin yolunu açarak ilgili alanlarda sanayileşmenin gelişim sürecini de başlatmıştır. Bu alanlardaki sanayileşme ve kalkınma hareketini diğer alanlar izlemiştir. Sözün özü, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü ülkemizin ekonomik kalkınmasına doğrudan ve dolaylı önemli katkıları olmuştur.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, ülkemize ve ülkemiz doğal kaynaklarının gelişimine tüzel kişiliği sona erdikten sonra da katkı sunmayı sürdürmüştür. Enstitü, öğretim, bilim ve araştırma yaşamımızda yeni ilke ve geleneklerin yerleşmesine ortam hazırlayarak ülkemizde bilimsel paradigma değişim sürecini başlatmıştır. Enstitü ile birlikte “özerklik ilkesi” bilim yaşantımıza ilk kez girmiştir. Bu süreçle birlikte, ülkemizde bilim alanında ilk kez Batı anlamında araştırma yapma geleneği ile tanışmış ve bu gelenek belirli ölçülerde de ülkemizde olsa yerleşmiştir.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, bilim adamı yetiştirme konusunda çığır açarak, bu alanda yeni ve sıkı bir disiplinin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.

Kaynaklar

AKMAN, Arif: *Türkiye’de Ziraat Yüksek Öğretim Reformunun Anatomisi*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

AKMAN, Arif: “Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün Öyküsü”, *Gıda*, Cilt: 15, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 3-12.

ARSLAN, Mehmet: “Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitemizde Demokratiklik Tartışmaları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 18, Kayseri 2005, s. 23-49.

BOSTANCI, M. Naci: *Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, Ötüken, İstanbul 1996.

ÇADIRCI, Musa - SÜSLÜ, Azmi: *Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Yayın No: 82, Ankara 1982.

ÇAKICI, Latif: "Akademik Haberler: Ankara Üniversitesi Rektör Vekili Prof. Dr. Latif Çakıcı'nın Konuşması", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Ankara 1983, s. 481-484.

ÇAVDAR, Tevfik: *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900 - 1960*, İmge, Ankara 2003.

ÇİFTÇİ, Cemalettin Y.: *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü: 1933-1948*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 2008.

ÇİFTÇİ, Cemalettin Y - ÇİFTÇİ, Hasan: *Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Yapılan Doktora ve Doçentlik Çalışmaları İle Özetleri*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 2009.

ÇOLAK, Ahmet: (2011), "Türkiye'de Tarım Öğretiminin 165. Yılı" konuşması, 2011, <http://www.agri.ankara.edu.tr/index.php?f=duyuru&p=2&haber-no=1422>, (Erişim Tarihi: 10.10.2012).

ERK, Nihal: "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Ankara 1959a, s. 80-85.

ERK, Nihal: "Türkiyede Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3-4, Ankara 1959b, s. 281-287.

ERK, Nihal: "Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Veteriner Hekimlik Öğretiminin Bu Kurumdaki On Beş Yıllık Tarihi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, Ankara 1961a, s. 76-104.

ERK, Nihal: "Veteriner Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi'ne Katılışı; Tarihi ve Son On İki Yıllık Öğretim Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Ankara 1961b, s. 158-187.

FİŞEK, A. Gürhan: "Cumhuriyetin Olmazsa Olmaz Adımı: Üniversite", *Cumhuriyet'in Anıt Kurumu: Üniversite (1926-1946) İçinde*, Ankara 2014, s. 1-8.

FIRAT, Fehim - EVCİMEN, B. Sıtkı - YALTIRIK, Faik: "Türkiye'de Ormancılık Öğretim ve Eğitim Esaslarına Genel Bir Bakış", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 22, Sayı: 1, Ankara 1972, s. 33-54.

GÜLEN, İlhan - ÖZDÖNMEZ, Metin: "Ormancılık Öğretimi-Eğitimi ve Planlanması", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 22, Sayı: 1, İstanbul 1972, s. 1-16.

HATİPOĞLU, M. Tahir: *Türkiye Üniversite Tarihi: 1845-1997*, Selvi Yayınevi, Ankara 1998.

İLKMEN Şeref Nuri: "Türkiye Ormancılık Tedris Müessesesinin Yüzüncü Yılı Münasebetiyle", *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Cilt: 7, Sayı: 1, İstanbul 1957, s. 1-37.

İNCİ, İbrahim: "Atatürk'ün Direktif ve Tavsiyeleri Işığında Türk Tarımındaki Gelişmeler (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 26, Ankara 2010.

KADIOĞLU, Sevtap: “Halkalı Ziraat Mekteb İ Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 4, Sayı: 1, İstanbul 2002, s. 99-118.

KADIOĞLU, Sevtap: “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar”, İstanbul 2005, http://www.bilimtarihi.org/pdfs/ziraat_okullari.pdf, (Erişim Tarihi: 10.10.2012).

KADIOĞLU, Sevtap: “Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde Mülteci Bilim Adamları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 9, Sayı: 1-2, İstanbul 2008, s. 193-197.

KİLİ, Suna: *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

KUHN, Thomas S.: *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çev. Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul 2003.

KURUÇ, Bilsay: *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.

MAĞDEN, Ragıp Ziya: *Zirai Öğretimde 110 Yıl*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Ankara 1959.

MALCHE, Albert: İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor, Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi, (Emst E. Hirsch), Cilt: I içinde, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 211, Ankara 1998 [1933], s. 229-295.

ÖZDÖNMEZ, Metin - EKİZOĞLU, Abdi: “Türkiye’de Ormancılık Yüksek Öğretiminin Başlangıcından Bu Yana Mezunlara Verilen Unvanlar ve Diplomalar”, *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri B, Cilt: 46, Sayı: 1-2-3-4, İstanbul 1996, s. 45-63.

PEKEL, Erdoğan: “Türkiye’de Zootekni Eğitimindeki Değişimler, Gelecek İle İlgili Bazı Görüş ve Düşünceler”, Adana 2003, 11 Nisan 2003 günü Ç. Ü. Ziraat Fakültesi Zootekni Bölümünce düzenlenen toplantıda sunulmuş tebliğ, <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/EPekel-%20teblii.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2012).

SAATÇIOĞLU, Fikret: “İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi: Tarihçe - Öğretim - Organizasyon”, *Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul 1951, s. 1-32.

SARIKAYA, I. Hakkı: “Esad Muhlis Erkmen”, *Tarım ve Köyişleri Dergisi*, Sayı: 30, Ankara 1988, s. 39-42.

SOMER, Tarık: “Akademik Haberler: Sn. Rektör Prof. Dr. Tarık Somer’in Konuşması”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, Ankara 1986, s. 487-491.

SOYDAN, Hasan: *120 Yıllık Eğitim Çınarı: Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.

SÖZEN, Nur - ARLI, Mustafa: “Atatürk, Ulusal Ekonomi ve Tarım”, *Atatürk ve Tarım İçinde*, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara 1981, s. 53-77.

SUNGU, İhsan - MAĞDEN, Ragıp Ziya: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Ziraat Vekâleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Neşriyatından*, İstanbul 1938.

TBMM (1927), TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 33, İçtima Senesi: IV, Ankara (19 Haziran 1927), s. 249-264.

TEKELİ, İlhan - SELİM, İlkin: “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (Der. Şevket Pamuk - Zafer Toprak), Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 37-89.

TEKELİ, İlhan: *Tarihsel Bağlamı İçinde Türkiye’de Yükseköğretimin ve YÖK’ün Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

TİMUR, Taner: *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

TOKGÖZ, Erdinç: *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914 - 1999)*, İmaj Yayınevi, Ankara 1999.

TÜZDİL, A. Nevzat: “Meslek 120.nci Yıldönümünü Kutladı”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3-4, Ankara 1955, s. 230-232.

URMAN, Hüseyin K.: “Akademik Haberler: Veteriner Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin K. Urman’ın Konuşması”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 3, Ankara 1983, s. 476-480.

WIDMANN, Horst: *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt), Kabalı Yayınevi, İstanbul 2000.

YAŞAR, A. - ÖZGÜR, A. - ÖZEN, R.: “Türkiye’de Veteriner Patolojinin Tarihi Gelişimi: 1842-2002”, *Vet. Bil. Derg (Eurasian Journal of Veterinary Sciences)*, Cilt: 22, Sayı: 1-2, Kayseri 2006, s. 31-38.

YENAL, Oktay: *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

YILDIRIM, Mehmet Ali: “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 24, Ankara 2008, s. 223-240.

YILDIRIM, Mehmet Ali: “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Açılış Sürecine Dair Bazı Mülahazalar ve Amasyan Efendi’nin Layihası”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 53, Ankara 2013, s. 265-302.

YILDIRIM, Seyfi: “Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878 - 1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (XXIV) 71, <http://atam.gov.tr/osmanlidan-cumhuriyete-bir-burokrat-ve-siyasetci-mehmet-sabri-toprak-1878-1938/>, Ankara 2008, (Erişim Tarihi: 10.10.2016).

YILDIZ, Özgür: “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Tarihçesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt: 5, Sayı: 4, Elazığ 2012, s. 293-306.

GAZNELİ SULTAN MAHMUD İLE KARAHANLI İLİĞ HAN'IN HORASAN MÜCADELESİ

Güngör AKSU* - Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL**

Öz

Mâverâünnehr ve Horasan bölgeleri, Türk-İslam tarihi açısından en önemli bölgelerdendir. Abbasi hilafetinin zayıflaması ile birlikte bu bölgelerde bağımsız hanedan devletleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerini uzun bir süre egemenliği altında tutan Samânîlerin yıkılmasıyla birlikte ilk Türk-İslam devletlerinden olan Karahanlılar ve Gazneliler bu bölgeleri aralarında paylaşmıştır. Mâverâünnehr Karahanlılar'da, Horasan ise Gazneliler'de kalmıştır. Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki ilişkiler kimi zaman dostluk, kimi zaman ise düşmanlık içerisinde seyretmiştir. Gazneliler ile Karahanlılar arasındaki en yoğun ilişkiler ise Gazneli Sultan Mahmud ve Karahanlı İlig (İlek) Han dönemlerinde meydana gelmiştir. İlig Han'ın Horasan bölgesini ele geçirmek üzere harekete geçmesi iki devlet arasındaki ilişkilerin düşmanlığa dönüşmesine ve Gazneli Sultan Mahmud'un Karahanlılar üzerine seferler yapmasına neden olmuştur.

Anahtar kelimeler: Gazneliler, Karahanlılar, Gazneli Mahmud, Horasan.

The Struggle Between Ghaznavid Mahmud And Karakhan Ilig Khan On Khorasan

Abstract

Transoxiana and Khorasan regions are the most important regions in terms of Turkish-Islamic history. With the weakening of Abbasid Caliphate, independent dynastic states began to emerge in these regions. The Karakhanids and Ghaznavids, who were among the first Turkish-Islamic states, shared these regions with the destruction of the Samanids who held the regions of Khorasan and Transoxiana for a long time. Transoxiana remained in the Karakhanids, and the Khorasan remained in the Ghaznavids. The relations between Karakhanids and Ghaznavids have been continued sometimes as friendship and sometimes as hostility. The most intense relations between Ghaznavids and

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı.

Karakhanids have happened during the periods of Ghaznavid Sultan Mahmud and Karakhan Ilig (Ilek) Khan. Ilig Khan's move to seize the Khorasan region led to the turning of relations between the two states into hostility and Ghaznavid Sultan Mahmud's campaigns on the Karakhanids.

Keywords: Ghaznavids, Karakhanids, Ghaznavid Mahmud, Khorasan.

Giriş

Türkistan bölgesinde İslam'ın yayılmasından sonra büyük devletler ortaya çıkmıştır. Özellikle Abbasi Halifeliği döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlayan müstakil İslam devletleri İslam tarihi içerisinde önemli yer tutmaktadır. Ortaya çıkan devletlerin önde gelenlerinden olan Karahanlılar ve Gazneliler, bu coğrafyada sınır komşusu olduklarından dolayı devamlı olarak birbirleriyle ilişki kurmuşlardır. İki devlet arasındaki ilişkiler bazı zamanlarda dostluk içerisinde, bazı zamanlarda ise düşmanlık içerisinde devam etmiştir.

İki devlet arasında ilişkilerin en yoğun yaşandığı dönem, Gazneli Sultan Mahmud ile Karahanlı Nasr b. Ali (İlig Han)'nin hükümdarlık dönemleridir. Samanî devletinin mirası noktasında meydana gelen çekişmeler iki büyük hükümdarı karşı karşıya getirmiştir. Karahanlıların Horasan bölgesi üzerinde hâkimiyet kurmak isteyerek bölgeye ordular sevk etmeleri üzerine Sultan Mahmud, Horasan bölgesini savunmak için Karahanlılar üzerine seferler yapmak durumunda kalmıştır. Bu seferler neticesinde yenilgiye uğrayan Karahanlılar, Horasan bölgesi üzerindeki emellerinden vazgeçerek Gazneli hâkimiyetini tanımak durumunda kalmışlardır.

Karahanlılar Devleti'nin özellikle diğer Müslüman devletler ile ilişkileri üzerine çağdaş dönemlerde fazla çalışmalar yapılmadığını görmekteyiz. Bunun temel noktasında da Karahanlılar hakkında kaynak probleminin olduğu açıktır. Burada bir boşluğu doldurmak için bizler bu çalışmamızda iki büyük Müslüman-Türk hükümdarın karşı karşıya gelmesinin sebeplerini ve aralarındaki savaşların her iki devleti nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışacağız. Gazneliler ile Karahanlılar arasındaki ilişkiler Gazneli Sebük Tegin ile Karahanlı Nasr b. Ali¹ (İlig² Han) dönemlerinden itibaren başlamıştır (996). Samanî Devleti'nin son dönemlerine rastlayan ilişkilerde iki devlet arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir. Samanîlerin zayıflamasını fırsat bilen İlig Han, onların elinden Buhara'yı almak üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. Buhara üzerine yapılacak seferin hazırlıklarından haberdar olan Samanî hükümdarı II. Nüh, İlig Han'a karşı koyabilmek için Sebük Tegin'den yardım istemek durumunda kalmıştır. Sebük Tegin'in ordusu ile birlikte Samanîlere yardım etmek üzere Amû Derya (Ceyhun)'ya doğru hareket ettiğini haber alan

¹ Fergana bölgesinde idarecilik yapan Nasr b. Ali (İlig Han), Kılıç Buğra Han'ın vefatından sonra Karahanlıların Batı bölgesinin idaresini ele almıştır. 1013 yılında vefat eden Nasr b. Ali, hayır sahibi, adil, iyi bir yaşantuya sahip, dini ve âlimleri seven bir şahsiyete sahiptir. İbnü'l-Esir, İzzüddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tsh. Muhammed Yusuf ed-Deggâg), VIII, Beyrut 1987, s. 76.

² Türkçe -il- kökünden -lig- eki ile türetilen bu kelime 'Devletli' ve 'hükümdar' manalarına gelmektedir. Bu unvan birçok Türk devletinde kullanılmasına rağmen Karahanlılar döneminde ön plana çıkmış, resmi hükümdarlık unvanı olarak kullanılmıştır. Ahmet Taşağul, 'İlig', *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.

İlig Han, ona bir heyet göndermiştir. Bu heyet İlig Han'ın mektubunu Sebük Teg'in'e iletmiştir. Mektupta İlig Han, Sebük Teg'in'e "Bizler din kardeşiyiz. Sen Hint kâfirlere, bizler de Türk kâfirlere karşı cihad etmekteyiz. Nuh, refah ve sefahate daldığı için cihadı bırakmıştır. Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerini aramızda bölüşelim ve elde ettiğimiz ganimeti cihad yolunda kullanalım..." dedikten sonra "Andolsun ki sen öldürmek için elini bana uzatsan ben sana öldürmek için el uzatacak (kaldırarak) değilim"³ ayeti ile bitirmiştir.⁴

İlig Han'ın isteğini, Nuh ile arasında bir anlaşma olduğunu ve bundan dolayı ona ihanet edemeyeceğini belirterek reddeden Sebük Teg'in, iki devlet arasında savaş gerçekleşmeden arabuluculuk yaparak Samaniler ile Karahanlılar arasında anlaşma yapılmasını sağlamıştır. Bu anlaşmaya göre Siri Derya (Seyhun) bölgesi Katvan Çölü'ne kadar Karahanlılara bırakılmıştır.⁵

Sebük Teg'in'in 997 yılında vefat etmesi üzerine Gazneliler kısa süreli bir taht mücadelesine şahit olmuşlardır. Bu dönemde Sebük Teg'in'in Mahmud, Nasr ve İsmail adında üç oğlu bulunmaktaydı.⁶ Sebük Teg'in ölmeden evvel küçük oğlu İsmail adına ileri gelen devlet adamlarından bey'ât almış, ölümü ile birlikte İsmail, Gazne şehrinde tahta çıkmıştır. Sebük Teg'in'in Belh⁷ şehrinde bulunan büyük oğlu Mahmud, bu kararı tanımayarak küçük kardeşi İsmail'den tahtı kendisine bırakmasını istemiştir. İsmail'in bu isteği kabul etmemesi üzerine, Mahmud, amcası Buğracuk ve ortanca kardeşi Nasr ile anlaşarak küçük kardeşi İsmail üzerine yürümüştür. Yapılan mücadele sonunda Mahmud, kardeşi İsmail'i yenerek 998 yılında Gazne tahtına çıkmayı başarmıştır.⁸

Tahta geçtikten sonra Samaniler ile çekişmeye başlayan Mahmud, o sıralar Samaniler tarafından tanınmayan Abbasi halifesi Kadir Billah'a elçiler göndermiş ve hutbeleri artık onun adına okutmaya başlamıştır.⁹ Abbasi halifesi Sultan Mahmud'un elçilerini memnuniyetle karşılamış¹⁰ ona hil'ât, tac ve alem göndererek "Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille" lakaplarını vermiştir.¹¹

³ Maide, 5/28.

⁴ Reşidüddin Hamedânî, Ebû'l-Hayr Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, (Haz. Ahmet Ateş), TTK Yay., II/4. cüz, Ankara 1957, s. 76.

⁵ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s. 283; Erdoğan Merçil, 'Sebük Teg'in', *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 263; Abdülkerim Özeydin, 'Karahanlılar', *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 406.

⁶ Şemseddin b. Muhammed Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübela*, (Thk. Şuayb el-Arnâvûd), XVII, Beyrut 1983, s. 485.

⁷ Belh, Horasan bölgesinin en önemli şehridir. Güzelliği ve ihtişamından dolayı Ümmü'l-Bilâd (Şehirlerin Anası) olarak adlandırılmıştır. Tahsin Yazıcı, 'Belh', *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 410. Belh şehri ve çevresi konumuz açısından önemlidir. Zira Gazneliler ile Karahanlılar arasında meydana gelen çatışmalar burada cereyan etmiştir.

⁸ İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Thk. İhsan Abbas), V, Beyrut 1968, s. 176-177; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII, s. 488-489.

⁹ İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, s. 177; Zehebî, *a.g.e.*, XVII, s. 485.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", *İA*, VII, İstanbul 1970, s. 175.

¹¹ İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, s. 175; Zehebî, *a.g.e.*, XVII, s. 483; Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Tarihü'l-Beyhakî*, (Trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdik Neş'et), Beyrut 1982, s. 47.

Abbasi halifesinden bu unvanları alan Sultan Mahmud, fetih hareketlerine girişmiştir. Karahanlıların Samani hanedanına son vermesinden sonra Karahanlılar ile anlaşarak Samani topraklarını pay eden Mahmud, rahat hareket etme imkânına kavuşmuş ve yönünü Hindistan'a çevirmiştir.¹²

Sultan Mahmud döneminde Karahanlılar ile ilişkiler sebep ve sonuçları açısından ayrı bir öneme sahiptir. İki devlet arasındaki ilişkiler Sultan Mahmud döneminde yoğun bir şekilde devam etmiş, stratejik çarpışmalar meydana gelmiştir. Sultan Mahmud bu çarpışmalarda Karahanlı İlig Han ve Kadir Han ile karşı karşıya gelmiştir. Çalışmamızın ana konusu olan bu çatışmalar, özellikle Samani Devleti'nin ortadan kalkması ve iki devlet arasında sınırların belirlenmesinden sonra meydana gelmiştir. Çatışmaların odak noktası ise Horasan bölgesinin hâkimiyeti meselesidir.

Samanileri ortadan kaldırmak ve topraklarını ele geçirmek isteyen İlig Han, hedefini 999 yılında Buhâra'yı alarak gerçekleştirmiştir. Böylece Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerinde 191 yıllık Samani idaresi son bulmuş, Karahanlılar ve Gazneliler komşu durumuna gelmiştir. Karahanlı İlig Han, güçlü Gazneli Devleti ile karşı karşıya gelmenin tehlikeli, anlaşmanın ise her iki devlet için daha faydalı olacağını düşünerek Sultan Mahmud'a anlaşma teklifinde bulunmuştur. Barışın iki devletin yararına olduğunu belirten Sultan Mahmud da bu teklife olumlu cevap vermiştir.¹³

Anlaşma sağlanması için iki devletin önünde ilk olarak sınır hattının belirlenmesi meselesi durmaktadır. Samaniler ortadan kalkmış ve Mâverâünnehr ile Horasan bölgelerinin taksim edilmesi problemi ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce iki güçlü devlet Samaniler zayıfladığında söz konusu iki bölge üzerinde de hâkim durumda idiler. Fakat zayıf da olsa Samanilerin bölgelerin üzerindeki etkisi, Gazneli ve Karahanlıların burada tam bir egemenlik sağlamalarına engel teşkil etmiştir. Bu dönemde İlig Han, Mâverâünnehr üzerinde, Sultan Mahmud ise Horasan üzerinde fiilen hâkimiyet tesis etmiştir. Geriye bu durumu resmi bir anlaşma ile taktir etmek kalmıştır.¹⁴

Gazneliler ve Karahanlılar arasında yapılan ve Amû Derya (Ceyhun) Nehri'nin sınır olarak belirlendiği anlaşma ile ilgili iki bilgi karşımıza çıkmaktadır. Utbi'den gelen bir rivayete göre iki devlet arasında herhangi bir çatışma

¹² Hint coğrafyasına 17 yedi sefer düzenleyen Mahmud, İslam'ın bu coğrafya da kalıcı olmasını sağlamış ayrıca dini müesseseler tesis ederek dinin öğretilmesi ve yayılmasını da amaçlamıştır. Bu seferlerinde pek çok ganimet elde ederek de devletini zenginleştirmiştir. Sultan Mahmud, Hint seferleri yanında ticaret yollarına zarar veren ve Gazne şehrini taciz eden Gurlular üzerine de seferler yapmak durumunda kalmıştır. Ayrıca Sultan Mahmud, 1012'de Garcistan'a, 1017'de Harezm'e, 1002 ve 1007 yıllarında Sistan'a seferler düzenleyerek buraları itaat altına almıştır. Gaznelileri dönemin süper gücü haline getirerek topraklarını batıda Azerbaycan'dan doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Harizm'den Hint Okyanusuna kadar genişleten Sultan Mahmud, son seferini Hemedan ve Rey üzerine gerçekleştirmiştir. Konumuz itibarıyla bu seferler hakkında ayrıntıya girememekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2016, s. 180-181; Erdoğan Merçil, "Mahmud Gaznevi", *DİA*, XVII, Ankara 2003, s. 364.

¹³ Gerdizi, Ebû Said Abdülhayy b. ed-Dehhâk, *Zeynül-Ahbâr*, (Trc. Es-Seyyid Zeydân), II, Mısır 1982, s. 281.

¹⁴ Erdoğan Merçil, "Mahmud-u Gaznevi", s. 364.

meydana gelmeden elçiler vasıtası ile anlaşma kabul edilmiştir.¹⁵ Ömer Soner Hunkan'ın eserinde Cemal Karşı'den naklen belirttiği başka bir bilgiye göre ise iki devlet çatışmak üzere orduları ile Amü Derya'ya kadar gelmişlerdir. Fakat İlig Han'dan gelen barış teklifi üzerine çatışma olmadan Amü Derya'nın sınır kabul edildiği bir anlaşma yapılmıştır.¹⁶

Bu dönemde Samanî Devleti'ni tekrar kurmak için Samanî Hanedanı'ndan Mustansır ortaya çıkmış ve iki devlet için bir tehdit unsuru olmuştur.¹⁷ Böyle bir durumda iki devletin ordularının çarpışmak üzere karşı karşıya gelmeleri ihtimal dâhilinde olmadığından söz konusu rivayetlerden ikincisi makul görülmemektedir. Utbi'den gelen, hiçbir çatışma ve karşılaşma olmadan anlaşmanın sağlandığına dair bilginin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bu anlaşma ile birlikte iki devlet arasında dostane ilişkiler başlamış ve Mâverâünnehr Karahanlıların, Horasan ise Gaznelilerin hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁸

Amü Derya'nın sınır olarak belirlenmesinin ardından iki devlet arasındaki barışın kuvvetlendirilmesi amacıyla akrabalık ilişkileri kurma yoluna gidilmiştir.¹⁹ Sultan Mahmud, Karahanlıların idari merkezi Özkend'e²⁰ Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed'i ve Serahs valisi Toğancık'ı elçi olarak göndererek, İlig Han'dan elçiler vasıtasıyla kızını istemiştir. İlig Han onları memnuniyetle karşılayarak kızını birçok kıymetli eşya ile birlikte Sultan Mahmud'a gelin olarak göndermiş ve evlilik gerçekleşmiştir.²¹

Ancak iki devlet arasındaki dostluk uzun sürmemiştir. Dört-beş yıllık bir barış sürecinden sonra iki devlet arasında düşmanlık belirtileri görülmeye başlanmıştır. Gerginliğin ana sebebi olarak da İlig Han'ın Horasan bölgesi topraklarına sahip olma ihtirası gösterilmektedir.²² Bir başka neden ise Karahanlı İlig Han'ın Abbasi halifesi Kâdir Billâh ile yakın ilişki kurması, onun adına sikke bastırması ve Karahanlıların kendilerini "Mü'minlerin Emiri'nin Mevlaları" olarak görmeye başlamaları kabul edilmektedir.²³

İkinci rivayet, kanaatimizce pek mümkün görülmemektedir. Karahanlıların kendilerini "Mü'minlerin Emiri'nin Mevlaları" olarak kabul etmelerine

¹⁵ Ebû Nasr Muhammed Utbi, *Tarih-i Yemîni*, (Şrh. Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Menîni), I, Kahire 1286, s. 318.

¹⁶ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

¹⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 342; Hunkan, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 35; Muhammed Nâzım, *es-Sultan Mahmud Hayatuhu ve Asruhu*, (Çev. Abdullah Sâlim), Bingazi 2007, s. 75; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 33.

¹⁹ Hanedanlar arası evlilikler, devletlerin siyasi yönleri açısından da önemli bir durumdur. Bu evlilik bağları sayesinde devletler, dostluklarını pekiştirmek veya aralarında düşmanlık bulunuyorsa bu durumu en aza indirmek için kullanmışlardır. Bu evlilikler ayrıca müşterek düşmanlara karşı ittifakların kurulmasını da sağlamıştır. Kanaatimizce Sultan Mahmud, bu evlilik girişimi neticesinde Karahanlılar gibi güçlü komşularının desteğini sağlamayı veya seferleri esnasında Karahanlılardan herhangi bir taarruza uğramamayı amaçlamıştır.

²⁰ Mâverâünnehr bölgesinde Fergana yakınlarında şehirdir. Şihâbüddin Yâkut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, Beyrut 1977, s. 280.

²¹ Utbi, *a.g.e.*, II, s. 28-30; Barthold, *a.g.e.*, s. 292; Muhammed Nâzım, *a.g.e.*, s. 75-76.

²² Muhammed Nâzım, *a.g.e.*, s. 76.

²³ Barthold, *a.g.e.*, s. 291.

rağmen Sultan Mahmud ile Abbasiler arasında daha sıkı bir ilişki vardır. Her ne kadar bu ilişkiler kimi zaman gerginleşse de sıkı bir şekilde devam etmiştir. Ayrıca Gazneliler ile Abbasiler arasındaki ilişkiler Karahanlı-Abbasi ilişkilerinden önce başlamıştır. Sultan Mahmud'a Kâdir Billâh tarafından Yeminü'd-Devle ve Eminü'l-Mille unvanlarının verildiği bilinmektedir. Halife zikredilen unvanların yanı sıra Sultan Mahmud'a, Horasan tacını da hediye etmiştir.²⁴ Halifenin iltifatlarının mukabilinde Sultan Mahmud da hutbeleri, o dönem Samaniler tarafından kabul görmeyen Abbasi halifesi adına okutmuştur.²⁵

Abbasi halifesiyle ilişkileri bakımından kıyaslandığında, Sultan Mahmud Karahanlılardan daha üstün ve avantajlı durumda idi. Ayrıca Abbasiler üzerinde hâkim bir konuma sahipti.²⁶ Dolayısıyla Karahanlı-Gazneli gerginliğinin nedeninin belirlenmesinde birinci rivayet olan Horasan üzerindeki hâkimiyet meselesi daha etkili bir unsur olarak görülmektedir. İlig Han'ın Sebük Tegin döneminden itibaren Samani topraklarını ele geçirmek arzusunda olduğu bilinmektedir. Sultan Mahmud döneminde de bu ihtirasından vazgeçmediğini tespit etmek mümkündür.

İlig Han döneminde Karahanlıların, Gaznelilerin idaresi altındaki Horasan'a iki defa hücum ettiklerini görmekteyiz. Samanilerin bütün mirasını elde etmek isteyen İlig Han, bu hedefini tam olarak gerçekleştirmek için Horasan bölgesini ele geçirmek istemekteydi. Fakat Sultan Mahmud ile doğrudan karşı karşıya gelmek istemediğinden Horasan'ın hâkimiyetini elde etmek için fırsat kollamaktaydı. İlig Han beklediği fırsatı Sultan Mahmud'un Multan²⁷ seferine çıkmasıyla elde etmiştir. İlig Han, 1006 yılında harekete geçerek ordularını Horasan bölgesine sevk etmiştir.

Karahanlıların Horasan bölgesine iki ordu ile girdikleri görülmektedir. Birinci orduyu İlig Han'ın komutanlarından Subaşı Tegin et-Türki komuta etmekteydi. Hızlı bir şekilde harekete geçen Tegin, Herat²⁸ ve Nişâbur²⁹ şehirlerinde zayıf bir mukavemetle karşılaşmış ve iki şehri kolaylıkla ele geçirmiştir. Karahanlıların ikinci ordusunu İlig Han'ın kardeşi Ca'fer Tegin komuta etmekteydi. İkinci ordu da Belh istikametinde ilerleyerek kuvvetli bir mukavemet olmadan Belh'ini ele geçirmeyi başarmıştır.³⁰ Belh'te zayıf bir mukavemetle karşılaşan Ca'fer Tegin, bunu kolaylıkla bastırması ve çatışma sonucunda Belh'te Karahanlılar tarafından yağma yapılmış ve kan dökülmüştür.³¹

²⁴ İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, s. 175; Zehebi, *a.g.e.*, XVII, s. 483.

²⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 4.

²⁶ Merçil, "Mahmud-u Gaznevi", s. 364.

²⁷ Gazne yakınlarında Hint bölgelerinden biridir. İndus Nehri'nin kollarından olan Cinâb Suyu'nun doğu tarafında Hint alt kıtasının Türkistan'a açılan bir geçiş güzergâhında bulunur. Yâkut el-Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 227.

²⁸ Afganistan'ın güneybatısında bulunan büyük bir Horasan şehridir. Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Yâkut el-Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 396-397.

²⁹ Horasan'ın en büyük şehirlerinden biridir. Yâkut el-Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 331.

³⁰ Utbi, *a.g.e.*, II, s. 77; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 35.

³¹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 601; Barthold, *a.g.e.*, s. 292.

Karahanlıların Gazne hariç Horasan bölgesinin en önemli şehirlerini, za-yıf mukavemetleri sindirerek kolaylıkla ele geçirdiklerini görmekteyiz. Kara-hanlıların ani hücumları karşısında Gazneli devlet adamları Gazne'de toplan-mışlardır. Özellikle Herât şehrinde bulunan Tûs valisi Arslan Câzib, ilk anda Gazne'ye çekilmiştir. Utbî'nin belirttiğine göre, Arslan Câzib'e böyle yapması bizzat Sultan Mahmud tarafından emredilmiştir. Sultan Mahmud, Horasan bölgesinde herhangi bir sıkıntı meydana geldiğinde Arslan Câzib'e Gazne'ye çekilmesini ve Gazne'yi muhafaza etmesini bildirmiştir.³² Aynı zamanda bu durum bizlere, Sultan Mahmud'un Karahanlılardan bir saldırı beklediğini de göstermektedir.

Gazneli veziri Fazl b. Abbas, o sırada Multan'da bulunan Sultan Mah-mud'a bir haberci göndererek Karahanlı saldırısını bildirmiştir. Gelişmeleri haber alan Sultan Mahmud hızlı bir hareket ile Gazne'ye dönmüş ve devlet ileri gelenleri ile durumu istişare ederek içine Halaç Türklerini de aldığı ordu-sunu harekete hazır bir duruma getirerek Karahanlılar üzerine yürümüştür. Horasan bölgesinde Karahanlı idaresini tesis etmekle meşgul olan Subaşı Te-gîn ile Ca'fer Tegîn, Sultan Mahmud'un son derece hızlı hareket ederek üzer-lerine gelmesi karşısında şaşırılmış ve korkuya kapılmışlardır. Onların şaş-kınlığından istifade eden Sultan Mahmud, hızlı bir manevra ile Belh'i tekrar kontrolü altına almıştır.³³

Utbî, Sultan Mahmud ile karşılaşmaya cesaret edemeyen Ca'fer Tegîn'in Tirmiz'e³⁴ çekildiğini, Arslan Câzib'in ise Subaşı Tegîn üzerine gönderildiğini belirtmektedir.³⁵ Arslan Câzib'den sonra sultanın da geldiğini haber alan Subaşı Tegîn de üzerine gelen kuvvetler karşısında tutunamayacağını anla-mış ve hızlı bir şekilde geri çekilmeye başlamıştır. Böylece iki devlet orduları arasında sıkı bir takip başlamıştır. Sultan Mahmud, Şubaşı Tegîn'i takip etmek üzere Ebû Abdullah et-Tâî komutasındaki Arap askerleri görevlen-dirmiştir. Takip sonucunda Subaşı Tegîn'in kardeşi 700 kişilik bir birlik ile Gaznelilere esir düşmüştür. Subaşı Tegîn ise Amû Derya'yı geçerek İlig Han'ın yanına dönmeyi başarabilmiştir.³⁶ Amû Derya'nın geçişi esnasında birçok Karahanlı askeri nehri geçemeyerek boğularak ölmüştür. Bu ağır yenilgiden dolayı Karahanlı devlet adamları Subaşı Tegîn'i başarısızlık ve korkaklıkla itham etmiş, İlig Han, fillerle donatılmış böyle bir orduya karşı koymanın zorluğundan bahsederek onu savunmuştur.³⁷ Böylece Horasan bölgesi Karahanlılardan temizlenmiş ve tekrar Sultan Mahmud'un egemen-liği altına girmiştir. İbnü'l-Esîr, bu kovalamaca esnasında Sultan Mahmud ile karşılaşmaktan çekinen Subaşı Tegîn'in, Sultan Mahmud'un ordusunu üzerine sevk etmesinden dolayı geri çekilirken Merv civarında Oğuzlar ile

³² Utbî, *a.g.e.*, II, s. 77; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 35.

³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 36; Hunkan, *a.g.e.*, s. 158.

³⁴ Amû Derya (Ceyhun)'nın doğu kıyısında kurulmuş bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, III, s. 26.

³⁵ Utbî, *a.g.e.*, II, s. 78.

³⁶ Utbî, *a.g.e.*, II, s. 80; Gerdizî, *a.g.e.*, II, s. 287; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 36.

³⁷ Gerdizî, *a.g.e.*, II, s. 287.

karşılaşıp onları hezimete uğratarak, büyük bir kısmını öldürmesinden bahseder.³⁸ Bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz. Zira arkasından hızlı bir şekilde onu takip eden Gazneli ordusundan geri çekilen Şubaşı Tegîn'in, Oğuzlar ile böyle bir çatışmaya girmesi ve onlardan çoğunu kılıçtan geçirmesi mümkün görülmemektedir.

Karahanlıların saldırgan tavrı kanaatimizce Gaznelilerle aralarında bulunan mevcut anlaşmaya pek itibar etmediklerini ve söz konusu anlaşmayı Horasan üzerine yapacakları planları icra etmek için hazırlık süreci olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Zira bu süreçte Karahanlılar, Mâverâünnehr bölgesinde tam bir egemenlik tesis etmişler ve askeri olarak da hazırlanma süreci elde etmişlerdir.

İlig Han'ın Gaznelilere yenilgisinden sonra Horasan üzerindeki emellerinden vazgeçmediğini ve intikam almak amacıyla yeniden hazırlıklara başladığını görmekteyiz. Sultan Mahmud'a karşı tek başına başarılı olamayacağını anlayan İlig Han, bu sefer temkinli hareket ederek amca oğlu olan Hoten³⁹ bölgesi Han'ı Yusuf Kadir Han'dan yardım talebinde bulunmuştur. Yusuf Kadir Han'ın desteğini sağlayan İlig Han birleşik Karahanlı ordusu⁴⁰ ile hareket ederek Amû Derya'yı geçmiş ve Horasan üzerine yürümüştür.⁴¹ Utbî Karahanlı ordusundaki askerleri "*Geniş yüzlü, çekik gözlü, basık burunlu, zırhlı ve keskin kılıçlara sahip, deve dişine benzer oklarla dolu fil hortumuna benzer sadaklarla donanmış*" şeklinde tasvir etmektedir.⁴²

İlig Han'ın harekâtını Toharistan bölgesinde iken haber alan Sultan Mahmud, Halaç Türkleri, Hind, Afgan ve Oğuzlardan destek alarak hazırladığı ordusu ile Belh⁴³ sahrasının yakınlarındaki Deşt-i Ketr bölgesindeki Çerhiyân (Merhiyân) Köprüsü yakınlarına gelmiştir. Karahanlıların da aynı bölgeye akın etmesi ile birlikte iki büyük hükümdar karşılaşmış ve iki devlet arasında büyük bir savaş meydana gelmiştir. İki ordunun savaş düzeni şu şekildedir: Gazneli ordusunda merkezde 500 kadar fil ile Sultan Mahmud'un kardeşi Nasr, Cüzcân valisi Ebû Nasr Ferikûnî ve Ebû Abdullah et-Tâi yer almaktaydı. Sağ kanatta Hâcib Altuntaş, sol kanatta ise Arslan Câzib bulunmaktaydı. Karahanlı ordusunda ise merkezde İlig Hân'ı görmekteyiz. Yusuf Kadir Han sağ kanatta, sol kanatta ise Ca'fer Tegîn yer almaktaydı. Savaşın başlarında Karahanlıların hücumu karşısında Gazneli ordusu direnç göstermemiş ve orduda dağılma baş göstermiştir. Sultan Mahmud ordusunun dağılma göstermesi tehlikesini görünce kendi filine binerek ordusunda bulunan bütün filler ile karşı saldırıya geçmiştir. Sultan Mahmud'un fil birlik-

³⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 36.

³⁹ Kaşgar ile Özkend arasında Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan bir bölgedir. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, II, s. 2-347.

⁴⁰ Bu ordunun 50 bin kişiden fazla olduğu belirtilmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 38; Hunkan, *a.g.e.*, s. 161.

⁴¹ Utbî, *a.g.e.*, II, s. 83.

⁴² Utbî, *a.g.e.*, II, s. 83.

⁴³ Utbî, *a.g.e.*, II, s. 84-86; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 38; Gerdizî bu savaşın Ketr sahrasında meydana geldiğini belirtmektedir. Gerdizî, *a.g.e.*, II, s. 288-289.

leri ile saldırısı karşısında Karahanlı ordusu tutunamamış ve dağılmıştır.⁴⁴ Sonuçta Gaznelilerin savaşlarda kullandığı muharip fil gücüne karşı net önlemler ve tedbirler almadığını düşündüğümüz İlig Han bu savaşta da Sultan Mahmud'a yenilmiştir. 1008 yılında meydana gelen bu savaş Karahanlılar için çok ağır sonuçlara neden olmuştur. Nitekim Karahanlılardan, içlerinde devletin ileri gelenlerinin de bulunduğu, birçok kimse esir düşmüştür. Kaçmaya çalışan çok sayıda asker ise Amû Derya'yı geçmeye çalışırken boğulmuştur.⁴⁵ Ketr savaşı olarak meşhur olan bu savaş sonrası Gazneli şairler Sultan Mahmud'u öven ve Karahanlılara karşı gösterdiği yiğitliği anlatan şiirler yazmışlardır.⁴⁶ O dönem Gazneli saray şairlerinden olan Sultan Mahmud'un bütün Hint seferlerine katılan Ferrûh-i Sistânî⁴⁷ bu savaşın sonucunu; "*Somnat savaşında putperestlerden ne kadar öldürdü ve ne kadar esir aldıysa Ketr savaşında da Karahanlılardan o kadar öldürüp, o kadar esir almıştı*" şeklinde ifade etmektedir.

Ketr savaşı sonrası Gazneliler birçok açıdan güçlerini daha da artırmışlardır. Savaş sonucunda birçok ganimet elde ederek maddi olarak kuvvetlenen Gazneliler, Türkistan'dan gelen büyük Karahanlı ordularını yenerek siyasi ve askeri itibarlarını artırmıştır. Ayrıca Sultan Mahmud, Karahanlılara karşı devamlı olarak tetikte olmanın gerekliliğini anlamıştır.

İlig Han bir müddet iki mağlubiyetin acısını unutamamıştır. Sultan Mahmud ise kazandığı zaferler ile Karahanlıları zayıflatmasına rağmen onlar üzerine ilk etapta bir askeri harekette bulunmamıştır. İlig Han, Gazneliler karşısındaki mağlubiyetlerine rağmen Horasan üzerindeki emellerinden vazgeçmemiş, kardeşi Toğan Han ve amcaoğlu Yusuf Kadir Han'dan destek sağlayarak tekrar hazırlıklara başlamıştır. Fakat hazırlıklar sırasında İlig Han Horasan üzerine üçüncü seferini yapamadan aniden vefat etmiştir.⁴⁸ Sultan Mahmud, İlig Han'ın ölümünü lehine çevirmek ve Horasan'ı savunma durumundan çıkarmak için ordusu ile birlikte Amû Derya'yı geçerek Mâverâünnehr bölgesine gelmiştir. Bölgenin önemli bir bölümünü kolaylıkla ele geçiren Sultan Mahmud, Mâverâünnehr bölgesinin kendisine verilmesini talep ettiği bir mektubu halifeye göndermiştir. Sultan Mahmud mektubunda şunları belirtmiştir:

"Mâverâünnehr bölgesinin idaresini bana ver. Bende kendi adıma idare etmeleri için senin menşurun ile valiler tayin edeyim. Eğer bu bölgeyi bana verdiğine dair menşurunu göndermezsen burası zaten kılıcım ile benimdir. Emrin ve menşurun ile buranın halkını bana bey'at ettirmen evladır."

⁴⁴ Mirhând, Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatu's-Safâ-Mülûk-i Gazneviyye*, (Trc. ve Notlar, Erkan Göksu), Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 69.

⁴⁵ Gerdizî, *a.g.e.*, II, s. 289; İbn-i Kesir, İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), XV, Riyad 1998, s. 515; Barthold, *a.g.e.*, s. 293; Nâzım, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁶ Utbî, *a.g.e.*, II, s. 85-86.

⁴⁷ Tahsin Yazıcı, 'Ferrûh-i Sistânî', *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 410.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 76; İbn-i Kesir, *a.g.e.*, XV, s. 545.

Fakat halife Sultan Mahmud'un tehdit içeren mektubuna olumlu cevap vermemiştir. Halife, tehdide tehdit ile karşılık vererek Mâverâünnehr bölgesinin Karahanlılara ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Halifenin cevabı karşısında hiddetlenen Sultan Mahmud, fillerle takviye ettiği ordusu ile Bağdat'a hücum edeceğini bildiren bir başka mektubu halifeye göndermiştir. Bu kez halife, Sultan Mahmud'a ibretlik bir mektup göndermiştir. Bu mektup "Elem" kelimesi ile başlayıp "Elhamdülillahi Rabbi'l-Âlemîn" ifadesi ile bitmekteydi. Sultan ilk etapta halifenin neyi kastettiğini anlamamış fakat kâtiplerinin yardımı ile halifenin fil suresini kastettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Sultan Mahmud halifeden özür dileyerek Mâverâünnehr bölgesinden çekilmiş, Karahanlılar tekrar bölgede istikrar sağlamışlardır.⁵⁰ Bu durum bize Sultan Mahmud'un halifeyi her durumda baskı altında tuttuğunu ve İslam'ın doğu vilayetlerinde kendisine rakip olarak gördüğü Karahanlılara karşı olan üstünlüğünü halifeye kabul ettirmeye çalıştığını göstermektedir.

Buldukları konum itibari ile Horasan ve Mâverâünnehr bölgeleri büyük önem arz etmektedir. Özellikle Horasan bölgesi coğrafik konumu ile her zaman dikkatleri çeken bir bölge olmuştur. Irak'tan başlayarak Hind sınırına kadar olan geniş toprakları içerisine alan Horasan bölgesi içerisinde Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistân, Kirmân, Nişâbü, Herât, Merv, Belh, Abiyurd ve Sırhan şehirleri yer almaktadır. Göç yolları üzerinde bulunması Horasan'ın farklı etnik yapılara ev sahipliği yapmasına da olanak sağlamıştır. Horasan, İran ve Türkistan arasında stratejik bir nokta olması açısından da önem arz etmektedir.⁵¹ Gerek İran gerekse Türkistan tarafından ehemmiyeti idrak edilmiştir. Nitekim Horasan, birçok devletin dikkatini celbetmektedir. Horasan'ın zenginliği ve stratejik konumu Hint üzerine yapılan seferler için Gaznelilere büyük avantajlar sağlamıştır. Bunun farkında olan Karahanlı İlig Han Horasan bölgesini ele geçirmek için mücadele etmiş; fakat Sultan Mahmud karşısında başarılı olamamıştır. Aslında Karahanlılar da stratejik açıdan farklı bir önemi olan Mâverâünnehr⁵² bölgesini ellerinde tutmakta idiler. Bu durum doğu tarafından onlara batı tarafındaki Müslüman Türk devletlerinin güvenliğini yüklemekteydi. Karahanlılar bu stratejik bölge üzerinden Çin ta-

⁴⁹ Keykâvus b. İskender b. Kâbus, *Kâbusnâme*, (Trc. Mercimek Ahmed, Haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB Basımevi, İstanbul 1974. s. 276-277.

⁵⁰ Keykâvus, *a.g.e.*, s. 278.

⁵¹ Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, III, s. 350-354; Osman Çetin, 'Horasan', *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 233-235.

⁵² Amü Deryâ Nehri'nin doğusunda kaldığı için Araplar buraya Mâverâünnehr adını vermişlerdir. Bu ifade zaman içerisinde halk arasında da yaygınlaşarak kalıcı isim halini almıştır. Mâverâünnehr bölgesi eski çağlardan itibaren Türk ülkesi olarak bilinmektedir. Mâverâünnehr, tarih içerisinde beş bölüm şeklinde değerlendirilmiştir. Birincisi: Mâverâünnehr'in merkezi kabul edilen Soğd bölümüdür. Buhara ve Semerkand bu kısım içerisinde yer almaktadır. Bu iki önemli şehir, Mâverâünnehr bölgesinin en önemli tarım ve ticaret merkezlerdir. İkincisi: Soğd'un batısında kalan eski Hive bölümüdür. Amü Deyâ ve Aral Gölü'nün birleştiği delta bölgesini burası oluşturur. Üçüncü bölüm: Sagâniyan ve Huttal topraklarının olduğu güney parçasıdır. Dördüncü bölüm ise: Amü Deryâ'nın yukarusunda bulunan Bedahşân ve Vâhân'dır. Beşinci ve son bölüm ise: Fergana ve Şâş bölgelerinden oluşan kuzey bölümüdür. Osman Gazi Özgüdenli, 'Mâverâünnehr', *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 177-180.

raflarına veya Müslüman olmamış Türk toplulukları üzerlerine cephe açarak Müslümanları ve fetih arzularını bu bölgelere yönlendirebilirlerdi gibi bir soruyla karşılaşmamız mümkündür. Batı Karahanlı Hanı olması ve Horasan bölgesinin halkının Müslüman olması gibi etkenlerden dolayı egemenlik kurma noktasında sıkıntı çekmeyeceğini düşündüğünden İlig Han, Müslüman Türk devletlerinden olan Gaznelilerin bulunduğu batı bölgeleri üzerine yönelmiştir. Bu durum da onların gerek siyasi, gerekse askeri olarak yıpranmalarına neden olmuştur. Ayrıca Çin taraflarına yönelmek, halkın çoğunluğunun gayr-i müslim (özellikle Müslüman olmayan Türkler) olmasından dolayı hâkimiyet tesisinde Karahanlıları sıkıntıya sokabilecek durumlar ortaya koyabilir kanaatindeyiz.

Sonuç olarak Horasan ve Mâverâünnehr bölgeleri konumları itibari ile her devletin sahip olmak isteyeceği yerlerdir. İslam'ın Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde yayılışından itibaren buralarda birçok büyük devlet kurulmuştur. Kurulan devletler çoğu zaman birbirleri ile hâkimiyet mücadelesine girişmiş ve birbirlerinin ellerindeki toprakları ele geçirmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı birçok devlet, yerlerini ve topraklarını yeni kurulan devletlere bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinin hâkimiyet mücadelesi Gazneliler ile Karahanlıları da karşı karşıya getirmiştir. Bu mücadeleler Amû Derya'nın sınır kabul edilmesiyle bir müddet sona erse de İlig Han'ın Horasan'ı ele geçirme arzusu nedeniyle tekrar bozulmuştur. Fakat İlig Han, Sultan Mahmud karşısında başarılı olamamıştır. Karahanlılara karşı Horasan'ı başarıyla savunan Sultan Mahmud ile birlikte Gazneliler güçlerinin zirvesine ulaşmayı başarmışlar ve Karahanlılara üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir. Özellikle Ketr savaşından sonra Sultan Mahmud Karahanlı iç işlerinde de etkili duruma gelmiştir. Bu durum Sultan Mahmud'un vefatına kadar devam etmiştir (1030). Bizler bu çalışmamızda bu yönleri ortaya koymaya çalışırken ekseri Gazneliler dönemi kaynaklarından hareket etmek durumunda kaldık. Karahanlı dönemine ait kaynak eserlere ulaşamamamız, Karahanlılar gözünden Gazneli Mahmud ve Karahanlı İlig Han arasındaki ilişkilere bakamamamıza neden olmuştur.

Kaynaklar

BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.

BEYHAKÎ, Ebû'l-Fazl: *Târihü'l-Beyhakî*, (Trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdık Neş'et), Beyrut 1982.

ÇETİN, Osman: 'Horasan', *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 233-235.

GERDİZİ, Ebû Saîd Abdülhayy b. ed-Dehhâk: *Zeynü'l-Ahbâr*, (Trc. es-Seyyid Zeydân), Mısır 1982.

EL-HAMEVÎ, Şihâbüddin Yâkut b. Abdullah: *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1977.

HUNKAN, Ömer Soner: *Türk Hakanlığı*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ali b. Muhammed: *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tsh. Muhammed Yusuf ed-Deggâg), Beyrut 1987.

- İBN HALLİKÂN, Şemseddin Ahmed b. Muhammed: *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968.
- İBN KESİR, İmâdüddin İsmail b. Ömer: *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Riyad 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Mahmud Gaznevi", *İA*, VII, İstanbul 1970, s. 175.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus: *Kâbusnâme*, (Trc. Mercimek Ahmed, Haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB Basımevi, İstanbul 1974.
- MİRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh: *Ravzatu's-Safâ-Mülûk-i Gazneviyye*, (Trc. ve Notlar, Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- MERÇİL, Erdoğan: 'Sebük Tegîn', *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 263.
- _____ : "Mahmud-u Gaznevi", *DİA*, XVII, Ankara 2003, s. 364.
- _____ : *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.
- MUHAMMED NÂZİM: *es-Sultan Mahmud Hayatuhu ve Asruhu*, (Çev. Abdullah Sâlim), Bingazi 2007.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: 'Karahanlılar', *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 406.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: 'Mâverâünnehr', *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 177-180.
- REŞİDÜDDİN, Ebü'l-Hayr Fazlullah Hemedânî: *Câmiü't-Tevârih*, (Haz. Ahmet Ateş), TTK Yay., II c., 4 cüz, Ankara 1957.
- TAŞAĞIL, Ahmet: 'İlig', *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 108.
- UTBÎ, Ebü Nasr Muhammed: *Tarih-i Yemîni*, (Şrh. Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Menîni), Kahire 1286.
- YAZICI, Nesimi: *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2016.
- YAZICI, Tahsin: 'Belh', *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 410.
- _____ : 'Ferrüh-i Sistânî', *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 410.
- ZEHEBÎ, Şemseddin b. Muhammed: *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvûd), Beyrut 1983.

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TOPLUMUNDA EĞİTİM ARACI OLARAK SPOR*

Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU*

Öz

Hareketli hayat tarzı eski Türk eğitim-öğretim sisteminin en belirleyici unsurlarından biri olmuştur. Sürati, hürriyeti ve hâkimiyeti sembolize eden at ile teknolojiyi ifade eden demir üzerine kurulu eski Türk cemiyetinde hayatın gereği olarak doğuştan ölüme kadar eğitim, kendini yenilemek, zinde ve diri tutmak zaruri hal almıştır. Aileden başlayarak devlete kadar Türk toplum yapısında eğitim-öğretimin temel niteliği; ahlaklı, şahsiyetli, kökünü ve kimliğini bilmek gibi değerler başta olmak üzere töre ile ifade edilen unsurlarla donanmış kalifiye nesiller yetiştirmektir. Eski Türklerde küçük yaşlardan itibaren eğitim ve öğretimde, gelişimde aile yanında Boy önemli rol oynamıştır. Mekân-zaman-sulh temelinde at ve silahla özdeşleşen Türk toplumunda gündelik hayatın tabii bir parçası olarak birçok spor dalı önemli yer bulmuştur. Aksiyonun, dinamizmin yoğun olduğu ve ferdî kabiliyetlerin sergilenmesine imkân tanıyan at yarışları, ok atma yarışları, gök börü oyunu, güreş gibi spor dallarına daha rağbet gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Öğretim, Spor, At, Ok, Bozkır.

Sports In The Pre-Islamic Turkic Society As Educational Mean

Abstract

The dynamic lifestyle has been one of the most decisive elements of the Old Turkic education system. It has become imperative to educate oneself, to renew oneself, to be fit and alive with horse, from birth to death as a necessity of life in the Old Turkic society which was based on iron which expressing speed, liberty, dominance and technology. The basic qualities of education in Turkic society structure, even from family to state; morality, personality, being familiar to the roots and identity, especially with elements expressed in the form of qualifications were paid utmost attention to train generations. In ancient Turks, from the early ages, Boy (nation) played an important role in the development of education and training. In the Turkic society, which was

* 20-22 Kasım 2014 tarihinde Bışkek'te yapılan Türk Halkları'nın Geleneksel Spor Oyunları Sempozyumu'na bildiri olarak sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aliahmetbeyoglu@hotmail.com

identified with horse and gun on the basis of space-time-peace, many sports fields constituted important place as a natural part of everyday life. The more favored for sports containing actions such as horse racing, bowling, skydiving, wrestling, which enabled the dynamism to be intense and to display individual abilities.

Keywords: Education, Teaching, Sports, Horse, Arrow, Steppe.

Bozkır kültürü denilen belirli coğrafi mekânda hareketli hayat tarzı eski Türk eğitim-öğretim sisteminin en belirleyici unsurunu teşkil etmiştir. Sürati, hürriyeti ve hâkimiyeti sembolize eden At ile teknolojiyi ifade eden demir üzerine kurulu eski Türk cemiyetinde¹ hayatın gereği olarak doğuştan ölüme kadar eğitim, kendini yenilemek, zinde ve diri tutmak zaruri hal almıştır. Askerî ve sivil hayatın iç içe geçtiği eski Türklerde aile ve ordu iki temel güç idi. Bu nedenle aileden başlayarak devlete kadar Türk toplum yapısında eğitim-öğretimin temel niteliği; ahlaklı, şahsiyetli, kökünü ve kimliğini bilmek gibi değerler başta olmak üzere töre ile ifade edilen unsurlarla donanmış kalifiye nesiller yetiştirmektir.² Bundan dolayıdır ki eski Türklerde eğitim ve öğretim teoriden çok hayatın bir parçası olarak pratik hal almıştır. Eğitim-öğretimde özellikle iyi ve donanımlı insan vurgusunun yapılmasındaki asıl faktör; her şeyden önce gerek hayvancılıkla geçinen ailenin gerekse dinamik, her an sefere hazır olmak mecburiyetinde olan askerî sistemin ve Boy hayatının gereği ahlaklı, mesleki açıdan da vasıflı insan yetiştirme zaruretidir. Bu durum, güçlü iş birliği içerisinde maddî, manevî manada üzerine düşeni yapabilecek vasıfta insanlardan oluşan cemiyet hayatını doğurmuştur.

At ile hemhal olma sonucu Bozkırlı Türk insanında oluşan üstünlük yani 'beylik gururu' duygusu, devlet idaresinde ve eğitim-öğretim metodunda üniversal bir anlayışı doğurmuştur. Cihanşümül devlet felsefesi gereği eğitim sisteminde insan sevgisi, idare altına alınıp birlikte yaşanılanlara karşı koruyuculuk, adalet, hürriyet, eşitlik gibi değerlerin daha çocukluktan itibaren kademe kademe öğretilmesi önemli yer tutmuştur. Beylik duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde formülüle edilecek bu Türk düşüncesi,³ aynı zamanda ahlak prensipleri olarak eğitimin ana gayesi haline getirilmiştir. Eski Türk toplumu kendi ahlak anlayışını hayatının düsturu edinmiş kişiye 'yiğit insan' manasına gelen 'Alp', erkek anlamı haricinde cesur olanlara ise 'Er' demiştir. Bu ad verme geleneğine de yansımıştır. Bu bağlamda ahlakı ön plana çıkaran eğitimin temel hedeflerinin başında Alp ile Er'liği birleştirip debdebe ve gösterişten uzak, dünyevî olana fazla değer vermeyen dürüst insanlar yetiştirmek gelmiştir.⁴ Eski Türk eğitim dili Türkçe idi ve sistemin hareket noktası da

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997, s. 214.

² Mehmet Özmenli, "Ortaçağ'da Türklerde Bilginin Varlığı", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 5, Haziran 2012, s. 186-187.

³ Salim Koca, "Türk Karakterinin Sembollerinden, Tuz ve Ekmek", *Millî Kültür Dergisi*, Sayı: 10, İstanbul 1977, s. 67 vd..

⁴ Géza Fehér, "A Madarai Lovás Szikladombormű És Östörténeti Vonatkozásai", *Ethnographia*, XXXVIII, Budapest 1927, s. 21-22; Abdülkadir İnan, "Dede Korku Kitabı'nda Eski İnanç ve Gelenekler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, VI, Ankara 1969, s. 149 vd.

Türkçe'nin anlaşma vasıtası olmaktan öte ait olduğu medeniyeti anlayacak, ifade edecek derecede çocukluktan itibaren doğru olarak öğretilmesiydi.

Eski Türklerde küçük yaşlardan itibaren eğitim ve öğretimde, gelişimde aile yanında Boy, cemiyet hayatı içerisinde Dede Korkut/Aksakal isimleriyle sembolleştirilen ve gerçek manada öğretmen olan şahıslar önemli rol oynamışlardır. Akrabalar başta olmak üzere içerisinde yaşanan toplum ise denetim rolünü üstlenmiştir. Anne çocukluktan itibaren toplum içerisinde bulunmanın gereği olan adab-ı muâşeret kurallarını öğretmekle hayata hazırlarken, Baba daha çok teknik yani mesleki bilgileri aktarırdı. Nitekim ailede alınan eğitimin önemine dair Dede Korkut'ta şöyle denilmiştir: *"Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul atadan görmeyince sufra çekmez. Oğul atanun yeteridür, iki gözünün biridür. Devletli oğul kopsa ocagının közidür."*⁵ Bu sistem içerisinde çocuk hayata, yeni şartlara ve geleceğe bilgi ve edep açısından hazırlanıp ihtiyaç duyacağı bilgiler, beceriler öğretilmeye çalışılırken aynı zamanda bir şuur olarak mazi yani tarih nakledilirdi. Bu durum çocuğa kim olduğunu, ne olması gerektiğini öğretirken, onda müthiş bir şekilde kültür, tarih, medeniyet, dil, inanç ve coğrafya bağlamında bir aidiyet duygusu oluştururdu. Müesseseleşmiş okulların somut olarak varlığı bilinmese de, eski boy yaşantısında belirli alanların eğitim ve öğretime tahsis edildiği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca gerek Göktürkler gerekse Uygurlardan kalma ülkenin meskün birçok noktasına dikilmiş yazıt bulunması, varlığı bilinen takvimin Göktürkler döneminde ıslah edilerek geliştirilmesi gibi unsurlar eski Türk toplumunda yazının genel kullanımına ve hatırı sayılır entelektüel zümrenin varlığı ile okur-yazar oranının devrine göre azımsanmayacak oranda olduğuna delalet addedilmiştir. Tarih şuurunu ortaya koyan bu kitabeler aynı zamanda değişik konuları ihtiva eden ders kitapları niteliğinde idiler.⁶

Eski Türklerde eğitimin başlangıç noktası ad vermek idi. Doğar doğmaz ana babanın bebeğe verdiği ad gerçek ad olmayıp geçici idi. Çocuk büyüdükçe kabiliyetine veya toplum içerisinde gösterdiği yararlılığa göre kalıcı ad alırdı. Ait oldukları boyun beyi veya sevilen birisi tarafından verilen bu gerçek ad sayesinde adı alan boyun da üyesi kabul edilirdi.⁷ Dede Korkut destanlarında gösterdikleri yararlılıktan ötürü kahramanlara asıl adları Korkut Ata tarafından verilirdi. Dirse Han'ın oğlu, karşısına çıkan bir boğayla dövüşüp onu öldürdükten sonra *"Boğaç"* adını almıştır. Bay Büre Bey'in oğluna bezirgânların malını soygunculardan kurtarması üzerine Bamsı Beyrek adı verilmiştir. Beyrek'in *"Bamsı"* adının kahramanlıkla bir ilgisi yoktur, babası oğlunu *"Bamsam"* diye okşadığı için bu ad konulmuştur.⁸ Toplumda genelde kahramanların ad almaları 15-16 yaşlarına girdikten sonra olurdu. Nitekim Kazan Bey hayflanarak oğlu Uruz'a 16 yaşına girdiği halde *"henüz yay çekmedün,*

⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı, 1*, Ankara 1989, s. 74.

⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 339; Özmenli, "a.g.m.", s. 184 vd.

⁷ Alaattin Uca, "Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 145.

⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 14 vd.

ok atmadun, baş kesmedün, kan dökmedin, Kalın Oğuz içinde çuldu almadun”⁹ der.

Destanlarda ve anlayışlarda oluşan ad verme geleneğinde hep kahramanlık figürü ön plana çıksa da, aslında gerçek adın daha sonraki yaşlara bırakılması eğitim ve öğretim açısından büyük önem taşımıştır. Bu durum esasında çocuğun gelişimini gözlemleyerek, modern eğitim sistemini andırır şekilde becerilerine göre bir mesleğe bir alana yönelmesini sağlamak içindi. Bu anlayışın yansımasını Oğuz Kağan Destanı’nda da görmek mümkündür. Anlatılanlara göre Oğuz ordusuyla sefere giderken ırmakla karşılaştığında Uluğ Ordu adlı bir er, ağaçlardan kestığı dal ve yapraklarla sal yapar. Su bu salla geçilir ve Oğuz bu becerikli ere Kıpçak Bey adını verir. Yine Çürçek Kağan’la yapılan savaşta o kadar çok ganimet alınır ki, ganimetleri taşımaya öküzler yetmez. Askerler arasından akıllı ve tecrübeli bir er bir araba yapar. Böylece canlı ve de cansız ganimetler taşınır. Oğuz bu arabayı icad eden eri Bey yapar ve kendisine Kanglı adını verir.¹⁰ Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lugat’it Türk’te çocuk terbiyesinde kız ve erkek evlatların anne ve babayı örnek aldıkları, ileride toplumda oynayacakları rolleri onlardan öğrendiklerini söyler.¹¹ Aynı bağlamda Kaşgarlı Mahmud; Babası ekşi elma yese (bir fenalık yapsa), oğlunun dışı kamaşır,¹² diyerek de baba-oğul etkileşimine dikkat çeker. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacıb de; senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et bu işi başka ellere bırakma¹³ diyerek eğitim ve öğretim için ilk ve mühim nokta olarak ebeveynin önemine vurgu yapmıştır. Eski Türk toplumunda kız çocuğunu anne, oğlan çocuğunu ise baba hayata hazırlardı. Kutatgu Bilig’de; oğul-kıza bilgi ve edep öğret; bu her iki dünyada da onlar için faydalı olur¹⁴ beytinde de ifade edildiği gibi eski Türk eğitim ve öğretiminde esas maksatlardan birisi toplum içerisinde yaşama kuralları ile hayatta başarıya götürecek bilgiyi öğretmektir. Bu bağlamda Yusuf Has Hacıb’in şu ifadeleri de daha önceki beytinde söylediklerini güçlendirmektedir: Küçük çocuğa bak, ona akıl ulaşacaktır; fakat yaşı gelmedikçe, kalemler yürümez; insan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir; bilgi sahibi olunca, her işinde muvaffak olur. Bir memleketi kılıç ile derhal ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.¹⁵

Eski Türklerde eğitim geleneğe, kültüre dayalı bir şekilde geliyordu. Aileler taşıdıkları her şerefi, beceriyi çocuklarına kazandırmaya gayret gösterirler-

⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 58-59.

¹⁰ Semra Şen, “Türklerde Ad Verme Törenleri, Adların Önemi, Ad Verme İle İlgili Gelenek ve İnançlar”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum 2006, s. 154-155.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati’t Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1998, s. 236; Zekerya Batur - Merve Beştaş, “Divanu Lugat’it Türk’te Çocuk Dünyası ve Çocuk Eğitimi”, *Turkish Studies*, Sayı: 6/2, Bahar 2011, s. 247-259.

¹² *Divanu Lugati’t Türk*, II, s. 311.

¹³ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985, s. 326.

¹⁴ Yusuf Has Hacıb, *a.g.e.*, s. 326.

¹⁵ Yusuf Has Hacıb, *a.g.e.*, s. 180; Yıldız Kocasavaş, “Kutadgu Bilig’de Eğitim-Öğretim Anlayışı”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 2006, s. 53-66.

di. Nitekim aile içinde eğitimin amacı, kabiliyetlerini de göz önünde bulundurarak fertlere maziden gelen ailevi davranışları kazandırmayı sağlamaktı. Daha çocukluk devresinden itibaren fert; at terbiyesi, hayvan yetiştiriciliği, bakıcılığı, çadır işleri, giysi üretimi, göçmek, yerleşmek, hayvan otlatmak, ev eşyası, silah yapmak, yemek, içmek, eğlence, yarışma, spor, müzik, bilgi ve becerilerini kazanmayı, hepsinden öte iyi bir savaşçı-kahraman süvari olabilecek eğitimi aile içinde öğrenmeye ve talim etmeye başladılar. Ayrıca meslekî eğitimde şüphesiz usta-çırak ilişkisi de çocuğun yetiştirilmesinde mühim yer tutardı.¹⁶ Çünkü Türk toplum yapısında liyakat babadan oğla geçmezdi. Bu nedenle Türk eğitim sistemi daima kendisini yaşatacak insan tipini yetiştirmek, her çocuk da cemiyet/Boy içerisindeki adını, yerini kendisi kazanmak mecburiyetindeydi. Henüz ayakta durabilecek bir Türk çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at bulunurdu. Geleceğin okçu Türk savaşçısı daha çocuk çağında eğitimlere başlar, koyun sırtında biniciliği dener, önce sincap, gelincik ve kuşlara, sonra da tilki ve tavşanlara ok atarak atıcılığa alışır, büyüdüğü zaman da mükemmel bir atlı muharip olurdu.¹⁷ Gelişime açık Türk toplumunda kişi çocukluktan itibaren aldığı eğitimi, bilgisi ve becerileri sayesinde askerî ve sivil bürokrasi de görev alır, en tepe noktalara kadar yükselebilirdi.

Türklerde eğitim ve öğretimin vazgeçilmez temel öğelerinden birisini de ata ve töre (kanundan öte maziye, yaşanan zamana ait madde ve manayı ifade eden her şey) anlayışı oluşturmuştur. Eğitim-öğretimden maksat insanın tarihini, atasını, kimliğini oluşturan dili ve dini başta olmak üzere değerlerini yani ait olduğu dünyayı bilmesi ile hayat kaynağı tefekkür dünyası ile töresini ve bunları kaybettiğinde de başına neler gelebileceğini unutmamasını sağlamaktı. Çünkü eski Türk anlayışında unutmak, başkalaşmak ve dönüşmek yok olmak, ölmekle bir tutulurdu. Bunu en güzel ifade eden Orhun Abideleri'nde geçen şu satırlar olmuştur:

“Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli kağanına kadar ordu sevk edivermiş. Batıda Demir Kapıya ordu sevk edivermiş. Çin kağanına ilini, töresini alivermiş. Türk halkı kitlesi şöyle demiş: “İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim kağanım hani, ne kağana işi, gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. ...Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş.”¹⁸

Hülasa; sivil ve askerî alanın iç içe geçtiği eski Türklerde, hayat tarzının gereği olarak aileden başlayarak içinde bulunulan toplum çocuklar başta ol-

¹⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2011, s. 5-6; Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, 3, Ankara 2002, s. 8-53; İlhan Aksoy, “Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, Kış 2011, s. 11-12.

¹⁷ Ahmet Taşağıl, *İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu, Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, (Editör: Feridun M. Emecen), İstanbul 2008, s. 163-164.

¹⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 4-5.

mak üzere herkes için büyük bir okuldu. Bu okuldaki eğitim sisteminin esası teoriden çok ameli yani yaşayarak öğrenmeye dayanmaktaydı. En önemli sorumluluk ve rolün anne-baba ile her obada varlığı bilinen Aksakallılara verildiği eğitimde hedef; çocuklara milli-dini değerleri aşılayarak hayatı kolaylaştıracak bilgileri öğretmek, adeta toplumun arşivi ve hafızası olan tecrübeleri aktarmak, onları askerlik başta olmak üzere kabiliyet ve isteklerine göre mesleklere, işlere yönlendirmektir. Çocukları-gençleri dünü unutmuyacak, bugünde yaşamayı sağlayacak, yanında var olmayı gerekli kılacak şekilde donanımlı hale getirmek ve “*Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir*” atasözünde ifade edildiği gibi devleti rahatlatacak her sahada yetişmiş insan gücü oluşturmaktı.

Mekân-zaman-sulh temelinde at ve silahla özdeşleşen Türk toplumunda, gündelik hayatın tabii bir parçası olarak birçok spor dalı önemli yer bulmuştur. Aksiyonun, dinamizmin yoğun olduğu ve ferdi kabiliyetlerin sergilenmesine imkân tanıyan spor dallarına daha rağbet gösterilmiştir. Türk insanının zihninde spor bir müsabaka olmaktan, kazanmaktan öte manalar ifade etmiştir. Erken ve geç dönem kaynaklarına yansıdığı kadarıyla Türkler arasında varlığı tespit edilebilen genel spor dalları şunlardır:

At Yarışları

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat'it Türk'de “*At Türk'ün Kanadadır*”¹⁹ diye belirttiği at; eski Türk sosyal hayatında, tefekkür dünyasında, karakteristik yapısının oluşmasında çok büyük bir yer tuttuğu gibi, yapılan sporlar arasında da baş mevki işgal etmiştir. Dinî ve millî bayramlarda eğlencelerde, düğünlerde, toylarda yani cemiyet hayatı içerisinde insanların toplandığı her fırsatta at yarışları yapılır idi.²⁰ Buna göre yarışın günü, yeri, düzenleniş sebebi ve ödülü daha önce ilan edilirdi. Yarışın yapılacağı gün herkesin huzurunda koşacak atlar sıraya dizilir, “*akın*” adı verilen görevli atları dolaştırarak tanıtır ve koşulacak uzaklığı da duyururdu. “*Talas*” veya “*tasal*” denilen varış yerindeki ipi göğüsleyen at birinci olurdu. Özel yetiştirilmiş en cins atların katıldığı yarışlar sonucunda bir ödül olsa da, kazanmak hem binicisi hem at açısından büyük bir şeref addedildiğinden ödüller ikinci planda kalırdı. Kaşgarlı Mahmud, at yarışları için hususi yetiştirilmiş ve koşuların çoğunu kazanan bu cins ata “*arkun*” denildiğini, söylemiştir. Genelde kazanana at verilirdi. Yarışlar atın, binicinin, yetiştiricinin maharetlerini göstermesi açısından özel mana ifade ederdi. Türk toplumunda at yarışları kimi zaman müsabakadan öte anlamlar da taşırdı. Nitekim bayramlarda, eğlencelerde, düğünlerde vs. at yarışları genç kız ve erkeklerin evlenecekleri eşi seçmelerinin bir aracı olurdu. At yarışlarının dinî bir yönü de bulunurdu. Çin kaynaklarının belirttiğine göre bazı Türk boyları ölünün çadırı etrafında at koşturmak suretiyle yarış yaparlardı. Hepsinden öte askerliğin bir yaşam biçimi olduğu Türk toplumunda at yarışları sayesinde Türk insanı her daim eğitilmiş ve dinamik halde tutulurdu.

¹⁹ *Divanu Lugati't Türk, I, s. 48-49.*

²⁰ Orhan Doğan, *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, 67 vd.

Bu bağlamda ordu içerisinde sulh zamanlarında düzenlenen at yarışları da askeri savaşa hazırlayan eğitim niteliğindeydi.²¹

Ok Atma Yarışları

Türk insanını en mühim silahlarının başında yer alan ok ve yay gücü, hâkimiyeti sembolize ederken aynı zamanda Boy anlamına da gelirdi. Ok; atılarak güç göstermenin bir aracı, düğünlerde erkeklerin eğlenme yolu, evlenen kişinin gerdeğe gireceği çadırını kuracağı yeri belirlemek için atılan bir vasıta gibi eski Türk sosyal hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. “Ok taşmak” veya “ok atışmak” tabirleriyle ifade edilen ok atma yarışmaları Türk sosyal hayatının rutin bir parçası idi. Ok atma yarışları ya en uzun mesafeye atış ya da belirlenen bir hedefe atış şeklinde gerçekleşirdi. Hedef köşeli olup hayvanların derilerinden oluşurdu. Böylece ok atanın hedefi vurmadaki isabet durumu kolayca anlaşılırdı. Türkler çok iyi ok atanlara “atım er” yahut “atım” derlerdi. Kadim Türk sporlarından ok atma yarışları hem bir spor hem de askeri talimdi. Sadece yerde değil at üzerinde de tertip edilirdi. Nitekim at hızla giderken binici dört bir yana ok atarak yarıştı ki, bu kadim Turan Taktiği’nin en mühim figürüydü. Ayrıca ülke geneline hitap eden ilkbaharda ve açık havada büyük yarışlar düzenlenirdi ki, erkeklerin devlet erkânının huzurunda kendilerini ispat etmeleri açısından ayrı bir önem taşırdı. Bu yarışlar sonunda kazanan için ortaya çeşitli ödüller konurdu ki bunların başından at gelirdi.²² Ok yarışları sadece Türklerin kendi arasında değil milletler arası alanda da yapılmıştır. Nitekim Çin kaynaklarında Çinliler ile Türkler arasında yapılan yay çekme yani okçuluk yarışmalarından bahsedilmiştir.²³

Güreş

Bozkır hayat tarzı içerisinde en eski Türk sporlarından birisi güreş idi. Temelde güce dayanmasından dolayı güreş sporu Türkler arasından geniş bir yer bulmuştur. Güreş sporunda güreşçiler ayaklarına kıl bezden yapılmış siyah renkli “*purpit*” (pehlivanların güreşirken giydikleri kalın bezden veya keçi kılından örülmüş don) giyerler ve yalın ayakla güreşirlerdi. Karakucak, aba, kuşak, şalvar ve yağlı güreş türleri olan güreş sporunda eski Türkler arasında en yaygın olan karakucak güreşi idi. Güreş Türk toplumunda sadece erkekler arasında değil kadınlar arasında da yapılırdı.²⁴ Nitekim Dede Korkut hikâyelerinden Kam Büre oğlu Bamsı Beyrek destanında Banu Çiçek’in Bamsı Beyrek ile ok attığı, at yarışı yaptığı ve güreş tuttuğu, bunlarda üstün gelen Bamsı Beyrek’in Banu Çiçek ile nişanlandığı anlatılmıştır.²⁵

²¹ *Divan-u Lugati’t Türk*, I, s. 107, 184, 366, 474; Reşat Genç, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Oyunlar ve Eğlenceler”, *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, Ankara 1997, s. 235; Sezer Özyaşar Şakar, “Dil, Kültür Bağlamında Bazı Yarışlar ve Ödülleri”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, II/1, Ocak 2010, “Kültür Tarihimizde Yarış”, s. 167.

²² *Divan-u Lugati’t Türk*, I, s. 157, 180, 231; Genç, “a.g.m.”, s. 238-239; Şakar, “a.g.m.”, s. 170-171; Metin Türkteş, “Divan-ü Lügat-it Türk’te Yer Alan ve XI. Yüzyılda Türkler Arasında Oynanan Oyunlar”, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 1999, s. 62.

²³ Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor”, *Ülkü*, Sayı: 87, Çev. N.T. Uluğtuğ, Mayıs 1940, s. 214.

²⁴ Şakar, “a.g.m.”, s. 172-173.

²⁵ Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 123.

Gök Börü Oyunu

Gök Börü Türklerin eski oyunlarından birisi olup post kaçırma olarak da bilinirdi. Bu oyunun esası at salıp koşarak oğlağı kapmaktı. Oyunda kullanılacak oğlağın başı ve ayakları kesilip içi çıkarıldıktan sonra karnına saman doldurularak dikilir ve bir gece suda bekletilirdi. Hakem tarafından ortaya atılan oğlak atlılardan biri tarafından yakalanır ve yakalayan atını hızlıca koştururdu. Bu şekilde oyun başlamış olur ve oğlak katılan oyuncular arasında gidip geldikten sonra en kuvvetli olanın elinde kalırdı. Bu oyun toplum içerisinde yarışmadan çok bir antrenman, askeri talim fonksiyonu taşırdı.²⁶

Çevgân, Çögen Oyunu (Çevgen, Çögel)

Eski bir Türk sporu olan çögen, özellikle askerlerin sulh zamanlarında oynadığı ve aynı zamanda askerler için mühim bir talim olan oyun idi. Çevgân (Çögen) atlı veya yaya olarak, tek yahut çift kale olarak oynanırdı. Kale tek ise oyunun oynandığı alanın ortasında, çift ise iki ucunda yer alırdı. Genelde atlı ve çift kale şeklinde oynanmıştır. Oyunda kullanılan top yumruk büyüklüğünde ve 10-15 cm çapında idi. Yuvarlak, sıkıştırılmış sert keçeden, şimsir, akçaağaç veya söğüt ağacından yapılırdı. Topa vurulan ucu kıvrık çögen denilen sopalar ise 120 ile 150 cm arasında, ortalama 130 cm uzunluğundaydı ve kızılçık ağacından hazırlanırdı. Takımlar üç ila on arasında değişen oyuncularından oluşsa da genelde altışar kişilikti. Çögen ile sürülen top kaleye atılarak sayı yapılırdı. İki sütun arasındaki kaleler 5-6 metre genişliğinde olup, direkleri süslü renkli ağaç sütunlarından veya taştan yapılırdı. Kazanmak için belirli sürede belirli sayıya ulaşmak gerekirdi. Çevgân oyununda binici ile at uyum içerisinde bulunmak mecburiyetinde olduğu için atlar bu oyun için özel olarak yetiştirilirdi. Çögen oyunu binicinin ata hâkimiyet, at üzerinde kıvraklık, hareket, denge, elindeki sopayı maharetle kullanma gibi yeteneklerini geliştirdiğinden spor yanında önemli bir beden ve zihin eğitimiymi.²⁷

Kaşgarlı Mahmud DLT'de bu oyuna dair şu bilgileri vermiştir: Çevgân atlı veya atsız olarak iki şekilde oynanırdı. Atsız çevgân oyununda oynayanlardan biri ilkin kendisinin başlamasını istediği zaman çatal değnek ile topa vurur. Bu işte kim en kuvvetli vurmağa yani topu en uzağa göndermeye muvaffak olursa oyuna başlama hakkı ona verilirdi. Bu oyundan kullanılan topa "topık" denirdi. Yine Kaşgarlı Mahmud'a göre topa vurmak için de "azrı" denilen iki çatalı değnek ve Çögen (Çevgen) adı verilen sopa kullanılırdı. Topu en uzağa vurabilen oyuna ilk önce başlama hakkına sahipti. Oyunda esas topu bir vuruşta muayyen mesafeden öteye geçirmekti. Muayyen mesafeyi belirlemek için "talas" veya "tasal" denilen ip gerilirdi.²⁸ Vuruşlarda topun bu ipi geçmesi lazımdı. Oyunda bu ipten veya ipin tayin ettiği hedeften geçirebilene "tanğuk"

²⁶ Şakar, "a.g.m.", s. 175.

²⁷ İbrahim Öztekin, "Çögen (Çevgen, Çevgan, Bandal, Çukanyon, Tubuk, Tüy) Bir Türk Savaş Sanatı", www.beyazkusak.com

²⁸ *Divanu Lugati't Türk*, I, s. 187, 223, 242, 380, 392; *Divanu Lugati't Türk*, II, s. 22-23, 88, 113; *Divanu Lugati't Türk*, III, s. 119, 365, 402.

denilen ipekli kumaş hediye edilirdi. Kaşgarlı, çevgan oyununun atlı oynanış şekline dair önemli bir bilgi ise vermemiştir.²⁹

Tepük

Türkler arasında genelde çocuklar tarafından oynanan Tepük adı verilen ayak topu oyunu da mevcuttu. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığına göre; kurşun eritilerek iğ ağırşığı şeklinde dökülür, bunun üzerine keçi kılı veya buna benzer bir şey sarılırdı. Çocuklar bunu ayaklarıyla teperek oynardı. Bugünkü futbolun iptidai şekli olarak kabul edilen bu oyunun oynanış şekli ve kuralları açıkça bilinmemektedir.³⁰

Eski Türkler arasında ayrıca süngü yani mızrak atma, cirit atma, yaşanılan sahaya bağlı olarak koşu, yüzme, kayak gibi sporların da yapıldığı bilinmektedir.³¹ Kaşgarlı Mahmud, Türkler arasında oyunların oynandığı özel yerlere "oynağı yer" denildiğini belirtmiştir³² ki, günümüzde stadyum ve diğer spor alanlarının yapıldığı sahalar benzeri özel alanların varlığını ve sporlara halkın alakası ile verilen önemi göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Sonuç

Eski Türk toplumunda spor, insan hayatı ile genel eğitiminin ayrılmaz bir parçası olmuş, fizikî, ruhî ve sosyal gelişimde de önemli rol ifa etmiştir. Nitekim eski Türk toplumunda tatbiki yönü daha ağır basan eğitim-öğretim sistemi ile gücün, disiplinin ve ferdi becerilerin ön plana çıktığı spor faaliyetleri iç içe geçmiştir. Eğitim anlayışının esası birlikte yaşama kurallarını ve başarıya götürecek bilgiyi öğretmek olduğundan, spor, bu gayenin önemli bir hayata geçirme alanını oluşturmuştur. Topluma hâkim norm ve değer yargılarına göre davranmayı, sosyalleşmeyi esas alan eski Türk sporları zekâyı, kişiliği, bedeni ve tefekkürü geliştirdiğinden, sporcular; Türk eğitiminin çocuklara, gençlere aşılacak istediği değerlerin, özelliklerin hayata geçmesi bakımından bir nevi örnek tiplerini oluşturmuşlardır. Ayrıca Türk eğitim sisteminde çocukluktan itibaren insanların kabiliyetlerine göre meslek seçmeleri ve toplumsal işbirliği ehemmiyet taşıdığından, spor da, kişilerdeki bilinmeyen yeteneklerin, yönlerin keşfedilmesine vasıta olma özelliğinden dolayı eğitimin bu manada vazgeçilmez yardımcı haline gelmiştir. Spor müsabakaları aynı zamanda birçok meslek erbabına ustalıklarını sergileme imkânı hazırlamıştır. Spor karşılaşmaları, aileden başlayarak Boy hayatı ve Boylar birlikteliği içerisinde yaşayan Türk insanının taraftarlık ayrışması içerisinde birliktelik sanatının, kurallarının gösterge alanları olmuştur. Bütün bunların yanında Türk toplumunda spor, yaşanılan coğrafyanın zorluklarına, savaşa hazırlayan en önemli tatbikat ve eğitim vasıtası haline gelmiştir. Gereken şartlara haiz herkesin uğraşabildiği spor dalları, sahip olduğu kabiliyetleri, vasıfları ve

²⁹ Genç, "a.g.m.", s. 236-237; Muammer Eroğlu, "Çevgân", İ.A., Cilt: 3, 1993, s. 388-389; Feyzi Halıcı, "Çevgân", DİA., Cilt: 8, 1993, s. 294-295.

³⁰ *Divanu Lügati't Türk*, I, s. 386; Genç, "a.g.m.", s. 233.

³¹ Eberhard, "a.g.m.", s. 211 vd.

³² *Divanu Lügati't Türk*, I, s. 121.

aldığı eğitimin de katkısıyla sporculara toplumda itibar sağlamış, devlet kademesinde makam-mevki ve meslek sahibi olmanın önünü açmıştır. Spor faaliyetleri; çocuklar başta olmak üzere Türk insanının adab-ı muaşeretinde, birlikte yaşamada, töreye uymadaki eksikliklerinin giderildiği ve aidiyet duygusunun aşılandığı alanlar olmuştur.

Kaynaklar

- AKSOY, İlhan: "Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, Kış 2011.
- AKYÜZ, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2011.
- BATUR, Zekerya - BEŞTAŞ, Merve: "Divanu Lügat'it Türk'te Çocuk Dünyası ve Çocuk Eğitimi", *Turkish Studies*, Sayı: 6/2, Bahar 2011.
- DOĞAN, Orhan: *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- EBERHARD, Wolfram: "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", *Ülkü*, Sayı: 87, Çev. N.T. Uluğtuğ, Mayıs 1940.
- ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı*, 1, Ankara 1989.
- ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- EROĞLU, Muammer: "Çevgân", *İ.A.*, Cilt: 3, 1993.
- FEHÉR, Géza: "A Madarai Lovás Szikladombormú És Östörténeti Vonatkozásai", *Ethnographia*, XXXVIII, Budapest 1927.
- HALICI, Feysi: "Çevgân", *DİA.*, Cilt: 8, 1993.
- GENÇ, Reşat: "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Oyunlar ve Eğlenceler", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, Ankara 1997.
- İNAN, Abdülkadir: "Dede Korku Kitabı'nda Eski İnanç ve Gelenekler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, VI, Ankara 1969.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997.
- KAŞGARLI MAHMUD: *Divanu Lügati't Türk*, I-IV, Çev. Besim Atalay, Ankara 1998.
- KOCA, Salim: "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, 3, Ankara 2002.
- KOCA, Salim: "Türk Karakterinin Sembollerinden, Tuz ve Ekmek", *Millî Kültür Dergisi*, Sayı: 10, İstanbul 1977.
- KOCASAVAŞ, Yıldız: "Kutatgu Bilig'de Eğitim-Öğretim Anlayışı", *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 2006.
- ÖZMENLİ, Mehmet: "Orta Çağ'da Türklerde Bilginin Varlığı", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 5, Haziran 2012.
- ÖZTEK, İbrahim: "Çöğen (Çevgen, Çevgan, Bandal, Çukanyon, Tubuk, Tüy) Bir Türk Savaş Sanatı", www.beyazkusak.com
- ŞAKAR, Sezer Özyaşamış: "Dil, Kültür Bağlamında Bazı Yarışlar ve Ödülleri", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, II/1, Ocak 2010, "Kültür Tarihimizde Yarış", s. 164-185.
- ŞEN, Semra: "Türklerde Ad Verme Törenleri, Adların Önemi, Ad Verme İle İlgili Gelenek ve İnançlar", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum 2006.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu, Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, Editör: Feridun M. Emecen, İstanbul 2008.
- TÜRKTAŞ, Metin: "Divan-ü Lügat-it Türk'te Yer Alan ve XI. Yüzyılda Türkler Arasında Oynanan Oyunlar", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 1999.
- UCA, Alaattin: "Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 23, Erzurum 2004.
- YUSUF HAS HÂCİB: *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985.

BİR ESNAF TEŞKİLÂTI OLAN AHİLİĞİN İDARİ VE MESLEKİ YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Bahattin KELEŞ*

Öz

XIII. yüzyılda Ahi Evran tarafından Anadolu Selçuklular döneminde kurulan “Ahilik Teşkilâtı” Türk-İslam medeniyetinin sosyal, kültürel ve ekonomik amaçlı kurumları arasında yer almaktadır. Ahiliğin temel ilkeleri kapsamında kişinin egosuna hâkim olmak, verilen sözü tutmak, iyiliksever ve cömert olmak, kimsenin aleyhinde konuşmamak, misafirperver olmak, hak ve adaletten yana olmak gibi ahlâki ilkelerle birlikte; kaliteli ürün, ölçülü kazanç, adil bir kalite ve fiyat kontrol sistemi gibi vazgeçilmez kriterler bulunmaktadır. Bu makalede, Ahiliğin ortaya çıkışı, idari yapısı, eğitim metotları, bozulması ve ortadan kalkması gibi temel konular ele alınarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ahi Teşkilâtı, İdari Yapı, Eğitim ve Metodları.

An Overview Of The Administrative And Professional Structure Of Ahi-Order, A Tradesmen Organization

Abstract

“Ahi Organization” established by Ahi Evran during the Anatolian Seljuk in the 13th century is one of the social, cultural and economic institutions of the Turkish-Islamic civilization. The basic principles of Ahi-order include the moral principles such as overcoming ego, keeping the promise, being charitable and generous, not speaking out against anyone, being hospitable and standing with right and justice as well as the indispensable criteria such as quality product, moderate profit, a fair control system of quality and price. This article discusses the main issues such as the emergence, administrative structure, methods of education, corruption and disappearance of Ahi organization and makes a general remark.

Keywords: Ahi-Order, Ahi Organization, Administrative Structure, Education And Its Methods.

Ahi kelimesi Arapça’da “kardeşim” anlamına gelmektedir. Ayrıca, yiğitlik, kahramanlık ve cömertlik gibi anlamları olan Türkçe “Akı” kelimesinden gel-

* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi.

diği de bilinmektedir.¹ Akı kelimesi Türkçe bir kelime olup, cömert, eli açık anlamında kullanılmaktadır.² Ahiliğin İslam'ın ilk yıllarında ortaya çıkan genç sanatkâr ve zanaatkarların bir araya gelmesiyle oluşmuş olan "fütüvvet" gele- neğinin bir devamı olduğuna dair görüşler de vardır. Fütüvvet ise, İslamiyet'in etkisiyle aşiret hayatından yerleşik hayata geçiş sürecinde Arap toplumunda misafirperverlik, yiğitlik ve cömertlik gibi anlamlara gelmektedir.³

Ahilik, Anadolu'da XIII. yüzyılda kurulup belli bir süre içerisinde kendine has özel kurallar içeren esnaf ve sanatkarlar birliğini ifade etmektedir.⁴ Bu asırda kurumsallaşmaya başlayan Ahilik, İslam inancı ve Türk örf ve adet- lerinin sentezi sonucu oluşmaya başlamış bir düşünce sistemidir.⁵ Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türklerin XIII. yüzyıldan itibaren Ana- dolu'da hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli maddi ve manevi ortamı oluşturarak bir Ahilik teşkilâtlanma tarzı olan fütüvvet teşkilâtını yeniden canlandırdığı görülmektedir.⁶

Ahilikte insanın dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşması için insan-insan, insan-eşya, insan-tabiat ilişkilerinin ana eksenini bu düşünce sistemi oluş- turmuştur.⁷ Ahilik felsefesine göre emek gücünün, tüketicinin kısaca insanın ve tabiatın sömürülmemesi, aralarında adalet ve denge ilkeleri korunarak bi- reysel ve toplumsal refah ve huzurun sağlanması ilke olarak benimsenmiştir. Ahilikte insan, dayanışmacı bir ruha sahip olduğu gibi birlik ve beraberlik içinde büyük hedeflere yürümeyi kendisine prensip olarak seçmiştir. Zengin ile fakir, üretici ile tüketici, emek ile sermaye, millet ile devlet yani toplumun bütün fert ve kurumları arasındaki iyi ilişkilerin dengeli bir şekilde sürdürül- mesi hedeflenmiştir.⁸ Ahilik bu hedefine ulaşması için sağlam bir teşkilâtlan- ma modelini ve köklü bir eğitim sistemini çok iyi bir şekilde etkin kılmıştır.⁹ Bu teşkilâtın fakiri gözettiğini, yoksulu sevindirdiğini, çalışmayı bir ibadet saydığını ve her zaman toplumun çıkarlarını ön planda tuttuğunu görmek- teyiz.

¹ Mikail Bayram, *Ahi Evran ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya 1991, s. 152; İbrahim Durak - Atilla Yücel, "Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, Isparta 2010, s. 152.

² Yakup Karasoy, "Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştır- maları Dergisi*, Sayı: 14, Konya 2003, s. 9.

³ Anzavur Demirpolat - Gürsoy Akça, "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2004, s. 356; Durak ve Yücel, "a.g.m.", s. 152.

⁴ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 44.

⁵ Yusuf Ekinci, *Ahilik*, Sistem Ofset, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 22.

⁶ Ekrem Erdem, *Ahilik, Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Örgütlenme Modeli*, Kayseri Etna ve Sanat- karlar Odalar Birliği, 2. Baskı, Kayseri, Ekim-2004, s. 8; Durak ve Yücel, "a.g.m.", s. 152.

⁷ Muhittin Şimşek, *TKY ve Tarihteki Bir Uygulaması: Ahilik*, Hayat Yayınları: 134, İstanbul 2002, s. 25.

⁸ Durak - Yücel, "a.g.m.", s. 152.

⁹ Nurettin Öztürk, "Ahilik Teşkilatı ve Günümüz Ekonomisi, Çalışma Hayatı ve İş Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Kütahya 2002, s. 1-12; Abdullah Soysal, "İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendir- me", *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 2, Mart 2013, s. 8.

Ahiliğin Anadolu'da birçok şehirde kurulup gelişmesinde ve yayılmasında Ahi Evran'ın büyük rolü olmuştur. Bir eğitim ve öğretim ocağı olan "Ahilik Teşkilâtı"nda sadece sanat erbabı yetiştirmek amacıyla eğitim ve öğretim sürdürülmemiş aynı zamanda toplumun ihtiyacı olan mal üretmek ve hizmet sunmanın da usul ve erkanı öğretilmiştir.¹⁰ Ahilik, Türklerin kendi sanat ve ticaretlerine yeni yaşama ve çalışma kültürü oluşturma gayretleridir diyebiliriz. Bu teşkilâtta bütün esnaf ve sanatkarlar tek çatı altında toplanmış ve bunlar başta dini bir terbiye ve ahlâk eğitiminden geçirilerek aynı zamanda mesleki alanda da iyi bir şekilde yetiştirilmekteydiler.¹¹ Ahilikte eğitime özel bir önem verilmekteydi.¹² Ahilikte eğitim genç yaşta başlayıp, bütün hayatı kapsayan bir sürekliliğe dayanmaktaydı. Eğitimin devletin sorumluluğunda olmadığı bir dönemde bu boşluk Ahi teşkilâtı tarafında doldurulmaktaydı.¹³ Bunun yanı sıra aynı zamanda Ahi birlikleri kent hayatının benimsenmesinde de önemli rol oynamışlardır.¹⁴

Ahi teşkilâtı her ne kadar devlet otoritesinin dışında kurulmuş ve çalışıyor olsa da devlet ve milletin bekasının sağlanmasında, ülke ekonomisinin daha üretken bir duruma gelmesinde, bilimde, sanatta ve askerlikte bile önemli rol oynamaktaydı. Bu sebeple Ahi teşkilâtına sadece tüccar, esnaf ve sanatkarlar değil, aynı zamanda bilim adamları ve hatta hükümdar ve sultanlar bile üye olabilirlerdi.¹⁵

A. Fütüvvet ve Ahilikle İlgili Temel Görüşler

Fütüvvet teşkilâtının Hicri III. (Miladi IX.) yüzyıldan itibaren İslam dünyasında esnaf birlikleri İslam'ın yayılmasına paralel olarak Suriye, İran, Irak, Türkistan, Semerkant, Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısır'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Temelde Kur'an ve Peygamberimizin sünnetine dayandırılan Fütüvvet geleneginin, Ahilik teşkilâtının Anadolu'da kurulmasında büyük önemi vardır.¹⁶

Ahiliğin temeli olan Fütüvvetçilik X. yüzyıldan örgütlenmeye başlamıştır. Fütüvvet kelimesi köken olarak Arapçadır. Fütüvva "gençler" anlamında "fit-yan"dan gelir. Lügatta tekil olarak "feta"; delikanlı, yiğit, eli açık, gözü pek, iyi huylu kişi anlamlarına gelir ve feta kelimesinin çoğulu yukarıda da belirttiğimiz gibi "fityan"dır. "Fütüvve" kelimesinin ise; eli açık, yiğitlik, gözü peklik, başkasına yardım edicilik anlamında yani, olgun kişi, delikanlı anlamındadır.¹⁷

Fütüvveyi temsil eden gençler, kendi aralarında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içerisinde yaşarlardı. İçlerinde alt tabaka zanaatkar ve meslek sa-

¹⁰ Çağatay, a.g.e., s. 49.

¹¹ Durak - Yücel, "a.g.m.", s. 153.

¹² Ahmet Vehbi Ecer, "Ahmet Yesevi Dervişi Ahi Evren ve Kayseri'de Ahilik", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, Bahar 2001, s. 11.

¹³ Rukiye Şahin - Şafak Öztürk - Mehmet Ünalımsı, "Professional Ethics And Moral Values in Akhi Institution", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, Sayı: I, 2009, s. 802.

¹⁴ Mustafa Şanal - Mustafa Güçlü, "Bir Toplumsallaştırma Aracı Olarak Ahilik", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Kayseri 2007/2, s. 388.

¹⁵ Durak - Yücel, "a.g.m.", s. 53.

¹⁶ Öztürk, "a.g.m.", s. 2.

¹⁷ Çağatay, a.g.e., s. 2-3.

hipleri varsa da Fütüvvet teşkilâtı, Anadolu’da daha sonraki Ahileri’nden farklı olarak mesleki bir nitelik taşımazdı. Ayrıca bu teşkilât, bir kentin sınırlarını aşar ve birçok kentin fityanları arasında fütüvve teşkilâtı kurulurdu.¹⁸

Ahilikten önceki fütüvvet namelerinde geniş bir şekilde nitelikleri anlatılan fütüvvetçilik, Ahilikten önce ortaya çıkmış bir kuruluştur. Fakat fütüvvetçilik, daha kişisel erdemlere ve askeri niteliklere daha çok önem verdiği halde; Ahi birlikleri bugünkü anlamda tam bir sivil toplum kuruluşudur diyebiliriz. Ahi birlikleri mümkün olduğu kadar askeri faaliyetlerden uzak kalmış, ancak orduya yeri geldiğinde lojistik destek sağlamışlardır ve ahi birliklerinde toplumun menfaati bireyin önündedir. XII. yüzyıl sonlarında Konya’da sık sık adları geçen Fityanlar, toplumda yeni bir grup olarak karşımıza çıkmakta ve bir başkana bağlı olarak hareket etmekteydiler. Bu Fityanların daha sonra Ahi başkanlarının emrine girdiği görülmektedir. Bunlar da artık şehirlere bir düşman saldırısı olduğunda Ahilerle birlikte hareket etmekteydiler.¹⁹

Fütüvvet teşkilâtı üyeleri Kavli, Seyfi ve Şurubi olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Kavli fütüvvet grubu sanatkarlardan, Seyfi fütüvvet grubu askerlerden meydana gelmekteydi. Bu iki grubun dışındakiler ise, Şurubi grubu oluşturmaktaydı. Ahi birliklerinde ise, meslek dallarına göre bir teşkilâtlanma vardır. Her şehirdeki değişik meslek gruplarının (saraç, debbağ, terzi, kuyumcu vb.) ayrı birlikleri vardır.²⁰ Yukarıda belirtilen hususlar göz önüne alındığında, Ahi birlikleri ile fütüvvetin aynı kuruluşlar olduğunu söylemek mümkün değildir. Ne fütüvvetçilik gelişerek ahilik haline gelmiştir, ne de Ahilik fütüvvetçiliğin halk arasındaki yaygın şeklidir diyebiliriz. Çünkü ahi olabilmek için kişinin fütüvvetlerde belirtilen özelliklerin yanında, bir iş ve meslek sahibi olma şartı da kendisinden aranmaktaydı.

B. Ahi Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve İdari Yapısı

1. Ahi Teşkilâtının Ortaya Çıkışı

Ahiliğin, Büyük Selçuklularda ve daha önceki İslam ve Türk cemiyetlerinde “*Fityan (Fütüvvet) Teşkilâtı*” gibi müesseselerle bazı ortak noktaları bulunmakla birlikte, bu teşkilâtın kendine has bazı özellikleriyle Türkiye Selçukluları döneminde önem kazandığı görülmüştür.²¹ İbn Batuta, Seyahatnamesi’nde “*Ahiler, Anadolu’da yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her şehirde ve köylerde bulunmaktadırlar. Dünyada bunlardan daha hayırlı iş yapan görmedim*” diyerek onlardan övgüyle bahsetmiştir.²²

Ahiliğin dini, ahlâki, ekonomik, siyasi ve hatta askeri fonksiyonları vardır. Bu yönüyle ahiliğin sivil bir sosyal kurum olarak günümüzde tam manasıyla

¹⁸ Öztürk, “a.g.m.”, s. 2.

¹⁹ Yusuf Küçükdağ, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Ahi Teşkilatının Kurulması”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, 9-10 Mayıs 2002, Cilt: I, s. 83.

²⁰ Yusuf Ekinci, *Ahilik*, Mıhrabad Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2016, s. 84.

²¹ Franz Taeschner, “İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, Temmuz-Ekim 1954, s. 5 vd.

²² İbn Batuta Muhammed Et-Tanci, *Seyahatname (Tuhfetu’n-Nuzzar fı Garaiibi’l-Emsar)*, Cilt: I, Beyrut 1993, s. 194-195.

karşılığı olan bir kurum yoktur. Bir başka açıdan ahilik “insanların dünya ve ahirette huzur içinde olmalarını sağlamak ve bunun yanı sıra anayurtlarından kopup gelen Türklerin, yeni yurt edindikleri Anadolu’da farklı dil, din ve geleneklere bağlı yerli halk arasında, sanat ve ticaretle daha etkin faaliyet alanı kazandırmak olmuştur.”²³ Bir başka açıdan Ahilik sosyo-ekonomik yönden şöyle değerlendirilebilir:²⁴

- Kişiyi eğitip, üretici ve faydalı bir hale getirmek suretiyle onu toplumda layık olduğu en uygun yere ulaştırmak,

- Ahlaklı, üretken ve verimli bir çalışma ortamı oluşturmak ve bu ortamın devamlılığını sağlamak,

- Karşılıklı anlayış ve güvene dayalı bir işbölümü ve işbirliği sağlayarak, toplumda sosyo-ekonomik açılardan denge kurmak. Özet olarak ahiliğin asıl işlevi; insanların dünya ve ahirette huzurunu sağlamak, toplumsal dayanışma ve işbirliğini ortaya çıkarmak, zenginlik ve fakirlikte aşırı uçların oluşmasını önlemek, sosyal adaleti gerçekleştirmek, halk ile devlet arasında sağlam ilişkiler kurmak olmuştur. Ahilik tüm bu amaçlara kendine has teşkilatlanması ile ulaşmaya çalışmıştır.

Ahiliğin ortaya çıkışında Selçukluların içinde bulunduğu siyasi durumun zayıflığı ve bunun sonucu olarak da halkın kendi kendine örgütlenme ihtiyacı etkili olmuştur.²⁵ İlk Ahi birliğinin mahiyeti ve hangi birimlerin tesiriyle oluşmaya başladığı kesinlik kazanmamakla birlikte, Türkiye Selçukluları döneminde Ahi Evran ile Orta Anadolu’da görülmeye başlayan Ahi birliklerinin ilk Ahi teşkilâtı teşekkülü olduğu kabul edilmektedir.²⁶ Mikail Bayram, Anadolu’da Ahi teşkilâtının ilk defa 1205’te Kayseri şehrinde Ahi Evran tarafından kurulduğunu ve bu zatın daha sonra Konya’ya gelerek Ahileri burada da teşkilâtlandırıldığını ifade etmektedir.²⁷ Osman Turan ise, dönemin kaynaklarında Ahilerin ve Ahi reislerinin 1205’ten önce de Konya’da bulunduğu dair kayıtlar bulunduğunu belirtmektedir. Sultan Rukneddin (1196-1203) ile I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1204-1211) arasındaki taht kavgasında, Konya’nın Ahileri ve Ahi reisleri, Gıyaseddin’in tarafını tuttular ve Rukneddin’e bağlı ordunun başkent Konya şehrine girişini önlemek için yıllarca direndiler.²⁸ Ancak Hacı Bektaş-ı Veli Velayet-Namesi’nde Ahi Evran’ın Konya’ya geldiği ve daha sonra sırası ile Kayseri ve Kırşehir’e gittiği ifade edilmektedir.²⁹

²³ Birman Baydar, “Selçuklular Döneminde Ahilik Teşkilatı”, *Türk Esnaf ve Sanatkarlarının Sesi Ahilik Yolu*, Sayı: 31, Eylül 1998, s. 32.

²⁴ Refik H. Soykut, *Orta Yol Ahilik*, Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu, Eğitim Yayınları, Ankara 1971, s. 87.

²⁵ Bayram, *a.g.e.*, s. 130.

²⁶ Güray Kırpık, “Bir Yaygın Eğitim Kurumu Ahilik ve Mesleki Eğitim”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2014, s. 690.

²⁷ Bayram, *a.g.e.*, s. 81.

²⁸ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Adnan Sadık Erzi)*, Ankara 1956, s. 32-33; Osman Turan, “Keyhüsrev”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., Cilt: VI, Eskişehir 1991, s. 613.

²⁹ Hacı Bektaş Veli (Anonim), *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, “Velayet-Name”, (Yay. Abdülbaki Gölpinarlı), İstanbul (Tarihsiz), s. 50.

Ahi teşkilâtı Türkmenlerin yoğun bir şekilde Anadolu'ya göç ettiği yıllarda yurt edinmenin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenmektedir.³⁰ Türkler Anadolu'ya yavaş yavaş yerleşmeye başlayınca şehir hayatından uzak yaşarken, burada yaşayan Rum ahaliyi küçümseyerek onlara “*tembel*” anlamında “*yatuk*” diyorlardı. Zamanla ekonomik açıdan Rumlara bağlı hale gelen bu Türkmenler ihtiyaçlarını devamlı olarak bu şekilde karşılayamayacaklarının farkına vardılar. Rum esnafı loncalar vasıtasıyla Türk esnafa karşı daha etkin çalışmaktaydı. Bu yüzden Türkmenler de kendi aralarında bir esnaf teşkilâtı kurarak bu rekabete katıldılar. Böylece Anadolu'nun değişik yerlerinde başta Kırşehir olmak üzere Kayseri, Konya, Niğde, Ankara, Antalya, Burdur, Isparta, Bursa, Balıkesir, Aksaray, Sivas, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Bolu, Amasya, Sinop, Manisa, Maraş ve Eskişehir gibi şehirlerde Milas, Birgi, Tire, Geyve, Bergama, Gölhisar, Mudurnu gibi ilçelerde de Ahi teşkilâtı kurarak yaygın hale getirmişlerdir.³¹ Böylece geniş bir alana yayılan Ahi teşkilâtı özerk yapıda yarı resmi bir hüviyet taşır ama devletin bu yapı üstünde bir denetim mekanizması kurduğuna dair bir kanıtta yoktur.³²

Ahi birlikleri, Anadolu'da köklü kültür değişimlerinin yaşandığı bir dönemde, birbirlerine karşı çatışmacı bir tavır alan grupları bir araya getirerek onları uzlaştırmak, zayıflayan aşiret bağlarının yerine, yerleşik hayat tarzına uygun koruyucu değerler oluşturmak suretiyle, Bizanslılara karşı Müslüman-Türk esnaf ve sanatkarlarının menfaatlerini korumak ve toplumda huzur ve güvenin sağlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuştur.³³

2. Ahi Teşkilâtının İdari Yapısı

Ahi teşkilâtı Anadolu'nun hemen her şehir, kasaba ve köyünde yaygın bir şekilde teşkilâtlanmış durumdaydı. Her sanat dalının ayrı bir birliği, yani her meslek grubunun ayrı bir teşkilâtı vardı. Bu birliklerin “*Reis*”leri ise, aralarından seçtikleri bir ahiye bağlı idiler. Çok küçük yerleşim birimlerinde meslek birliği yoktu. Buralarda bütün esnaf tek bir birliğe bağlı olarak teşkilâtlanmıştı. Anadolu'daki bütün Ahiler ve Ahi birlikleri, merkezi Kırşehir'de bulunan “*Ahi Evran*” zaviyesine bağlı idiler. Bu zaviyenin başında lider olarak bulunan kişiye “*Ahi Baba*” adı verilirdi.³⁴

Ahi birliklerinin teşkilât yapısına, bu teşkilâtın genel yapısı ve teşkilâtta yer alan işletmelerin yapısı olmak üzere iki açıdan bakabiliriz. Teşkilâtın genel yapısı açısından bakıldığında, kapsamlı bir örgüt şemasıyla karşılaşmaktayız. “*Ahi teşkilâtına bağlı bütün merkezlerdeki Ahi Babalarının atanma ve görevden alınmaları, Kırşehir'deki şeyh'ül-meşayih adı verilen Ahi Teşkilâtı Başkanı tarafından tasdik edilerek gerçekleştirilirdi.*”³⁵ Başka bir deyişle teşkilâtın ba-

³⁰ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1975, s. 282.

³¹ Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1959, s. 89.

³² Kenan Mortan - Önder Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, İstanbul 2010, s. 59.

³³ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 177.

³⁴ Kırpık, “a.g.m.”, s. 692.

³⁵ Mustafa Köksal, *Ahilik Kültürünün Dünü ve Bugünü*, Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarih Yayınları Serisi Yayın No: 5, Kırşehir 2007, s. 110.

şında Kırşehir’de bulunan ve Ahi Evran diye isimlendirilen ‘Ahi Evran’ vardı. Ahi Şeyhi’nin hemen altında ve ona bağlı, her ildeki çeşitli meslek gruplarına ait bütün Ahilerin lideri olan Ahi Baba vardı (Kayseri Ahi Babası, Konya Ahi Babası gibi). Ahi Baba’ya bağlı her ildeki bir meslek grubunun lideri olan Ahi bulunurdu. Ahinin yardımcısı ve esnafla arasındaki irtibatı sağlayan görevliye ise yiğitbaşı (server) denirdi.³⁶ Bunlar teşkilâtın yönetenler grubunu oluşturmaktaydı. Teşkilâtın bir de yönetilenler grubu adı altında farklı isimlerle adlandırılan diğer gruplar bulunmaktaydı. Bunlar ise, işyerlerinde çalışan yapmak, çırak, kalfa ve ustadan oluşmaktaydı.

Ahi teşkilâtının ilk devirlerindeki yönetim yapısı, tümüyle derecelendirmeye tabi tutulursa dokuz dereceli bir sistemle karşılaşılmaktadır. Sırasıyla yiğit, yamak, çırak, kalfa, usta, nakip, halife, şeyh, şeyh’ül-meşayih dereceleri bulunmaktaydı.³⁷ Ahilik yönetim yapısında zaman zaman birtakım değişiklikler olmuştur. Bu yapısal değişikliklerden sonra yönetimden bazı kademeler çıkarılmış ve seçimle yönetici tayin edilme şekli benimsenmiştir. Yeni ortaya çıkan dereceler sırasıyla yiğitbaşı, kethüda, nakip ve şeyhten oluşmaktaydı.³⁸

Ahi teşkilâtı, Anadolu’ya yerleşmek için gelenlere zaviye adı verilen geçici yerleşim yerleri kurarak ve buraların etrafında yeni evler inşa ederek aynı meslek gruplarına mensup olan esnaf ve sanatkârları bir bölgede toplamıştır. Böylece yeni kurulan yerleşim yerlerinde ilk sanayi siteleri kurulmuş oluyordu.³⁹ Çalışanlar, bağlı buldukları mesleğe ait zaviyenin tabii üyesi sayılırlardı. Büyük merkezlerde her sanat dalının birkaç zaviyesi olabildiği gibi, küçük yerlerde bütün sanatkârların tek bir zaviyesinin olduğu görülmektedir.⁴⁰ İbn-i Batuta’nın seyahatnamesinde belirtildiği gibi, Ahi zaviyelerinin ulaşımında zorluk çekilen dağlık bölgelere varıncaya kadar Anadolu’nun en ücra köşelerinde bulunduğu belirtilmektedir.⁴¹

a. Büyük Şehirlerdeki Ahi Teşkilâtının İdari Yapısı

- 1- Ahi Baba (Büyük Şehir Merkezlerinde; Kırşehir, Konya ve Sivas gibi),
- 2- Ahi Reisi (Nakib; Karye, Nahiye veya Kaza Merkezlerinde),
- 3- Ehl-i Hibre (Ahi Reisinin Yardımcısı, Ehl-i Vukuf),
- 4- Esnaf Kethüdası,
- 5- Yiğitbaşı (Kethüda Yardımcısı),
- 6- İşçibaşı (Usta).

b. Kaza ve Nahiyelerdeki Ahi Birliği Organizasyon Yapısı

- 1- Kadı,

³⁶ Köksal, *a.g.e.*, s. 123.

³⁷ Murat Özaydın, “Fütüvvet ve Fütüvvet Ahlakı”, *1. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, Cilt: II, 12-13 Ekim 2004, Kırşehir 2004, s. 697.

³⁸ Veysi Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, Kırşehir Belediyesi Yayınları No: 7, Ankara 2008, s. 80.

³⁹ Köksal, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁰ Şimşek, *a.g.e.*, s. 26.

⁴¹ Köksal, *a.g.e.*, s. 209.

- 2- Ahi Reisi,
- 3- Yiğitbaşı,
- 4- Usta (Dükkan Sahibi),
- 5- Kalfa,
- 6- Çırak,
- 7- Yamak.

c. Ahi Teşkilâtında Esnaf Şeyhi, Yönetim Kurulu ve Büyük Meclisin Görevleri

Ahi birlikleri, bir başkan ve beş kişilik yönetim kurulu tarafından yönetilirdi. Yönetim kuruluna başkanlık eden ve “*Esnaf Şeyhi*” adı verilen yönetici geniş yetki ve sorumluluklarla donatılmıştı.

Ahi birliklerinin yönetiminde görev alan birimler şu şekildeydi:

1. Esnaf Şeyhi

Esnaf Şeyhi, bütün üyeleri bir baba şefkatiyle koruyan ve kollayan mesleki, siyasi, ahlâki ve dini bir lider konumundaydı. Bu liderlik sıfatı, her kademede çalışanlar arasında baba-oğul arasındakine benzer yakın ilişkilerin kurulmasını sağlardı. Geniş yetki ve sorumlulukları bulunan Esnaf Şeyhi'nin başlıca görevleri ise şunlardı:⁴²

- 1- Esnafın mesleki sorunlarını çözümlemek,
- 2- Esnaf orta sandığını idare etmek,
- 3- Birliğe ait binaların bakımını yaptırmak, bunları kiraya vermek veya teşkilâtın amaçlarına uygun olarak kullandırmak,
- 4- Davetçi, çeşmeci, bekçi gibi teşkilât görevlilerini işe almak, maaşlarını ödemek ve gerektiğinde işten çıkarmak,
- 5- Esnafın mesleki ve özel hayatındaki tutum ve davranışlarını izlemek,
- 6- Usta, kalfa, çırak ve yamak törenleri düzenlemek,
- 7- İdare kurulu toplantılarına katılmak,
- 8- Esnafı toplantıya çağırarak,
- 9- Üyesi bulunduğu esnaf kolunu temsilen büyük meclis toplantılarına katılmak.

Esnaf Şeyhi seçimlerinde aday olacaklarda şu şartlar aranırdı:

- 1- Bulunduğu meslek kolunda usta olarak çalışıyor olmak.
- 2- En az üç usta yetiştirmiş olmak.
- 3- İyi hali bulunmak ve mahkumiyeti olmamak.

Bu şartları taşıyan esnaf şeyhleri seçimlere katılmaya hak kazanırdı. Azil yoluyla görevinden uzaklaştırılmış olan eski esnaf şeyhleri ise, seçim mahalinde bulunamazlardı. Esnaf Şeyhi öldüğü veya görevinden ayrıldığı günden bir gün sonra yenisi seçilirdi. Bu seçimle birlikte yönetim kurulu seçimi de yapılırdı.⁴³

⁴² Ekinci, *a.g.e.*, 1989, s. 40.

⁴³ Ekinci, *a.g.e.*, 2016, s. 103.

2. Yönetim Kurulu

Genellikle beş kişiden meydana gelen yönetim kurulu, Esnaf Şeyhi ile birlikte Ahilik teşkilâtının ana karar organı niteliğini taşımaktaydı. Yönetim kurulunun ilk üyesi “*esnaf kethüdası*” olup, görevi esas itibariyle esnafın genel eğitimi ve kültürel açıdan iyi bir şekilde yetişmesiyle ilgilenmekte.⁴⁴

Yönetim kurulunun ikinci üyesi ise, “*yiğitbaşı*”ydı. Esnafın yetiştirilmesi, esnaf arasındaki rütbelerin tespiti, esnafa hammadde dağıtılması, esnafın disiplin konularının ve cezalarının belirlenmesi ve uygulanması, ustaların peş-tamal kuşanma törenleri ve orta sandığının idaresi konularında yiğitbaşları Esnaf Şeyhi’ne yardımcı olurdu.⁴⁵

Yönetim kurulunun üçüncü üyesi olan “*işçibaşı*” ise, teknik konularda uzman bir kişi olup, yiğitbaşının yardımcısı sıfatı ile ürünlerin kontrolü, kalitesiz malların yok edilmesi ve standartların korunması gibi konularla ilgilenirdi.⁴⁶

Yönetim kurulunun ilk ve üçüncü cuma günleri teşkilât odasında, Esnaf Şeyhi’nin başkanlığında toplanması ve bu toplantıda Esnaf Şeyhi’nin on beş gün içindeki olayları anlatıp, geçmiş toplantıda alınmış kararların uygulanmasını ve sonuçlarını açıklayarak gerekli gördüğü hususları tartışmaya sunması adet haline gelmişti.⁴⁷

Yönetim kurulu üyeliğine seçilecek olanlarda aşağıdaki şartlar aranırdı:

- 1- En az beş yıl usta olarak çalışıyor olmak.
- 2- İyi hali bulunmak ve mahkumiyeti bulunmamak.

3. Büyük Meclis

Ahi birliklerinin en üst organı olan büyük meclis, bir bölgede faaliyet gösteren tüm esnaf şeyhlerinin bir araya gelmesiyle oluşurdu. Büyük meclisin başkanlığını “*Ahi Baba Vekili*” yapardı. Büyük meclisin genel olarak görevleri şöyleydi:⁴⁸

- 1- Esnaf şeyhlerinin esnafa karşı olan tutum ve davranışlarını izlemek,
- 2- Esnaf kolları yönetim kurullarının düzenli toplanmasını sağlamak,
- 3- Esnaf kolları yönetim kurulları tarafından verilen cezaları onaylamak veya reddetmek,
- 4- Esnaf yönetim kurulları tarafından karara bağlanamayan konuları incelemek ve karara bağlamak,
- 5- Esnaf şeyhlerinin yıllık hesaplarını incelemek, usulsüzlük varsa gerekli işlemi yapmak,
- 6- Hakkında şikayet bulunan esnaf şeyhlerinin durumlarını incelemek, suç işleyenlerin görevlerine son vermek,

⁴⁴ Adnan Güleman - Sevda Taştekil, *Ahi Teşkilatının Türk Toplumunu Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, s. 13.

⁴⁵ Ekinci, *a.g.e.*, 1999, s. 41.

⁴⁶ Güleman - Taştekil, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁷ Ekinci, *a.g.e.*, 1999, s. 41.

⁴⁸ Ekinci, *a.g.e.*, 1999, s. 42.

7- Hükümet tarafından alınan kararların esnafın menfaatine olup olmadığını incelemek, esnaf adına hükümetten istekte bulunmak,

8- Ahi Baba vekili tarafından görüşülüp karara bağlanması istenilen konuları sonuçlandırma.

Ahi birliklerinin idaresinde görev alacak kişiler seçimle işbaşına gelirlerdi. Bu seçim usulü zaman içerisinde kalkmış ve Ahi reislerinin tayin yetkisi Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi'ne verilmiştir. Ahi Teşkilâtı'nın önemini kaybetmeye başladığı yıllarda üst düzey Ahi liderleri devlet tarafından atanmaya başlamıştır.⁴⁹

Ahi birlikleri, başlangıçta debbağ, saraç ve kunduracıları kapsayan bir teşkilât olarak ortaya çıkmış, fakat zaman içerisinde gelişerek bütün esnafı ve üye olmak isteyen herkesi bünyesine alarak çok yönlü bir kuruluş haline gelmiştir. Ahilerin, Anadolu'nun hemen her şehir, kasaba ve hatta büyük köylerine kadar yayılmış geniş bir teşkilâtı vardı. Ahi teşkilâtı içerisinde her yerleşim biriminde her sanat kolu için ayrı birlikler kurulmuştu. Eğer bir meslek dalında ayrı birlikler meydana getirecek kadar esnaf ve sanatkarların bulunmadığı yerleşim merkezlerinde ise, birbirine yakın meslek grupları aynı çatı altında toplanarak bir mesleki birlik oluşturulurdu. Daha küçük yerleşim birimlerinde ise, bütün meslek grupları tek çatı altında toplanırdı. Yerleşim birimlerinde kurulan Ahi birlikleri arasındaki münasebeti ve irtibatı Ahi birlikleri sağlardı. Ülke çapındaki bütün esnaf, merkezi Kırşehir'de bulunan Ahi Evran zaviyesine bağlıydılar ve burası tüm Ahi birliklerinin ve tüm teşkilâtının merkeziydi.⁵⁰

Ahi teşkilâtında her esnaf sınıfının başında bir "pir" bulunurdu. Her esnaf bu piri bağlanarak belli bir olgunluğa erişmeye çalışırdı. Bazı mesleklerin başında bulunan pirleri şöyleydi:⁵¹

- Tüccarların piri → Hz. Muhammed (s.a.v.)
- Seyyahların piri → Hz. İsa (a.s.)
- Çobanların piri → Hz. Musa (a.s.)
- Börekçilerin piri → Varaka
- Çiftçilerin piri → Hz. Adem (a.s.)
- Saatçilerin piri → Hz. Yusuf (a.s.)
- Çulhacıların piri → Hz. İlyas (a.s.)
- Berberlerin piri → Selman-ı Farisi
- Mimarların piri → Muhammet ibn Ebubekir
- Kasapların piri → Ebu-l-Muhcin
- Bakkalların piri → Adiyin İbn Abdulah
- Sakaların piri → Selman-ı Kufi
- Hamamcılarının piri → Mansur İbn Kasım-ı Bağdadi
- Debbağların piri → Ahi Evran

⁴⁹ Kırpık, *a.g.e.*, s. 693.

⁵⁰ Ekinci, *a.g.e.*, 2016, s. 88-89.

⁵¹ Ekinci, *a.g.e.*, 1989, s. 32.

- İğnecilerin piri → Ebu'l Kasım Mübarek
- Nalbantların piri → Ebu Süleyman İbn Kasım
- Saraçların piri → Bun-Nasr İbn Haşimiyyi Bağdadi
- Boyacıların piri → Ömer İbn Abdullah-ı Sebbah
- Bardakçıların piri → Abdulfahhar Medeni

d. Ahilikte Üyeler: Ahilerde dahili ve harici olmak üzere iki tür üye bulunmaktaydı. Fiilen çalışan üyeler;

- 1- Yamaklar,
- 2- Çıraklar,
- 3- Kalfalar,
- 4- Ustalar Ahi teşkilâtının daimi üyesidirler.

Örgüt üyesi iken, herhangi bir sebepten dolayı çalışamayacak hale gelenler ise, harici üyelerdir. Bunlar ise;

1. Emekliler: Emekliler, çalışamayacak kadar yaşlanmış ve maddi durumu iyi olmayan ustalardır. Gençliğinde kalfaları tarafından idare edilen emekliler, esnaf sandığından (orta sandığı) herhangi bir maddi destek görmezlerdi.

2. Düşkünler: Çalışamayacak kadar yaşlı oldukları halde, maddi durumu iyi olmayan ustalardır. Gençliğinde çok çalışmış fakat, yaşlandığı için çalışamayacak duruma düşmüş, kalfaları eliyle işletilecek dükkanları olmadığı için bunlara esnaf sandığından yardım yapılırdı.

3. Sakatlar ve Hastalar: Ahi teşkilâtının dahili üyesi iken, herhangi bir sakatlık geçiren ya da çaresi olmayan bir hastalığa yakalandığı için, çalışamayacak durumda olan kişilerdir. Bunlara da esnaf sandığından yardım yapılırdı.⁵²

e. Ahi Olabilecek Kesimler: Ahi Fütüvvetnameleri'nde esnaf ve sanatkarların yanı sıra, meslek erbabı dışında şunlar da ahi olabilirdi:

- 1- Hükümdarlar, 2- Beyler (Emirler), 3- Müderrisler, 4- Alimler (Bilginler), 5- Kadılar, 6- Öğretmenler, 7- Hatipler, 8- Üst Düzey Yöneticiler.

f. Ahi Mesleği Arasına Kabul Edilmeyen Kesimler: 1- Kafirler, 2- Münafıklar, 3- İftiracılar, 4- Arkadan Konuşanlar, 5- Münecimler, 6- Şarap içenler, 7- Hamam Tellakları, 8- Tellallar, 9- Çulhalar, 10- Kasaplar, 11- Cerrahlar, 12- Avcılar, 13- Madrabazlar, 14- Alemdarlardır.⁵³

4. Ahilikte Meslek Eğitimi

Ahi teşkilâtında eğitim, Ahiliğin ilke ve prensipleri doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Bu eğitim, örgün ve yaygın eğitim olmak üzere iki şekilde verilmektedir. Ahilerin eğitiminde dönemin şartları, toplumun ihtiyaç ve istekleri ön planda tutulmuştur. Coğrafi konum itibarıyla Anadolu iç ve dış kaynaklı siyasi ve kültürel mücadelelere sahne olmuş ve Ahilerin ortaya çıktığı dönemde zaman zaman güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Böylece devletlerin varlıklarını devam ettirebilme kaygısı, askerlik eğitimini de zorunlu kılmıştır.

⁵² Hüseyin Yavuz Güven, *Ahilik ve Masonluk*, İstanbul 2014, s. 94.

⁵³ Güven, *a.g.e.*, s. 121, 123.

Ahiliğin yaygın olarak ortaya çıktığı ve askeri eğitimin verildiği dönem, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına rastlar.⁵⁴

Hiyerarşik olarak Ahilikte meslek dereceleri yamak, çırak, kalfa ve usta şeklinde bir yapıya sahiptir. Yamaklık dönemi 10 yaşından küçük olmamak üzere, çocuğun velisi tarafından bir sanat öğrenmesi amacıyla iyi bir ustaya verilmesiyle başlamaktaydı.⁵⁵ Bir gencin Ahiliğe kabulüne çok önem verilirdi. Çırak, Ahiliğe kabul edilmeden önce bazen aylarca süren bir araştırma ve incelemeden geçirdi. Teşkilâta girmek isteyen gencin ahlâk ve terbiyesi üzerinde yapılan incelemeler olumlu ise, ilgili kişi bir törenle üyeliğe kabul edilirdi.⁵⁶

İki yıl parasız ve sürekli yamaklık eden kişi ustasının, kalfasının, velisinin ve Esnaf Şeyhi'nin katıldığı bir törenle çıraklığa terfi ettirilirdi. Çıraklığa terfi eden kişi ustasının manevi evladı olur ve usta, çırağın hem meslek hayatından hem de sosyal hayatından sorumlu olurdu. Usta, çırağın bütün haklarını gözetir ve onu asla bir sömürü aracı olarak kullanamazdı. 3 yıl çalışarak çıraklık süresini tamamlayan gencin ustası, çırağın mesleki ve sosyal açıdan yeterli derecede yetiştiğini ve ahlâken de olgunlaştığını ve iyi bir seviyeye geldiğini teşkilâta bildirirdi. Yapılan bir törenle çırak, ustası tarafından beline peştamal bağlanmak suretiyle kalfalığa terfi ettirilirdi. Üç yılı ahlâk ve meslek kurallarına uygun olarak tamamlayan ve en az üç tane çırak yetiştiren bir kalfa, hazırladığı eseri ustalık meclisine sunmak suretiyle ciddi bir sınavdan geçirdi. Ahilik teşkilâtında her Ahinin yeteneğine ve kabiliyetine uygun seçtiği bir mesleği vardı ve o meslekte sebat eder ve böylece uzmanlaşırdı. Ahinin seçmiş olduğu uzmanlık alanında kalfa ve ustaları tarafından olgunlaştırılması ve zaruret olmadıkça iş değiştirmesi hoş karşılanmazdı. Ustalık aşamasına gelenlere yapılan törende, ustası tarafından kalfalık peştamalı çıkarılır ve ardından ustalık peştamalı giydirilirdi. Bu peştamala "Ustalık Şeddi" adı verilirdi. Bu yeni ustayı, çıraklar, yamaklar, kalfalar ve Ahi meclis üyesi olan esnaflar tebrik ederdi. Esnaf olmaya hak kazanan bu yeni usta, arastan ve bedesten adı verilen çarşıda dükkan açmaya hak kazanmış olurdu.⁵⁷

Yeni ustaya dükkân açabilmesi için esnaflar kendi arasında yardımlaşma ve dayanışma amacıyla kurulan "orta sandüğünden" yardım yapılır ve sermayeye ayrıca kendi ustası da katkıda bulunurdu. Bireylere çıraklık ve kalfalık dönemlerinde onlara geleceğe yönelik umut verilir ve onlara yeni hedefler gösterilirdi. Böylece genç bireylerin geleceğe yönelik endişeleri ortadan kaldırılarak boşlukta kalmaları engellenir ve gerçekleştirilebilir bir amaç doğrultu-

⁵⁴ Ayşe Yücel, "Ahilikte Eğitim ve Amaçları", 2. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, 13-15 Ekim 1999, s. 316.

⁵⁵ Ayşe İrmış, "Bir Örgüt Kültürü Örneği Olarak Türk Milli Kültüründe Ahilik", *Türk Yurdu*, Cilt: XVIII, Sayı: 126, 1998, s. 37.

⁵⁶ Ekinci, *a.g.e.*, 1989, s. 25; Ali Erbaşı, "Ahi Teşkilatında Yönetim Fonksiyonlarıyla İlgili Uygulamalar", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/2 Spring 2012, p. 1321-1331, Ankara/Turkey, s. 1325.

⁵⁷ Ali Şahinkesen, "Çıraklık Eğitiminin Osmanlı Dönemi Durumu", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, Ankara 1991, s. 392; M. Fatih Köksal, *Ana Kaynaklarıyla Türk Ahiliği, Ahilik-Fütüvvet Yazıları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s. 98.

sunda çalışmaları sağlanırdı.⁵⁸ Ahilikte vasıfsız olarak işe başlayan her genç eğitilip, topluma yararlı bir insan olarak kazandırıldığı gibi, böylece meslek ve meslek kültürlerinin de devamlılığı büyük ölçüde sağlanmış olurdu. Bilindiği üzere, meslek ve meslek kültürleri, ancak ustadan çırağa, babadan oğula, nesilden nesile aktarılabilirdi süreçte, devamlılığı sağlanır ve gelişirdi, aksi takdirde o meslek söner ve ortadan kalkardı.⁵⁹ Ahilikte bütün sanatların birer piri yani reisi vardı. Ahi sanatkarlarının pirlere kendi ustalarına kadar olan büyüklerine tam anlamıyla içten bağlanmaları istenirdi.

Meslek edinmeye yönelik olarak verilen bu eğitim, iş başında usta-çırak ilişkisine dayanan bir mesleki eğitimdi. Bu eğitim sürecinde, bir yandan meslek öğrenirken, diğer yandan da Ahi tekke ve zaviyelerinde dönemin mesleki alandaki teknik bilgilerini öğrenirdi. Ahinin öğrendiği bilgiler, dünyevi bilgiler denilen; meslek, mesleki formasyon, meslek çevresinde bulunan diğer bilgiler ile temel dini bilgilerdi. Bu bilgiler, günümüzde eğitim metodu olarak bilinen tümevarım, yani kolaydan zora, parçadan bütüne, basitten karmaşığa doğru bir yol izlenmek suretiyle verilmekteydi.⁶⁰

5. Ahilikte Din Eğitimi

Ahi birliklerinin toplantı yeri olan zaviyelerde ve tekkelerde bu genç ahi çıraklara buralarda dini eğitim verilmekteydi. Akşamleyin işlerinden toplantı yerine dönen gençler topluca yemek yedikten sonra, düzenli olarak Kur'an-ı Kerim okumakta, topluca namaz kılmakta, ilahiler ve halk türküleri söylemekteydiler. Ayrıca, zaviyelerde gecenin geç saatlerine kadar dini ve tasavvufi konularda da sohbetler yapılmaktaydı.⁶¹

Ahi zaviyelerinde sıkı bir eğitim programı uygulanıyordu. Başta Ahi teşkilâtının işleyişi ve teşkilâtın sürekliliğini sağlamak için, örgütün hiyerarşik yapısını ve statüler arasındaki ilişkileri de dini-ahlâki temele göre düzenlemekteydiler. Böylece çırak-kalfa-usta-şeyh ilişkileri de tasavvufta olduğu gibi kutsal bir kimliğe bürünmüştür. Ahilikte ahlâk eğitimi iş başında ve iş dışında, ferdin hayatının her kesimini kuşatacak şekilde düzenlenmiş, ilişkiler saygı ve sevgi çerçevesinde ahlâki ve mesleki temellere oturtulmuştur. Ahlâk ile zanaatın ahenkli bir birlikteliğini sunan bu yapı içinde genç kuşaklar bir meslek öğrenirken, aynı zamanda bu uzun süre boyunca iyi bir dini eğitimden geçerek, dürüst, güvenilir, adil ve iyi bir kişilik kazanması sağlanırdı. İyi bir meslek öğrenmek için ustaya teslim edilen çocuklar, “yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık” eğitimi boyunca hem mesleğinin inceliklerini öğrenirken, hem de iyi bir ahlâki eğitimden geçirilirdi.⁶²

⁵⁸ İrmiş, “a.g.m.”, s. 37 vd.

⁵⁹ Salım Koca, “Ahilerin Türkiye Selçuklu Devrindeki Rollerini”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara 2011, s. 448.

⁶⁰ Yücel, “a.g.m.”, s. 318.

⁶¹ Koca, “a.g.m.”, s. 449.

⁶² Mustafa Demirci, “Selçuklu Anadolu’sunda Bir İnsaniyet Mektebi: Ahilik”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 131.

Ahi birlikleri o dönemin eğitim-öğretim kurumu olan zaviye ve benzeri mekânları kullanmaktaydılar. İbn Batuta'ya göre, Ahiler gündüz işyerinde çalışarak meslek öğrenmekte, akşamları da dini bilgiler öğrenerek kendilerini manevi açıdan da yetiştirmekteydiler. Anadolu'nun bütün gençleri böyle bir eğitimden geçiyorlardı.⁶³

6. Ahi Birliklerinde Uygulanan Eğitim Metotları

Ahilik eğitiminin bir parçası da ahlâk eğitimidir. Ahlâk, bir toplumda yaşayan insanların, dürüst bir şekilde yaşamaları ve içinde buldukları topluma uyum sağlayabilmeleri için gerekli olan ve adeta insani ilişkilerinde bir çimento görevi üstlenen, kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahilik, dayanışmacı ve hoşgörülü bir toplum yapısını amaçladığından, Ahi eğitim anlayışında ahlâk eğitimi, önemli bir yer tutmaktadır. Ahi birliklerinde, ahlâk eğitimi kazandırma noktasında dönemin şartlarına uygun olarak farklı metotlar kullanılmıştır. Bu metotlar şu şekilde özetlenebilir:

Bunlardan birisi "*tedric metodu*" denilen tümevarımdır. Tedric metodu ile verilen bilgiler, basitten karmaşığa, kolaydan zora, azdan çoğa doğru parça parça verilmektedir. Ahi ocaklarına giren kişiler, başta en basit ve temel bilgileri öğrenirler ve eğitime basit işlerden başlarlardı.

Bir başka metot, "*soru-cevap metodu*"dur. Muhatabının dikkatini konu üzerine çekmek ve muhatabın bilgisini ölçmek, eksikliğini tespit ve tamamlamak amacıyla uygulanan bir metottur. Sorulan sorular rastgele olmaktan ziyade, kişinin zihni faaliyetlerini aktif kılan ve yönlendiren bir tarzdadır.

"Örnek alma metodu" ise, daha çok insan davranışlarında ve davranışları olgunlaştırmada takip edilmektedir. Hz. Muhammed'in şahsiyeti örnek alınarak, dört halife dönemi ile Ahi pirlininin davranış özelliklerinin benimsenmesi hedeflenirdi. Bu daha çok başta taklit etme ve derece edinme yoluyla kazanılan davranışlar şeklinde meyvesini verirdi.

Nasihât etme olarak kaynaklarda yer alan didaktik nitelikli sohbetler de bir metot olarak kabul edilmektedir. Bu metot davranışlardaki olumsuzlukların tespit edilmesi ve düzeltilmesi şeklinde kendini göstermektedir.

Daha çok tasavvuf ve tarikat çevrelerinde uygulanan "*telkin metodu*" ise, şifahi yolla uyulması ve uyulmaması gereken prensiplerin, üstün nitelikli kişiler tarafından Ahilere ikna yoluyla öğretilmesidir. Ahi eğitiminde sıkça uygulanan bir başka metot ise, tasavvufi çevrede çok uygulanan temsili hadiseler ve örneklemelerle kişiyi yönlendirme şeklinde uygulanan bir metottur. Bu yönlendirme daha çok iyi ve güzele, yani olumlu olana doğru yapılmaktadır.

Bazı tarikatlarda nefis terbiyesi içinde kullanılan sema, ahilikte bir eğitim metodu olarak dikkatimizi çekmektedir. Kimi zaman eğlence, raks ve oyunların yer aldığı bu metot, daha çok kişinin rahatlamasını temin etmektedir.⁶⁴ Ahilik teşkilâtında eğitime özel bir önem verilmiştir.⁶⁵ Ahilikte eğitim, gençlik

⁶³ İbn Batuta, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁴ Yücel, "a.g.m.", s. 319.

⁶⁵ Ecer, "a.g.m.", s. 11.

yıllarından başlayıp bütün hayatı kapsayacak şekilde bir sürekliliğe sahiptir. Eğitimin henüz kamunun sorumluluğunda olmadığı bir dönemde bu boşluk Ahi teşkilâtının katkılarıyla doldurulmaya çalışılmıştır.⁶⁶ Hayatın bütün kesitlerinin eğitim açısından büyük bir önemi vardır.

7. Ahilik Eğitiminin Temel Amaçları

1. Dürüst, namuslu üretken insanlar yetiştirmek,
2. Meslek ve sanat becerisi olan vatandaşlar yetiştirmek,
3. Vatan savunması, otorite boşluğunun doldurulması için askeri güç kullanmak,
4. Kültür ve sanat erbabı yetiştirmek.⁶⁷

Bu amaçlar doğrultusunda, çıraklara önce toplumun ahlâk ve erdemleri öğretilirdi. Daha sonraki aşamalarda ise, meslek eğitimine geçilirdi. Meslek eğitiminde ise, teoriden çok fiili olarak ve yaşayarak öğrenme ön plandaydı.⁶⁸ İş eğitimi teorik ve pratik olarak “*yaparak öğrenme*” ve “*beceri geliştirme*” tekniğine dayanmaktaydı. Bu teşkilâtlarda eğitim sadece bireysel ve işe yönelik değil, aynı zamanda toplumsal bir kalkınmayı ve gelişmeyi hedefleyecek şekilde bütünsel içeriklidir. Bu nedenle Ahilik teşkilâtında bireylere sadece mesleki bilgiler değil, aynı zamanda dini, ahlâki, askeri, sanatsal ve toplumsal bilgiler de verilmeye çalışılmıştır. Ahilikte bilinçli ve yetenekli insanlar yetiştirilmeye özel bir önem verilmiştir. Ahiler gündüzleri çalışır, geceleri ise, büyüklerden birinin kurduğu konuk evlerinde (zaviyelerde) toplanarak ilim, irfan ve biraz da eğlence içerikli sohbetlere katılırlardı. Ahilikte “*çalışmak, öğrenmek ve olgun insan olmak*” için çaba gösterilmiş ve insanın değersiz olamayacağı öğretilmiştir.⁶⁹

8. Ahilik Birliklerinde Denetim ve Ceza

Ahi birliklerinde kurulan denetim ve ceza sistemi ile üyelerin kendi mesleki hayatlarındaki işlerinde, mesleklerine uygun ahlâki tutum ve davranış sergileyip sergilemedikleri teşkilâtın idarecileri tarafından sıkı bir şekilde denetlenir ve mesleki kurallara aykırı hareket edenler, kendilerine ders ve etrafindakilere ibret olsun diye cezalandırılırlardı. Ahi birlikleri tarafından konan kaidelere aykırı hareket eden teşkilât üyeleri aleyhine herkes tarafından dava açılabilirdi. Bir esnaf kendi meslektaşından birinden şikayetçi ise, davayı kendi yiğitbaşısı nezdinde açardı. Esnaf olmayanlar da şikayetlerini, şikayetçi oldukları esnafın yiğitbaşısı kim ise, ona yaparlardı. Bir esnaf, başka meslekten olan bir kişiden şikayetçi ise ve taraflardan biri debbağ (derici) esnafından değilse, davayı debbağ yiğitbaşısına arz etmek durumundaydı. Yiğitbaşı, kendisine yapılan şikayeti yetki açısından önce inceler, eğer bu şikayet daha üst makamlarca karara bağlanması gereken bir dava ise, bu davayı Esnaf

⁶⁶ Şahin - Öztürk - Ünalmiş, “a.g.m.”, s. 802.

⁶⁷ Şimşek, *a.g.e.*, s. 162.

⁶⁸ Hulusi Doğan, “The Search of Tacit Knowledge in Akhism Culture”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 2006, s. 32.

⁶⁹ Galip Demir, “Ahilik ve Yükselen Değerler”, *Görüş*, Ocak 2001, s. 82.

Şeyhi'ne bildirirdi. Yiğitbaşı, kendisinin karar verebileceği davalar için esnaf (ustalar) mahfeli azasını toplar, heyet huzurunda dava ve verilen savunmaları inceler, üyelerin fikirlerini alır, karar ve hükmünü açıklamak için mucip sebeplerini anlatarak tebliğ ederdi. Mahfilde, Esnaf Şeyhi, Ahi Baba vekili de hazır iseler, yiğitbaşı tereddüt ettiği hususlar hakkında üyelerin fikirlerini alır, karar ve hükmü sonra verirdi. Fakat bu durum hükmün temyiz edilmesine engel değildi.⁷⁰

Yiğitbaşı, kendisine yapılan şikayetleri yetkileri dahilinde inceler, daha üst makamların yetki alanına giren davaları ise, Esnaf Şeyhi'ne gönderirdi.

Ahi birliklerinde idarecilerin denetimi, Büyük Meclis tarafından yapılırdı. Büyük Meclis ise, esnaf şeyhlerinin yıllık hesaplarını denetler, onlar hakkındaki şikayetleri değerlendirerek karara bağlardı. Bu değerlendirmeler sonucunda idareciler suçlu bulunurlarsa görevlerinden gerektiğinde alınabilirlerdi.

Ahilikte ceza, esnafın kurallara uyması amacıyla konulmuş kurallar olup, suçu önlemek için kullanılan bir araç şeklinde kabul edildiğinden, çok ağır suçlar dışında kişilik haysiyetini zedeleyen cezalardan büyük ölçüde kaçınılırdı. Dolayısıyla verilen bu cezaların uzlaştırıcı ve eğitici bir yanı vardı.⁷¹ Küçük suçlarda davalıya özür dilemek, kahve ve çay ısmarlatmak da verilen cezalar arasındaydı.

Daha büyük cezalar için aşağıda belirtilen cezalardan biri verilirdi.

- 1- Suçluyu masraf ve ikram yapmaya zorlamak.
- 2- Dükkân kapatma, kurban kesme, lokma çıkarmaya icbar.
- 3- Hammadde tevziatından hariç tutma.
- 4- Mamul mal satışlarından hisse ayırmama.
- 5- Selamlaşmamak, yardım etmemek (umumi boykot).

Dava neticesinde verilen cezayı davalının kabul etmesi istenir. Bu cezanın uygulanmasına hemen geçilirdi. Ceza verilmesi hususunda bir yanlışlık var ise bu sonradan düzeltilir, davalının hakkı iade edilirdi.⁷²

Ahiliğin kurucusu Ahi Evran da esnafın denetlenmesine büyük önem verirdi. Nitekim, o her fırsatta esnafı gezer, yapılan işlerin sağlam ve temizliği gibi hususları denetlerdi. Hatta ayakkabıcıları gezerken beğenmediği ayakkabıları dükkânın damına asardı ve herkes *"bugün falan ustanın pabucu dama atıldı"* derdi. Sarf edilen bu sözler o ustanın kalitesiz mal ürettiği anlamına gelirdi.⁷³

9. Ahi Teşkilâtının Bozulması ve Ortadan Kalkması

XIII. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan ve uzun yıllar varlığını devam ettiren Ahi teşkilâtı XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya ve çökmeye başlamıştır. Avrupa'da ortaya çıkan sanayi inkılabı sonucu kurulan fabrikalar, ucuz ve seri üretime geçmişler, buna karşılık küçük el tezgahları ile üretim yapan

⁷⁰ Ekinci, *a.g.e.*, 2016, s. 104-105.

⁷¹ Güleman - Taştekil, *a.g.e.*, s. 20.

⁷² Ekinci, *a.g.e.*, 2016, s. 105-106.

⁷³ Ekinci, *a.g.e.*, 1991, s. 24.

ölkeler bu değişime ayak uyduramamışlar ve bir gerileme sürecine girmişlerdir.⁷⁴ XVII. yüzyılın ortalarına doğru Batı Avrupa ölkelerinin sanayi ürünleri Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılmış, Sivas ve Kayseri'de orta halli bir aile bile Londra çulhasından yapılan elbiseyi giymekten kendini alamamıştır.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren yabancılara verdiği kapitülasyon hakları da Ahi birliklerinin çözülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kapitülasyonlarla beraber Osmanlı ölkesi sadece hammadde ithal eden ve üretmeyen bir hal almış; Osmanlı coğrafyası Batı Avrupa ölkelerinin ticari mallarının sergilendiği geniş bir pazar haline gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Ahilik teşkilâtına devletin doğrudan müdahale etmeye başlaması, loncalaşmaya gidiş hızlandırdı ve "yığıtbaşı"ların devlet tarafından tayin edilmesiyle görev başına gelmesi, esnafın yığıtbaşılara olan güvenini sarsmış ve onları "iğdişbaşı" diye isimlendirmeleriyle alay konusu olmasına sebep olmuştur.⁷⁶

1727'den itibaren Ahi birlikleri tamamen loncalaşmış ve "Gediklik" oluşmuştur. Gedik imtiyaz ve tekel anlamına gelmekteydi.⁷⁷ Gedik hakkına sahip olmayan ustalar işsiz kalmışlardır. Bu durum, kalfalık safhasının bitmesine, usta ile kalfa arasında çatışmalara ve bunun neticesinde sayıları zaman içerisinde artan kalfaların isyan etmesine sebep olmuştur. Böylece Ahiliğin geleneksel yapısından eser kalmamış "Ahi Baba", yerini kadı tarafından atanan yarı resmi bir görevli konumundaki "Kethüda"ya bırakmıştır. 1861 yılında gediklik, 1912'de de lonca, çıkarılan bir kanunla kaldırılmıştır.⁷⁸

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanın bir bütün olarak ele alındığı Ahi birliklerinde, iyi bir insan ve dürüst bir esnaf yetiştirme hedeflenmiştir. Bundan dolayı Ahi teşkilâtında bireye sadece iyi bir mesleki eğitimi değil, aynı zamanda dini, ahlâki ve toplumsal bilgiler de verilmeye çalışılmıştır. İyi bir iş ahlâkının uygulandığı Ahi birliklerinde sadece teorik bilgiler değil, aynı zamanda uygulamalı bir eğitim de veriliyordu. Ahi küçük yaşlardan itibaren bu teşkilâta iyi bir araştırmadan sonra giriyor ve "yamak-çırak-kalfa-usta" şeklinde sıralanan bir hiyerarşik sisteme göre yetiştiriliyordu. Ahi teşkilâtından ustalık belgesi alan bir kişi eğer maddi durumu iyi değilse esnaf sandıklarından maddi destek sağlanıyor ve kendisi bir işyeri açabiliyordu.

XIII. yüzyılda Anadolu'da kurulmuş olan Ahilik; Anadolu insanını sosyal, ekonomik ve kültürel yönden etkilemiş bir teşkilâttır. Ahilik, kurulduğu dönem ve coğrafyanın sosyo-ekonomik şartları doğrultusunda ortaya çıkmıştır.

⁷⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1969, s. 112.

⁷⁵ Cemal Anadol, *Türk İslam Kültüründe Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 117.

⁷⁶ Ekinci, *a.g.e.*, 1990, s. 49.

⁷⁷ Süleyman Eryiğit, *Ahi Birliklerinde Yönetim ve İşletme Fonksiyonlarının Temel Yapısı*, Ankara 1989, s. 50.

⁷⁸ Kırpık, *a.g.e.*, s. 698.

XIII. yüzyıl Anadolu'su her açıdan sıkıntılı bir dönemdir. Bir taraftan Anadolu toplumu arasında yaşanan siyasi, kültürel çatışmalar, diğer taraftan Anadolu'ya dışarıdan yapılan saldırılar toplumu ve toplum huzurunu olumsuz yönde etkilemiştir. İşte Ahilik, tam da böyle bir ortamda ortaya çıkarak, ilke edildiği kardeşlik, birlik-beraberlik ve doğruluk düsturlarıyla; ayrılmış ve birbirine yabancılaşmış Anadolu insanını ortak değerler etrafında birleştiren bütünleyici bir unsur olmuştur.

Ahilik, temelini her ne kadar Araplarda ortaya çıkan Fütüvvet Teşkilâtı'ndan almış olsa da esasen yıllar içinde özgünleşmiş, Türk kültürünün bir ürünü olarak tarihteki yerini almıştır. Türk toplumunun kültürel, sosyal ve ekonomik anlayışı Ahi teşkilâtının temelini oluşturmuştur.

Ahiliğin topluma yön veren en önemli etkilerinden biri de oluşturduğu meslek örgütlenmesidir. Bu örgütlenme, toplumun ekonomik hayatını düzenlemiştir. Ahi teşkilâtının ekonomik hayata yansımaları; üretim, iş gücü ve istihdam alanlarında olmuştur. Ahi teşkilâtı, oluşturduğu esnaf birlikleri ile üretimi kontrol altında tutmuş, ürün kalitesini sağlamış; işinde uzman ve dürüst meslek erbapları yetiştirmiş ve insanları meslek sahibi yaparak işsizliğin önlenmesine katkı sağlamıştır.

Uzun yıllar boyunca toplumun ekonomik, siyasi ve kültürel hayatına yön veren Ahilik teşkilâtı XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Bozulmanın en önemli sebebi, bu dönemde ortaya çıkan ve dünya ekonomik yapısını temelden değiştiren sanayi inkılabıdır. Küçük el tezgahlarıyla üretim yapan ve bu üretimi Avrupa'ya göre daha pahalıya mal eden Anadolu esnafı, sanayi inkılabı ile ortaya çıkan ve daha ucuza seri üretim yapan fabrikalarla rekabet edememiştir. Bu durum Ahi birliklerinin, önce bozulmasına, sonra da çözülerek çökmelerine sebep olmuştur.

Sonuç olarak, Ahi birlikleri kendi döneminde ve bu dönemin şartları içerisinde gerek ekonomik gerekse kültürel açıdan çok önemli bir görev üstlenmiş; bu görevi de başarıyla ifa etmiştir. Bugünkü dünya ekonomisinin kapitalist yapısı içerisinde Ahi birliklerinin ve bu birliklere hâkim olan felsefenin değişmeden yaşaması mümkün görünmemektedir. Ancak Ahiliğin; evrensel ilkeleri olan kardeşlik, birlik-beraberlik ve doğruluk gibi düsturlarının, günümüzde ve gelecekte de yaşatılması gerekmektedir. Zira bu düsturları ilke edinmeyen meslek kuruluşları verimli ve kalıcı olamayacaktır.

Kaynaklar

ANADOL, Cemal: *Türk İslam Kültüründe Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

BAYDAR, Birman: "Selçuklular Döneminde Ahilik Teşkilatı, Türk Esnaf ve Sanatkarlarının Sesi", *Ahilik Yolu*, Sayı: 31, Eylül 1998.

BAYRAM, Mikail: *Ahi Evran ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya 1991.

BERKES, Niyazi: *Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1969.

ÇAĞATAY, Neşet: *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

ÇETİN, Osman: *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

DEMİR, Galip: "Ahilik ve Yükselen Değerler", *Görüş*, Ocak 2001.

DEMİRCİ, Mustafa: "Selçuklu Anadolu'sunda Bir İnsaniyet Mektebi: Ahilik", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011.

DEMİRPOLAT, Anzavur - AKÇA, Gürsoy: "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2004.

DURAK, İbrahim - YÜCEL, Atilla: "Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 2, 2010.

ECER, Ahmet Vehbi: "Ahmet Yesevi Dervişi Ahi Evren ve Kayseri'de Ahilik", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, Bahar 2001.

EKİNCİ, Yusuf: *Ahilik ve Meslek Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 862, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1989.

_____ : *Ahilik*, Sistem Ofset, 2. Baskı, Ankara 1989.

_____ : *Ahilik*, Mihrabad Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2016.

ERBAŞI, Ali: "Ahi Teşkilatında Yönetim Fonksiyonlarıyla İlgili Uygulamalar", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/2, Spring 2012, Ankara/Turkey.

ERDEM, Ekrem: *Ahilik, Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Örgütlenme Modeli*, Kayseri Esnaf ve Sanatkarlar Odalar Birliği, 2. Baskı, Kayseri, Ekim-2004.

ERKEN, Veysi: *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, Kırşehir Belediyesi Yayınları No: 7, Ankara 2008.

ERYİĞİT, Süleyman: *Ahi Birliklerinde Yönetim ve İşletme Fonksiyonlarının Temel Yapısı*, Ankara 1989.

GÜLEMAN, Adnan - TAŞTEKİL, Sevda: *Ahi Teşkilatının Türk Toplumuna Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

GÜVEN, Hüseyin Yavuz: *Ahilik ve Masonluk*, İstanbul 2014.

HULUSİ, Doğan: "The Search of Tacit Knowledge in Akhism Culture", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 2006.

İBN BATUTA, Muhammed Et-Tanci: *Seyahatname (Tuhfetu'n-Nuzzar fi Garraibi'l-Emsar)*, Cilt: I, İstanbul 1993.

İBN BİBİ, *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye*, (Adnan Sadık Erzi), Ankara 1956.

İRMİŞ, Ayşe: "Bir Örgüt Kültürü Örneği Olarak Türk Milli Kültüründe Ahilik", *Türk Yurdu*, Cilt: XVIII, Sayı: 126, 1998.

KARASOY, Yakup: "Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, 2003.

KIRPIK, Güray: "Bir Yaygın Eğitim Kurumu Ahilik ve Mesleki Eğitim", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2014.

KOCA, Salim: “Ahilerin Türkiye Selçuklu Devrindeki Rollerini”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara 2011.

KÖKSAL, Mustafa: *Ahilik Kültürünün Dünü ve Bugünü*, Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarih Yayınları Serisi Yayın No: 5, Kırşehir 2007.

KÖKSAL, M. Fatih: *Ana Kaynaklarıyla Türk Ahiliği, Ahilik-Fütüvvet Yazıları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.

KÖPRÜLÜ, Fuat: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1959.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf: “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Ahi Teşkilatının Kurulması”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Cilt: I, 9-10 Mayıs 2002.

MORTAN, Kenan - KÜÇÜKERMEN, Önder: *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı-çarşı*, İstanbul 2010.

ÖZAYDIN, Murat: “Fütüvvet ve Fütüvvet Ahlakı”, *1. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu*, Cilt: II, Kırşehir 12-13 Ekim 2004.

ÖZTÜRK, Nurettin: “Ahilik Teşkilatı ve Günümüz Ekonomisi, Çalışma Hayatı ve İş Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, 2002.

SOYKUT, Refik H.: *Orta Yol Ahilik*, Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu, Eğitim Yayınları, Ankara 1971.

SOYSAL, Abdullah: “İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme”, *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 2, Mart 2013.

ŞAHİN, Rukiye - ÖZTÜRK, Şafak - ÜNALMIŞ, Mehmet: “Professional Ethics and Moral Values in Akhi Institution”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, Sayı: I, 2009.

ŞAHİNKESEN, Ali: “Çıkraklık Eğitiminin Osmanlı Dönemi Durumu”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXIV, Sayı: 2, 1991.

ŞANAL, Mustafa - GÜÇLÜ, Mustafa: “Bir Toplumsallaştırma Aracı Olarak Ahilik”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, 2007/2.

ŞİMŞEK, Muhittin: *TKY ve Tarihteki Bir Uygulaması, Ahilik*, Hayat Yayınları: 134, İstanbul 2002.

TAESCHNER, Franz: “İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XV, Ekim-Temmuz 1954.

TURAN, Osman: “Keyhüsrev”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt: VI, Erzurum 1991.

ULUÇAY, Çağatay: *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1975.

VELİ, Hacı Bektaş (Anonim): *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli “Velayet-Name”*, (Yay. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul (Tarihsiz).

YÜCEL, Ayşe: “Ahilikte Eğitim ve Amaçları”, *2. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 13-15 Ekim 1999.

MUHAMMED MUSADDIK'IN İRAN PETROLLERİNİ MİLLİLEŞTİRME ÇABALARI VE SONU

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYA*

Öz

Sanayi devriminden sonra artan hammadde ihtiyacı sömürgeci devletleri farklı arayışlara sürükledi. Bunlardan biri olan ABD'nin 1859'da ilk petrol kuyularını açmasıyla petrol devri başladı. Bundan sonra büyük devletler farklı bölgelerde petrol arayışlarına yöneldiler. Bu ülkelerden İngiltere, Orta Doğu'ya yönelerek İran devletinin izniyle petrol arama çalışmalarına başladı.

İngiliz D Arey şirketi 1908'de İran'da petrol kuyularını açmaya başladı. İngiliz Şirketi çıkardığı petrolden ilk etapta İran'a %16 pay verirken 1933'de yapılan yeni anlaşmayla İran'ın payı %20'ye çıkarıldı. Şirketin adı Anglo-İranean Oil Company (AIOC) olarak değiştirildi. Bu arada İran Şahı Rıza Pehlevi'nin daha fazla pay için yaptığı mücadele sonuçsuz kaldı. Bu da Şah Rıza Pehlevi'yi Almanya'ya yakınlaştırdı. Bu yüzden II. Dünya savaşı sırasında Sovyetler ve İngilizler 1941'de İran'ı işgal edip, Şah'ı yönetimden uzaklaştırdılar.

Rıza Şah'tan sonra yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde 1952'de Başbakan olan Muhammed Musaddık, İran petrollerini millileştirmek için meclisten karar çıkardı. Muhammed Musaddık, Notionlar İran Oil Company (NIOC) şirketini kurarak, üretim ve pazarlama konusunu bu şirketle çözmeye çalıştı. İran'ın bu tavrı İngiltere ve ABD'nin çıkarlarını zedeleyince, 1953 yılında CIA ajanlarının tertiplemediği Ajax operasyonu sonucunda bir hükümet darbesiyle Muhammed Musaddık yönetimden uzaklaştırıldı. Bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam etti.

Anahtar kelimeler: İran, İngiltere, Musaddık, Petrol, Millileştirme.

Muhammed Mussadık's Attempts To Nationalize Iranian Petroleum And The Results

Abstract

With the Industrial Revolution, process of mechanization brought states and nations into a different pursuit. USA, which ranked among these countries, began the petroleum era when first oil wells were opened in 1859. After

* Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

that, great states turned to searching for oil in the different regions. England, which was one of said states, began searching for oil wells with the permission granted by the Iranian government.

An English company, D Arey, encountered oil in Iran and started to open oil-wells there. Whereas the English company initially gave a 16% share of the oil to Iran, with the new agreement in 1933 Iran's share was raised to 20%. The company's name was changed to Anglo-Iranian Oil Company (AIOC). Attempts by Shah Rıza Pehlevi to receive a bigger cut failed and this drew him closer to Germany. This resulted in the invasion of Iran by Soviets and England in World War II and the shah was dismissed from his position in the government.

Rıza Shah's son Muhammed Rıza Shah replaced him and Muhammed Mussadık, who was the Prime Minister at the time, issued a decision through the council to nationalize the oil in 1952. Establishing the National Iran Oil Company (NIOC), Muhammed Mussadık attempted to tackle production and marketing issues with this company. When this attitude of Iran hurt the interests of USA and England, Mussadık was dismissed from his station during a coup initiated by the CIA agents with the Ajax Operation in 1953 and this phase continued until the Iranian Revolution.

Keywords: Iran, England, Musaddık Oil, Nationalization.

Giriş

Orta Doğu -batılıların deyimi ile "Middle East"- Mısır'dan başlayarak doğuda Umman Körfezi'ne kadar uzanan ve Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye, İran, Afganistan, Suudi Arabistan, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'in yer aldığı coğrafya olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu bakımdan Orta Doğu, her çağda stratejik öneme sahip bir merkez olması dolayısıyla önemini hep korumuştur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Orta Doğu petroleri yalnız bölge için değil, bütün dünya devletleri için önem taşımaya başlamıştır. Buna bağlı olarak dünya petrol endüstrisinin ağırlık merkezi Orta Doğu olmuştur. Bölgedeki petrol rezervlerinin zenginliği ise uluslararası ticari rekabeti körüklemiştir. Orta Doğu'da özellikle Zağros Dağları'yla, Güneydoğu Toroslar'ın önüne yayılan Sapsidans sahrası rezervleri dünyanın en zengin petrol yatakları olduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan başta İran olmak üzere Irak, Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'in belli bölgelerinde zengin petrol yatakları bulunmaktadır.²

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *altın cevher* olarak adlandırılan petrolün Amerikalı Edwin L. Dowke tarafından 1859'da Pennsylvania Tutes Ville'de ilk petrol kuyularını açmasıyla petrol çağı başlamıştır.³ Bunun akabinde petrolün Orta Doğu coğrafyasında çokça bulunduğu söylemleri, sömürge anlayışına sahip devletlerin dikkatini çekmiştir. Bunun sebeplerinden biri de 1859'da ABD'nin ilk petrol kuyularını açmış olmasına rağmen, açılan kuyuların kısa sürede tükenmesinden kaynaklanmıştır. Daha zengin rezervlere

¹ Tayyar Arı, *Orta Doğu*, Cilt: 1, MKM Yayınları, Bursa 2012, s. 21.

² Sami Öngör, *Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Öz Eğitim Yayınları, Ankara 1965, s. 98-100.

³ Öngör, *a.g.e.*, s. 100-101; Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Ortadoğu*, Aktif Yayınları, İstanbul 1997, s. 79.

sahip yerleri bulmak için petrol aramalarını sürdüren şirketler yönlerini Orta Doğu coğrafyasına çevirmişlerdir.⁴

Bu durum sömürge devletlerinin iştahını kabartmış ve onların bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Petrolün ilk olarak İngiltere tarafından İran'da çıkarılmasıyla süreç başlamıştır. İlk etapta İran tarafından petrol arama ve çıkarma imtiyazının İngiliz şirketlerine verilmesi, Batılı diğer devletlerin de bu coğrafya ile yakından ilgilenmelerine zemin hazırlamıştır.

1. Muhammed Musaddık Dönemine Kadar (1952) İran Petrollerinin Tarihi Seyri

Tarihi bakımından İran petrol sanayii, Basra Körfezi bölgesinin en eski sanayii olarak kabul edilmektedir. Denilebilir ki petrolün Orta Doğu'da ilk anıldığı ülke İran'dır. Petrolün işletme dâhil ilk maden imtiyazı İran Şahı Nasıreddin Şah tarafından, 25 Temmuz 1872'de bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter'e verilmiştir. Ancak Rusya'nın baskısı ve İngiltere'nin Reuter'e yeterince destek vermemesi yüzünden bu imtiyaz bir yıl sonra iptal edilmiştir.⁵

Hemen bir yıl sonra İran'da İngiliz sermayesiyle bir banka açılmış, petrol aramaları için çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte İran Şahı Muzaffereddin Şah, bir başka İngiliz vatandaşı olan William Knox D. Arey'e 1901'de petrol aramaları yapması için altmış yıllık imtiyaz vermiştir. Verilen imtiyazın kapsamı, D. Arey'in kurduğu şirket ile bölgedeki petrol kaynaklarını bulmak, ticaretini yapmak ve işletmeyi elde tutmak olmuştur.⁶

İngiltere bu anlaşmayla İran'ı nüfuzu altına alarak Rusya'nın buradaki etkisini kırmak istemiştir. Bu petrol anlaşması İran topraklarının dörtte üçü için geçerli kılınmıştır. (Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Horasan ve Estarabad hariç tutulmuştur.) Bu arada İran 20.000 sterlini peşin, 20.000 sterlini sonradan ödemek kaydıyla D. Arey şirketinin %16 hissesini satın alarak ortak olmuştur.⁷

Petrolü çıkaracak olan D'Arey şirketi 1902'de Londra'da 600.000 sterlin sermaye ile kurulduktan sonra, İran'da kendisine sondaj yapma izni verilen bölgelerde petrol arama faaliyetlerine başlamış ancak, bu aramalarda petrole rastlamamıştır.⁸ Zaten verilen imtiyaz anlaşmasıyla şirketin sondaj çalışma alanları 2070 mil ile sınırlandırılmıştır. Bu alanlarda 1906'ya kadar sondaj çalışmaları sürdürülmüş, fakat olumlu bir sonuç alınamamıştır. O süre zarfında D'Arey şirketi elde ettiği petrol ile masraflarını bile çıkaramamıştır.⁹

Sonuçsuz kalan petrol aramalarından sonra Zağros Dağları'nın güneydoğusunda Mescid-i Süleymaniye'de 1906'da yeniden çalışmalara başlanmıştır.

⁴ Özey, *a.g.e.*, s. 71.

⁵ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çeviren: Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 50; Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

⁶ Mehmet Kaya, "Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 14, Orion Kitabevi, Ankara 2008, s. 234-242.

⁷ Djalili - Kellner, *a.g.e.*, s. 50.

⁸ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006, s. 253.

⁹ Bank Melli, *İran Presa*, İran Kültür Yayınları, Tahran 1950, s. 53.

1908'de 1180 metre derinliğinde petrole ulaşılmış ve bunun neticesinde sondaj sahası genişletilmiştir. 1911'de ise Abadan ve çevresinde zengin petrol yataklarına rastlanmış arama çalışmaları daha da hızlanmıştır.¹⁰ Petrolün çıkmasıyla şirketin mali problemleri hal edilmiş ve Şahsa it şirket ismi değiştirilerek *Anglo Persian Oil Company (APOC)* şirketi kurulmuştur. 1912'de Süleymaniye-Abadan petrol boru hattı kurularak petrolün taşınması kolaylaştırılmıştır. İran'da çıkartılan petrol 1912'de 43.000 ton iken, 1913'te 81.000 tona, 1914'te ise 274.000 tona ulaşmıştır.¹¹

I. Dünya Savaşı'nda akaryakıt sıkıntısı nedeniyle petrolün önemi daha da artırmıştır. 1918-1939 yılları arasında petrol, uluslararası rekabet halini almıştır. Bu süreçte İngiltere'nin İran'a yönelik izlediği siyaset adeta bir petrol emperyalizmine dönüşmüştür. Bu meyanda bölgedeki petrol şirketleri sömürgeci güçlerin uzantısı olarak görülmeye başlanmıştır.¹²

I. Dünya Savaşı başladığında tarafsızlığını ilan eden İran, savaşın dışında kalmaya çabalamıştır. Buna rağmen İran coğrafyası, Osmanlı, İngiltere ve Rusya'nın savaş alanı olmuştur. Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması ile tamamen İran'dan çekilmiştir.¹³ Ruslar ise savaş öncesi ve savaş sürecince ülkenin kuzeyindeki üçte birlik kısmı işgal etmişlerdir. İngilizler ise savaş süreci içerisinde elindeki petrol kuyularını, boru hatlarını ve İngiliz-İran petrol şirketine ait rafinerilerinin bulunduğu güney bölgelerini elinde tutmak için, Avusturalya ve Hindistan'dan getirdiği askerler ile buraları korumaya çalışmıştır.¹⁴

Rusya'da 1917 Bolşevik devriminden sonra kurulan Sovyetler yönetimi, İran topraklarından geri çekildi. Almanya'nın da I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması İngiltere'yi bölgede tek güç haline getirdi. İngiltere bu süreçte İran'da her konuda söz sahibi olduğu gibi, petrol rafinelerini de tekeline aldı.¹⁵

I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile birlikte İran'da petrol aramaları hız kazanmıştı. İran'da Mescid-i Süleymaniye ve Abadan dışında yeni petrol yatakları bulunmuştu. Irak'ın Hanekin petrol yataklarına komşu olan Nett-i Şah (1923), Hef Gel ve Gah Soran (1928), Naft-ı Sefid (1935), Aga Jari (1936), Pazanan (1937) ve Lali yataklarından önemli ölçüde petrol rezervleri tespit edilmişti.¹⁶

1923 yılında İran'da iktidarı ele geçiren Rıza Şah, ülkesindeki İngiliz petrol şirketinin faaliyetlerinin İran'ın menfaatlerine aykırı olduğu düşüncesiyle ekonomi ve sanayide gelişmiş olan Almanya'ya yanaştı. Bu arada ABD-İran ilişkileri de gelişmeye başladı. Fakat Sovyetler ve İngiltere bu durumdan pek hoşnut olmadı.

Anglo Persian Oil Company şirketinin yıllık üretimi her yıl artarak devam etti. 1933'te 1,2 milyon dolar kâr elde edildi. Aynı yıl şirketle yapılan an-

¹⁰ Bank Melli, *a.g.e.*, s. 54.

¹¹ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 254.

¹² Rena Grousset, *Asya'nın Uyanışı*, Berikan Yayınları, Ankara 2010, s. 70; Youssef M. Choucri, *Ortadoğu Tarihi*, Çevirmen: Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2012, s. 486.

¹³ Necmeddin Bamatte, *Iran in World War I*, Moskova 1964, s. 97-98.

¹⁴ Arthur Goldschmidt Jr. - Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011, s. 312-314; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi*, İstanbul 2012, s. 493.

¹⁵ George Lenclowoski, *Qajar İran*, Londra 1983, s. 78.

¹⁶ Talip Yücel, *Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Eroğlu Matbaası, Ankara 1965, s. 185.

laşmaya göre İran'ın petrolden alacağı pay artırıldı.¹⁷ İran'ın payına 36 milyon dolar düştüğü halde şirket İran'a sadece 10 milyon dolar ödedi. Şirketin 1933'deki yıllık bilançosuna itiraz eden İran memnuniyetsizliğini dile getirdi. Fakat İran'ın itirazları İngiliz şirketi tarafından ciddiye alınmadı. Bunun üzerine İran parlamentosu, İngiliz şirketine 1901'de verdiği imtiyazları feshetti.

İngiltere, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürdü. Milletler Cemiyeti arabuluculuk yaparak ikisi arasında yeni bir anlaşma yapılmasını istedi. 1933'te yapılan yeni anlaşma ile İran'ın istediği gibi olmasa da petrol gelirinden alacağı pay %16'dan %20'ye çıkarıldı.

1935'te İran'ın isteği üzerine şirketin adı *Anglo-İranean Oil Company (AİOC)* olarak değiştirildi. Yapılan bu anlaşma 1993 yılına kadar sürecek ve süresi dolduğunda şirketin tüm hakları İran Devleti'ne geçecekti.¹⁸

II. Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, İran'ın Almanya'ya destek verdiği bahanesiyle 1941'de İngiltere ve Sovyetler'in istilasına maruz kaldı. İran Şahı Rıza Pehlevi bu devletlerce görevden uzaklaştırılarak Güney Afrika'daki Mauritius Adası'na sürgün edildi.¹⁹ Yerine oğlu Muhammed Rıza Şah, 16 Eylül 1941 tarihinde 22 yaşındayken göreve getirildi.²⁰

2. Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları

1941'de İran'da Muhammed Rıza Şah'ın yönetimi devralmasıyla İran tarihinde yeni bir siyasi dönem başladı. Devlet yönetimi konusunda tecrübesiz olan Şah, yönetimi devraldığında ülke İngiliz-Sovyet işgali altında bulunmaktaydı.

Muhammed Rıza Şah bir taraftan emperyal güçlere karşı mücadele ederken, öbür taraftan Sovyetlerin güdümündeki Tudeh Partisi (Komünist Parti) ile uğraşmak zorunda kaldı. 4 Nisan 1946 yılında Sovyetler ile yapılan ekonomik anlaşma ile Sovyetler İran'dan çekildi.²¹ Ancak İngiltere petrol şirketinin imtiyazlarından vazgeçmedi.

Muhammed Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden sonra, İngiliz petrol şirketinin etkisinin kırılması için muhafazakâr çevreler, ulema sınıfı, halkın büyük kesimi, Tudeh Partisi ile Milli Cephe lideri olan Muhammed Musaddık Şah'a destek verdi. İran kamuoyunun isteği doğrultusunda hareket eden Muhammed Musaddık'ın en önemli hedefi petrolü millileştirme ve İran'ı İngiliz sömürgeciliğinden kurtarmaktı.

İngiltere ile yaşanan sorunlar İran halkını rahatsız etti. Petrol konusunda bir an önce çözüm bulunması isteniyordu. İran hükümeti bu konuyu gündemine aldı. Bu konuda en büyük destekçisi "*Milli Cephe*" oldu. "*Milli Cephe*" de milliyetçiler, modernleşme yanlıları, iyi eğitim görmüş aydınlar, sosyalistler, liberaller, toprak ağaları ve bir kısım ulema mensupları geniş bir koalisyon kurarak Muhammed Musaddık'ın liderliğinde birleştiler.

¹⁷ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 125.

¹⁸ Peter Avery, *History Of İran*, Cambridge Histories, New York 1992, s. 220.

¹⁹ Sayim Türkman, *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s. 224.

²⁰ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 010.09.451.1328.3.2.

²¹ BCA, 010.09.451.1328.3.11.

Musaddık'ı bu denli farklı gurupların lideri yapan en önemli husus ise hiç kuşkusuz, onun toplum nezdinde sahip olduğu dürüst kişiliği, karizmatik yapısı, güçlü hitabeti, zarafeti idi. Bunlara ilave olarak kendisinin tutarlı olmasının yanında, emperyalizm ve despotizmin karşısında olması, çizgisinden taviz vermemesi önemli yönleriydi.²²

Bu meselede kamuoyunun tam desteğini alan İran, petrol endüstrisinin millileştirilmesi konusunda önemli bir adım atmıştı. İran hükümeti Ekim 1947'de, 1933'te imzalanan İngiliz-İran (Anglo-Persian) petrol anlaşmasını değiştirmek istedi.²³ Çünkü şirketin İran'a ödediği para çok azdı. İran kendisine düşen payın artırılmasını istiyordu. 17 Temmuz 1949'da, 1933 anlaşmasına ek bir protokol eklendi. Şirket İran'a düşen payı çok az miktarda arttırdı. Hâlbuki bu sırada ABD şirketleri Venezüella ve Suudi Arabistan ile yaptıkları antlaşmalarda üretimden elde edilen kar payını %50 olarak paylaşmıştı.²⁴

Bu antlaşmayı İran Parlamentosu'nun kabul etmesi gerekiyordu. Fakat meclisteki Milli Cephe Gurubu Lideri Muhammed Musaddık bu anlaşmaya karşı çıktı. Muhammed Musaddık'ın çabalarıyla İran Meclisi, 28 Aralık 1949'da anlaşmayı reddetti.²⁵ İran hükümetinin müzakerelerden geri çekilmesini istedi. Böylece görüşmeler sona erdi.

Bunun üzerine bütün İran'da petrolün millileştirilmesi için gösteriler başladı. Bu gösterilere Komünist Tudeh Partisi ve fanatik Şiilerde destek verdi. İngiliz petrol şirketi Amerikan şirketleri gibi %50 hisse vermeyi kabul etmesine rağmen, İran parlamentosunda bu teklif reddedildi.²⁶

Muhammed Musaddık, İran petrolünün millileştirilmesini öngören bir kanun tasarısını 19 Şubat 1951'de meclise sundu. Başbakan Ali Razmara 3 Mart 1951'de yaptığı bir konuşmada bunun teknik, ekonomik nedenlerden dolayı mümkün olamayacağını beyan etti. Bu sözlerinden sonra büyük bir tepki çeken Ali Razmara, Fedayan-i İslam örgütü tarafından öldürüldü.²⁷

Bu şartlar altında Muhammed Rıza Şah, Muhammed Musaddık'ı 28 Nisan 1951'de başbakanlığa getirdi. İran petrol sanayisini millileştiren yasa 15 Mart'ta parlamentoya getirildi ve 30 Nisan'da tasarı onaylandı.²⁸ Bu gelişmelerden sonra İngiliz hükümeti devreye girdi ve bu tasarıyı kesin bir dille reddedip itiraz etti.

İran'daki gelişmeler sadece İngiltere'yi değil, diğer Batılı devletlerin de tepkisine yol açtı.²⁹ Özellikle Amerika bu konuya dikkati çekmiş ABD Başkanı

²² Gene R. Gartwerte, *İran Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011, s. 219-220; Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 265.

²³ Onur Okyar, *İran ve Demokrasi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 111; Mehmet Kaya, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 180, İstanbul 2009, s. 144-147.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1983, s. 489.

²⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003, s. 433.

²⁶ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 266; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 489-490.

²⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 489-490; Alain Gresh-Dominique Vidal, *Ortadoğu*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 46.

²⁸ Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 355; Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş Yayınevi, İstanbul 1990, s. 131.

²⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara 2013, s. 262.

Eisenhower'in, Musaddık'a gönderdiği mektupta; "İran-İngiliz petrol ihtilaflının birinci planda bir mesele olarak gördüklerini, sorunun giderilmesi halinde Amerikan hükümetinin İran'a teknik ve askeri yardım yapacağını" bildirdi.³⁰

Amerikan'ın yaptığı arabuluculuk bir sonuç vermedi. Çünkü İngiliz şirketi petrol satışını tekelinde tutmak istiyordu. İran ise bu satışın sadece bir kısmını şirkete vermek, büyük bir kısmını kendisi kontrol etmek istiyordu. İngiltere bu durum karşısında önce İran'a askeri müdahaleyi düşündü, ancak bunun sonuçlarından çekindi. Akabinde meseleyi Uluslararası Adalet Divanı'na taşımayı gündemine aldı. En sonunda ise konuyu Birleşmiş Milletlere götürmeyi kararlaştırdı.³¹

Öte yandan İngiliz petrol şirketi Abadan'da bulunan kuyuların üretimini durdurdu.³² Bunun üzerine Muhammed Musaddık kurduğu *Nasyonal İran Oil Company (NIOC)* ile İran petrolünün üretimi, kullanımı ve satışını bu şirket aracılığı ile yürütmeye çalıştı.³³ İngiltere, kendi AIOC şirketinin personelinin tahliye edip İran ile olan petrol ihracatını durdurdu.

Birleşmiş Milletlere giden İngiltere buradan da bir sonuç alamadı. Üstelik İran ile İngiltere arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi, Amerika'nın arabuluculuk çalışmaları da neticesiz kaldı.³⁴ İran'ın Muhammed Musaddık önderliğinde petrol konusunda başlattığı millileştirme politikası tam olarak başarıya ulaşamadı.

Bunun sebepleri ise şunlardı: ABD'den umduğu mali ve siyasi desteği görememesi, üretimin büyük ölçüde azalması, İngiltere'nin diğer Batılı petrol şirketlerinin İran'la ortaklık kurmalarını engellemesi, İran'ın petrolünü dış piyasalara satamaması sonucunda ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda ciddi krizler çıktı. İşsizlik ve fiyatların artmasına neden oldu.³⁵

Muhammed Musaddık bunları bertaraf etmek için 1952'de İran'da seçimleri yeniledi. "Milli Cephe" ve Tudeh Partisi, mecliste çoğunluğa sahip oldular. Musaddık petroldeki millileştirme politikasını diğer alanlara da taşıdı. Silahlı kuvvetleri Şah'ın elinden alıp parlamentonun yönetimine verdi, orduyu küçülttü ve toprak reformu yasasını çıkarttı.

Muhammed Musaddık, Şah'ın kişisel yönetimi yerine anayasal yönetime geçmeyi hedefledi. Bu arada İngiliz şirketleriyle petrol sorununu çözülememesi İran'daki ekonomik krizi her geçen gün derinleştiriyordu. Nitekim İran petrollerine uygulanan uluslararası boykot sebebiyle devlet gelirlerinin azalması, ekonomik ve siyasi durumun daha da bozulmasına yol açtı.³⁶ Bu vaziyet de işçi sınıfını, Tudeh Partisi'ni ve toplumun diğer kesimlerini memnun etmedi. İran ekonomisinin petrole bağlı olması sebebiyle gelişmeler toplumu olumsuz

³⁰ BCA, 010.09.458.1328.3-9.

³¹ Yalçın Sarıkaya, *İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 151.

³² Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 386.

³³ Edward Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 155.

³⁴ M.Hasan Heykel, *Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü*, Nehir Yayınları, İstanbul 1988, s. 90; BCA, 010.09.458.1328. 3-10.

³⁵ Tayyar Arı, *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 177; William L. Claucland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 325.

³⁶ Homa Katouzian - Hüseyin Şahidi, *21. Yüzyılda İran*, Sitare Yayınları, Ankara 2011, s. 27.

yönde etkiledi. Musaddık'ın millileştirme politikası bu sebeplerden dolayı başarılı olamadı.³⁷

İngiltere ve ABD, İran'daki sıkıntının bölgedeki diğer ülkeleri etkileyebileceğinden çekiniyordu. Batılı bu iki güç başta kendi menfaatleri olmak üzere İran'dan elde edilen imtiyazlarını, şirket paylarını, sigorta ve işletme rantlarını, arazi ve diğer yatırımlarını tehlikeye atabileceği düşüncesinden hareketle Musaddık hükümetinden kurtulmaya karar vermişlerdi.³⁸

İngiltere ve Amerika baskısının tesirinde olan ve bir yandan da yetkilerinin azaltılmasından dolayı Musaddık'tan rahatsız olan İran Şah'ı, Muhammed Musaddık'ı 17 Temmuz 1952'de başbakanlıktan uzaklaştırdı. Şah'ın bu tasarrufu İran'da daha bir memnuniyetsizlik oluşturdu. Zira Tudeh Partisi, milliyetçiler ve halk desteğiyle başlatılan isyanlar sonucunda Şah, Musaddık'ı 22 Temmuz'da tekrar başbakanlığı getirmek zorunda kaldı ve savunma bakanlığını da ona bağlandı. Bu meyanda işi zamana yayan ve CIA'nın planını uygulayan Şah, 16 Ağustos 1953'te Musaddık'ı azlettiğine dair bir kararname yayınladı.³⁹

Muhammed Musaddık görevi bırakmayı reddedince çıkan olaylar ve sokak gösterileri sonucunda Şah, ülkeyi terk ederek İtalya'ya sığındı. Ancak *Ajax* operasyonunun sorumlusu *CIA Ajanı Cermit Rozevelt'in* plan ve desteğiyle, 3 gün sonra 19 Ağustos 1953'te General Feyzullah Zahidi'nin düzenlediği bir hükümet darbesiyle Musaddık yönetimden düşürülerek tutuklandı. Ardından Şah İran'a büyük bir törenle geri döndü.⁴⁰

Bu arada tutuklanan Musaddık önce 21 Aralık 1953 tarihinde idam cezasına çarptırıldı, ardında cezası 3 yıl hapse çevrildi. Musaddık haptisten çıktıktan sonra ölünceye kadar evinde göz hapsinde tutuldu. 5 Mart 1967'de vefat eden Musaddık evinin bahçesinde toprağa verildi.⁴¹

İran petrolü için 15 Ağustos 1954 tarihinde yeni bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile İran petroleri 7 büyük petrol şirketine bölüştürüldü. İran petroleri, İran'ın ulusal petrol şirketi olan *National Iranian Oil Company (NIOC)* ile diğer batılı şirketler arasında yarı yarıya pay edildi ve bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam etti.⁴²

İran'da Musaddık'ın devrilmesiyle Başbakanlığa getirilen Zahidi'nin döneminde, İran petrolerini millileştirme çabaları tamamen rafa kaldırıldı. İran, dış politikasını ABD ve İngiltere'nin oluşturduğu çerçevede yürütmeye başladı.⁴³ Şah M. Rıza Pehlevi, muhaliflere karşı sert tavırlar alarak bundan sonraki yönetimini baskıcı bir şekilde devam ettirdi.

³⁷ Yücel Yılmaz - Mehmet Şahin, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Barış Yayınları, Ankara 2011, s. 289; Youssef M. Choueiri, *Ortadoğu Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011, s. 490.

³⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 371.

³⁹ Suad Pir - Osmangazi Özgüdenli, "İran'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan", *DİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 228-229.

⁴⁰ Garthwart, *a.g.e.*, s. 221; M. Sadık Atak, *Harp Sonrası Dünya (1945-1966)*, Ankara Basım ve Cilt Yayınları, Ankara 1966, s. 522; *BCA*, 010.09.458.1328.3-3.

⁴¹ Pir - Özgüdenli, "a.g.m." s. 228-229.

⁴² Tayyar Arı, *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, s. 179-180.

⁴³ *BCA*, 010.09.458.1328.3-6-10; Abdurrahman Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeniasya Yayınları, İstanbul 1981, s. 178-179.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'deki petrol şirketleri tarafından keşfedilen petrol madeni kısa süre içerisinde yaygınlaşarak endüstrileştirildi. Haliyle bu konu diğer emperyalist devletlerin dikkatini çekti. Petrol konusundaki araştırmalar dünyanın muhtelif ülkelerine yayıldı. ABD'den sonra bu konuda en önemli adımı İngiltere ve İngiliz petrol şirketleri attı. İngiliz petrol şirketleri petrol bulmak için Orta Doğu'ya yöneldiler. İngiliz şirketleri, petrol arama konusunda İran hükümeti ile anlaştilar. İran'da 1901'de başlayan petrol arama faaliyetleri, 1908'de petrolü bulmalarıyla sonuçlandı. İngiliz petrol şirketleri İran hükümetine çıkartılan petrolden %16 pay vermek suretiyle anlaşmaya vardılar.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1925'te İran hükümetinin başına geçen Rıza Şah, petrol konusunda önemli bir adım attı. İran'ın yüzdelik payını az bulan Şah, İngiliz şirketleriyle anlaşarak 1933'te İran'ın payını %20'ye çıkardı. Rıza Şah, İran'ın bu payını da yeterli bulmayıp daha fazla artırmak istiyordu. Fakat bunu İngiliz şirketlerine kabul ettiremedi. Bunun için Almanya ile yakınlaştı II. Dünya Savaşı çıkınca bunu bahane eden İngiltere ve Sovyetler, İran'ı işgal edip, Rıza Şah'ı Güney Afrika'ya sürgün ettiler.

Rıza Şah'ın yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Şah bu konuda ABD, İngiltere ve Sovyetlere karşı daha temkinliydi. 1948'de İran'dan çekilen Sovyetlerin boşluğunu ABD doldurdu. Ancak 1952'de İran başbakanı olan Muhammed Musaddık, İngiliz şirketleriyle petrol konusunda yeni bir anlaşma önerdi, fakat şirketler bunu kabul etmediler.

Bunun üzerine Musaddık, İran petrollerini millileştirmek için parlamentodan bir yasa çıkardı. Kurduğu National İran Oil Company (NİOC) şirketiyle İran petrolünü endüstrileştirdi. Gelişmelerden rahatsız olan İngiltere ve ABD, Musaddık'ı Şah aracılığıyla uzaklaştırmak istediler. Şah, Musaddık'ı görevden uzaklaştırmak isteyince Musaddık halkın desteğini alarak direndi. Şah bu yüzden ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Ancak emellerine ulaşmak için İngiltere ve ABD, CIA'nın yardımıyla bir hükümet darbesi sonucunda Musaddık'ı yönetimden uzaklaştırarak hapse atıldı.

Şah ülkesine dönerek bu defa tüm yetkileri eline aldı. İngiliz ve ABD şirketleri İran petrollerini yedi şirket arasında bölüştürüp 1954'de İran'la yeni bir petrol anlaşmasını yaptılar. İran'ın payını %50'ye çıkardılar, ekonomik alanda da İran'a destek verdiler. Bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam edildi. Neticede petrol konusunda sadece İran istismar edilmedi, hemen hemen petrol rezervlerine sahip tüm Orta Doğu ülkelerinin akıbeti böyle oldu.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 010.09.458.1328.3-2.

BCA, 010.09.458.1328.3-3.

BCA, 010.09.458.1328.3-5.

BCA, 010.09.458.1328.3-6.
BCA, 010.09.458.1328.3-9.
BCA, 010.09.458.1328.3-10.

Tetkik Eserler

- ABRAHAMIAN, Edvard: *Modern İran Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010.
AHAVİ, Şahruh: *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş Yayınevi, İstanbul 1990.
AKŞİN, Sina: *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2015.
ARI, Tayyar: *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.
ARI, Tayyar: *Orta Doğu*, Cilt: 1, MKM Yayınları, Bursa 2008.
ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1983.
ATAK, M. Sadık: *Harp Sonrası Dünya (1995-1996)*, Ankara Basım ve Cilt Yayınları, Ankara 1966.
AVERY, Peter: *History Of İran*, Cambridge History, New York 1992.
BAMATTE, Necmettin: *İran In World, War I*, Moskova 1963.
BANK, Melli: *İran Presa*, İran Kültür Bakanlığı Yayınları, Tahran 1950.
BOZGEYİK, Abdurrahman: *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1981.
CHOUËIRI, Youssef M.: *Ortadoğu Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011.
CLAUCLAND, William L.: *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
GARTHWAITE, Gene R.: *İran Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011.
GOLDSCHMIDT JR, Arthur - DAVIDSON, Lawrence: *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.
GRESH, Alain - DOMİNİQUE, Vidal: *Ortadoğu*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991.
GROUSSET, Rene: *Asya'nın Uyanması*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
GÜNDÖĞAN, Ünal: *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010.
GÜRRAKAR, Tolga: *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
HEYKEL, M. Hasan: *Bir Devrin Anlatılmamış Öyküsü*, Nehir Yayınları, İstanbul 1998.
KARADENİZ, Yılmaz: *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006.
KARADENİZ, Yılmaz: *İran Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
KATOUZIAN, Homa, ŞANİDİ, Hüseyini: *21. Yüzyılda İran*, Sıtare Yayınları, Ankara 2011.
KAYA, Mehmet: "Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama ve İngiltere'nin İran Petrol-lerini Kontrolü Altında Tutma Sebepleri", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 14, Ankara 2008.
KAYA, Mehmet: "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 180, İstanbul 2009, s. 144-147.
LENLOWOSKİ, George: *Qajar, İran*, Londra 1983.
LEWIS, Bernard: *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003.
MANSFIELD, Peter: *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2012.
OKYAR, Onur: *İran ve Demokrasi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
ÖNGÖR, Sami: *Ortadoğu, (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Öz Eğitim Yayınları, Ankara 1965.
ÖZEY, Ramazan: *Dünya Denkleminde Ortadoğu*, Aktif Yayınları, İstanbul 1997.
PİR, Suad - ÖZGÜNDELİ, Osman Gazi: "İran'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan", *TDVİA*, Cilt: 31, İstanbul 2006.
SANDER, Oral: *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara 2013.
SANDIKLI, Atilla - DAĞCI, Kenan: *Büyük Ortadoğu Projesi*, Tasam Yay., İstanbul 2006.
SARIKAYA, Yalçın: *İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
TÜRKMEN, Sayım: *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, Ankara 2009.
YÜCEL, Talip: *Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Eroğlu Matbaası, Ankara 1965.
YÜCEL, Yılmaz - ŞAHİN, Mehmet: *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Barış Yayınları, Ankara 2011.

TANZİMAT FERMANI BAĞLAMINDA İSPENÇ VERGİSİ

Yrd. Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL*

Öz

Bu makalenin konusu Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) ispenç vergisi ve bu vergi ile ilgili düzenleme ve uygulamalardır. Tanzimat Fermanı, ispenç vergisi penceresinden adaletin sağlanması için vergi usulsüzlüklerinin düzeltilmesini vaat etmiştir. Yani Ferman, Müslim-gayrimüslim ayrımını yansıtan yürürlükteki vergi rejimi yerine eşitlikçi bir vergi sisteminin ihdas edilmesini amir hükümler içermemektedir. İспенç vergisinden elde edilen gelirlerin sürekli kılınma ve usulsüzlükleri ortadan kaldırma çabaları bu durumu göstermektedir. Gayrimüslimler ispenç vergisinin kaldırılmasını isteyerek Tanzimat Dönemi'nde eşitlik temelli bir vergi sistemi beklentisi içerisinde olduklarını göstermişlerdir. Fakat Osmanlı mali bürokrasisi ispenç vergisiyle ilgili usule ilişkin düzenlemeler yaparak bu vergiden beklenen geliri garantiye almaya çabalamıştır. Sonuç olarak; ispenç resmi perspektifinden, Tanzimat Fermanı'nın yürürlükte olan vergi sistemindeki usulsüzlüklerin düzeltilmesini amaçladığı savunulacaktır. Özellikle ispenç vergisi açısından; Müslim-gayrimüslim ayrımının kaldırılarak eşitlik temelli bir vergi düzeni ihdasının amaçlanmadığı ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: İспенç Vergisi, Tanzimat Fermanı, Vergi Sistemi, Usulsüzlükler, Eşitlik.

Ispenc Tax In The Context Of The Tanzimat Edict

Abstract

The subject of this article is the ispenç tax and the regulations and practices related to it in the Tanzimat Era (1839-1876). Taking ispenç into consideration, the Tanzimat Edict promised to correct tax irregularities in order to ensure justice. That is; it does not have imperative provisions so as to introduce an equitable tax system that would remove the Muslim-non-Muslim differentiation. Efforts to make ispenç incomes sustainable and to correct irregularities were indicative of this circumstance. Non-Muslims revealed that they were in the expectation of an equality-based tax system in the Tanzimat period, demanding the removal of ispenç. However, the Osman financial bureaucracy

* Gebze Teknik Üniversitesi Strateji Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi.

has made efforts to maintain this taxation and make the expected income guarantee by making procedural arrangements. In consequent; it will be argued that ispenç tax demonstrates that the Tanzimat Edict intended correcting irregularities in the tax system in operation. Especially in the viewpoint of ispenç; it will be revealed that the Edict did not have a purpose to establish a tax system based on equality by removing the Muslim-Islamic Muslim division.

Keywords: *Ispenç Tax, Tanzimat Edict, Tax System, Irregularities, Equality.*

Giriş

Bu makalenin konusu Tanzimat Dönemi (1839-1876) ispenç vergisidir. İспенç konusu işlenirken bu vergiye dair düzenleme ve bu verginin toplanma usulü irdelenecektir. Makale; bu vergiyi tarihsel olarak ele alıp nasıl ihdas edildi, kimlerden toplanırdı gibi soruları cevaplamaya çalışacaktır. İспенç vergisi nedir ne değildir gibi sorular cevaplandıktan sonra Tanzimat Fermanı'nın (1839) vergi konusunu ele alışı biçimi incelenecektir. Böylece, Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu esasların ispenç vergisi ile ilgili düzenlemelere nasıl yansıdığı ele alınacaktır. İспенç vergisinin tahsil edilme biçimi de bu suretle anlamlandırılacaktır.

İспенç vergisine dair düzenlemeler üzerinden Tanzimat Fermanı'nın yeni bir vergi düzeni vaat edip etmediği; mevcut olanın adaletle tatbik edilmesini amir hükümler içerip içermediği ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca; ispenç düzenlemeleri usul yönünden ele alınacak ve bu düzenlemeler fermanın vergi usulsüzlükleri konusunda getirdiği esaslarla ilişkilendirilecektir. Dolayısıyla ispenç resmi perspektifinden, Tanzimat Fermanı ile Müslim-gayrimüslim ayrımının ortadan kaldırılarak eşitlik temelli yeni bir vergi rejiminin hedeflenip hedeflenmediği tartışılacaktır. Bu noktada; gayrimüslimlerden ispenç vergisinin lağvedilmesi yönünde gelen isteklerin nasıl değerlendirildiği resmedilecektir.

İспенç resmi tahsili üzerinde kontrol sağlama çalışmalarının ve ispenç vergisinin diğer düzenli vergilere eklenerek toplanması yönünde karar alınmasının ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca ispenç lafzının vergi tahsili esnasında kullanımının yasaklanmasının sebepleri de aydınlatılacaktır.

İспенç vergisi penceresinden Tanzimat Fermanı'nın nasıl anlaşıldığı Osmanlı mali bürokrasisi ve gayrimüslim reaya üzerinden tahlile tabi tutulacaktır. Gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı ile Müslümanlarla vergi mükellefiyeti konusunda eşitlik beklentisi doğrultusunda çaba gösterip göstermedikleri örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır. Sonuç olarak, ispenç resmi çerçevesinden; Tanzimat Fermanı devam edegelen vergi rejimi konusunda neyi hedeflediği ve Müslim-gayrimüslim ayrımı konusunda nasıl bir vergi düzeni getirdiği açıklanacaktır.

İспенç Vergisinin Tarihçesi

Kaynaklarda ispenç, ispençe, ispenç ya da ispençe olarak geçen kelimenin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte Slavca "lupanitsa" kelimesin-

den Türkçe'ye geçtiği görüşü kabul görmüştür. Örfi bir vergi olan ispençeye ait bilinen ilk kayıt I. Bayezid (1389-1402) dönemine aittir. Müslümanların ödemekle mükellef olduğu çift resminin¹ karşılığı olan ispenç, çift resmiyle birlikte “*kulluk*” olarak adlandırılmış bir çeşit baş vergisiydi.² Bu vergi, evli, bekar, topraklı ya da topraksız olmasına bakılmaksızın bulûğ çağına ermiş tüm gayrimüslim yetişkinler için geçerliydi.³

İlk başta Rumeli'de gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi 16. yüzyılda Doğu Anadolu'nun fethinden sonra bölgedeki Hristiyan halktan da tahsil edilmiş, Orta ve Batı Anadolu'da ise neredeyse hiç uygulamaya konulmamış,⁴ uygulamaya konulmayan bölgelerde yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlar gibi çift resmi ödemişlerdir.⁵ 1432 tarihli Arnavut tımar defterine göre evli hane sahibi gayrimüslim erkeklerden 25 akçe, dul kadınlardan ise altı akçe olarak tahsil edilmiştir. Fatih Kanunnamesi'nde miktarlar değişmemiş, evli gayrimüslim hane reisleri ve onların yetişkin çocukları için de babaları gibi 25 akçe, çiftliği olmayan dul kadınlar için de yine altı akçe olarak kalmıştır.⁶ 1530 tarihli Kanunname-i Kıbtıyan-ı Vilayet-i Rumeli'de ve 1520 tarihli Tırhala Kanunnamesi'nde de aradan yaklaşık bir yüzyıl geçmesine rağmen ispenç resminin miktarı değişmemiş,⁷ bu miktarlar 17. yüzyılda da hemen hemen aynı kalmış en az 20 ve en fazla 30 akçe olmuştur.⁸ Her ne kadar ispenç gayrimüslimlere mahsus bir vergi olsa da ispenç ödeyen gayrimüslim reayanın baştine⁹ denilen topraklarına tasarruf eden Müslümanlar askeri olsalar dahi bu vergiyi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.¹⁰ Yukarıda belirttiğimiz gibi gayrimüslimlerden 25 akçe olarak tahsil edilen bu vergi gayrimüslim topraklarına tasarruf eden Müslümanlardan 22 akçe olarak tahsil edilmiştir.¹¹

¹ Çift Resmi için bkz. Süleyman Sudi, *Osmanlı Vergi Düzeni, (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996, s. 132; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi, (Osmanlı Vergi Sitemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 36.

² Halil İnalçık, “İspence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul 2001, s. 177; Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 81.

³ Sayın, *a.g.e.*, s. 41; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 88.

⁴ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁵ İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleter*, XXIII\92, Ekim 1959, s. 606.

⁶ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁷ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Cilt: 1 - Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943, s. 249, 289.

⁸ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, s. 81.

⁹ Baştine: “Zimmilerin (Hristiyan, Yahudi vs.) mülk olarak atalarından intikal eden arazileri”, Neş'et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, Ankara 1947, s. 495.

¹⁰ Çağatay, “a.g.m.”, s. 508; İnalçık, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü*, s. 603. Baştineye tasarruf eden Müslüman ispencenin yanında haraç da ödemek zorundaydı. “Ohri kanunnâmesi “ve şol sipahiler ve sayir müslümanlar ki keferenin baştinelerin alup tasarruf edüp haraç ve ispençe talep olunmakta taallül edüp vermeyüp fukarayı reayaya tazmin ettürürlerimiş ol asıl idenlerin subaşı olsun ve sipahi olsun bikusur cizyeleri ve ispençeleri alına vermeyenlerin hakim-ül vakt olanlar ya cizye veya ispençeleri bittemam alivereler” Ohri kanunnâmesi, cizye maddesi.” Çağatay, “a.g.m.”, s. 495.

¹¹ Sudi, *a.g.e.*, s. 133; Sayın, *a.g.e.*, s. 41.

Şimdiye kadar yazdıklarımız ispenç resminin genel uygulamasıydı. Öte yandan vilayet kanunnamelerinde farklı uygulamalara rastlamaktayız. Bazı kanunnamelerde ispençin köylü, şehirli haraç veren tüm gayrimüslimlerden tahsil edileceği yazsa da bazı kanunnamelerde 300 akçelik menkul mala sahip başka bir deyişle cizye verebilecek seviyede reayanın sorumlu olacağı yazılmış, başka bir vilayet kanunnamesinde yaşlılardan, papazlardan, çalışacak güce sahip olmayan reayadan bu verginin tahsil edilmeyeceği belirtilmiştir. Bazı kanunnamelerde ise gayrimüslim reayaya ailesinden miras yoluyla intikal eden arazi anlamına gelen baştinelerinden ispenç resmi alınmayacağı yazılmış, bir başka kanunname de ise evli gayrimüslim reayadan bekarlardan farklı olarak altışar akçe ırgadiye alınacağı belirtilmiştir. Bunların dışında miri hizmetlerde bulunan veya fakir olan reayadan 10, 12, 15'er akçe ispenç resmi alınacağı da kanunnamelerde yazılmıştır. Sis livası kanunnamesine göre şehirde ikamet eden evli ve bekar gayrimüslimlerden Halep akçesiyle 50'şer akçe ispenç resmi alınması kararlaştırılmıştır.¹² Farklı vilayetlerde farklı uygulamalara rastlandığı gibi aynı vilayetin içinde Hristiyan ve Yahudilere farklı tarifeler uygulandığı da olmuştur. 16. yüzyılın sonlarında Avlonya'da Yahudiler ispenç resmi ödemezken 1716 yılında Mora'da 125 akçe ödemekteydiler. Bu miktar Mora'daki Hristiyanların ödediği miktarın beş katı idi. Çok nadir de olsa bir başka uygulama ispenç resminin mükelleflerin maddi durumuna göre alâ (en iyi), evsat (orta) ve ednâ (aşağı) olarak üç farklı miktarda tespit edilmiş olmasıdır. Yaygın görülen bir uygulamada ise devlete yaptıkları bir takım hizmetler ve muhtelif nedenlerden dolayı bazı bölgelerde gayrimüslim reaya ispenç resminden muaf tutulmuşlar ya da az miktarda ödemişlerdir.¹³ Dolayısıyla genel uygulamanın dışında ispenç vergisi farklı yerlerde 10-50 akçe arasında kimi yerde bir yıl için bir kerede kimi yerde ise iki taksitle tahsil edilmiştir.¹⁴ Vergiyi tahsil eden ise bazı yerlerde sipahi iken, bazı yerlerde mukataaya bağlanmış, bazı yerlerde ise doğrudan hazineye tahsis edilmiştir.¹⁵

İспенç resminin gayrimüslim reaya üzerine nasıl bir yük getirdiğini anlamak için çift resmi ile mukayese edebiliriz. Müslüman reayadan tahsil edilen çift resmi 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde 22-50 akçe aralığında idi. Bu da yaklaşık olarak 100-150 kilo buğdaya tekabül ediyordu. Aynı dönemde 40-50 dönüm arası toprak işleyen bir köylü yaklaşık olarak üç-dört ton buğday üretmekteydi.¹⁶ Buna göre genelde 25 akçe olarak tahsil edilen ispenç resmi yaklaşık 100 kilo buğdayın fiyatına denk gelmekte idi. Başka bir deyişle 16. yüzyılın ilk yarısında ispenç resmi bir köylü işletmesinin üretimini yaklaşık 30'da ya da 40'da birine denk gelmekteydi. Eklemede fayda var ki, yukarıdaki miktarlar eldeki veriler ışığında tahminidir ve hata payı içermektedir.

¹² Çağatay, "a.g.m.", s. 507-508.

¹³ İnalçık, *Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu*, s. 603, 607-608.

¹⁴ Çağatay, "a.g.m.", s. 507-508.

¹⁵ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 77-78.

¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 45.

Tanzimat Fermanı ve Vergi Düzeni

Tanzimat'ın esası Tanzimat Fermanı'nda "emniyet-i can ve mahfuziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı"¹⁷ şeklinde özetlenmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Tanzimat'ın ana ilkeleri; can emniyeti, ırz ve namusun korunması, malın korunması, vergi tayini, asker alımı ve askerlik süresidir. Görüldüğü üzere vergi meselesi Tanzimat Fermanı'nın esasını teşkil eden konular arasındadır. Hatta vergi konusu Tanzimat-ı Hayriye'nin "rükn-i rekini" yani en kuvvetli esası olarak kayıtlara geçmiş ve vergi konusunun bir "usul-i muhasebeye" bağlanması karar altına alınmıştır.¹⁸ Tanzimat'ın "rükn-i rekini" olan vergi konusunda mevcut vergi rejimindeki usulsüzlüklerin giderilmesine büyük önem atfedilmiş ve bu bağlamda vergilerin tahsiline girişilmeden evvel hesap şeklinin bir usule bağlanmasına karar verilmiştir.

Fermanın esasından olan vergi hususunun önemine ise şöyle değinilmiştir:

*"Ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiy-çün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağı ve akça dahi tebeanın vergisiyle hâsil olacağına binâen bunun bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemmiyetli olup gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliiyesinden lehû'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslim demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla bad ez-în ahâlî-i memâlikten her ferdin emlak ve kudretine göre vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması."*¹⁹

Ferman gerçekçi bir şekilde verginin önemini ülkenin korunması için askeri ve diğer giderlerin karşılanması bağlamında açıklamaktadır. Vergiler devletin sunduğu her türlü hizmetin mali kaynağı anlamına gelmektedir. Bu vergiler devletten hizmet alan halktan toplanacaktır. Öyleyse vergi konusu iyi bir şekilde düzenlenmelidir. Ayrıca "yed-i vahid" bela olarak nitelendirilip halkın bu beladan kurtulduğuna gönderme yapılmıştır. Bu göndermenin iltizam usulünün de benzer şekilde nitelendirilmesine zemin hazırlamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, yürürlükte olan iltizam usulü "usul-ı muzırra" yani zararlı bir usul diye nitelendirilerek her zaman tahribe neden olan bir alet olarak herhangi bir faydasının görülmediği belirtilmiştir. Ayrıca bu zararlı usul ülkenin siyasi menfaatinin ve mali işlerinin bir kişinin inisiyatifine terk edilmesi anlamına gelmektedir. Dahası, ülkenin siyasi faydasını ve mali

¹⁷ A. Şeref Gözübüyük - Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara 1982, s. 4.

¹⁸ BOA. HAT., 1354/52896 A, (1255 Z 29/4 Mart 1840).

¹⁹ Gözübüyük, a.g.e., s. 4.

işlerini herhangi bir kişinin -ki bu şahıs iyi bir insan değilse- zorbalığına ve kahrına havale etmek demektir. Dolayısıyla, böyle bir kişi şahsi çıkarını yaptığı işlerin esası haline getirip halka zulüm edecektir. Bu minvalde; Osmanlı ülkesinde yaşayan halkın her bir ferdinden mali gücüne göre vergi alınıp fazla vergi tahsilinin men edilmesi kararlaştırılıp ilan edilmiştir.

Sonuç olarak; Tanzimat Fermanı mevcut vergi düzeninin esasına değil usulüne ilişkin ciddi bir eleştiri getirmiştir. “*Yed-i vahid*”in akabinde iltizam usulünün zararlı olarak nitelendirilmesi Fermanın vergi düzenine dair usul yönünden eleştiri yaptığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı yeni bir vergi rejiminin kurulmasına dair amir hükümler içermektedir. Mevcut vergi düzenindeki usulsüzlüklerin giderilip bu düzenin ıslah edilmesini amaçlamaktadır. Vergi rejiminin tamamen tasfiye edilip Müslim-gayrimüslim ya da millet sisteminden kaynaklanan kategorilerin kaldırılarak eşitlik temelli yeni bir vergi rejimi kurulması amaçlanmamaktadır. Bu husus aşağıda detaylandıracağımız biçimde ispenç vergisinin ele alınış şeklinde de görülecektir.

İспенç Vergisinin Tahsil Usulü

II. Mahmut Dönemi’nde düşünülen vergi reformu Tanzimat Fermanı’nın ilanından kısa süre sonra 1840 yılında hayata geçirilmiş, içinde ispenç resminin de olduğu tüm vergiler kaldırılarak kaynaklarda “*ancemaatin vergi*”, hukuki metinlerde ise daha ziyade yalnızca “*vergi*”, Ferman’dan bir hayli süre sonra çıkarılan bir nizamnamede ise “*komşuca alınan vergiler*” olarak isimlendirilen yalnızca bir tek vergi ihdas edilmişti. Böylelikle herkesin kazancına göre vergi ödeyeceği oldukça genel bir vergi sistemine geçiliyordu.²⁰ Yeni vergiyi tahsil etme görevi ise 1840 yılının Mart ayında iltizam usulünün kaldırılmasıyla mültezimlerin yerini alan muhassıl denilen devlet memurlarına verilmişti. Fakat yeni sistemden verim alınamadığı için iki yıl sonra 1842 senesinde tekrar iltizam usulüne dönmüş ve muhasıllıklar ilga edilmişti.²¹ Muhasılların ömrü iki yıl sürmüştü, ispenç resminin de eklenmeye çalışıldığı “*ancemaatin vergi*” isimli yeni vergi ise daha uzun ömürlü olmuş ve yirmi yıl uygulamada kalmıştı. 1859/60 yıllarından itibaren “*ancemaatin vergi*” aşamalı olarak kaldırılmış, yerine yeni yapılacak bir tahririn esas alınacağı emlak, arazi ve temettü vergilerinin getirilmesi kararlaştırılmıştı.²²

İспенç resminin Tanzimat’ın ilk yıllarında örfi vergilerle birlikte kaldırılmasına karar verilmiş olursa da, bazı bölgelerde yeni ihdas edilen vergiye eklendiği halde, bazı yerlerde kendi adıyla müstakil olarak tahsiline devam edilmişti. Daha sonra henüz tahsili yapılmayan yerlerde 1264 (1848/49), diğerlerinde 1265 (1849/50) yılından itibaren ispenç resmi tamamen kaldırılarak, vergiye

²⁰ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 95-96.

²¹ Tanzimatın uygulandığı tüm bölgelerde 1840 yılının Mart ayından itibaren iltizam usulü kaldırıldı ve mültezimlerin yerine “muhassıl” denilen memurluklar oluşturuldu, fakat bu sistemden beklenen verim alınamadığı için iki yıl sonra 1842 senesinde tekrar iltizam usulüne döndü. Muhassıl için bkz. Şener, *a.g.e.*, s. 36-44.

²² Şener, *a.g.e.*, s. 105.

ilave suretiyle tahsili kararlaştırılmış²³ fakat bunda da başarılı olunamamıştır. Belirtmekte fayda var ki, Şener'in verdiği hicri tarihleri miladiye çevirdiğimizde farklı tarihleri bulduk. Hicri 1264 (1847/48) 1265 ise (1848/49) tarihlerine isabet etmektedir.²⁴ 1851 yılında henüz daha “*ancemaatin vergi*” yürürlükte iken mevcut vergi rejimi üzerinde devlet kontrolünü sağlamak için toplanan vergilerin usul yönünden tahkik edilmesine karar verilmişti.²⁵ Bunun nedeni zulüm olarak nitelendirilen iltizam usulüne geri dönülmüş olmasıydı. İltizam usulüne geri dönmek zorunda kalan mali bürokrasi bu usulde de olsa vergi tahsilini adil ve güzelce yaparak iltizam usulünden kaynaklanan zulme son vermek istiyordu. Bu durum aynı şekilde ispenç vergisinin tahsil biçimi için de geçerliydi. Tüm bu düşüncelerin temelinde Tanzimat Fermanı'nın vergi usulsüzlüğü konusunda dile getirdiği anlayış vardı. Nitekim adı geçen tahkikattan yaklaşık on bir yıl önce Meclis-i Ahkam-ı Adliye tarafından düzenlenen 18 Nisan 1840 tarihli bir ilm ü haberde ispenç vergisinin “*usul-ı cedidde-i müstahsene*” üzere muhassıllar tarafından toplanması kararı alınmıştı.²⁶ Muhasıllık kurumunun sadece iki yıl ayakta kalmasından dolayı ispenç resminin muhassıllar tarafından toplanması konusunda başarı sağlanamasa da adil ve güzel bir şekilde toplanması yönünde gayret sarfediliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Tanzimat sonrası vergi rejimine dair yapılanlar, yeni vergi usulünün uygulanması ve vergisini vermeyenlere karşı alınacak önlemler şeklinde özetlenebilir.²⁷ Adı geçen vergi usulünün icrasının talep edilmesi usulsüzlükleri önleme çabasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nın denklik vaadi usulsüzlüklerin kaldırılmasını amaçlamaktadır. Ayrıca bazı kimselerden vergi tahsil edilemediği de anlaşılmaktadır.

Tanzimat Dönemi yeni vergi düzenlemeleri öncelikli olarak bazı pilot bölgelerde uygulamaya geçirilmiştir. Gelibolu ve Kocaeli sancakları bu pilot bölgelerin ilklerindedir. Daha sonra ise 1847 yılında Hüdavendigâr ve Edirne eyaletleri ile bağlı kazalarda Tanzimat'ın vergi tahsiline getirdiği yeni düzenlemelerle vergi toplanmasına karar verilmiştir. Özellikle Hüdavendigâr sancağının kazalarında vergi düzenlemelerinin iyi bir şekilde uygulanması amaçlanmıştır.²⁸ Ayrıca Tanzimat dâhilinde bulunan bazı sancaklarda yapılacak vergi düzenlemelerine ve teferruatına dair Edirne, Silistre, Niş, Konya, Vidin, Rumeli ve Selanik valiliklerine emirnameler gönderilmiştir.²⁹ Bu emirnamelerden Tanzimat'ın vergi hususundaki amacının yeni bir vergi rejimi kurmak değil; mevcut vergi sistemindeki usulsüzlükleri çeşitli düzenlemelerle ıslah etmek olduğu anlaşılmaktadır. Mali bürokrasi mevcut vergi rejiminin

²³ Şener, *a.g.e.*, s. 103.

²⁴ <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, erişim tarihi: 30.09.2017.

²⁵ BOA. A. MKT. MHM. 27/49, (1267 Ra 17/20 Ocak 1851).

²⁶ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 263.

²⁷ BOA. A. AMD. 34/23, (1268 Z 15/31 Ağustos 1852).

²⁸ BOA. A. DVN. 24/55, (1263 R 19/6 Nisan 1847).

²⁹ BOA. A. MKT. 110/30, (1264 Ra 4/9 Şubat 1848).

yürütülmesinde birçok usule matuf oldukça fazla düzensizliğin olduğunu görmüştür. Bu durumu örneklendirmek gerekirse; vergi tahsili meselesinden çıkan zorluktan dolayı Şam eyaletine bağlı Bakaul Aziz ve Ba'labek halkı resmi makamlara yer yer gelerek şikâyetle bulunup “sızlandıkları” kayıtlara geçmiştir.³⁰ Şam eyaletinde halkın vergilerden şikâyetçi olması mevcut vergi rejiminin uygulanmasından kaynaklı aksaklıklar hakkında ipuçları vermektedir. Sonuç olarak; Tanzimat Fermanı mevcut vergi sisteminin yerine yenisini değil mevcudun adil bir şekilde uygulanmasını amir hükümler içermektedir.

Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin vali, mutasarrıf, muhassıl, kaymakam, defterdar ve mal müdürlerine ispenç resminin³¹ tahsiline dair şu şekilde bilgi verilmiştir: Osmanlı sınırları dâhilinde yerleşik olan reayadan alınan ispenç vergisi tahsili çok eski bir adettir. Tanzimat-ı Hayriye'nin başlangıcında halktan alınan vergilere ilave edilerek topluca alınmalıdır. Fakat birçok yerde “*usul-u kadim*” üzere ayrı olarak tahsil edilmektedir. Bu durum ispenç vergisinin arada telef olmasına neden olmaktadır. Verginin zayii olmasını ve hazinenin zarara uğramasını önlemek için bu durum bir usule bağlanmalıdır. Aslında ispenç vergisinin tahsili konusu çok açık olduğundan izaha gerek yoktur. İспенç vergisinin toplandığı yerlerde her bir fertten ne miktar ve hangi usul ile tahsilat yapıldığı da ilgililere sorulmuştur. Ayrıca tahsilat yapılan fertlere eda tezkeresi verilip verilmediği de sorulan sorular arasındadır. İспенç vergisinin toplandığı yerlerde aşar ile beraber iltizam usulü ile toplanma geldiği belirtilmiştir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken başka bir husus bu durumun yani ispençin iltizam usulüyle aşar ile beraber toplanması konusu bu yerlerin memurları tarafından bildirildikten sonra gereği Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliyyede müzakere olunmuştur.³² Görüldüğü üzere Tanzimat'la beraber ispenç vergisinin tahsili kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni mültezimlerin kimden hangi usule göre vergi topladıklarının Tanzimat öncesi dönemde kontrol dışı olmasıdır. Buradan hareketle, Tanzimat'ın mevcut vergi rejimini ıslah etmeyi, kontrolü sağlamayı ve herkese adil olarak bu rejimi uygulamayı amaçladığını söyleyebiliriz.

Tanzimat sürecinde gayrimüslim ahaliden gelen vergi muafiyeti istekleri Tanzimat Fermanı'na matuf kararlarla reddedilmiştir. Örneğin; Adilcevaz kazası ahalisinden Melkon Kabaryan ve kendisi ile beraber on beş kişi Hz. Ali'nin cerrahlık hizmetinde bulunduğu iddia edilen kişinin torunları oldukları gerekçesiyle cizye, ispenç ve avarız-ı divaniye ve örfi tekâliften önceleri muaf tutulduklarını belirtmişlerdir. Bu kişiler; Ashab-ı Kiramdan İbn-i Hişam (r.a.)

³⁰ BOA. A. MKT. UM. 76/52, (1267 Za 27/23 Eylül 1851).

³¹ Coşkun Çakır, Tanzimat Dönemi Osmanlı maliyesini incelediği eserinde Tanzimat Dönemi'nde maliye ile ilgili yayınlanan nizamnameler arasında bedel-i ispenç nizamnamesini de saymıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Çakır'ın künyesini verdiği arşiv vesikasına (BOA. A. DVNS. MTANd. No: 2, s. 6-11) bakıldığında adı geçen nizamnamenin “Beled-i İспенçiyarlık (Eczacılık) Sanatının İcrasına Dair Nizamnamedir” başlığını taşıyan eczacılık nizamnamesi olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde ispenç vergisiyle ilgili yayımlanmış bir nizamname mevcut değildir. Bkz. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 27.

³² BOA. A. MKT. MVL. 3/44, (1263 M 15/3 Ocak 1847).

hattıyla ve geçmiş büyük Osmanlı padişahları taraflarından kendilerine muafiyetname verildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca, Sultan IV. Murad'ın fermanıyla elde ettikleri muafiyetin tasdik edildiğini söylemişlerdir. Bu isteğe binaen Adilcevaz kazasında Hz. Ali'nin cerrahı olduğu iddia edilen şahsın neslinden gelenlerin 16 (on altı) hanede ikamet ettikleri ve 45 (kırk beş) nüfustan ibaret oldukları tespit edilmiştir. Bu arada bahse konu muaf isteğine dair kararda Adilcevaz kazasının ilga edilen Diyarbekir eyaleti içerisinde bulunduğu ve 1844/45 senelerinden itibaren Tanzimat-ı Hayriye sınırları içerisine dâhil edildiği belirtilmiştir. Tanzimat dolayısıyla havas ve evkaf ve muaf ve gayrı muaf hepsi denk tutulduğu için herkesin tasarruf ettiği emlak ve arazisine göre vergilerini vereceği vurgulanmıştır. Denklik ilkesi bağlamında düzeni sağlamanın gereği olarak gayrimüslimlerden gelen bu muafiyet talebinin onaylanmasının düzene aykırı olacağı kabul edilmiştir. Ayrıca, bahsi geçen şahsın Hz. Ali'ye (r.a) cerrahlık hizmetinde bulunduğu dair muteber siyer kitaplarında bir bilginin olmadığı da belirtilmiştir. Böyle bir muafiyetnamenin verildiği kabul edilse bile evvelki Osmanlı padişahlarının bunu ne sebeple verdiği bilinemez denilmiştir. Dolayısıyla bu talep uygun bulunmayıp reddedilmiştir.³³ Adilcevaz'ın Tanzimat uygulaması için seçilen pilot yerlerden biri olmasının ret kararında etkili olduğu açıktır. Tanzimat Fermanı ile kişi ve zümrelere ve hatta vakıf gibi kurumlara tanınan vergi muafiyetlerinin ve imtiyazların kaldırılacağı ilan edilmiştir. Bu nedenle Melkon Kabaryan ve Hz. Ali'nin cerrahının neslinden geldiklerini iddia edenlerin vergi muafiyeti istekleri kabul edilmemiştir. Hatta bu muafiyet isteğinde bulunanların bu muafiyeti sahabelere ve evvelki padişahlara dayandırma iddialarına da itibar edilmemiştir. Burada Tanzimat Fermanı ile ilan edilen denklik ilkesi ret kararına esas teşkil etmiştir.

İспенç rüsumu bazı mahallerden alınıp bazı mahallerden alınmadığından, alınan yerlerden aynı miktarın cizyeye eklenmesine; alınmayan mahallerde ise aynen devam edilmesine karar verilmiştir. Böylelikle Tanzimat Dönemi'nde bu ve benzeri durumların bir usule göre düzenlenmesi istenmiştir. Örneğin; Tırnova kazasından alınan ispenç vergisinin aynı şekilde tahsiline devam edilmesi istenmiştir. Osmanpazarı kazasında ise daha önce ispenç vergisi alınmadığından aynı şekilde alınmamasına karar verilmiştir.³⁴ Buradan anlaşılacağı üzere toplanılan vergilerin düzenlenmesi temel hedeftir. Tekrar Tırnova kazası üzerinden bu durumu açıklarsak; bu kazanın senelik 600 kuruş ispenç vergisi 1847/48 senelerinden 1849/50 senelerine kadar olan üç seneliği 1.800 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu meblağın da 1849/50 senelerinde toplanacak olan diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi istenmiştir.³⁵ 1850/51 senelerinden itibaren ise aynı şekilde ispenç vergisinin tekrar diğer vergilere ilave edilerek toplanması ve maliye hazinesine gönderilmesi emredilmiştir.³⁶

³³ BOA. ŞD. 242/7, (1288 M 11/2 Nisan 1871).

³⁴ BOA. A. AMD. 27/4, (1267 S 7/12 Aralık 1850); BOA. C. ML. 470/19119, (1267 S 29/3 Ocak 1851).

³⁵ BOA. A. AMD. 28/94, (1267 Ra 16/19 Ocak 1851).

³⁶ BOA. MVL. 327/42, (1267 M 27/2 Aralık 1850).

Sonuç olarak Tırnova örneğinden anlaşılan ispenç vergisinin alındığı yerlerde yıl bazlı hesaplamalara gidilerek gelir tespitine çalışılmıştır. İспенç vergisi ile ilgili temel ihtiyaçlardan birisi de bu verginin tahsilini sürekli kılmaktır. Bu süreklilik sorunu ispenç vergisinin müstakil toplanma biçiminin terkedilmesine neden olmuş, sorunun çözümü ispencin toplanma usulünün değiştirilip sağlam ve sürekli olan vergilere ilave edilerek toplanmasında aranılmıştır. Bu uygulamaya geçme nedeni ise müstakil olarak toplanan ispenç vergisinin zayi olması verginin çoğunun hazineye ulaşamamasıdır. Ayrıca ispenç vergisinin toplanması bazı yerlerde mutata hale gelmiş bazı yerlerde ise gelememiştir.³⁷ Örneğin; Tırhala'nın Golos nahiyesi dışındaki kazalarından ispenç rüsumu olarak tahsil olunan 33.482,5 kuruşluk meblağın, 1849/1850 senelerinden itibaren reayanın diğer vergilerine ilave edilerek tahsili istenmiştir.³⁸ Benzer şekilde; Siroz sancağını oluşturan kazaların ispenç resminin 1849/1850 senelerine ait olan 56.000 kuruşluk meblağın, 1848/1849 senelerinden itibaren reayanın diğer vergilerine ilave olarak toplanması emredilmiştir.³⁹ Dolayısıyla ispenç vergisinin toplanmasına diğer vergilere ilave edilmek suretiyle izin verilmiştir.⁴⁰ Böylece ispenç vergisinin müstakil olarak toplanmasındaki zorlukların bertaraf edilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu verginin tahsilinin sürekli kılınması için mevcut düzenli vergiler ile birleştirilmesi yolu benimsenmiştir.

Bazı yerlerde ispenç vergisinin hem diğer vergilere ilave edilmesi emredilmiş -böylece ispenç vergisine süreklilik kazandırıldığını belirtmiş- hem ısrarla ispenç lafzının kullanılmaması emredilmiştir. Örneğin Edirne eyaletinde meskûn olan halktan tahsil edilen ispenç vergisinin adının külliye kaldırılması ve bu verginin 1847/48 senelerinden itibaren gayrimüslim reayadan alınan diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴¹ Bazı yerlerde ispenç vergisi yüksek miktarlarda tahsil edilmekteydi. Bu durum Padişahın "*merhamet ve lütfuna*" ters kabul edilerek ispenç lafzı ilga edilmiştir. İспенç lafzının ilgası ile bu verginin diğer vergilere eklenerek toplanması emredilmiştir. Hatta bundan sonra da ahaliden ispenç adıyla bir akçe dahi istenilmeyeceği belirtilmiştir.⁴² İспенç lafzının kaldırılma nedenine ilişkin bazı ipuçları kayda geçmiştir. Osmanlı mali bürokrasisi ispenç vergisi tahsilinde reayadan "*şunun bunun külliyetli akçeler tahsil ederek*" adalet ve insafa ters hareket ettiklerini tespit etmiştir. Bu nedenle ispenç isminin kaldırılması ve gayrimüslim reayanın diğer vergilerine ilave edilerek bu verginin tahsil edilmesi istenmiştir. Ayrıca ispenç adı altında toplanan külliyetli paraların halkın nazarında "*Saltanat-ı Seniye*"nin itibarını zedelediği dile getirilmiştir.⁴³ Mali bürokrasi gayrimüslim

³⁷ BOA. A. AMD. 12/52, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

³⁸ BOA. A. AMD. 26/85, (1267 S 5/10 Aralık 1850).

³⁹ BOA. A. AMD. 25/24, (1267 M 8/13 Kasım 1850); BOA. İ.MVL. 189/5726, (1267 M 11/16 Kasım 1850).

⁴⁰ BOA. A. AMD. 22/23, (1266 Z 24/31 Ekim 1850).

⁴¹ BOA. İ. MVL. 114/2709, (1264 S 18/25 Ocak 1848).

⁴² BOA. A. AMD. 13/82, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

⁴³ BOA. A.AMD. 13/41, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

reayayı zulümden kurtarmak için; ispenç gibi vergileri kaldırmayı değil bu verginin toplanmasına ilişkin usulsüzlükleri gidermeye çabalamıştır. Yani vergi mükelleflerinin uğradıkları haksızlıkların kaynağı usulsüzlükte aranılmıştır. Bu nedenle mesela; Karahisar kazasından tahsil edilmekte olan 4.500 kuruş ispenç vergisinin 1847/48 senelerinden itibaren ispenç lafzının lağvı ile diğer vergilere ilave edilerek tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Hatta bu emir doğrultusunda tahsil edilememiş olan ispenç vergisinin de 1850/51 senelerinden itibaren diğer vergilere ilavesi ile 1847/48 ve 1848/49 seneleri vergilerinden tahsil edilememiş olan 13.500 kuruşun da 1850/51 seneleri vergileri ile toplanması kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Sonuç olarak *“ispenç lafzı külliyen kaldırılarak bundan böyle efradı reayadan bu nam ile bir akçe talep olunmaması”* emredilmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla Tanzimat Dönemi ispenç vergisi düzenlemeleri usule ve lafza ilişkindir. İспенç lafzının kullanımından mali bürokrasinin kaçınmasının nedeni şudur: İltizam usulüyle bu vergi çoğu zaman fazla tahsil edilmiş ortaya çıkan adalet dışı durum kötü çağrışımlara neden olmuştur. Bu tespiti yapan mali bürokrasi ispenç vergisinin kötü imajından dolayı lafzın terkedilmesine ve bu lafzın unutturulmasına çalışmıştır. Ayrıca ispenç vergisinin adalet dışı bir durumu çağrıştırmasının devletin siyasi otoritesini temsil eden padişahlık makamının imajı açısından da sıkıntılı olduğu belirtilmiştir. Böylece ispenç lafzının terkedilmesi ile hem ispencin kötü çağrışımları unutturulacak ve hem de saltanatın imajı reaya nazarında düzeltilecekti.

İспенç vergisinin kötü imajının bir diğer nedeni ise fazla vergi tahsili idi. Tanzimat Fermanı'nda da iltizam usulü nedeni ile bu ve benzeri sorunlar ima edilmişti. Aslında ispenç resminin Müslim ve gayrimüslimlerden genellikle denk olarak alınması gereken vergilerden olduğu karar altına alınmıştı. Bu nedenle böyle umuma ait vergilerden istisnai bir muamelede bulunmak kabul edilemezdi. Yine aynı nedenle bu verginin süratle tahsil edilmesi mahalli idareye tavsiye edilmişti. Gayrimüslim ahalinin elinde gerek arazi bulunan ve gerekse bulunmayan her ferdinden 25 akçe ispenç vergisi alınması eskiden beridir yürürlükte olan bir uygulamaydı. Fakat denklik ilkesine riayet edilmeyerek ayırım yapılmış olduğu ve istisnai uygulamaların ortaya çıktığı anlaşılmıştı. Bu durum tebaanın sınıfları arasındaki denklik ilkesi için ilan edilen usule aykırıydı. Dolayısıyla gayrimüslimlerden usulsüz olarak fazla vergi almanın kabul edilemeyeceği, ilgili usul ve kanunlar dairesinde ispenç resmi ve cizye bakayasının tahsil edilmesi emredilmişti.⁴⁶ Bu husus Tanzimat sonrası vergi anlayışına dair ilginç konuları içermektedir. Çünkü Tanzimat sonrası Tanzimat Fermanı'nın resmi evraklara yansıma biçiminden anlaşılan, dini farklar ile şekillenen vergi rejiminin ortadan kaldırılmasının hedeflendiği. Belgelerden anlaşılan amaç -ki ispenç isminin kaldırılması gibi konuları dikkate almazsak- Tanzimat öncesi devam edegelen vergi rejiminin adil bir şekilde uygulanmasıydı.

⁴⁴ BOA. İ. MVL. 203/6446, (1267 CA 9/12 Mart 1851).

⁴⁵ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁴⁶ BOA. HR. MKT. 296/90, (1275 Z 18/19 Temmuz 1859).

Bazı mahallerde reayadan alına gelen ispenç vergisi fazla miktarda tahsil edilmekte ve tahsil edilen akçeler arada telef olmaktadır. Bu nedenle hem hazine gelirlerine halel gelmemesi ve hem de reayanın gözetilmesi için ispenç vergisinin bütün mahallerde mevcut vergilere eklenerek toplanması ve ispenç namının da tamamen kaldırıldığı Meclis-i Vala kararıyla ilan edilmişti. Örneğin Diyarbakır'da usule aykırı olarak fazla miktarda vergi tahsil edildiği anlaşılmış ve bu duruma derhal son verilmesi emredilmişti. Bu nedenle de 1855/56 seneleri vergisinden henüz tahsil edilmemiş olan bakaya gayrimüslim ahaliden talep edilirken ispenç vergisi diğer vergilere ilave edilmiş ve indirim yapılmıştı.⁴⁷ Ayrıca Tanzimat dâhilinde olan yerlerde ispenç vergilerinin bazıları maktuan ve bazıları emaneten idare edilmekteydi. Bu durumda ispenç vergisi tahsilatı kayıtlı olduğundan biliniyor fakat aşara dâhil olan ispenç tahsilatı bilinmiyordu. Ayrıca ispenç vergisi çoğu yerde cizye ile beraber tahsil edildiğinden 1847/48 senelerinden itibaren mevcut vergilere ilave edilmesi istenmişti. Bazı eyaletler ve vilayetlerde yaşayan reayadan alına gelen ispenç vergileri üç yük 54.500 kuruşa varmıştı. Bu meblağın iki yük 51.000 kuruşu eskiden beridir tahsil edilen ispenç gelirin tekabül etmekteydi. Ve bir yük 3.200 kuruşu sonradan tahsil edilmiş ve daha sonra bu tahsilat da toplanmaya başlanmıştı. Diğer bazı yerlerdeki ispenç vergilerinin bir kısmının hangi kaza ve karyelerden alındığı da bilinmemekteydi. Çünkü ispencin toplanması bazı yerlerde adet iken bazı yerlerde değildi.⁴⁸ İlk olarak Osmanlı bürokrasisi ispenç vergisinin tahsili üzerinde kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Esas amaç hem reayadan toplanan fazla vergi tahsilinin önlenmesi hem de gelirlerin artırılmasıdır. Çünkü Tanzimat Fermanı'nda ima edildiği gibi kontrol dışı vergi tahsili zorba bazı kimselerin merhametsizliğine reayayı havale etmek demektir.

Fazla ispenç tahsilinin doğurduğu başka bir sorun toplumsal düzenin bozulmasına ilişkindir. Bazı yerlerde reayadan alınmakta olan ispenç vergisinden dolayı düşmanlıklar ve zorbalıklar ortaya çıkmaktaydı. İспенç adı altında "şunun bunun" tarafından yüklü miktarda akçeler alınmakta olduğu belgelerde dile getirilmişti. Bu sorunu çözmek için de "Padişahımız efendimizin (...) kemali merhamet ve eltafi seniye-yi cenabı mülükaneleri icab-ı alisince" denilerek ispenç lafzı ilga edilmişti.⁴⁹ Buradan anladığımız göre ispenç vergisinin fazla tahsilinin sosyal düzeni bozduğu Osmanlı bürokrasisi tarafından gözlemlenmişti. Yine, siyasi otoritenin mümessili olan padişahın lütufkâr ve merhametli olması adına fazlaca tahsil edilen ispenç vergisinin önü alınmaya çalışılarak halk nazarında bu otoritenin meşruiyeti sağlanlaştırılmak istenmişti. Hatta vergi ve cizye tahsilinde ahaliye yapılan muamele ve idarecilerin ahaliye özel işlerinde kullanıp kullanmadıklarına dair Rumeli'de rapora dökülen bir araştırma dahi yapılmıştı.⁵⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere Tanzimat Dönemi'nde vergi toplanırken reayaya nasıl davranıldığı dahi araştırılmaya çalışılmıştı.

⁴⁷ BOA. A. MKT. UM. 312/62, (1274 M 5/16 Ağustos 1857).

⁴⁸ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁴⁹ BOA. İ. MVL. 147/4166, (1265 R 17/12 Mart 1849).

⁵⁰ BOA. A. MKT. 235/73, (1265 Z 29/15 Kasım 1849).

Sonuç olarak sosyal düzenin yanı sıra devlet ve reaya arasındaki ilişkileri iyileştirmek açısından da ispenç gibi vergilerin toplanmasındaki usulsüzlüklerin giderilmesine büyük önem atfedilmişti.

Tanzimat Fermanı'nın gayrimüslimler tarafından nasıl anlaşıldığı konusu da bazı ilginçlikler içermektedir. Tanzimat Dönemi ispenç ile ilgili belgelere yansıyan denklik ilkesini Osmanlı mali bürokrasisi ve gayrimüslim reaya birbirinden farklı anlamışlardı. Örneğin; Diyarbakir'de 1839/1840 yıllarına kadar adam başı 67'şer para olan kışlak vergisi bu tarihten sonra ispenç vergisine çevrilmiş ve üçer kuruş olarak tahsil edilmeye başlanmıştı. 1846/47 yıllarına gelindiğinde ise ispenç, cizye vergisiyle beraber alınmıştı. 1847/48 yıllarında ise ispençin diğer yıllık vergilere eklenerek tahsil edileceğini duyduklarını belirten gayrimüslim tebaanın temsilcileri bu verginin diğer vergilerin üzerine eklenmeyip tamamen uygulamadan kaldırılmasını talep etmişlerdi. Bu vergi uygulamasının kaldırılması talebini içeren belge Diyarbakir'deki Ermeni, Süryani, Keldani, Yahudi, Katolik ve Rum cemaatlerinin temsilcileri tarafından mühürlenmişti.⁵¹ Bu istekte ilginç olan taraf Osmanlı mali bürokrasisinin Tanzimat'tan mevcut vergi rejiminin usulsüzlüklerini giderip herkese adilce uygulanmasını anladıkları halde gayrimüslim tebaanın ise ispenç gibi din ayırımı üzerinden konmuş vergilerin denklik ilkesi çerçevesinde kaldırılacağını anlamış olmalarıdır. Mali bürokrasinin anlayışından dolayı Diyarbakir'deki gayrimüslimlerin talepleri bir imtiyaz isteği olarak değerlendirilip reddedilmiş ve ispenç vergilerinin diğer mevcut vergilerine dâhil edilmesi kararlaştırılmıştı. Reddin gerekçesini dönemin mantığını ortaya koyması bakımından aynı konu hakkında on bir yıl sonraki bir belgeye dayanarak söyleyebiliriz: Diyarbakir'de yerleşik gayrimüslim tebaanın ispenç vergisinden istisna tutulmaları yürürlükte olan usule aykırı ve denklik ilkesinin uygulanmasına ters bulunmuştu.⁵² Diyarbakir'de yaşayan gayrimüslim tebaa temsilcileri gibi Adana'da yaşayan Ermeniler'den de ispenç vergisi talep edilmemesi hususunda Ermeni patriği istekte bulunmuştu.⁵³ Ermeni Patriği'nin Ermeniler'den ispenç vergisi alınmamasını talep etmesi, gayrimüslimlerin fermanın denklik ilkesini dini vergilerin kaldırılması gerektiği şeklinde anlamış olduklarını göstermektedir. Fakat burada esas olan din ayırımının ortadan kaldırılması değil bu ayırım üzerinden imtiyaz elde etme isteklerinin reddedilmesidir. Bu yüzden Diyarbakir'deki gayrimüslim ahalinin bazı vergilerden muafiyet talebi mevcut vergi rejiminin herkese denk uygulanması ilkesine aykırı bulunmuş ve adaletin gereği olarak kabul edilmemişti. Gayrimüslim temsilcilerinin ise denklik ilkesini Müslüman tebaa ile eşitlik anlamında değerlendirmiş oldukları görülmektedir. Dahası, gayrimüslimlerin Tanzimat ile beraber yeni bir vergi rejimi kurulacağı beklentisi içerisine girdikleri söylenebilir. Mali bürokrasi, Tanzimat Fermanı üzerine temellendirilen denklik ilkesinden benzer toplumsal kategorilere mensup vergi mükellefleri arasında ayırım yapmamayı

⁵¹ BOA. A. DVN. 33/50, (1264 S 27/3 Şubat 1848).

⁵² BOA. HR. MKT. 273/54, (1275 C 17/22 Ocak 1859).

⁵³ BOA. HR. MKT. 212/22, (1274 Ra 2/21 Ekim 1857).

anlamıştır. Gayrimüslimlerin anladıkları ise bu kategorilerin vergi bağlamında işlevsiz kılınacağıdır.

Tanzimat Dönemi vergi tahsili usulünde en önemli meselelerden birisi de her vergi mükellefinden gelire göre vergi alma konusudur. Örneğin; Gümüllüce kazasında bulunan bir çiftçi çiftliğinde her sene 1.200 kileden ziyade zahire elde etmekte olduğunu beyan ettiği zaman çiftliğinde 82 baş hayvan mevcut olduğunu belirtmiştir. Tanzimat-ı Hayriye'nin hemen başlarında 1840 yılında bu çiftçinin çiftliği 368 kuruş senelik vergiye tabi tutulmuşken çiftliğinin idaresini ve ziraatını bu vergiye göre sürdürmekteydi. Hicri 1261 (1845/46) senesi kurban bayramından dolayı çiftlikte kimse bulunmadığından bazı kişiler çiftliğe büyük zarar vermişler ve çiftliğin idaresi ve çiftçinin ziraatı büyük zarar görmüş, bu nedenle çiftlik sahibi çiftliğinin 368 kuruşluk vergiyi kaldıracak gelir sağlayamadığını belirtmişti. Tüm bu olanlardan dolayı vergi tahsilinin azaltılması çiftçi tarafından resmi makamlardan talep edilmişti.⁵⁴ Çiftlik sahibinin Tanzimat'a gönderme yaparak vergi indirimi talep etmesi herkesten gelire göre vergi alınması ilkesine matuftur. 1852/53 senelerinde Halep Eyaleti vergisinin ta'dil ve taksiminin daha önce gönderilen talimat ve nizamnameye göre yapılması istenmişti. Ayrıca Tanzimat'ın uygulandığı yerler arasında olan mahallerin ahalisinden maddi durumları göz önüne alınarak tahammül edebilecekleri miktarda vergi tahsil edilmesi emredilmişti.⁵⁵ Bu durumda temel amaç gelir ve vergi arasında illiyet bağı kurmak olmuştur. Dolayısıyla; ispenç vergisi uygulamalarından anlaşıldığı üzere Tanzimat Dönemi temel amaç vergi usulsüzlüklerini gidermek ve herkesten gelire göre vergi tahsil etmektir.

Sonuç

Tanzimat Fermanı (1839) yürürlükte olan vergi rejimini esas değil usul yönünden ciddi şekilde eleştirmiştir. "Yed-i vahid"ın arkasından zulmün ve adaletsizliğin nedenlerinin temelinde iltizam usulü anılmıştır. Dolayısıyla, vergi konusunda hakkın ve adaletin sağlanması için usulsüzlüklerin giderileceği ilan edilmiştir. Yani Tanzimat Fermanı ile yeni bir vergi rejimi ihdas etmek değil mevcut olanın usul yönünden ıslahı vaat edilmiştir. Tanzimat Dönemi ispenç vergisinin usulünde yapılan düzenlemeler de bunu göstermektedir.

İспенç vergisi uygulamaları Tanzimat Fermanı ile eşitlik temelli -ki özelliklerle Müslim-gayrimüslim ayrımı ortadan kaldıran- bir vergi düzenine geçmenin amaçlanmadığını göstermektedir. İспенç vergisi göstermiştir ki; devam edegelen Müslim-gayrimüslim ayrımı devam ettirecek ama aynı vergi kategorisine mensup insanlar birbirleriyle denk kabul edilip kimseye imtiyaz tanınmayacaktır. Bu bağlamda; vergi muafiyetine matuf kurumsal ve kişisel imtiyaz talepleri reddedilmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde ispenç vergisinin tahsili kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Çünkü iltizam usulünde vergi tahsili mültezimlere terkedildiği için bu şahısların kimden hangi usule göre vergi topladıkları kontrol dışı kalmıştır.

⁵⁴ BOA.A.MKT.UM. 105/70, (1268 Za 11/27 Ağustos 1852).

⁵⁵ BOA.A.MKT.MVL. 59/32, (1269 Ra 17/29 Aralık 1852).

Bu bağlamda, ispenç vergisi gelirleri yıllık hesaplar yapılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda yapılan başka bir düzenleme ise hem gelir beklentilerinin garantiye alınması hem de bu gelirlerin sürekli kılınması için ispenç resminin cizye gibi diğer vergilerle tahsil edilme yolunun benimsenmesidir. Bu bağlamda fazla ispenç resmi tahsil edilmesi de önlenmeye çalışılmıştır. Böylece hem gelirler artacak hem de reaya zorba kimselerin merhametsizliğinden kurtulacaktır.

İспенç vergisi ile ilgili temel düzenlemelerden birisi de ispenç lafzına ilişkin olandır. İспенç vergisinin tahsil usulü dolayısıyla reaya bazı adaletsizliklere maruz kaldığından Osmanlı mali bürokrasisi ispenç lafzını terke etme yolunu seçmiştir. Yani; ispenç vergisini lağvetmek yerine kötü imajını halk nazarında unutturmak için bu verginin adı olan “*ispenc*” lafzı terkedilmiştir. Ayrıca, ispenç adı altında vergi tahsil etmenin padişahlık makamının imajı açısından doğru olmadığı tespit edilmiş ve bu lafız kullanımdan kaldırılmıştır. Böylece bir taraftan padişahlık makamı kendi imajını düzeltirken öbür taraftan da reaya zulümden kurtulacaktır.

Tanzimat Fermanı dini farklılıklarla şekillenmiş olup devam edegelen vergi düzenini tasfiye etmeyi hedef edinmemiştir. Amaç bu vergi düzenini adil bir şekilde yürütmektir. Fakat gayrimüslim reayanın; fermanın kendilerini Müslümanlarla eşit seviyeye çıkardığı zannını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden ispenç vergisinin tamamen uygulamadan kaldırılması isteklerini mali makamlara iletme yoluna gitmişlerdir. Fakat bu istekler eşitlik temelli değil imtiyaz elde etme çabaları olarak değerlendirilmiştir. Adaletin gereği olarak denklik ilkesi temel alınarak bu ve benzeri istekler kabul edilmemiştir. Yani, denklik ilkesi algısı Müslüman ve gayri Müslümanlar arasında farklılık arz etmiştir.

Sonuç olarak; gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı’ndan Müslümanlarla eşit oldukları fikrini anladıkları söylenebilir. Fakat Osmanlı mali bürokrasisi vergi mükellefleri arasında mevcut Müslim-gayrimüslim ayrımını devam ettirerek adil olmayı anlamışlardır. Bürokrasi din temelli ayrımları terk etmek gibi bir refleks göstermemiştir. İспенç vergisi bağlamında Tanzimat Fermanı devam edegelen vergi rejiminin uygulamasındaki usulsüzlükleri gidermeyi hedeflemiştir.

Kaynaklar

BARKAN, Ömer Lütfi: *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonomisinin Hukuki ve Mali Esasları*, Cilt: I-Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

ÇAĞATAY, Neş’et: *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, 1947, ss. 483-511.

ÇAKIR, Coşkun: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref - KİLİ, Suna, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara 1982.

İNALCIK, Halil: "İspence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İstanbul 2001.

İNALCIK, Halil: "Osmanlılarda Raiyyet Rûsümü", *Belleten*, XXIII\92, Ekim 1959.

İNALCIK, Halil: *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

KAYNAR, Reşat: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

KAZICI, Ziya: *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket: *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

SAYIN, Abdurrahman Vefik: *Tekâlif Kavaidi, (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

SUDİ, Süleyman: *Osmanlı Vergi Düzeni, (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.

ŞENER, Abdüllatif: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.AMD. (*Sadaret Amedi Kalemi Evrakı*), 22/23; 12/52; 13/41; 13/82; 25/24; 26/85.

27/4; 28/94; 34/23.

A.DVN. (*Sadaret Divan Kalemi Evrakı*) 24/55; 33/50.

A.MKT. MHM. (*Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*), 27/49.

A.MKT. UM. (*Sadaret Umum Vilayat Evrakı*), 105/70; 312/62; 76/52.

A.MKT. (*Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı*), 110/30; 235/73.

A.MKT. MVL. (*Sadaret Meclis-i Vala Evrakı*), 3/44; 59/32.

C.ML. (*Cevdet Maliye*), 470/19119.

HAT. (*Hatt-ı Hümayun*), 1354/52896 A.

HR.MKT. (*Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi*), 212/22; 273/54; 296/90.

İ. MVL. (*İrade Meclis-i Vala*), 114/2709; 147/4166; 203/6446; 189/5726.

MVL. (*Meclis-i Vala*), 327/42.

ŞD. (*Şura-yı Devlet*), 242/7.

İnternet Siteleri

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, erişim tarihi: 30.09.2017.

NEOLİTİK ÇAĞDAN İTİBAREN BAYKAL GÖLÜ ÇEVRESİNDEKİ KÜLTÜRLERİN TÜRKLERLE OLAN BAĞLANTILARI

Dr. Elvin YILDIRIM*

Öz

Baykal Gölü çevresi, Türklerin eski çağlarda yurt tuttıkları mekanlar arasındadır. Türk boylarının Çin kaynaklarda Hanhai olarak anılan Baykal bölgesinde yaşadıkları arkeolojik kanıtlarla da desteklenmektedir. Bu çalışmada, Neolitik Çağdan Bronz Çağına ve erken göçerlere kadar bölgede tespit edilen kültür dönemleri incelenmiştir. Maksadımız Türklerin bölgede tarih sahnesine çıkışına kadar kültür dönemlerinin bölgedeki Türk etnik şekillenişindeki rolünü tespit etmeye çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Baykal, Neolitik, Glazkov, Türk, Kurikan.

Links Of The Cultures On Baikal Lake Surroundings With Turks Since Neolithic Age

Abstract

Baikal Lake surroundings are the lands where Turks settled in ancient times. Archeological information supports the existence of Turk branches on Baikal region, which mentioned in Chinese sources as Hanhai. In this paper, the cultural stages of the region from Neolithic Age to Bronze Age and early nomads have been studied. Our aim is to identify the roles of the cultural stages in ethnical formation of Turks until their appearance.

Keywords: Baikal, Neolithic, Glazkov, Turk, Kurikan.

Baykal Gölü çevresi erken tarihte Türklerin yaşadıkları bölgelerden biridir. Burada Türklerin ortaya çıkışı ve yayılışı hakkında Çin kaynaklarından bilgiler edinmekteyiz. Bölgede yaşayan boyların Türklerin erken ataları olup olmadıkları konusunda görüş birliği olmasa da eski Türk boylarından Tingling'lerin bölgede yayıldıkları aşikardır.¹ Türklerin Baykal çevresinde ortaya çıkışlarına kadar olan dönemde bölgede yaşayan insanların kimliği hususun-

* Tarihçi, elvinyildirim34@gmail.com

¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 7.

da Rus antropolog ve arkeologların çalışmaları mevcut olup; bölgede kazılan mezarlardaki insan iskeletleri, antropolojik olarak farklı kültür dönemlerine ait toplulukların Neolitik dönem ve Bronz Çağı'nda karışıklarını göstermektedir.

İrkutsk bölgesinde, Angara Irmağı havzasında yapılan çalışmalarda elde edilen arkeolojik malzemeler bölge geçmişinin Paleolitik Çağa kadar gittiğini göstermektedir.² Bununla birlikte Selenge Irmağı'nın aşağı havalisindeki Ulan-Ude bölgesinde ise erken Paleolitik Çağa ait malzemeler henüz tespit edilmemiş olsa da Selenge'nin aşağı havalisinde Neolitik Çağa ait yerleşim ve mezarlar, Baykal'ın doğu kıyılarında ise Paleolitik kalıntılar tespit edilmiştir.³

Baykal çevresinde kültür dönemleri üzerinde öncelikle O.İ. Vitkovskii (1887), M.P. Ovçinnikov, V.A. Gorodtsov ve nihayetinde A.P. Okladnikov incelemelerde bulunmuştur. Sovyetler Birliği döneminde bölgede en fazla çalışma yapan arkeolog ise Okladnikov olmuştur. Pek çok araştırmacı için Baykal çevresindeki kültür dönemlerinin arkeolojisi için onun *Neolit i Bronzovyy vek v Pribaykalya* adlı çalışması başvuru eseri olmuştur ve onun kronolojik tasnifi kullanılmıştır. Buna göre İsakov Kültürü'nün ardından Serov Kültürü gelmektedir ve av için kullanılan aletler (kemikten ve ağaçtan yapılmış Serov yaylarının dünyadaki en eski örnekleri olduğu ifade edilmektedir) bu dönemde önemli ölçüde gelişmiştir. Serov Kültürü'nü ise Kitoy Kültürü (M.Ö. III. - II. bin yılın başı) takip etmekte olup mezarlarda ölü üstüne aşı boyası serpilmiş olması ile ayırt edilmektedir.⁴ Selenge'nin aşağı akımlarındaki Berezovke kolunda M.Ö. II. bin yıla ait olduğu düşünülen kalıntılar tespit edilmiş hatta tespit edilen bazı keramiklerin üzerindeki sembollerden Antik Çin eserleri olabileceği düşünülmüştür. Bölgede yapılan kazı çalışmalarında Glazkov Kültürü'ne ait mezarlar ile Serov Kültürü karakterinde mezarlar tespit edilmiştir.⁵ Daha yaygın olarak görülen (Angara havzasından Lena'ya kadar) kültür ise Glazkov Kültürü'dür.⁶ Glazkov Kültürü ise Neolitik Kitoy Kültürü ile bağlantılı olup bir kültürden diğerine geçiş emareleri görülmektedir. Buna göre Glazkov Kültürü'nün Kitoy Kültürü'nden doğduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Glazkov Kültürü için karakterize edilen ve beyaz nefritten yapılan halkaların erken numunelerinin Kitoy Kültürü mezarlarında da tespit edilmesi bunun en büyük ispatı olarak görülmüştür.⁷ Birbirine iç içe geçmiş bu kültür dönemleri için günümüzde yapılan inceleme ve analizler ise bu kronolojik tabloyu oldukça

² İ.V. Arembovski - L.N. İvanov, "Novoe Obsledovaniye İrkutskoy Paleolitiçeskoj Stojniki", *Kratkie Soobşeniya*, Edit. A.D. Udaltsov, Sayı: 49, Moskva 1953, s. 53.

³ A.P. Okladnikov, "Arheoloğičeskiye İssledovaniya vı Nizovyah Reki Selengi", *Kratkie Soobşeniya*, Edit. A.D. Udaltsov, Sayı: 35, Moskva-Leningrad 1950, s. 85.

⁴ A.P. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Published by Peabody Museum Cambridge, Massachuettes, USA 1959, s. 13.

⁵ Okladnikov, "a.g.m.", s. 88.

⁶ Doğu Sibirya'daki bu kültüre ait erken Bronz Çağı mezarlarının keşfinin ardından V.A. Gorodtsov tarafından Glazkov Kültürü olarak adlandırılmıştır ve literatüre de bu şekilde geçmiştir. A.P. Okladnikov, *Neolit i Bronzovyy Vek Pribaykalya*, MİA 43, Moskva-Leningrad 1955, s. 11.

⁷ Bkz. A.P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, Der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 99.

geri taşımaktadır. Günümüz radyo karbon çalışmaları Baykal bölgesinde Kıttoy döneminin M.Ö. VI. bin yıl ve V. bin yılın ortalarını, Serov döneminin M.Ö. V. bin yılın ortaları ve IV. bin yılın ortalarını, Şumuhilin döneminin M.Ö. IV. bin yılın ortalarını ve M.Ö. III. bin yılın ortalarını, Glazkov döneminin ise M.Ö. III. bin yılın ortaları ve II. bin yılın ortalarını kapsadığı tespit edilmiştir.⁸

Neolitik Çağ ile ilişkileri tespit edilen fakat Bronz Çağı boyunca Baykal bölgesinde etkili ve sürekli olan Glazkov Kültürü'nün iktisadi gelişim bakımından en büyük özelliği metal çağına geçilmiş olması ve bakır-bronzun Baykal bölgesinde Glazkov insanı tarafından kullanılmış olmasıdır. Glazkov mezarlarından bakır plakalar ve bronzdan yapılmış ilk bıçaklar elde edilmiştir. Yine bununla birlikte ilk balık kancaları, iğneler ve tığlar bu dönemde görülmüştür. Baykal çevresinde tespit edilen kültür çevrelerinde insanların hayat tarzı olarak avcılık ve balıkçılık ile uğraştıkları ifade edilse de yurt tipi evlerde yaşayan Glazkov insanının evcil koyun da beslediği yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Fofonov mezarlığındaki II no'lu Glazkov mezarlığındaki 20 no'lu mezardan elde edilen koyun kemikleri Sibiryaya tayga bölgesinde Bronz Çağı için ilk örneklerdir.⁹ Glazkov Kültürü Yakutistan topraklarında görülen Ulahan-Segelenyah kültürlerine (bu kültür özellikleri tam olarak analiz edilmemiş olsa da) de tesir etmiş, bölgede elde edilen çanak-çömlek tiplerinin Baykal bölgesinde de bulunduğu ve Glazkov tesirinin Lena, Vilyuya, Olyokma ve Aldan ırmakları boyunca bölgeye girdiği ortaya koyulmuştur.¹⁰

Glazkov Kültürü Okladnikov tarafından M.Ö. 1800-1300 arasına tarihlenmiştir.¹¹ B.A. Ribakov ise, Ulan-hada Glazkov tabakasında, Baykal'daki Listvennaya Guba ve Ust Lena Obhoy'daki mezardan elde edilen sonuçların Glazkov Kültürü'nü M.Ö. 3. bin ve 2. bin aralığına yani Neolitik döneme taşıdığını ifade etmektedir.¹² Farklı alanlardaki Glazkov mezarlarından elde edilen bozulmamış yapıdaki insan iskeletlerinde yapılan çalışmalarda antropolojik olarak ilginç sonuçlara ulaşılmıştır. Transbaykal, Ulan-Ude ve Krasnoyarsk'daki verilere göre bölgede Avrupalı tip ile karışık Mongoloid tipin hâkim olduğu görülmüştür.¹³ 1956 yılında Ust Ude'de Glazkov dönemine ait yapılan kazılarda

⁸ Yu. A. Emelyanova, "Ranniy Bronzoviy Vek Pribaykalya", *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Edit. D. Tumen - M. Erdene - E. Mijiddorj, Ulanbatar 2012, s. 166. Aynı zamanda bkz. A.D. Tsıbiktarov, *Buryatiya vı Drevnosti İstoriya (Sı Drevneyşih Vremen do XVII Veka)*, Edit. Yu. P. Shagdurov, Ulan-Ude 1999, s. 84.

⁹ M.M. Gerasimov - E.N. Çernih, "Raskopki Fofonovskogo Mogilnika vı 1959 g.", *Pervobitnaya Arheologiya Sibiri*, Akademiya Nauk, Leningrad 1975, s. 46.

¹⁰ V.M. Dyakanov, "Keramika Ulahan-Segelennyahskogo ipa v Bronzovim Veke Yakutii", *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Sayı: 2, Edit. A.V. Harinskii, İrkutsk 2011, s. 169.

¹¹ *İstoriya Sibiri sı Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Cilt: 1, Edit. A.P. Okladnikov, Leningrad 1968, s. 196. Ayrıca A.P. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, s. 27.

¹² *Epoha Bronzi Lesnoy Polosi SSSR*, Edit. B.A. Ribakova, Moskva 1987, s. 327.

¹³ 1959 yılında Fofonov mezarlığı kazısının ayrıntılı yayımı Gerasimov tarafından 1992 yılında yapılmış olup söz konusu mezarlardan elde edilen kafataslarında Avrupalı tipin bulunduğu fakat Mongoloid özelliklerin belirgin olduğu ifade edilmiştir. Elde edilen verilere göre Glazkov-Şiver Kültürü dönemi antropolojik tipi dolikosefal tipte olup orta yüksekte kafatası, orta derecede geniş ve uzun yüz tipi çizilmektedir. Bkz. M.M. Gerasimova - S.V. Vasilev, "Paleoantropoliçeskoe İssledovaniye Fofonovskogo Mogilnika (Zabaykale) Epohi Neolita-Eneolita", *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Ulan-Ude 2010, s. 62.

insan, geyik ve kurbağa şeklinde heykeller elde edilmiş, heykellerden birinin Avrupalı insan tipinde olup diğer Mongoloid tipli Glazkov heykellerinden farklı olduğu tespit edilmiştir.¹⁴ Glazkov insanında görülen Avrupalı tipin Yenisey bölgesinde görülen Afanasyevo Kültürü'ne kadar geri gidebileceği iddiaları ortaya atılmıştır. Okladnikov Yenisey bölgesinde görülen Afanasyevo Kültürü ile Baykal çevresinde görülen Neolitik kültürleri ilişkilendirmekte, yaklaşık olarak M.Ö. III-II. bin yılda Krasnoyarsk ile Baykal'ın batı kıyıları arasında kanıtlanmış kesin ilişkiler olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Yenisey Havzası'nda Baykal Neolitik Çağı'na ait maddi kültür unsurlarının bulunmasının yanı sıra Baykal bölgesinde de Yenisey envanterlerinin elde edilmesi bunun en büyük delilidir. Moğolistan ve Tuva'da keşfedilen Afanasyevo mezarları ile bu iddianın hiç de asılsız olmadığı ortaya çıkmış, Neolitik Çağ insanının ne derece yol kat edebildikleri ve Avrupalı tip insanının sınırlarının nerelere kadar uzanabildiği görülmüştür.¹⁶ Okladnikov, etnografik olarak geç dönemlerle karşılaştırma yaptığında Glazkov mezarlarından çıkan kıyafet kalıntılarının Tunguzlar ile Yukagirlerinkine benzediğini ifade etmektedir.¹⁷

Glazkov Kültürü'nün en ayırt edici özelliği yeşim taşından yapılmış malzemelerin mezarlardan elde edilmiş olmasıdır.¹⁸ Yeşim taşından yapılan ürünlerin ise Çin'in kuzeyinden Baykal bölgesine doğru yayılan kabileler aracılığıyla taşındığı düşünülmektedir.

Baykal ve çevresinde Glazkov dönemi yaşanırken, Sibirya'nın batısında ise Ural Kazakistan sınırlarından doğuya doğru Andronovo Kültürü eş zamanlı olarak yayılmaktaydı. Gumilev, Glazkov insanındaki Evropoid-Mongoloid tipi

¹⁴ A.P. Okladnikov, "Arheologičeskie Raboty vı Zone Stroitelstva Angarskih Hidroelektrostantsiya", *Zapiski İrkutskogo Oblastnogo Kraevedčeskiego Muzeya*, İrkutsk 1958, s. 22.

¹⁵ A.P. Okladnikov, "İz İstorii Etničeskih i Kulturnih Svyazey Neolitičeskih Plemen Srednego Yeniseya", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1951, s. 37.

¹⁶ Moğolistan ve Tuva'da tespit edilen Afanasyevo dönemine atfedilen mezarlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. A.D. Tsibiktarov, "Mogilniki Afanasyevskogo tipa Mongolii i Tuvi", s. 42. Aynı zamanda daha çok batı kültür dönemlerinde (Srubna-Andronovo-Karasuk vb.) görmeye alışık olduğumuz Seymin-Turbin tipi bıçakların bronz çağında doğu ile batının temas ettiğinin en büyük delilidir. Bkz. D.G. Savinov, "Do Turkskiy Plast vı Paleonetnografii Yakutov", *Sibirskiy Sbornik-2 k Yobileyu Yevgeni Alekseyevu Alekseyenko*, Sankt-Peterburg 2010, s. 69. D.G. Savinov Yakutlara ait maddi kültür unsurlarını hem döşeme taş kültürü hem de bölgenin batısında görülen Yenisey Kültürleri ile ilişkilendirmekte Aldan Irmağı'nda tespit edilen kaya resimleri ile çömlerlerde bulunan tezyinatın Karasuk ve Okuneva Kültürü tipinde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Savinov, "a.g.m.", s. 71.

¹⁷ Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, s. 32.

¹⁸ Bahaeddin Ögel bu taşın yeşim olduğunu belirtse de Rus arkeolog bunun Nefrit Taşı olduğunu belirtmektedir. Nefrit ve yeşim (jade) ise birbirinden ayrılmaktadırlar. Yeşim nefrite göre daha parlak ve canlı renklidir. Nefrit ise yeşil ve tonlarındadır ve bu tonlar içindeki demir oranına göre değişmektedir. Ayrıca Çin'e gelen nefritin Hoten ve Yarkent'ten çıkarıldığı bilinmektedir. En büyük kaynağı ise Yarkent'teki Belurtag'daki yeşim dağıdır. Ayrıca Yarkent'teki Karakaş Derya ve Yurungkaş Derya'dan da ak ve kara yeşim taşları elde edilmektedir. S. Charles Çin'de oyulan, işlenen Yeşim taşlarının Doğu Türkistan'dan geldiğini de ifade etmektedir. Bkz. Stanley Charles Nott, *Chinese Jade Throughout the Ages*, London 1962, s. 2. Glazkov Kültürü'nün yayıldığı İrtiş, Baykal çevresi, Lena ve Selenge Havzası'ndaki Glazkov mezarlarından farklı renklerde yeşim taşından yapılmış ürünler elde edilmiş olup Rus arkeologlar da bölgeden elde edilen nefritin koyu yeşil renkli olduğunu fakat yeşilimsi-beyaz ve beyaz nefritin bölgede bulunmadığını, bunların Doğu Türkistan'dan getirilmiş olduğunu belirtmektedirler. Bkz. A.P. Okladnikov, *Neolit i Bronzovyy Vek Pribaykalya*, MİA 43, s. 174.

Andronovo Kültürü'ne bağlamakta, Glazkov ve Andronovo toplumunun birbirine karıştığını, Glazkov Kültürü ile Hunların ortaya çıkışı konusunda bağlantılar olduğunu, Glazkov Kültürü mensubu toplulukların yaşadığı bölgenin güneyinden Hunların atalarının ortaya çıkararak, karışıklarını ifade etmektedir.¹⁹

Glazkov Kültürü'ne ait mezarlarda Karasuk Kültürü dönemi ile eşleştirilen malzemeler de bulunmuş, 1925'te K.İ. Pantelev tarafından Kotokel Gölü'nde yapılan kazıda dağ keçisi başı tasvirli bir hançer keşfedilmiş ve M.P. Gryaznov tarafından Yenisey bölgesindeki numunelerle benzerlikleri ortaya konulmuştur.²⁰ Bu dağ keçisi başlı bıçak tek numune olmayıp Krasnoyar ve Tom havlisindeki bıçak örneklerinin benzerlerine de Glazkov dönemi mezarlarında ulaşılmıştır. Fakat Yenisey ve havlisindeki bronz dönemine eş zamanlı olarak Baykal ve çevresinde bronz döneminde yerel ve kendine has bir dönem de yaşanmaktadır. Glazkov Kültürü ile batı da eş zamanlı görülen Andronovo Kültürü ilişkilerine S.V. Kiselev de değinmiş, Andronovo Kültürü mezarlarında ve Yenisey bölgesinde yaygın görülen kırmızı boncukların doğuda Glazkov mezarlarında da bulunduğunu belirtmiştir.²¹

Baykal ve çevresinde Bronz Çağı ve Demir Çağı arasında taş döşemeli (veya kiremit döşeme) mezarlar yayılmıştır.²² Oldukça geniş bir sahada yayılan bu mezarlar fazla derin olmayan sığ mezar çukurları olup Baykal'ın batı ve doğu kıyıları ve Moğolistan'a kadar yayılmıştır ve Moğolistan'da çok fazla örneği bulunmaktadır. Kobdo Irmağı'nın üst kısımlarından Dalay-Nor Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Gobi Çölü'ne, Gobi'nin güney kısmındaki dağlardan Sarı Irmak'ın kuzeyine ve Tibet'e kadar bu mezar tiplerine rastlanılmıştır.²³ Hatta Ordos ve Sichuan'a kadar uzanan bu kültürün doğu kolu J. Pruşek tarafından Ti'lerin sınırına kadar getirilmekteydi.²⁴ Mezarların en erken döneminin İskitlerle aynı döneme geldiği de düşünülmektedir.²⁵ G.P. Sosnovskii Taphar 73 no'lu taş döşeme mezarda İskit tipi bronz kazan elde edildiğini belirtmekte, ayrıca söz konusu mezar kültürü ile Yenisey ve Krasnoyar'da bulunan Karasuk

¹⁹ L.N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 39.

²⁰ N.N. Dikov, *Bronzoviy vek Zabaykalya*, Edit. A.P. Okladnikov, Ulan-Ude 1958, s. 20. Aynı şekilde Kiselev de Karasuk bağlantılı Seymin tipli kelt, hançer ve mızrakların Baykal'ın batı kıyılarında tespit edildiğini ifade etmektedir. Bkz. S.V. Kiselev, "Sovetskaya Arheologiya Sibiri Perioda Metal-la", *Vestnik Drevney İstorii*, Moskva 1938, s. 232.

²¹ S.V. Kiselev, *Drevniyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1951, s. 79.

²² Oldukça geniş bir sahada yayılan bu mezarlar bazı özelliklerine göre çeşitli tiplere ayrılmıştır (Saray tipli, figürlü vb.) ve aynı zamanda sunak olarak da kullanılmaktadır. Bkz. A.D. Tsibiktyarov, "K Probleme Formirovaniya Koçevogo Skotovodstva vı Tsentralnoy Azii i Yego Vliyaniya na İstori-cheskoye Razvitiye Drevnego Naseleniya Regiona (Po Materialam Kulturi Plitocnih Mogili)", *Kulturi Stepnoy Evrazii i İh Vzaymodeistvie sı Drevnimi Tsivilizatsimi*, Sankt-Peterburg 2012, s. 407. Emel Esin bu kültür dönemini "yassı taşlı mezarlar" olarak adlandırmıştır. Bkz. Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı II. Cilt I/b'den ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 31.

²³ Dikov, *a.g.e.*, s. 25.

²⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 30.

²⁵ Tsibiktarov, "a.g.m.", s. 407. Benzer şekilde Okladnikov da Baykal bölgesinde Bronz devrine tarihlendirilen "Geyikli" taşların doğuda Ordos'tan batıya doğru İskit/Saka ilişkilerini işaret ettiğini belirtmektedir. Bkz. A.P. Okladnikov, *Arheologiya Severnoy, Tsentralnoy i Vostoçnoy Azii*, Edit. V.E. Medvedev, Novosibirsk 2003, s. 266.

Kültürü ile ilişkilerini ortaya koymaktadır.²⁶ Taş döşemeli olan bu dikdörtgen mezarların duvarları taşlarla döşenmiş olup yüksek çitlerle çevrelenmiştir. Etrafında geyik motifleri olan taşlar bulunan döşeme taş mezarlardan kilden yapılmış üç ayak çömlekler elde edilmiştir.²⁷ Mezarlardan elde edilen eşyalarının kronolojik olarak tasnif edilme işlerinde Karasuk Kültürü ve hatta Tagar dönemine ait malzemelerin elde edilmiş olması da dikkat çekicidir.²⁸ Genel bir kronolojik tarih aralığı için taş döşemeli bu mezarların doğu batı yayılımının Hun döneminde gerçekleştiği belirtilirken, bu cenaze gömü âdetinin ise Hunların ataları tarafından uygulanmaya devam edildiği de ifade edilmektedir.²⁹ “*Taş Döşeme Mezar Kültürü*” için kronolojik aralık belirlemede ise tam birlik yoktur. Araştırmacıların büyük çoğunluğu bu kültür dönemini M.Ö. VII-III. yüzyıllar arasına tarihlendirirken diğer taraf ise M.Ö. II. bin yılın ortalarından II. yüzyıl arasına tarihlendirmektedirler. A.D. Tsibiktarov taş döşemeli mezarları iki safhaya ayırmaktadır. Buna göre Çulut Safhası M.Ö. XIII-VIII ve erken demir dönemi M.Ö. VIII-VI. yüzyıldır.³⁰ Bu mezar kültürünün yayıldığı dönemde ekonomi artık hayvancılığa dayanmakta, bakır-bronz ve demir işlenmekte hatta altından yapılmış ürünlerde bulunmaktaydı.³¹

P.İ. Şulga ise Çin’in kuzeyinde bulunan Maotsingao mezarı (M.Ö. V-III) ve ona çok benzer Yuhuangmiao mezarının (M.Ö. VI-V) kuzeyde yayılmış olan döşeme taş mezar kültürü ile tarihi ve kültürel olarak ilişkili olduğunu fakat döşeme taş mezar kültürünün tam olarak başlangıç zamanının belli olmadığını, bu dönemin M.Ö. XI-IX. yüzyıllar olmasının mümkün görüldüğünü ifade etmektedir.³²

Dikov, bu konuda yazılı kaynakların da kendi belirlediği dönemi işaret ettiğini ifade etmektedir ve bu mezarların yayılım tarihinin M.Ö. VII. ve II. yüzyıl arasında gerçekleştiğini belirtmektedir.³³ Dikov aynı zamanda Bronz Çağı ve

²⁶ G.P. Sosnovskii, “Rannie Koçevniki Zabaykalya”, *Kratkie Soobşeniya*, No: VIII, Edit. S.N. Bibikov, Moskva-Leningrad 1940, s. 40.

²⁷ Okladnikov bu çömlek geleneğinin Hunlarda bulunmadığını ve Hun öncesi dönemde Çin Kültürü ile ilişkiler sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir. A.P. Okladnikov, “Tripodi Zabaykalom”, *Sovetskaya Arheologiya*, No: 3, Moskva 1959, s. 115. Kuzey Çin’de bulunan mezar kültüründe Karasuk dönemi malzemeler elde edilmiştir. Bu durum Kazakistan’dan Yenisey’e kadar yayılan Karasuk Kültürü’nün Çin’in kuzeyinde de yayıldığını ve toplumların kültür alışverişini göstermektedir. Benzer şekilde Baykal’da kuzey Çin kültürü tesirleri tespit edilmiştir. Erken Bronz Çağı Fofonov mezarlığında, Bronz Çağı döşeme taş mezar kültüründe Dunbey tesirleri gözlenmiştir. Lariçev bu kültür benzerliğinin Hunlara karşı bir siyasi birlik sonucu gerçekleşmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. V.E. Lariçev, “Bronzoviy Vek Severo-Vostoçnogo Kitaya”, *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1961, s. 23.

²⁸ Dikov, *a.g.e.*, s. 38.

²⁹ Dikov, *a.g.e.*, s. 69. Debets ve Gohman taş döşemeli mezarlardaki insan tiplerini Mongoloid tipe yaklaştırmakta ve Hun tipi bulunduğunu reddetseler de daha sonra elde edilen veriler Hun etnik bileşimi olduğunu göstermektedir. Bkz. A.D. Tsibiktarov, *Kultura Plitocnuh Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, Edit. V.İ. Molodin, Ulan-Ude 1998, s. 48.

³⁰ Tsibiktarov, “a.g.m.”, s. 409.

³¹ Okladnikov, *Arheologiya Severnoy, Tsentralnoy i Vostoçnoy Azii*, s. 266.

³² P.İ. Şulga, “O Hronologii i Kulturnoy İdentifikatsii Pamyatnikov VIII-VI vv. do n.e. Zabaykalya i Severnogo Kitaya”, *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Ulan-Ude 2010, s. 138.

³³ Dikov, *a.g.e.*, s. 42.

Erken Demir Çağı eserlerinin analizi sonucunda Baykal'ın doğu kıyıları ve Moğolistan'daki yüksek kültürün taşıyıcılarının Türkler olduğunu da belirtmekte,³⁴ taş döşeme mezarların Moğolistan Orhun Irmağı havalisindeki Gök-Türk mezarlarında da taş döşemeli mezarlar üslubunun korunduğunu ifade etmektedir.³⁵ Hun öncesi dönemde ortaya çıkan Bronz devri Glazkov Çağı ile ayrıca Karasuk ve Tagar Kültürü ile bağlantıları tespit edilen ve Hunların bölgeye gelişi ile korunan ve Hunlar tarafından uygulanıp yaygınlaşan bu mezar kültürünün sınırları Pruşek'e göre Ti'lerin yaşadığı bölgeye kadar takip edilmiştir. Ti'lerin Çin kaynaklarında M.Ö. VIII. yüzyılda ortaya çıktıkları görülmektedir.³⁶ Ti'ler Han Sülalesi yıllığında Hunlar (Hsiung-nu'lar) olarak düşünülebilir. Kaynakta Kuzey Ti'lerin itaat altına alınmadığından bahsedilmektedir.³⁷

Baykal'ın batı kıyılarında (Pribaykal) ise M.Ö. I. bin yılda Okladnikov'un "Kurumçi Kültürü" olarak adlandırdığı dönemin izleri görülmektedir. Türk dilli oldukları Okladnikov tarafından belirtilen hayvancılık, tarım ve demircilikle uğraşan bu topluluğun Orhon-Yenisey tipinde runik yazıları olduğu belirtilmektedir.³⁸ 1929 yılında Okladnikov'un Habsagaev mezarlığında Glazkov dönemine ait fakat yeni bir safhaya işaret eden delillerin olduğu 8 mezar kazısı sonucunu, Çin kaynaklarının da işaret ettiği Guligan veya Kurikanlara bağlamakta, onların Uygurlarla aynı dili konuşan Türk toplulukları olduklarını belirtmektedir.³⁹ Kurikanların izini kaya resimlerinde de arayan Okladnikov Lena Havzası'ndaki Şişkin Köyü'nde bulunan ve köyün adına ithafen Şişkin kaya resimleri olarak adlandırılan serinin Kurikanlara ait kaya resimleri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Çin kaynaklarında Kurikanların Hanhay'ın yani Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşadıkları ifade edilmektedir.⁴¹ Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde de Kurikanlar Çinlilerin kuzeyinde yaşayan Türk toplulukları arasında zikredilmektedir.⁴² Okladnikov⁴³ ve Dikov⁴⁴ Kurikanların/Guliganlar Yakutların da ataları olduklarını belirtirken, Aristov⁴⁵ ise Yakut boyları arasında Kurikan veya ona yakın bir ad bulunmadığını belirtmektedir. D.G. Sa-

³⁴ Dikov, *a.g.e.*, s. 70.

³⁵ Dikov, *a.g.e.*, s. 71.

³⁶ Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkileri", *Türkler*, Ankara 2002, s. 467.

³⁷ *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi*, Onat Ayşe-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara 2004, s. 75.

³⁸ A.P. Okladnikov, *İstoriya i Kultur Buryatii*, Edit. V.E. Lariçev, Ulan-Ude 1976, s. 44. Ayrıca bkz. *İstoriya Sibiri sı drevneyşih vremen do naşih dneuy*, T. 1, Edit. A.P. Okladnikov, Leningrad 1968, s. 291.

³⁹ A.P. Okladnikov, *İstoriya i Kultur Buryatii*, s. 50.

⁴⁰ Okladnikov, *İstoriya i Kultur Buryatii*, s. 178.

⁴¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 88.

⁴² *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayınları, Ankara 2015, s. 98. Kurikanlar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 2003^s, s. 202.

⁴³ Okladnikov, *İstoriya i Kultur Buryatii*, s. 28.

⁴⁴ Dikov, *a.g.e.*, s. 70.

⁴⁵ N.A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 86, dpt. 140.

vinov Yakutlara ait mezarlardan elde edilen keramik parçalarının da taş döşeme mezar kültüründeki keramiklerle olan benzerliği de ortaya koymaktadır.⁴⁶

Yazılı kaynaklar öncesindeki Baykal ve çevresindeki yerleşiklere ait maddi kültürlerin izleri geç dönemlere kadar mezar gömü üslupları ve mezar envanterlerinin tip ve özellikleri bakımından takip edilebilmektedir. Bronz Çağı ile Demir Çağı ve erken göçere ait maddi kültür unsurlarının karşılaştırılmasında pek çok ortak nokta arkeolojik ve etnografik olarak tespit edilmiştir. Yazılı kaynaklarda Baykal ve çevresindeki Türk varlığı konusunda net bilgiler sunmaktadır. Eberhard'ın Proto-Türk Hun boyları arasında zikrettiği Ba-ximi'ler de Baykal Gölü'nün güneyinde yaşamaktaydılar.⁴⁷ Eberhard, Baykal bölgesinde yaşayan hem bir kabile hem de bir yer adı olan Alaca'nın da bu boydan geldiğini bu adın He-lan ve He-lai kelimeleri ile etimolojik mukayesesinde To-ba'lardaki bir kabilenin adına benzerliğine dikkat çekmektedir. Tinglingler⁴⁸ ve Tölesler gibi Baykal ve çevresinde hüküm sürdükleri belirtilen bir diğer Türk topluluğu ise (V. yüzyılın başı ve VI. yüzyılın ilk yarısı) Juan-Juan'lardır.⁴⁹ Çin kaynaklarından Sui Shu'da 50 Töles kabilesi sayılmakta ve bunlardan biri Baykal Gölü'nün kuzeyine yerleştirilmektedir.⁵⁰

Sonuç

Arkeolojik kaynaklara ve bazı yazılı vesikalara dayanarak kaleme aldığımız bu makale ile şu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktadır:

- 1- Baykal Gölü çevresi çok eski bir Türk yurdudur.
- 2- Bölgede Bronz Çağı ile birlikte yaygın olarak görülen Glazkov Kültürü ve ardından ortaya çıkan "Döşeme Taş Mezar Kültürü" arasında bağlantılar vardır.
- 3- Hunlar, "Döşeme Taş Mezar Kültürü"nü devam ettirmişlerdir.
- 4- Kurumçi Kültürü olarak adlandırılan dönem ile Glazkov Çağı arasında bağlantılar bulunmaktadır ve bu yeni kültür dönemi Türkler tarafından meydana getirilmiştir.
- 5- Yakutların ataları olan Kurikanlar'da da "Döşeme Taş Mezar Kültürü" görülmektedir.
- 6- Bölgede tespit edilen kültürlerin yanı sıra bölgeye batı Sibirya'dan sızmalar gerçekleşmiştir. Bu sızmaların yine Türklerle ilişkilendirilen Andronovo ve Karasuk Kültürü dönemlerinde meydana geldiği anlaşılmaktadır.

⁴⁶ D.G. Savinov, "Dotyurkskiy Plast vı Paleoetnografii Yakutov", s. 70.

⁴⁷ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1996, s. 65.

⁴⁸ D.G. Savinov tarafından, Yenisey Kırgızlarının ataları olarak ifade ettiği Tingling'lere ait mezarların Dağlık Altay'da Bulan-Kubin, Tuva'da Uluğ-Kem, Yenisey Havzası'ndaki Tesin mezarları ve Doğu Kazakistan'daki Kula Jurkin kültürü için karakteristik görülmekte, ayrıca Hun kültürü bileşiminin Baykal'dan İrtiş'e M.Ö. I. bin yılın sonunda gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bkz. D.G. Savinov, *Gosudarstva i Kulturogenез na Territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannego Srednevekovya*, Kemerova, 1994, s. 10. Ayrıca Savinov Tingling'lerin Tagar Kültürü'nün bir parçası olduklarını ve sadece Yenisey bölgesinde sınırlı kalmadıklarını belirtmektedir. Bkz. Savinov, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁹ Eberhard, *a.g.e.*, s. 100. Juan-Juanların menşei ve Türklüğü üzerine bkz. Kürşat Yıldırım, *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 53.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 95.

Kaynaklar

- AREMBOVSKİ, İ.V. - İVANEV, L.N.: “Novoe Obsledovaniye İrkutskoy Paleolitiçeskoj Stoyniki”, *Kratkie Soobşeniya*, Edit. A.D. Udaltsov, Sayı: 49, Moskva 1953.
- ARİSTOV, N.A.: *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.
- DİKOV, N.N.: *Bronzoviy vek Zabaykalya*, Edit. A.P. Okladnikov, Ulan-Ude 1958.
- DYAKANOV, V.M.: “Keramika Ulahan-Segelennyahskogo Tipa v Bronzovim Veke Yakutii”, *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoj Sibiri*, Sayı: 2, Edit. A.V. Harinskii, İrkutsk 2011.
- EBERHARD, W.: *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1996.
- EMELYANOVA, Yu. A.: “Ranniy Bronzoviy vek Pribaykalya”, *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoj Sibiri*, Edit. D. Tumen - M. Erdene - E. Mijiddorj, Ulanbatar 2012.
- Epoha Bronzi Lesnoj Polosi SSSR*, Edit. B.A. Rıbakova, Moskva 1987.
- ESİN, Emel: *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı II. Cilt I/b'den ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- GERASİMOV, M.M. - ÇERNİH, E.N.: “Raskopki Fofonovskogo Mogilnika vı 1959 g.”, *Pervobitnaya Arheologiya Sibiri*, Akademiya Nauk, Leningrad 1975.
- GERASİMOVA, M.M. - VASİLEV, S.V.: “Paleoantropoliçeskoje İssledovaniye Fofonovskogo Mogilnika (Zabaykale) Epohi Neolita-Eneolita”, *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoj Sibiri*, Ulan-Ude 2010.
- GUMİLEV, L.N.: *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi*, Onat Ayşe - Sema Orsoy - Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara 2004.
- İstoriya Sibiri sı Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Cilt: 1, Edit. A.P. Okladnikov, Leningrad 1968.
- İZGİ, Özkan: “Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkileri”, *Türkler*, Ankara 2002.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- KİSELEV, S.V.: “Sovetskaya Arheologiya Sibiri Perioda Metalla”, *Vestnik Drevney İstorii*, Moskva 1938.
- KİSELEV, S.V.: *Drevniyaya İstoriya Yujnoj Sibiri*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1951.
- LARİÇEV, V.E.: “Bronzoviy Vek Severo-Vostoçnogo Kitaya”, *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1961.
- NOTT, Stanley Charles: *Chinese Jade Throughout the Ages*, London 1962.
- OKLADNİKOV, A.P.: “Arheologiçeskie Raboti vı Zone Stroitelstva Angarskih Hidroelektrostantsiya”, *Zapiski İrkutskogo Oblastnogo Kraevedçeskoj Muzeya*, İrkutsk 1958.

OKLADNİKOV, A.P.: “İz İstoriî Etničeskih i Kulturnih Svyazey Neolitičeskih Plemen Srednego Yeniseya”, *Sovetskaya Arheologiya*, No. 1, Moskva 1951.

OKLADNİKOV, A.P.: “Arheologičeskiye İssledovaniya vı Nizovyah Reki Selengi”, *Kratkie Soobşeniya*, Edit. A.D. Udaltsov, Sayı: 35, Moskva-Leningrad 1950.

OKLADNİKOV, A.P.: “Tarihin Şafağında İç Asya”, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, Der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

OKLADNİKOV, A.P.: “Tripodı Zabaykalom”, *Sovetskaya Arheologiya*, No: 3, Moskva 1959.

OKLADNİKOV, A.P.: *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Published by Peabody Museum Cambridge, Massachuettes, U.S.A. 1959.

OKLADNİKOV, A.P.: *Arheologiya Severnoy, Tsentralnoy i Vostočnoy Azii*, Edit. V.E. Medvedev, Novosibirsk 2003.

OKLADNİKOV, A.P.: *İstoriya i Kulturi Buryatii*, Edit. V.E. Lariçev, Ulan-Ude 1976.

OKLADNİKOV, A.P.: *Neolit i Bronzoviy Vek Pribaykalya*, MİA 43, Moskva-Leningrad 1955.

Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Haz. Mehmet Ölmez, Bilge Su Yayınları, Ankara 2015.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 2003.

SAVİNOV, D.G.: “Dotyurkskiy Plast vı Paleoetnografii Yakutov”, *Sibirskiy Sbornik-2 k Yobileyu Yevgeni Alekseyevnu Alekseyenko*, Sankt Peterburg 2010.

SAVİNOV, D.G.: *Gosudarstva i Kulturogenез na Territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannego Srednevekoviya*, Kemerova 1994.

SOSNOVSKİİ, G.P.: “Ranne Koçevniki Zabaykalya”, *Kratkie Soobşeniya*, No: VIII, Edit. S.N. Bibikov, Moskva-Leningrad 1940.

ŞULGA, P.İ.: “O Hronologii i Kulturnoy İdentifikatsii Pamyatnikov VIII-VI vv. do n.e. Zabaykalya i Severnogo Kitaya”, *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Ulan-Ude 2010.

TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.

TSİBİKTAROV, A.D.: *Buryatiya vı Drevnosti İstoriya (S Drevneyşih Vremen do XVII Veka)*, Edit. Yu. P. Shagdurov, Ulan-Ude 1999.

TSİBİKTAROV, A.D.: “K Probleme Formirovaniya Koçevogo Skotovodstva vı Tsentralnoy Azii i yego Vliyaniya na İstoricheskoye Razvitiye Drevnego Naseleeniya Regiona (Po Materialam Kulturi Plitocnih Mogili)”, *Kulturi Stepnoy Evrazii i ih Vzaymodeistvie s Drevnimi Tsvilizatsimi*, Sankt-Peterburg 2012.

TSİBİKTAROV, A.D.: *Kultura Plitoçnih Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, Edit. V.İ. Molodin, Ulan-Ude 1998.

YILDIRIM, Kürşat: *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

KURULUŞUNDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TÜRK ASKERİ HAVACILIĞI

Ali Onur KARA*

Öz

Dünya Havacılık faaliyetleri 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ilk motorlu hava aracıyla farklı bir duruma gelmiştir. Dünya devletleri bu yeni gelişmelere kayıtsız kalmamış, gelişen durumları askeri ve teknik alanda kullanmaya girişmiştir. Askeri Havacılık faaliyetleri de balonun kullanılmasından sonra "tayyare" ile farklı bir boyut kazanmıştır. Hava muhalefetine direnci ve daha fazla hız kabiliyeti olan yeni hava aracıyla askeri havacılık "uçak" özeline dönmüş, sonucunda uçak ve balon özelinde havacı askeri kuvvetler oluşmaya başlamışlardır. Bu gelişmeleri dikkatle takip eden Osmanlı Devleti, ABD, Fransa, İtalya'nın hemen sonrasında havacılık kuvvetini oluşturan ilk ordular arasına katılmıştır. Bu makalede, Türk Askeri Havacılığı'nın oluşumu, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'ndaki Türk Askeri Havacılığı'nın genel durumu incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Türk Askeri Havacılığı, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı.

The Turkish Military Aviation From The Establishment To World War I

Abstract

World aviation activities have come to a different situation with the first motorized air vehicle that emerged in the early 20th century. World states were not indifferent to these new developments and have attempted to use the developing situations in the military and technical field. Military aeronautical activities have gained a different dimension with the use of balloons after the use of "tayyare" (plane). The military aviation "airplane" turned private, with new resistance to air resistance and more speed capability, resulting in the creation of aviation military forces in the form of aircraft and balloons. These develop-

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

ments were carefully followed by the Ottoman State joined the first armies after The United States, France, Italy that formed the aviation force immediately. This article will be examined the formation of Turkish Military aviation and general situation of Turkish Military aviation in Tripoli War and Balkan Wars.

Keywords: *Turkish Military Aviation, Ottoman Empire, Balkan Wars, Tripoli War.*

Türk Havacılığına hevesin geçmişini ve kişisel deneyimleri de kattığımızda havacılıkla uğraşımızı 1000 yıl önceye dayandırmak mümkündür. İmam Cevheri'nin Nişabur'da vücuduna iplerle iki büyük satır bağlayarak yapmış olduğu uçuş denemesinden, Hazerfen Ahmed Çelebi'nin denemelerine kadar süren kişisel uçuş denemeleri Türk Milleti'nin havacılığa ilgisinin her zaman olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti havacılığı askerî ve teknik açıdan bir disiplin olarak ele alarak Dünya'daki gelişmeleri yakında takip etmiştir. Türk Ordusu da havacılık faaliyetlerini millî savunma bakımından da ele almak suretiyle bu meseleyi ordunun hareket kabiliyeti için temel ihtiyaç olarak görmüş ve birçok girişimde bulunmuştur.

Bu çalışmada Türk Hava Kuvvetleri'nin kuruluş öncesinden başlayarak, kuruluşunda eğitim için Avrupa'ya gönderilen gönüllü subayları uçak temini, tesislerin kurumu, havacılık teşkilatlanması, Türk-İtalyan Savaşı'ndaki havacılık tecrübeleri ve Balkan Savaşları'ndaki keşif, gözlem, taarruzu ve genel olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türk Havacılık faaliyetleri incelenecektir.

Türk Askeri Havacılığı'nın Ortaya Çıkışı

Türk Askeri Havacılık faaliyetleri 1909 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanmasıyla oluşmaya başlamıştır.¹ Osmanlı Harbiye Nezareti yetkilileri tarafından Avrupalı girişimcilerden olan Baron de Catters ile Louis Bleriot'u uçak ve balonlarını tanıtmak üzere 1909 yılında İstanbul'a davet etmesiyle bu yeni teknolojik gelişmeyi İstanbul halkı ve Devlet yetkilileri yakından gözlemlemişlerdir.² 2 Aralık 1909 yılında Belçikalı Baron De Catters İstanbul Hürriyet-i Ebediye Tepesi üzerine ilk "tayıare" uçuşunu sergilemiştir. Catters'in 9 Aralık 1909'da İstanbul'dan ayrılmasından sonra 11 Aralık 1909 yılında Manş Denizi'ni geçerek İstanbul'a gelen Fransız Louis Bleriot Taksim Kışlası semalarında İstanbulluları bu yeniliğe tekrardan tanık etmiştir.³ Bu uçuşlar sonrasında oluşturulan komisyon tarafından Harbiye Nezareti'ne sunulmak üzere bir rapor yazılmıştır. Bu raporda önemli ayrıntılara yer verilirken, uçağın geleceği hakkında kişisel görüşlerini de eklemiştir.

¹ Kürşad Karacaçıl, "Balkan Savaşlarında Osmanlı Devletinde Havacılık Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 34, Cilt: 101, Sayı: 200, İstanbul, Ekim 2012, s. 74.

² Zekeriya Türkmen, "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 8-10 Şubat 2011, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 2013, s. 28.

³ Gaye İnan, *Kuruluşundan Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonuna Kadar Türk Havacılığı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 13.

Osmanlı Devleti'nde ilk "tayyare" kelimesi 20 Aralık 1909'daki raporda geçmiştir.⁴

Osmanlı Devleti gibi diğer devletler de bu teknolojik gelişmeleri ordularında da tatbik ederek yeni bir askeri kuvvet oluşturmaya gitmişlerdir. ABD 1909, Fransa, Almanya ve İtalya 1910, Osmanlı Devleti 1911 ve Rusya 1912'de hava kuvvetlerinin temellerini atmışlardır. Dönem itibariyle ifade edilen ülkeler askeri havacılığı kara kuvvetlerinin tahkim edici bir unsuru olarak değerlendirmiştir.

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, havacılık faaliyetlerinde öncü olarak görülen Almanya ve Fransa'ya modern orduları incelemek Fransa'ya Kurmay Binbaşı Fethi Bey'i Almanya'ya ise Kurmay Binbaşı Enver'i (Paşa) askeri atışe olarak atamıştır.

1911 yılı Ocak ayı içerisinde, 2. Ordu Komutanlığı'nın isteği üzerine, Edirne Kalesi sabit balonu tedarik çalışmaları başladı. Avrupa'da görevde bulunan Albay Nuri, Yarbay Galip Bey ve Berlin askeri ataşesi Binbaşı Enver Bey'le birlikte, Fransa ve Almanya'daki balon fabrikalarını gezmeleri ve beğendikleri bir balonu satın almaları yetkisi verilmişti. Alman Riedinger firmasından 185.589 Alman markı karşılığında, iki adet Alman Drachen tipi balonu satın alındı. Firma üç ay içerisinde satın alınan balonları Edirne'ye teslim edecek ve balonla birlikte gaz üretme tesisi, balon taşıyıcı araba ve 560 adet çelik gaz tüpü verecekti. Balonların alınmasına ilişkin mukavele evraklar Kıtata Fenniye ve Mevakii Müstahkame Müfettişi Umumiliği'ne gönderildi. Müfettişlik balon parasının geçen yılın mali bütçesinde olduğunu, geçen yıl içerisinde kullanılmadığını ve yeni yılın bütçesine eklenmesi gerektiğini bildirerek balon alımının ertelenmesi gerektiğini bildirdi.⁵

Mayıs ayı başlarında ise Paris Askeri Ataşesi Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey Harbiye Nezareti'ne Fransız balonculuğu hakkında bir rapor göndermiştir. Raporda; Fransız Meclisi'ndeki balon tartışmaları ve bu tartışmaların sonuçları yer almaktadır. Yapılan tartışmalarda, güdümlü balonlardaki Fransız üstünlüğünün kaybedilmesi bu sahada Almanların öne geçtiği, Almanya'nın 16 adet güdümlü balonunun bulunduğu, Fransa'nın ise ordu mevcudunda bulunan bir güdümlü balonun da kaybından sonra hava gücünün zayıflaması hakkında tartışmalar yer almaktaydı. Ayrıca bu neticelerce Fransa sekiz güdümlü balon yapımına başladığı, balon birliklerinin istihkâm sınıfından ayrılarak bağımsız bir hale geldiklerini rapor etmiştir.⁶

Fransa'nın Pikardi bölgesinde Askeri Havacılık tarihi açısından da önemli olan Pikardi Manevraları (Ek-1) 12-18 Eylül 1910'da gerçekleşmiştir. Bu askeri tatbikata Osmanlı Devleti gözlemci olarak katılmıştır. Bu gözlemciler; daha önceleri modern orduları incelemek üzerine Fransa'ya gönderilen Paris Askeri Ataşesi Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey, Harbiye Nezareti'nden Topçu

⁴ Fethi Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Ankara 1975, s. 7.

⁵ Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarih (1910-1914)*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Cilt: 1, İstanbul 2006, s. 41.

⁶ Kurter, *a.g.e.*, s. 42.

Mirliva Ali Rıza Paşa ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal (Ek-2) bulunmuştur. Fransız ordusu hava gücünün hareket kabiliyetini geliştirmesi nazarıyla ordular için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur.⁷

1910 yılı sonlarına doğru Türk Ordusu'nun yüksek kademesinde Havacılık alanında kesin kararlar verilmiş, havacı personel yetiştirmek üzere Avrupa'ya eğitime gönderilmesi için subay gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸ Fakat dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali zorluklar nedeniyle bu eğitim programı gerçekleştirilememiştir.

Harbiye Nezareti 1911 yılının başlarında tayyarecilik hususunda kesin sonuçlar elde etmek üzere 14 Şubat 1911'de birinci, ikinci ve üçüncü ordulara bir genelge göndermiştir. Gönderilen genelgede; Avrupa'da tayyarecilik eğitimine gönderilecek adayları seçmek üzere, her ordudan ikişer subayın belirlenmesi ve kabul şartları sıralanıyordu. Aynı zamanda gönderilmesi planlanan subayların hangi Avrupa ülkesinde eğitim almaları için Paris askeri ataşeliğinden gelen raporda Fransız Ordusu'nun havacılık konusunda yabancı öğrencilere eğitim vermediği onun yerine sivil havacılık okulları bunun için uygun olduğu görüşünü bildirmiştir. Paris askeri ataşeliği daha önceleri İstanbul'da gösteri uçuşunda bulunmuş Bleriot firmasını örnek göstererek; okul üç haftada pilot yetiştirmekte ise de, motor bilmeyen kişinin pilot olamayacağından, ayrıca 15-20 günde motor öğrenimine zaman ayırmak gerekiyordu. Üç haftalık pilot kursunun bedeli 800 Fransız Frankı, sigorta bedeli 150 Frank ve uçak kırım masrafları öğrencinin kendisine ait denilmiştir.⁹

Berlin Askeri Ataşeliği'nden gelen raporda ise, Berlin'deki tayyare fabrikası, her subayı 2.500 Alman Markı karşılığında yetiştirebileceğini, uçak kırımlarında ise, öğrenci uçağı kendi idare ettiği zaman olabilecek zarar ve ziyan ödettirilecekti.¹⁰

Tayyarecilik eğitimi için açılan sınava 17 Mayıs 1911 itibarıyla Süvari Yüzbaşı Mehmet Fesa, Yüzbaşı Mehmet Macit, Üst Teğmen Mehmet Cemal, Üst Teğmen Necmettin, Teğmen Kazım, Ast Teğmen Yusuf Kenan başvurmuşlardır.¹¹ Daha sonra üst Teğmen Mehmet Cemal adaylıktan çekilmiş, onun yerine Harbiye Nezareti'nden Ast. Tğm. Ahmet Hilmi yurtdışı havacılık eğitimi sınavı için aday olmuştur.¹²

1 Haziran 1911'de Erkan-ı Harbiye Reis-i Sanisi (Genelkurmay İkinci Başkanı) Çürüksulu Mahmud Paşa'nın talimatıyla Erkan-ı Harbiye Kur. Yarbayı Süreyya Beyi (İlmen) Fenni Kıtalar ve Müstahkem Umum Müfettişliği'ne bağlı

⁷ Mustafa Yeni, "Hava Kuvvetleri", Ed. Gültekin Yıldız, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul 2013, s. 164.; Zekeriya Türkmen, *adı geçen bildiri*, s. 28.

⁸ Kurter, *a.g.e.*, s. 43.

⁹ Kurter, *a.g.e.*, s. 43; Ahmet Çelik, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004, s. 24.

¹⁰ Kurter, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹ Yavuz Kansu - Sermet Şensöz - Yılmaz Öztuna, "Havacılık Tarihinde Türkler 1", Ankara 1971, s. 117.

¹² Çelik, *a.g.e.*, s. 25.

olarak Tayyare Komisyonu reisi olarak seçildi.¹³ Bu komisyonda İstihkâm Yarbay Refik, İstihkâm Binbaşı Mehmet Ali, İstihkâm Binbaşı Zeki göreve başlamıştır.¹⁴ Bu gelişme Türk Hava Kuvvetleri'nin temelini atıldığı tarih anlamına gelmektedir.¹⁵ Süreyya Bey bu göreve getirildikten hemen sonra havacılıkla ilgili çıkan yayınları sefaretler yoluyla temin edip, genel bilgi edinmek için araştırma yapmıştır.¹⁶

Tayyare Komisyon'un ilk görevi yurtdışında eğitime gönderilecek havacıları seçmek olmuştur. Müracaatları değerlendiren komisyon, adayları sınava çağırmıştır. 28 Haziran ile 4 Temmuz arasında gerçekleştirilen sınavlarda havacılıkla ilgili yüksek hesaplamalar, fizik, matematik, kimya ve motorla ilgili sorular sorulmuştur.¹⁷ Soruların bir kısmı ise şöyledir;

1. Kuvve-i Suudiye neye denir? (Yükseltme kuvveti).

2. Sathı bahirden (deniz yüzeyinden) dört yüz on metre irtifada ve sıfır dereceyi hararete havanın sıkleti yüzde beş tenakus ettiğini (azaldığını) farz ettiğimize nazaran, bin beş yüz metre mikâbında bir balon bütün edevatının sıkleti iki yüz altmış kilo olduğu ve hidrojen ile dolu bulunduğu takdirde, kaçınıcı metrede hava ile te vazün eder (dengelenir)?

3. Sathı bahirde (deniz yüzeyinde) ve sıfır dereceyi hararete bir santimetre murabbana isabet eden havanın sıkleti nedir?

4. Manyeto elektrik ne için kullanılır?

5. Motorlar hakkında ne gibi bağlama icap eder?

6. Tayyarelerde vesaiti soğutma makamında ne istimal olunur (kullanılır)?¹⁸

Sınavları Süvari Yüzbaşı Mehmet Fesa (Ek-3) ve İstihkâm Teğmen Yusuf Kenan başarılı olarak geçmiş, eğitim almak üzere 9 Temmuz 1911 tarihinde Fransa Bleriot Okulu'na gönderilmiştir.¹⁹ Bu iki pilot adayı okulu bitirerek Şubat 1912'de yurda dönmüşlerdir. Fesa Bey, Fransa Hava Kulübü'nün 780 numaralı brövesini almıştır. Türk Ordusu'nun da 1 numaralı brövesini almıştır. Yusuf Kenan Bey ise Fransa Hava Kulübü'nün 797 numaralı brövesiyle okuldan mezun olmuştur.²⁰

Trablusgarp Savaşı'ndaki Türk ve İtalyan Havacılığı

Osmanlı Harbiye'si henüz havacılık faaliyetlerine yeni başlamışken İtalya Doğu Akdeniz'deki etkinliğini arttırmak ve bu sömürgeleştirme anlayışıyla

¹³ Yeni, *a.g.e.*, s. 166; Kurter, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁴ Süreyya İlmen, "Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi", İstanbul 1947, s. 21.

¹⁵ İsmail Kayabalı - Cemender Arslanoğlu, "Türk Hava Kuvvetleri", *Türk Kültürü Dergisi*, 116, Ankara (Haziran 1972), s. 8.

¹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1995, s. 531.

¹⁷ Türkmen, *a.g.b.*, s. 35.

¹⁸ Stuart Kline, "Türk Havacılık Kronolojisi", İstanbul 2002, s. 56.

¹⁹ Türkmen, *a.g.b.*, s. 35.

²⁰ Çelik, *a.g.e.*, s. 26.

endüstrisini kuvvetlendirmek amacıyla 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek Trablusgarp'ı denizden bombalamaya başladı. Bu durum Osmanlı İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin düşmesine sebep oldu. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti yerine gelen hükümet ise kısmi seferberlik ilan etmiştir.²¹

Dünya üzerinde ilk hava keşif harekâtı Osmanlı Devleti üzerine İtalyan Yüzbaşı Carlo Piazza, (Ek-4) Bleriot uçağıyla 22 Ekim 1911'de Aziziye'de gerçekleşti. Bu harekât keşif amaçlı olmuştur. Bu keşifler sonraki günlerde Aziziye ve Zuvara üzerinde devam etmiştir. İtalyan Hava Gücü 28 uçaktan oluşuyordu. Bunlar Nieuport, Bleriot 11 tipi 22 tane Fransız malı ve Etrich Taube Bristol tipi altı uçaktır. Ayrıca P1 ve 92 adlı iki adet sevk balonu bulunmaktaydı. Uçuşlara Yüzbaşı Piazza, Bleriot ile Yüzbaşı Moizzo, Nieuport ile katılıyorlardı.²² 25 Ekim 1911'de keşfe çıkan Yüzbaşı Ricardo Moizo, Ayn Zara bölgesinde ilk defa yerden açılan ateş ile uçağı hasar görmüştü. Yapılan incelemeler neticesinde uçakta üç kurşun deliği tespit edilmiştir. Türk askerleri üstlerinden geçen uçağa sırt üstü yatarak veya diz çökerek ateş etme yöntemini uygulamaya başlamışlardı. Bu olayda bir uçağa ilk defa yerden açılan ateşle karşılık vererek, havacılık tarihinde yer almış bulunuyordu. İtalyanlar yaşananlardan sonra irtifalarını yükselterek 600-800 m. irtifaya çıkmış keşiflerini ancak bu şekilde yapabiliyorlardı.²³ 28 Ekim'de ise Yüzbaşı Piazza havadan ilk kez topçuya ateş tanzimi yaptırmıştır.²⁴

Trablusgarp Savaşı'nda hava harekâtı çeşitlilik kazanmaktaydı. 1 Kasım 1911 günü Teğmen Gavotti, (Ek-5) havadan ilk bombardımanı gerçekleştirdi. Gavotti, 800 m. irtifadan dört bombayı nişan almadan aşağıya attı. Yüksek irtifadan dolayı hedefler vurulamıyordu. Atılan bombalar Cipelli tipi olup, küreseldi. Portakaldan biraz büyük, iki kilo ağırlığındaydı. Pilot bombayı elle atmadan önce mandalını dişi ile çekip söküyordu. İyi olmayan bu bombalardan sonra İsveç bombaları içi saçma dolu İtalyan bombaları ve yangın bombaları da kullanılmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti'nde ise durum, havacılık konusundaki ilgilerini dikkate alan havacılıkla ilgili kimi yabancı firmalar da fırsatları değerlendirmeye çalışıyorlardı. 4 Kasım 1911 tarihli bir sadaret tezkiresinde, Metzeler adlı balon firmasından Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği bir teklif mektubundan bahisle kabil-i sevk balon satın almak istediği açıklanmaktadır. 9 Kasım tarihli Harbiye Nezareti'nden Sadarete yazılan tezkirede adı geçen şirketle görüşme konusunda yetki verilmesi talep edilmiştir.²⁶ 15 Aralık 1911'te Türkler tarafından ilk kez İtalyan Yarbay Roberti'nin uçağına karşı topçu ateşi açtılar. 15 Ocak 1912'de Araplar'a bildiri atan İtalyanlar, ilk psikolojik hava savaşını uygula-

²¹ Kurter, *a.g.e.*, s. 52-53; İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 530.

²² Kansu - Şenöz - Öztuna, *a.g.e.*, s. 121.

²³ Kurter, *a.g.e.*, s. 56.

²⁴ Kansu-Şenöz-Öztuna, *a.g.e.*, s. 121.

²⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 38; Kurter, *a.g.e.*, s. 57.

²⁶ Türkmen, *a.g.b.*, s. 36.

dılar. 31 Ocak'ta ise havada ilk kez yaralanan İtalya Ordusu'ndan Yüzbaşı Carlo Montu olmuştur.

1912 yılı başlarında Trablusgarp ve Bingazi'ye uçak ve pilot yollanması konusunda girişimler artırıldı. 2 Ocak 1912 tarihi ile Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ile Paris'te bir uçak şirketi müdürü olarak tanıtılan Gabriel Aman'ın İstanbul'daki vekili Maks Bahman arasından bir yükümlülük anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Mösyö Aman'ın yükümlülükleri şunlardı:

1. 56.000 Fransız Frank'ı ödemek sureti ile Voisin tipinde çift satırlı iki adet uçak tedarik edecekti.
2. 8.000 Frank ödeyerek; yedek pervane, motor yedekleri ve kaplama bezi satın alacaktı.
3. 12.000 Frank aylık ile bir baş pilot, 10.000 Frank aylık ile de bir pilot ve 2.000 Frank aylıkla bir baş makinist, 1500 Frank aylıklı bir makinisti en az üç ay Trablusgarp'ta görev yapmak üzere bulacaktı.
4. 18.000 Frank ücret karşılığında, bu iki uçağı söküp, taşınabilir hale getirerek, Tunus-Trablusgarp sınırından 4 km. içeride belli bir noktaya nakledecekti.
5. Kilosu, altı kuruştan iki-üç ton uçak yakıtı ve 20 kuruştan 200-300 kilo motor yağı da taşıma ücreti ödenmeden belirlenen noktaya temin edilecekti.

Paris Askeri Ataşeliği'ne vekâlet etmekte olan Yzb. Süleyman Tevfik Bey, 4 Ocak 1912'de bir rapor gönderir. Ataşe Vekili bu raporda, Paris'te bulunan Kur. Yb. Kerim Bey ve pilotluk eğitimi almakta olan Yzb. Fesa Bey ile birlikte, Trablusgarp'a uçak gönderilmesi konusunu araştırdıklarını, gönderilecek uçak tipi açısından en uygun olanın Deperdussin uçakları olduğunu yazmaktadır. Bu uçaklar 70 Beygirlik Gnome motorlu olup, iki kişiliktir. Fabrika, iki uçak sipariş edildiği takdirde bir hafta sonra teslim edilebileceğini bildirmiştir. Uçakların tanesi 27.000 Franktır. Yedek parça cins ve miktarını bunlarla uçacak olan pilotların seçmeleri gerekirse de kabaca 20.000 Frank kadardır. Bu uçaklarla Trablusgarp'ta görev yapacak iki pilot mevcut olup, fabrika bunlara kefil olmaktadır. İstedikleri ücret ise 5.000 Franktır.²⁷

Mahmut Şevket Paşa, Yarbay Süreyya Bey ve İstihkâm Binbaşı Mehmet Ali Bey'den oluşan bir komisyonu 6 Mayıs 1912'de Avrupa'ya gönderdi. Komisyonun görevi; İtalyanlara karşı kullanmak üzere uçak ve güdümlü balon temini ayrıca havacılık merkezi için gerekli araç-gereç ile personel sağlanması ve Avrupa'daki havacılık endüstrisini yerinde incelemektir.²⁸

Osmanlı Devleti de karadan ve denizden ulaşamadığı bu vatan parçasına hiç olmazsa havadan destek olabilmek için girişimler yapmaya başlamıştır. Bu amaçla yapılan girişimler sürdürülmüş ve Fransa'da bir şirket müdürünün İstanbul'da bulunan temsilcisi Gabriel Aman ile anlaşmışlardır. Ancak aynı dönemde Paris ve Berlin askeri ataşeleri konuyla ayrı ayrı ilgilenmişler ve farklı görüşler nedeniyle uçak alımı sonuçlandırılmamıştır. Fransa'da bulu-

²⁷ Çelik, *a.g.e.*, s. 40.

²⁸ Karacagil, "a.g.m.", s. 4.

nan ve Osmanlı Ordusu'na malzeme tedariki ile görevli Kurmay Yarbay Kerim Bey'in girişimi ile ayarlanan Fransız pilotlar Güney Cezayir'deki Biskra'dan ileriye geçmek istememişlerdir. Buraya kadar getirilen uçaklara Fransa el koymuştur.²⁹ Osmanlı Harbiye Nezareti'nin Trablusgarp Savaşı'ndaki havacılık çalışmaları başarılı olamamıştır.

Balkan Savaşları'ndaki Türk Havacılığı

İki aşamada gerçekleşen Balkan Savaşları ilk aşaması 30 Mayıs 1913'de ikinci aşaması 18 Temmuz 1913'te sona ermiştir. Türk Havacılığın 1911'de kuruluşundan itibaren Trablusgarp'ta ki tecrübeleriyle bilhassa Balkan Savaşları'nın ikinci aşamasında hareket kabiliyeti açısından desteği büyük olmuştur.

Balkan Savaşları sırasında müttefik orduların her birinin elinde değişik tiplerden sayısı 9 ile 22 arasında değişen uçakları bulunuyordu. Bunlarda yerli pilotların yanı sıra Fransız, Rus ve Alman pilotlar görev yapıyordu.³⁰ Türk Ordusu'nun elinde ise iki Deperdussin, bir Bleriot, üç R.E.P., iki Harlan uçağı olmak üzere on uçağı bulunmaktaydı.³¹ Ayrıca savaşın başlarında Osmanlı Devleti'nde kayda değer büyük çoğunluğu eğitimini tamamlamış 16 pilotu mevcuttu.

Trablusgarp Savaşı'nı fırsat bilen Balkan ülkeleri (Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan) 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Bu suretle Osmanlı Ordusu Başkomutanlık Vekâleti 9 Ekim 1912 tarihinde 3. Şubesi'nin 109 numaralı emir yazısıyla Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkame Müfettişliği Umumiliği'nden ikişer uçaktan oluşan üç uçak müfrezesinin hazırlanmasını emretti. Bu müfrezeler Doğu Trakya Ordugâhı, Batı Rumeli Ordugâhı ve Edirne Kalesi için görevlendirildiler.³² Savaşın başlamasının ardından sivillerin ilk hava saldırısıyla ölümü Edirne'de Bulgar Ordusu tarafından gerçekleştirilmiştir.³³

Ekim başlarında Yüzbaşı Fesa Bey, Teğmen Abdullah Bey, Üsteğmen Nuri ve Fetih beyler, Harbiye Nezareti'nden ellerindeki mevcut Bleriot ve R.E.P. uçaklarıyla Batı Rumeli Ordusu'nu destekleme emrini almışlardır. Bundan dolayı önce Selanik'e daha sonra da Köprülü'ye gelmişlerdir. Fethi Bey Köprülü'ye uçakları kurmuş, düşman kuvvetleri üzerinde birkaç defa keşif uçuşu yapmıştır. Ancak 23-24 Ekim 1912 tarihinde Sırplarla yapılan Kumova Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun yenilgiye uğraması sonucunda şehrin işgali sırasında uçakların düşman eline geçmemesi için uçakları ve malzemeleri imha etmişlerdir.³⁴ Doğu Rumeli'de Bulgarlara karşı Kolağası Cemal Bey'in komuta

²⁹ Osman Yalçın, "Türk Hava Gücü Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)", İstanbul 2017, s. 34.

³⁰ Mustafa Yeni, "Hava Kuvvetleri", Ed. Gültekin Yıldız, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul 2013, s. 172.

³¹ Yalçın, *a.g.e.*, s. 39; Kurter, *a.g.e.*, s. 115.

³² Karacağil, "a.g.m.", s. 7.

³³ Abdurrahim Fahimi Aydın, "Tayyareden Uçağa: Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 31, Ankara, Güz 2011, s. 55.

³⁴ Orhan Aydar, *Uçan Süvariler*, Ankara 1948, s. 27; Karacağil, "a.g.m.", s. 8.

ettiği küçük bir uçak birliği görevlendirildi. Bu birlikte Osmanlı Devleti adına savaşacak Alman pilotlarda yer aldı. Almanların oluşturduğu bu birlik Kırklareli'ye sevk edildi. Ordunun gerisinde kalmıştır. Bu durumdan sonra uçmadan geri çekilmişlerdir.³⁵

Osmanlı uçaklarının Kırklareli Savaşı'nı takip eden bozgun sonucunda tahrip edilmiş olduğu ileri sürülen şüpheli rapor sunulmuştur. Şüpheli olmasının nedeni Bulgar Krallığı 3. Ordu Komutanı General Dimitriyev'in Bulgar Krallığı Başkonsolosluğu'na gönderdiği telgrafla ele geçen malzemeler arasında yeni durumda bulunan Harlan tipi uçağın bilgisine yer vermesidir.³⁶ Batı Rumeli'de ise Yüzbaşı Refik komutasıyla Edirne'de konuşlanan uçak birliği Yeşilköy'deki hangara dönerken Başkomutanlık, tekrar Edirne'ye dönmelerini ve uçağın yedek parçalarının yapılması konusunda ısrar ediyordu. Fakat uçaklar tez zamanda Yeşilköy'e dönmüşlerdi.³⁷ Edirne'deki sabit balonla 6 Kasım'da bir gözlem yapılması isteniyordu ancak Edirne üzerine başlatılan düşman harekâtından sonra Edirne Kalesi'ndeki sabit balon kullanılmak istenmesine rağmen yeterli teknik personel olmamasından dolayı kullanılamamıştır.³⁸ Yunan ve Bulgar uçakları Karaağaç, Edirne ve Meriç üzerinde keşif uçuşları yapmaktaydı. Balkan Savaşı'nın birinci aşamasında Osmanlı Devleti'nin elinden dört uçak çıkmıştır. Fakat Türk pilotları keşif ve gözlem görevlerini yerine getirebilmişlerdir.³⁹

İkinci Balkan Savaşı'nda Türk Havacılığı malzeme ve personel anlamında daha iyi bir konuma gelmiştir. Balkan ülkeleri Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri toprakları paylaşamadıklarından aralarında yeni bir ihtilaf çıkmıştır.⁴⁰ Osmanlı Devleti de bu durumdan oluşan şartları değerlendirerek 13 Temmuz 1913 tarihinde Gelibolu'ya kadar çekilen sınırdan ileri harekâta başlamıştır. Bu düzenlenen harekâta uçaklardan istifade edilmesi için Harbiye Nazırlığı tarafından karar alınmıştır. Harekâtın hava gücünü oluşturacak Yeşilköy Hava (Tayyare) Okulu'nun kullanımında üç uçağı bulunuyordu. Diğer uçaklar kullanılamaz durumdaydı. Harekâta kullanılacak uçaklar; Bleriot, Mars ve R.E.P. uçaklarıydı. Pilotlar ise Fesa, Nuri, Salim, Fazıl ve Fethi beylerdi. Harekâta katılan iki Türk Mars uçağına 16 Temmuz'da geride bulunan Türk kıtalarından ateş açıldı ve bir Mars uçağı kanadından üç kurşun yarası aldı. Bunun üzerine uçaklara tanıtıcı işaret konulması için boya temin edildi. Ancak konulması kararlaştırılan tanıtıcı işaret Balkan Savaşı boyunca bazı uçaklara kırmızı boya zemini üzerine ay ve beş köşeli yıldız sembolleri uygulandı.⁴¹ Osmanlı Ordusu'nun 22 Temmuz'da yaptığı taarruz ile Edirne Bulgarlardan alınmıştır. 29 Eylül 1913'e kadar keşif uçuşları nizami olarak sürmüş-

³⁵ S. İlmen, *a.g.e.*, s. 112.

³⁶ Kurter, *a.g.e.*, s. 123.

³⁷ Yavuz Kansu - Sermet Şensöz - Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 132.

³⁸ Türkmen, *a.g.b.*, s. 51.

³⁹ G. İnan, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁰ Yalçın, *a.g.e.*, s. 44.

⁴¹ Karacagil, "a.g.m.", s. 86-87; Kansu - Şenöz - Öztuna, *a.g.e.*, s. 164.

tür. Bu durum Osmanlı Ordusu'na sürekli bir düşman kuvvetleri hakkında bilgi sağlamıştır. Bu Hava harekâtında diğerlerine nazaran hiç yabancı pilot desteği alınmamış, sadece Türk pilotlardan oluşan bir müfreze uçuşları gerçekleştirmiştir.

II. Balkan Savaşı 10 Ağustos 1913 tarihinde Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'ın Bulgaristan ile imzaladıkları Bükreş Antlaşmasıyla resmen sona ermiştir. Savaşan taraflar ordularını da 14 Ağustos tarihinden itibaren terhis edilmeye başlamışlardır. Fakat Osmanlı Devleti anlaşmaya müdahil olmadığı için, havadan keşiflere devam etmiştir. II. Balkan Savaşı'nda Türk Havacılığı önceki durumuna göre daha iyi durumdadır.⁴² Yapılan bu keşif uçuşlarının raporları düzenli olarak kolordu komutanlıklarına bildiriliyordu. Bu raporlarda; düşman kuvvetlerinin ordugâhlar, siperler, istihkâmlar ve düzenleri, durumları, askeri hareketlilikler hakkında bilgiler içeriyordu. II. Balkan Savaşı, Osmanlı ve Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşmasıyla sona ermiştir. 1912-1913 Balkan Savaşları'nda görev alan Türk pilotları şunlardır; Yüzbaşı Salim, Yüzbaşı Fesa, Yüzbaşı Feyzi, Teğmen Nuri, Teğmen Fethi, Teğmen Fazıl'dır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin askerî alanda başlattığı havacılık faaliyetleri, Batı'daki teknolojik faaliyetleri yakından izlediği ve bu teknolojik gelişmeyi ordusuna dâhil etmesine rağmen uçak üretimini Osmanlı topraklarına kazandıramamıştır. 1911 yılında Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın yönlendirmeleriyle Yarbay Süreyya İlmen'in teşkilatlandırmasıyla oluşturulan Havacılık Komisyonu, Trablusgarp Savaşı'na tam anlamıyla hazırlıklı olmamıştır. Mart 1912'de Pilot ve Pilot gözetleme görevini yapan rasıtların (gözleyici) yetiştirileceği okul açılmıştır. Bu "*Tayyare Okulu*" tam anlamıyla gelişmesini Balkan Savaşları sonrasına bırakacaktır. Mahmut Şevket Paşa Hava Okulu'nun Üsküdar taraflarında kurulmasını istemiştir. Fakat en uygun yer olarak bulunan Yeşilköy'de açılmıştır. Bu okulda planlamalara göre her yıl 3 devre kurs açılacak ve her dönemde 15 ila 20 öğrenci mezun edecekti. Bir yıl içerisinde hemen 50 öğrenci yetiştirmek hedeflenmiştir.

Balkan Savaşı'ndan hemen önce Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı görevinden alınıp yerine Nazım Paşa'nın göreve getirilmesiyle Havacılık Komisyonu Başkanı Süreyya Bey görevinden alınmıştır. Bu durumda okulda bulunan pilotların, çalışmalarını sürdürürken herhangi bir programa bağlı olmaksızın devam etmeleri idarenin tam anlamıyla oturmadığını göstermektedir. Öyle ki, "*Havacılık Okulu Teşkilat Talimnamesi*" ancak 7 Haziran 1913'te yayınlamıştır.

Osmanlı Ordusu Birinci Balkan Savaşı sonrasında Gelibolu-Çatalca hattına çekilmesinden sonra havacılık faaliyetleri biraz daha iyi duruma gelmiş, ordunun ileri harekâtında uçaklar, yaptıkları keşiflerle ordunun hareket kabiliyetini yükseltmiştir. 1911 senesinden birinci dünya savaşına kadar olan

⁴² Karacagil, "a.g.m.", s. 87.

süreci Türk askeri havacılığının birinci devresinin önemli problemleri şu şekilde ifade edebiliriz; iktisadi problemler, havacılık teşkilatlanma yönetimi, tecrübe ve bilgi yoksunluğudur. Balkan Savaşları sonrasında hem Türk pilotların ve rasıtların bilgi yoksunluğu hem de havacılık teşkilatlanmasının eksikleri büyük ölçüde belirlenmiş ve sorunlar kısmi olarak çözülmüş Birinci Dünya Savaşı'na kadar askeri havacılıkla ilgili ilerlemeler sağlanmıştır.

Kaynaklar

AYDAR, Orhan: *Uçan Süvariler*, Ulus Basımevi, Ankara 1948.

AYDIN, Abdurrahim Fahimi: "Tayyareden Uçağa: Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar", *Karadeniz Araştırmaları*, 2011, s. 51-84.

BnF Gallica, Fransa Milli Kütüphanesi Gallica Dijital Veritabanı: <http://gallica.bnf.fr> adresinden alındı, 2017, Ekim 28.

ÇELİK, Ahmet: *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin: "Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1995, s. 531.

İLMEN, Süreyya: *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1947.

İNAN, Gaye: *Kuruluşundan Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonuna Kadar Türk Havacılığı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2005.

KANSU, Yavuz - ŞENSÖZ, Sermet - ÖZTUNA, Yılmaz: *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: 1, Türk Hava Kuvvetleri, Ankara 1971.

KARACAGİL, Ö. Kürşad: Balkan Savaşlarında Osmanlı Devletinde Havacılık Faaliyetleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2012, s. 73-89.

KAYABALI, İsmail - ARSLANOĞLU, Cemender: Türk Hava Kuvvetleri, *Türk Kültürü Dergisi*, 1972, s. 8.

KLİNE, Stuart: *Türk Havacılık Kronolojisi*, HAVAŞ, İstanbul 2002.

KURAL, Fethi: *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Ankara 1975.

KURTER, Ajun: *Türk Hava Kuvvetleri Tarih Cilt 1 (1910-1914)*, Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2006.

TÜRKMEN, Zekeriya: "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", *Türk Hava Kuvvetleri'nin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu*, Türk Hava Kuvvetleri, Ankara 2013, s. 28-54.

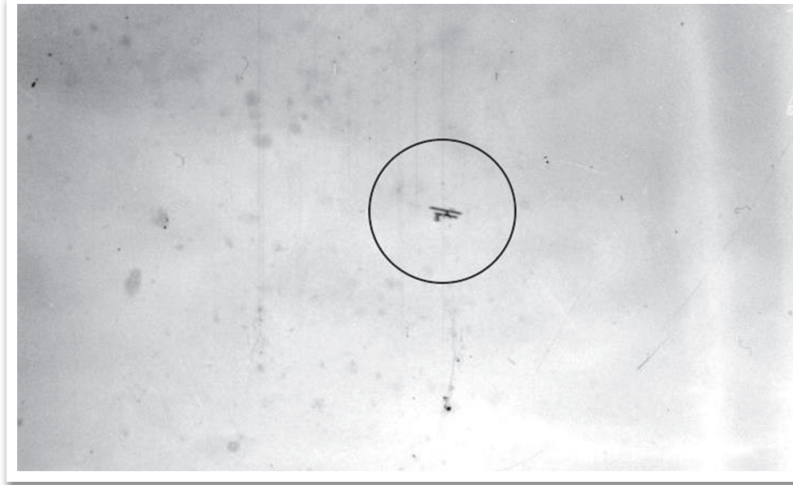
YALÇIN, Osman: *Türk Hava Gücü Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

YENİ, Mustafa: Hava Kuvvetleri. G. Yıldız içinde, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 164-175.

EKLER

Ek-1: Pikardi Manevraları - 1910⁴³

Ek-1: Pikardi Manevraları / Uçak - 1910⁴⁴

⁴³ BnF Gallica, Fransa Milli Kütüphanesi Gallica Dijital Veritabanı, <http://gallica.bnf.fr> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2017).

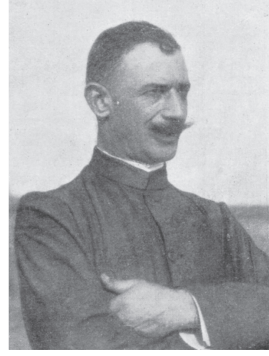
⁴⁴ BnF Gallica, Fransa Milli Kütüphanesi Gallica Dijital Veritabanı, <http://gallica.bnf.fr> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2017).

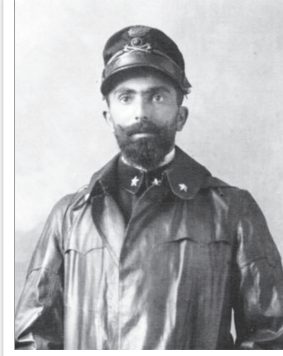
Ek-2:
Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal Pikardi Manevralarında 1910⁴⁵

Ek-3:
**İlk Türk Pilotu
Mehmet Fesa⁴⁶**

Ek-4:
**Carlo Piazza
1871-1917⁴⁷**

Ek-5:
**Teğmen
Giulio Gavotti⁴⁸**

⁴⁵ Les Officiers Etrangers, Photographie ancienne sur l'armée française du XIXeme siècle, <http://www.military-photos.com/> adresinden alındı, (Erişim Tarihi 27 Ekim 2017).

⁴⁶ Türk Havacılık Tarihinin Yeni Tartışması: Pilotlar Günü, Kokpit Aero, <http://www.kokpit.aero/> adresinden alındı, (Erişim Tarihi 21 Ekim 2017).

⁴⁷ Carlo Piazza 1871-1917, The Early Birds Of Aviation Inc., <http://earlyaviators.com/epiazza.htm> adresinden alındı, (Erişim Tarihi 28 Ekim 2017).

⁴⁸ Bombs at Ain Zara, A Magazine for Aviators, Pilots and Adventurers, <http://fly.historicwings.com> adresinden alındı, (Erişim Tarihi 28 Ekim 2017).

YAPILANDIRMACI YAKLAŞIMIN TÜRK EĞİTİM TARİHİNDEKİ KÖKENLERİ: İSMAYIL HAKKI BALTACIOĞLU'NUN EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Eyüp CÜCÜK** - Fadıl ŞİRAZ*** - Emrah Berkant PATOĞLU****

Öz

Bu araştırmanın amacı; Türk eğitim tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak bilinen İsmayıl Hakki Baltacıoğlu'nun eğitimle ilgili bazı görüşlerinin yapılandırmacı yaklaşımdaki öğretmen rolleri açısından incelenerek değerlendirilmesidir. Nitel araştırma yöntem ve teknikleriyle oluşturulan bu araştırma, durum çalışması deseninde yürütülmüştür. Bu kapsamda yapılan kapsamlı alanyazın taraması sonucunda Baltacıoğlu'nun yapılandırmacı yaklaşıma uygun görüş ve fikirlerinin bulunduğu tespit edilen, çeşitli tarihlerde yayınlanan eğitimle ilgili bazı makale ve kitapları araştırmanın veri kaynağı olarak belirlenmiş ve doküman analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz ve incelemelere göre; Baltacıoğlu, yapılandırmacı kurama paralel olarak, öğretmenlerin öğrenme-öğretme sürecinde bir rehber vazifesi görmesi ve ayrıca bunu yaparken; bireyin psikolojik özellikleri ve bireysel farklılıklarına dikkat etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, bireyi merkeze alan ve öğrenci merkezli eğitim ortamlarının oluşturulması, okulun hayata hazırlıktan ziyade hayatın kendisi olarak kabul edilmesi, öğrencilere hazır bilgi verilmesi yerine bunu kullanmayı öğretmenin amaçlanması, bireyin irade ve karar verme yeteneğinin geliştirilmesi, öğrenme sürecinde gözlem ve deneyleri sıkça kullanılması, yaparak-yaşayarak öğrenmenin etkin olması vb. birçok noktada birbiriyle örtüşen ilke ve görüşlerin bu-

* Bu çalışma, 12-13 Nisan 2016 tarihleri arasında İstanbul Aydın Üniversitesi'nde düzenlenen "Uluslararası Yükseköğretimde Yeni Eğilimler Kongresi: Değişime Ayak Uydurmak" adlı kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Doktora Öğrencisi / Araştırma Görevlisi, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cucukeyup@gmail.com

*** Doktora Öğrencisi / Öğretmen, Gaziantep Üniversitesi Gaziantep Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, fadilsiraz@yahoo.com

**** Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, emrahberkant@gmail.com

lunduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, Baltacıoğlu'nun "yaratıcı bir sanatkar" rolünü atfettiği ideal öğretmen tasavvuru ile yapılandırmacı eğitim anlayışındaki öğretmen rolleri arasında ciddi benzerlikler bulunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Yapılandırmacı Öğretmen, Türk Eğitim Tarihi.

**The Origins Of The Constructivist Philosophy Of Education In
Turkish History Of Education:
The Examination Of İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu's Educational
Viewpoint**

Abstract

The main aim of this study is to examine and evaluate İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu's educational viewpoint as a prominent figure in Turkish history of education in terms of teacher roles in constructivist philosophy of education. It is a qualitative case study. Based on the findings of a comprehensive literature review, Baltacıoğlu's articles and books related to education published on various dates were found to be the main source of research data and subjected to document analysis. According to the research results, in accordance with constructivist theory Baltacıoğlu was in the opinion that teachers should act as a guide in teaching and learning process considering the psychological features and individual differences. Moreover, a great many overlapping principles and ideas were detected such as the creation of a student-centered learning environment, adoption of the idea that school is the life itself rather than a kind of preparation for life, highlighting the use of school knowledge in practical terms, development of the individual's self-control and decision making skills, the frequent use of experiments and observations and the prevalence of learning through experience in the learning process. Thus, it was concluded that there are salient similarities between Baltacıoğlu's vision of ideal teacher "A creative artist" and teacher roles in the constructivist philosophy of education.

Keywords: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, A Constructivist Teacher, Turkish History of Education.

Giriş

Yapılandırmacılık, bireyin aktif bir şekilde bilgiyi kendi zihninde yapılandırdığı görüşüne dayanan günümüz dünyasında oldukça popüler bir öğrenme modelidir. Bununla birlikte, geleneksel öğrenme model ve yaklaşımlarından farklı bir şekilde öğrenme-öğretme sürecini yönlendiren bir kuramı, yaklaşımı, bilgi ve öğrenme felsefesini ifade etmektedir. Bu yaklaşım temel olarak, bilginin her bir öğrenen tarafından bireysel olarak yapılandırıldığı ve bireysel özellikler ile öğrenme ortamının bu süreçte esas rol oynadığını savunur. Öğrenen etkinliklerinin ön planda olduğu yapılandırmacı yaklaşımın doğasında bilginin şekli, öğrenme ortamı, öğrenme-öğretme süreci ve özellikle de öğretmen rolleri gibi hususlarda kendine has özellikler bulunmaktadır.

Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımındaki öğretmen rolleri, geleneksel yaklaşımdaki öğretmen rollerinden farklılık gösterir. Bir öğrenme yaklaşımı olan yapılandırmacılık, bilimsel olarak öğrenme süreci göz önüne alındığında bireye tam öğrenme ve üst düzey düşünme becerileri kazandırmaya en uygun yaklaşımlardan birisi olması yönüyle öne çıkmaktadır. Yapılandırmacı

yaklaşımında öğretmenin rolü, bilginin yapılandırılması sürecinde öğrenenlere uygun olanaklar sağlayacak bir yönlendirici olmaktır.¹ Diğer bir deyişle “Yapılandırıcı Öğretmen” bilgiyi dağıtmakla değil, öğrencilerin bilgiyi inşa etmesine teşvik etme ve olanak sağlamakla mükelleftir.² Bu süreçte, öğrenen daha aktif bir rol almaktadır. Öğrenen-öğreten arasında daha ileri düzeyde bir etkileşimin gerçekleşmesi gerekir.³ Öğrencilere, onların şüphe ve merak ettikleri olayların üzerine gidip doğru bilgilere ulaşmaları için fırsatlar verilmelidir.⁴ Ayrıca bu yaklaşıma göre öğretmen öncelikle sınıftaki öğrencilerin kavrama güçlüklerini ve çeliştikleri durumları onlara sunarak öğrencilerin zihninde şaşkınlık oluşturmalıdır. Daha sonra öğretmen yeni bilgiyi sunarak sorularla öğrencileri araştırma ve sorgulamaya yöneltmelidir.

Alanyazında belirlenmiş olan yapılandırıcı öğretmen rollerinin farklı yazarlar tarafından değişik şekillerde tabir edilmesine karşın; bu roller genel olarak içerik açısından birbiri ile benzer ve birbirini destekleyen bir görünüm arz etmektedir. Buna göre yapılandırıcı öğretmen çağdaş, kendini yenileyebilen, bireysel farklılıkları dikkate alan, öğrenenlere öğrenme yaşantıları sağlayan ve öğrenenlerle birlikte öğrenen, öğrenenleri yönlendirebilen, bilgiyi doğrudan vermek yerine öğrenenlerin bilgiye ulaşmaları için onlara yol gösteren, araştırmaya teşvik eden, öğrenenlere ipuçları veren ve sürekli kendisini geliştiren öğretmendir.⁵

Yapılandırıcı yaklaşımın temel ilkeleri J. Piaget, L.S. Vygotsky, E.V. Glasersfeld vd. gibi bilim insanlarının görüşlerinden kaynak alınarak ortaya konulmuştur. Bu bilim insanlarının yapılandırıcı yaklaşımı ortaya çıkaran ve temel ilkelerini belirleyen fikirlerinin felsefi temelleri ise -İlk Çağ tarihine kadar geri götürülerek- Sokrates, Aristoteles, J. Locke, Berkeley, Immanuel Kant, F.W. Nietzsche, G. Viko, J. Dewey, Thomas S. Kuhn, L. Wittgenstein vs. düşünürlerle ilişkilendirilmektedir. Böyle bir ilişkilendirmeyle, yapılandırıcılığın oldukça eskiye dayanan bir görüş olduğuna ve tarihsel süreç içerisinde evrimleşerek bugüne geldiğine ve buradan hareketle felsefi temellerinin sağlamlığına vurgu yapılmaya çalışılır. Öyle ki; ilgili alanyazında yapılandırıcılığın tarihi ve felsefi kökenleriyle ilgili bilgi veren çalışmaların büyük bir kısmı bunu savunmaktadır.⁶ Bu, bir anlamda doğru olmakla beraber,

¹ Keith S. Taber, “Chemistry Lessons for Universities: A Review of Constructivist Ideas”, *University Chemistry Education*, Volume: 4, Number: 2, London 2000, p. 63-72.

² Catherine Twomey Fosnot, *Oluşturmacılık: Teori, Perspektifler ve Uygulama*, Çev. Soner Durmuş, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara 2007.

³ Jacqueline Grennon Brooks - Martin G. Brooks, *In Search of Understanding: The Case for Constructivist Classrooms*. Association for Supervision and Curriculum Development, Prentice Hall, New York 1993.

⁴ Jacqueline Grennon Brooks - Martin G. Brooks, “The Courage to be Constructivist”, *Educational Leadership*, Volume: 57, Number: 3, USA, November 1999, p. 18-24.

⁵ Özcan Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya*, Ayrıntı Matbaacılık, 22. Baskı, Ankara 2015; Özcan Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğretme Sanatı*, 21. Baskı, Ayrıntı Matbaacılık, Ankara 2015.

⁶ Brooks - Brooks, *a.g.e.*, 1993; Dolgun Aslan - Hasan Aydın, “Yapılandırıcı Öğretim Kuramının Felsefi Paradigmaları: Bir Derleme Çalışması”, *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Uşak 2016, s. 56-71; Hasan Aydın, “Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi”, *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:

bu yaklaşımın Türk eğitim ve kültür tarihindeki kökenleri ve bu yaklaşıma uygun kıymetli görüş ve fikirleri bulunan eğitimcilerin mevcudiyeti görmezden gelinmektedir.

Türkiye’de söz konusu Batı menşeli isimlere hak ettiği değer verilirken; yapılandırmacı yaklaşıma öncü fikirleri bulunan Türk eğitim bilimciler he-saba katılmamıştır.⁷ Her durumda Batı medeniyetini öne çıkararak ve kendi özgün değerlerini araştırıp sorgulamaya fırsat dahi vermeyen modern bilimsel paradigmalardan tahakkümüne esir olmuş yaklaşımların etkisiyle Türk eğitim tarihinin sayfaları olması gerektiği şekilde okunamamıştır. Nitekim yapılandırmacı modele temel oluşturan öğretmenin rehberlik esasına dayalı görev ve rolü, öğrenende bilginin oluşturulması ve inşası vs. düşünceler, Türk eğitim tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan Mustafa Satı Bey ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun eğitimle ilgili yazmış oldukları eserlerde görülebilmektedir. Tonbuloğlu, çalışmasında; Mustafa Satı Bey’in 1912 yılında yayınlanan Fenn-i Terbiye adlı eserini inceleyerek hem Mustafa Satı Bey’in günümüz yapılandırmacı yaklaşıma temel oluşturabilecek yönlerini hem de benzer olmayan yönlerini araştırmıştır.⁸ Buna göre iki farklı değerlendirme noktası arasında; bireyi merkeze alan, öğrenci odaklı eğitim ortamlarının oluşturulması, okulun yaşama hazırlıktan ziyade yaşamın kendisi olarak kabul edilmesi, öğrencilere hazır bilginin verilmesi yerine bunu kullanmanın öğretilmesinin amaçlanması, öğrenci iradesinin ve bireysel karar verme kabiliyetinin geliştirilmesi, ilk elden gözlemler ve yaparak öğrenme konularında benzerlik görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Diğer yandan İ.H. Baltacıoğlu’nun şimdiye kadar bu çerçevede değerlendirilmemiş ve bu yöndeki müstakil bir çalışmada ele alınmamış olan söz konusu fikirleri, bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. 1886-1978 yılları arasında yaşamış olan Baltacıoğlu, Türk eğitim tarihine muhtelif açılardan büyük hizmetleri bulunan değerli bir maarif emektarıdır. Baltacıoğlu, yaşamış olduğu dönem itibarıyla hem Osmanlı son döneminin hem de yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin eğitim sistemlerinin tarihi gelişimini yakından tanıyan ve bu sistemler içerisinde yetişmiş biridir. İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamlamıştır. Başarılı geçen bir eğitim döneminin ardından yine İstanbul’da başladığı memuriyet hayatında; eğitim kurumlarında öğretmenlik, çeşitli kademelerde yöneticilik, Darülfünun’da profesörlük, dekanlık, rektörlük ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde milletvekilliği görevlerinde bulunarak devam etmiştir.⁹

1, Sayı: 1, Çanakkale 2006; Hasan Aydın, *Felsefi Temelleri Işığında Yapılandırmacılık*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2012; Mehmet Arslan, “Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl: 40, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 41-61; Eda Erdem - Özcan Demirel, “Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 23, Ankara 2002, s. 82-83.

⁷ Levent Eraslan, “Unutulan Büyük Eğitimci: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Eğitimci Dergisi*, Ankara 2013, s. 42-44.

⁸ Betül Tonbuloğlu, “Mustafa Satı Bey’in Görüşleri Doğrultusunda Yapılandırmacılık Anlayışına Farklı Bir Bakış Açısı”, *Electronic Turkish Studies*, Volume: 9, Issue: 8, Ankara 2014, p. 841-852.

⁹ Kemal Aytaç, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 1, Ankara 1984, s. 237-248; Hamza Altın, “II. Meşrutiyetten Cumhuriyete İsmayıl

Baltacıoğlu, çalışma hayatının ilk yıllarında, pedagoji ve elişleri öğretimi konularında araştırma ve incelemede bulunmak amacıyla 1910 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir. Bu Avrupa seyahatinde sırasıyla Paris, Londra, Brüksel, Cenevre, Zürih, Bern, Lyon, Berlin gibi Avrupa'nın önemli merkezlerinde bulunmuştur. Avrupa'da bulunduğu sıralarda modern eğitim yöntem ve tekniklerini inceleme fırsatı bularak eğitim bilimleri alanında kendini iyi bir şekilde geliştirmiştir.¹⁰ Buralarda edinmiş olduğu uluslararası deneyimin eğitim düşüncesinin oluşumu ve gelişiminde önemli payı olduğunu kendi yazılarında ifade etmiştir.¹¹

Baltacıoğlu, yaşadığı dönemde toplumun eğitim sorunlarıyla oldukça ilgilendiği, bu sorunlar üzerine yaptığı incelemelerini ve bunların çözümüne dair fikir ve görüşlerini beyan ettiği çok sayıda kitap ve makale yazmıştır. Kaleme aldığı eserlerden ve onu anlatan farklı kaynaklardan yola çıkılarak, Baltacıoğlu'nun çok yönlü kişiliği ve fikirleriyle ön planda olan biri olduğu söylenebilir.¹² Nitekim büyük bir eğitimci, fikir ve bilim insanı, politikacı, hattat, hatip, roman ve tiyatro yazarı vs. gibi birçok özelliği hüviyetinde toplamış bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemin geleneksel eğitim sistemine karşı çıkarak toplumsal kalkınmanın gerçekleşebilmesi için öncelikle eğitim sisteminin baştan sona büyük bir değişime ihtiyacı olduğunu eserlerinde tekrar tekrar dile getirmiştir. Günümüz çağdaş eğitim anlayışının önemli unsurları sayılan öğrenci merkezli anlayış, yaparak-yaşayarak öğrenme, değerler eğitimi, işlevsel bilgi ve uygulamaya dayalı eğitimin önemini uzun yıllar önce vurgulamıştır.¹³

Bu çerçevedeki araştırmanın amacı; İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitime ilişkin görüşlerinin yapılandırmacı yaklaşımın esas aldığı öğretmen rolleri açısından incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bu araştırma, eğitim bilimleri alanyazını açısından "çok bilindik" yapılandırmacı yaklaşımın Türk eğitim tarihindeki "pek bilinmeyen" bir yönüne vurgu yapmaktadır. Bu doğrultudaki çalışmada odaklanılan temel problem "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun eğitime ilişkin görüşleri yapılandırmacı yaklaşımdaki öğretmen rolleri açısından nasıl değerlendirilebilir?" şeklindedir. Temel araştırma problemi çerçevesinde cevaplanmaya çalışılan alt problemler ise şu şekilde ifade edilebilir: "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun eğitime ilişkin görüşleri, yapılandırmacı yaklaşımda yer alan öğretmen rollerinin;

- ♦ Öğrenme ortamı,
- ♦ Öğrenme-öğretme süreci,
- ♦ Genel yeterlikler,
- ♦ Öğretmenin öğrenciye yaklaşımı,

boyutları açısından değerlendirmesi nasıldır?"

Hakkı Baltacıoğlu ve Onun Eğitim ve Eğitimci Kavramları ile İlgili Düşünceleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: XXXIII, Sayı: 55, Ankara 2014, s. 219-252.

¹⁰ Aytaç, "a.g.m.", s. 237-238.

¹¹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım", *Yeni Adam*, Sayı: 221, İstanbul, 23 Mart 1939; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım", *Yeni Adam*, Sayı: 224, İstanbul, 13 Nisan 1939.

¹² Aytaç, "a.g.m.", 1984; Altın, "a.g.m.", 2014.

¹³ Bkz. Baltacıoğlu'nun tüm eserleri ve özellikle de, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılâp*, Yayına hazırlayanlar: Rıdvan Canım - Remzi Yavaş Kınca, MEB Yayınları, İstanbul 1927.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yöntem ve teknikleriyle oluşturulmuş, durum çalışması deseninde yürütülmüştür. Nitel durum çalışmalarının en temel özelliği; bir ya da birkaç duruma ilişkin ortam, birey olay, süreç vb. gibi etkenlerin bütüncül bir yaklaşımla derinlemesine araştırılarak ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanmasıdır.¹⁴ Bu çalışmada Türk eğitim tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitimle ilgili görüşleri, yapılandırmacı yaklaşımın öngördüğü öğretmen rolleri çerçevesinde dört temaya ayrılarak bütüncül bir yaklaşımla, derinlemesine araştırılmıştır.

Araştırmanın Veri Kaynağı

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri arasında sıkça kullanılan bir veri toplama tekniği olan doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen, olay veya olgular hakkında, bilgi içeren yazılı ve görsel materyallerin analizini kapsar.¹⁵ Diğer bir ifadeyle araştırma yoluyla elde edilecek olan olgu ve kavramlara ulaşmada yol gösterecek olan yazılı malzemenin incelenerek analiz edilmesi anlamına gelmektedir.

Baltacıoğlu'nun eğitim, sosyoloji, felsefe, din, sanat, edebiyat, tiyatro, çocuk ve gençlik, radyofonik piyesler, otobiyografi, biyografi vs. konu ve alanlarda olmak üzere toplam 130 aşkın eseri yayınlanmıştır. Yapılan bir tasnife göre; bunlardan 35 tanesi doğrudan eğitim ve öğretim konularıyla ilgilidir.¹⁶ Bunun yanı sıra, çoğunlukla "Yeni Adam" dergisinde yayınlanmış başta eğitim alanında olmak üzere çok çeşitli konularda 1000'i aşkın makalesi mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bu eserler üzerinden yapılan doküman incelemesiyle, Baltacıoğlu'nun yapılandırmacı yaklaşıma uygun görüş ve fikirler öne sürdüğü tespit edilen, çeşitli tarihlerde yayınlanan eğitimle ilgili bazı makale ve kitapları araştırmanın veri kaynağı olarak belirlenmiştir. Araştırmanın temel veri kaynakları olarak esas alınan, İ.H. Baltacıoğlu'na ait olan bu eserlere ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

¹⁴ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri (Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni)*, Çev. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 97-98; Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Genişletilmiş 8. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011, s. 77.

¹⁵ Yıldırım - Şimşek, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁶ Zeynep Işık, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Yaklaşımı", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1997, s. 255-261.

¹⁷ Necmettin Tozlu, *İsmayıl H. Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.

Tablo-1: Araştırmada Veri Kaynağı Olarak Kullanılan Dokümanlar

Yayın Adı	Yayın Yılı	Yer
1. Terbiye-i Avam (Halk Eğitimi)	1914	İstanbul
2. Elishlerinin Usulü Tedrisi	1914	İstanbul
3. Terbiye ve İman	1914	İstanbul
4. İlm-i Terbiye Konferansları	1915	İstanbul
5. İzmir Konferansları	1915	İstanbul
6. Terbiye İlmi	1916	İstanbul
7. Türkiye'de Sanayi-i Nefise Tedrisatının Islah ve İnkişafına Dair Layiha	1926	İstanbul
8. Talim ve Terbiyede İnkılâp	1927	İstanbul
9. Umumi Pedagoji	1930	İstanbul
10. Hususi Tedris Usulleri	1932	İstanbul
11. Terbiye (Gazi Eğitim Enstitüsü Projesini de kapsar)	1932	İstanbul
12. Resim ve Terbiye	1932	İstanbul
13. İçtimai Mektep Nazariyesi ve Prensipleri	1932	İstanbul
14. Mürebbilere	1932	İstanbul
15. Toplu Tedris	1938	İstanbul
16. Öğretmen	1944	İstanbul
17. Rüyamdaki Okullar	1944	İstanbul
18. Pedagojide İhtilal	1964	İstanbul

Veri toplama sürecinde ilk olarak, Baltacıoğlu'na ait olan ve yukarıdaki tabloda adı geçen eserlere erişim sağlanmıştır. Bu süreç, söz konusu eserlerin araştırmacılar tarafından ayrı ayrı incelenerek yapılandırmacı yaklaşıma uygun görüş ve fikirlerin tespit edilmesi suretiyle sürdürülmüştür.

Verilerin Analizi

İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitim bilimleri ile ilgili çeşitli eserlerinde yer alan öğretmen rolleri ve özelliklerine ilişkin fikir ve görüşlerinin yapılandırmacı yaklaşım açısından uygunluğunu ortaya koyabilmek amacıyla Baltacıoğlu'nun eğitimle ilgili eserleri nitel araştırmanın doğasına uygun olarak incelenmiştir. Araştırmanın veri analizi sürecinde, temel olarak Day'ın betimleme, sınıflama ve ilişkilendirme olmak üzere üç aşamadan oluşan nitel analiz yaklaşımı esas alınmıştır.¹⁸ Bu yaklaşıma göre betimleme basamağında araştırma verilerinin temel özellikleri kapsamlı bir şekilde tanımlanır. Sınıflandırma basamağında veriler arası karşılaştırmaya uygun şekilde toplanan veriler, belirli temalar çerçevesinde sınıflandırılır. Son aşamayı oluşturan ilişkilendirme basama-

¹⁸ Ian Day, *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*, Routledge Publications, London 1993.

ğında ise tasnif edilen veriler ilişkilendirilerek yorumlanır. Böylelikle verilere uygun olarak araştırmaya konu olan sosyal gerçeklik açıklanmaya çalışılır.¹⁹

Bu çerçevede gerçekleştirilen nitel analiz *betimleme* aşamasında; İ.H. Baltacıoğlu'na ait olan 18 eser -kitapların içeriği ile ilgili kapsamlı ve derinlemesine bir inceleme yapmak, bilgi ve değerlendirme notları almak suretiyle üç araştırmacı tarafından ayrı ayrı okunmuştur. Baltacıoğlu'nun genel eğitim bilimleri alanından konu ile ilgili söylemlerini içeren eserler ve eserlerdeki ilgili kısımlar tespit edilmiştir. Bu sayede, Baltacıoğlu'nun eserlerinde yer alan öğretmen tanımı, rolleri ve özellikleri üzerine ayrıntılı betimlemelerde bulunulmuştur. İkinci olarak *sınıflama* aşamasında ise araştırmacılar tarafından görüş birliğine varılan betimlemeler tasnif edilmiştir. Betimlenen veriler, daha öncesinde eğitimde yapılandırmacılık ile ilgili alanyazın taraması sonucunda araştırmacılar tarafından oluşturulmuş olan (aşağıda belirtilen) dört farklı analiz teması çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Son basamağı oluşturan *ilişkilendirme* aşamasında ise; Baltacıoğlu'nun öğretmen rolleriyle ilgili sınıflandırılmış fikir ve görüşleri yapılandırmacı yaklaşıma ait alanyazındaki bilgilerle karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma ve birbiriyle örtüşen, paralel bir özellik arz eden kısımların ortaya konması işlemleri araştırmacılar tarafından ayrı ayrı yapılmıştır. Son kertede ise bir araya getirilen araştırmacıların yorumları yeniden ve birlikte ele alınarak sağlıklı bir yoruma ulaşılmaya çalışılmıştır.

Veri analizinde kullanılan temalar, ilgili alanyazının taranması sonucunda araştırma sorularına göre geliştirilmiş ve bu temalara göre araştırma verileri yorumlanmıştır. Bunun için ilk olarak yapılandırmacı yaklaşımdaki öğretmen rolleri ve özelliklerinin neler olduğunun belirlenmesi gerekmiştir. Yapılan alanyazın taramasından yola çıkılarak söz konusu roller ve özellikler araştırmanın amacı doğrultusunda dört farklı tema başlığı belirlenmiştir.²⁰ Böylelikle Baltacıoğlu'nun fikirlerinin yapılandırmacı yaklaşımla karşılaştırılabileceği ve birbiriyle örtüşen yönlerinin bir araya getirilebileceği bir çerçeve oluşturulmuştur. Ayrıca, bu temalar birbirinden keskin sınırlarla ayrılmamakla birlikte veri analizi için daha analitik bir gözle yaklaşılmasını sağlamaktadır. Verilerin analiz ve değerlendirmesi için oluşturulan temalar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo-2: Verilerin Analiz ve Değerlendirmesi İçin Oluşturulan Temalar

İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Yaklaşımdaki Öğretmen Rollerini	
TEMA I	İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenme Ortamına İlişkin Öğretmen Rollerini
TEMA II	İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenme-öğretme Sürecine İlişkin Öğretmen Rollerini
TEMA III	İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmen Yeterlilikleri
TEMA IV	İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenmede Öğretmenin Öğrenciye Yaklaşımı

¹⁹ Day, a.g.e., s. 31-33.

²⁰ Burhan Akpınar, "Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmenin, Öğrencinin ve Velinin Rolü", *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 16, Ankara 2010, s. 16-20; Sühendan Er - Neriman Aral, "Yapılandırmacı Yaklaşıma Göre Düzenlenmiş Sınıflarda Öğretmenin Rolü", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 35, Erzurum 2008, s. 391-396; Miriam Scholnik - Sara Kol-Joan Abarbanel, "Constructivism in Theory and in Practice", *English Teaching Forum*, Volume: 44, Number: 4, Israel 2006, p. 12-20; Erdem - Demirel, "a.g.m.", 2002; Taber, "a.g.m.", 2000.

Araştırma, Yıldırım ve Şimşek'in nitel araştırmalar için belirtmiş olduğu geçerlik ve güvenilirlik önlemlerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir.²¹ Bu çerçevede araştırma kapsamında yapılan çalışmalar olabildiğince açık ve şeffaf bir biçimde ifade edilmiş, veri kaynakları araştırmanın amacına uygun olarak seçilmiş ve ayrıntılı betimleme yapılarak *dış geçerlik* sağlanmıştır. İç geçerliğin sağlanması amacıyla İ.H. Baltacıoğlu'nun yapılandırmacı yaklaşıma uygun fikirlerini yansıtan eğitimle ilgili tüm eserleri araştırmacılar tarafından eleştirel bir gözle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Baltacıoğlu'nun konuya ilişkin söylemlerine metin içinde yapılan doğrudan alıntılarla yer verilerek, bu söylemlerin yapılandırmacı yaklaşımın temel ilkeleriyle olan ilişkisi tutarlı bir şekilde sunulmuştur. Elde edilen verilere karşılık olarak ulaşılan yorum ve değerlendirmeler eğitim bilimleri alanında iki, tarih bilimi alanında bir uzman tarafından gözden geçirilmiş, uzmanlardan alınan görüşler dahilinde araştırma şekillendirilmiştir.

Araştırmanın *iç güvenilirliğine* ilişkin; araştırma sorusu açık bir biçimde ifade edilmiş ve İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitimle ilgili eserlerinden araştırma verilerinin elde edilmesi, verilerin analizi ile araştırma bulguları ve sonuç aşamaları birbiriyle tutarlı bir biçimde ortaya konulmuştur. Veri analizi süreci, birden fazla araştırmacıyla gerçekleştirilmiş ve farklı görüşler arasında karşılaştırma yapılarak tutarlılık göstermeyen veriler, araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Dış güvenilirlik ile ilgili olarak ise; araştırma verilerin elde edildiği İ.H. Baltacıoğlu'nun yapılandırmacı yaklaşıma uygun fikirlerinin bulunduğu eserlere ilişkin bilgiler, bilgilerin teyit edilebilirliği ilkesi göz önünde bulundurularak metin içinde yer alan dipnotlarda verilmiş, kaynakçada gösterilmiştir. Ayrıca, çalışmada ulaşılan sonuçlar elde edilen verilerle ilişkili bir biçimde sunulmuştur.

Bulgular ve Değerlendirme

Araştırmanın bu bölümünde, odaklanılan temel problemle doğrudan alakalı olarak, Türk eğitim tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitimle ilgili çeşitli eserlerindeki fikir ve görüşlerinin ilgili alanyazındaki yapılandırmacı öğretmen rolleriyle karşılaştırılması yapılmıştır.²² İki nokta arasındaki benzerlikleri belirlemeye ve buna yönelik değerlendirme yapmaya çalışılmıştır. Baltacıoğlu'nun fikir ve görüşleri üzerinden yapılan bu değerlendirme işlemi, yapılandırmacı yaklaşımda yer alan aşağıdaki dört tema çerçevesinde gerçekleştirilmiştir:

- ◆ *Öğrenme ortamına ilişkin öğretmen rolleri,*
- ◆ *Öğrenme-öğretme sürecine ilişkin öğretmen rolleri,*
- ◆ *Öğretmen yeterlilikleri,*
- ◆ *Öğretmenin öğreniciye yaklaşımı,*

²¹ Yıldırım - Şimşek, *a.g.e.*, s. 255-274.

²² Akpınar, "a.g.m.", 2010; Er - Aral, "a.g.m.", 2008; Schcolnik - Kol - Abarbanel, "a.g.m.", 2006; Erdem - Demirel, "a.g.m.", 2002; Taber, "a.g.m.", 2000.

Alanyazın incelemesi sonucunda araştırmacılar tarafından oluşturulmuş olan bu analiz temalarının ortak ve merkez noktası öğretmendir. Yani dört farklı açıdan yapılandırmacı öğretmen profili, Baltacıoğlu'nun fikirleri ekseninde değerlendirilmiştir. Bu temalar ve araştırma bağlamındaki içerikleri aşağıdaki kısımlarda alt başlıklar halinde sunulmuştur.

İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenme Ortamına İlişkin Öğretmen Roller

Baltacıoğlu'nun birçok eserinde yapılandırmacı öğrenme ortamına ilişkin bir öğretmenin edinmesi gereken sorumluluk ve yapması gerekenler değişik şekillerde ifade edilmektedir. Örneğin Baltacıoğlu, öğretmeni bahçıvana benzettiği bir ifadesinde bahçıvanın yeterince ilgilenmediği bir elma ağacına “*Ey elma ağacı! Bu memleket senden elma bekliyor, yurda karşı vazifeni yap, çalış, çabala, elma ver...*” diyemeyeceğini belirttikten sonra öğretmenin de aynı şekilde öğrencilerine gerekli ve uygun ortamı hazırlamadan onlardan iyi yetişmelerini beklemesinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda öğretmen, bilimsel düşünen bir kafanın teşekkülünü sağlayabilecek uygun öğrenme ortamını sağlamalıdır.²³

Öte yandan Baltacıoğlu, öğretmenlerin uygulaması gerekenleri “*öğretim sırları*” tabiriyle açıklamıştır. Bu sırların ilkinde göre öğretmen, öğrenci ile ruh birliği ve iş birliği yapmalıdır. Öğretmen, sınıf ortamında öğrencilere kendisinin korkulacak bir tehdit unsuru olmadığını hissettirerek onlarla arasında samimiyete dayanan bir bağ kurmalıdır. Bu bağla şekillenen öğretim süreci, öğretmen-öğrenci iş birliğiyle sürdürülmelidir.²⁴

Öğretmen için öğretimdeki ikinci sır, ders kitaplarıyla ilgilidir. Baltacıoğlu, derslerde kitapların seçimi ve kullanımına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Öğretimde kitapların sadece derslere yardımcı kaynaklar olarak görülmesi, öğrenmenin kitap üzerinden değil, sınıf içi uygulama ve etkinliklerle gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁵ Bu ifadelerin, yapılandırmacı öğrenmede yer alan öğrenme-öğretme etkinliklerinin ders kitapları, dergi gibi ikincil kaynaklar yerine gerçek öğrenme ortamı, işlenmemiş ham veriler gibi birincil kaynaklara yönelik olması ilkesiyle büyük benzerlik taşımaktadır.²⁶

Öğretimdeki üçüncü sır, öğretmenin konu anlatımında genelden özele doğru bir sıra izlemesi gerektiğidir. Buna göre öğretmen dersin asıl öğrenme çıktılarını oluşturan ana fikirlere geçmeden önce öğrencilerin zihinlerini buna uygun düşünmeye sevk edecek konulardan söz etmeli yani basitten karmaşığa doğru bir öğretim usulü izlemelidir.²⁷ Baltacıoğlu'nun söz konusu bu düşünceleri yapılandırmacı öğrenmede yer alan ilkelerden olan öğretim prog-

²³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Toplu Tedris*, Sebati Basımevi, İstanbul 1938, s. 34.

²⁴ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Öğretmen*, Kültür Basımevi, İstanbul 1944, s. 60.

²⁵ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 60-61.

²⁶ Şefik Yaşar - Mehmet Gültekin, “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Araç-Gereç Kullanımı”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi-Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*, Ed. Cemil Öztürk, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2006, s. 287-311.

²⁷ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

ramının tündengeleml yoluyla ve temel kavramlara ağırlık verilerek işlenmesi ilkesiyle aynı anlama gelmektedir.

Baltacıoğlu'nun öğretimde en çok güvendiği kurallardan biri olarak açıkladığı öğretimdeki dördüncü sır, öğrencilerin yeni öğreneceği konuları önceki öğrenme yaşantılarıyla bütünleştirmelerini sağlamaktır.²⁸ Bu düşünceler, yapılandırmacı öğrenmenin en önemli ilkelerinden olan, eski bilgilerin harekete geçirilmesi ve yeni bilgiyle ilişkilendirilerek öğrenmeyi sağlama, yani bilgiyi yapılandırma ile bire bir örtüşmektedir.

Baltacıoğlu tarafından öğretimde kullanılması gereken bir teknik olarak söz edilen son öğretim sırrı; öğretmenin öğrencilere şaşırtıcı sorular sorarak dikkatlerini çekmek suretiyle, onların belli bir konu hakkında farklı fikirler geliştirmelerini sağlamaktır.²⁹ Yazarın bu fikirlerine paralel olarak yapılandırmacı yaklaşıma göre; öğretmen, düşündürücü sorular sorarak öğrenenleri araştırmaya ve problem çözmeye teşvik eder. Öğretmen, öğrencilere soru sorar ama neyi ya da nasıl düşüneceğini söylemez.³⁰

Baltacıoğlu öğrenme-öğretme süreciyle ilgili öğretmen rollerinden çeşitli eserlerinde bahsederek öğretmenin bu çerçevedeki ilk rolünü "...okulda çalışma, öğrenme, teknikler elde etme ihtiraslarını (hurslarını) uyandıracak gerçek faaliyet muhitini (ortamını) kurmaktır." şeklinde ifade etmiştir.³¹ Bu ifadesinde, bir öğretmenin ilk görevinin öğrencilerine gerçek hayatla bağlantılı öğrenme ortamları hazırlamak olduğunu belirterek öğrenme ortamının ne derece önemli olduğuna vurgu yapmıştır. O, toplumun en önemli ve elzem ihtiyaçlarının, ancak bireylerin gerçek çevrelerde eğitim faaliyetlerinde bulunarak şahsiyetlerini kendilerinin kazanması yoluyla giderilebileceğini savunmaktadır.³² Yine bir başka eserinde de öğretmenin esas görevinin doğrudan doğruya müdahale, öğretim, telkin olmadığını buna karşın iyi bir öğrenme ortamı için gerekli fiziki ve sosyal açıdan dış şartları sağlamak olduğunu belirtmiştir. Onun eğitim düşüncesinin temelinde "*Hayat için mektep... Hayatı yaşatan mektep...*" düsturu yer almaktadır.³³

Baltacıoğlu'nun belirtmiş olduğu öğrenenlerin bilgilerini yapılandırdıkları süreçte uygun öğrenme ortamı sağlamayla ilgili öğretmen rolleri, yapılandırmacı yaklaşımın esas aldığı ilkelerle büyük benzerlikler taşımaktadır. Örneğin; Demirel'in "...(*öğrenenlerin*) kendi bilgilerini yapılandıracakları uygun öğrenme ortamı hazırlar."³⁴ şeklinde ifadesiyle veyahut yine Demirel'in sınıf ortamını bilgilerin aktarıldığı bir yer olmaktan ziyade öğrencinin etkin katılımının sağlandığı ortam olduğunu belirttiği rolle örtüşmektedir.³⁵ Buna ek olarak,

²⁸ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

²⁹ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 61-62.

³⁰ Brooks - Brooks, "a.g.m.", s. 23.

³¹ Baltacıoğlu, *Toplu Tedris...*, s. 23.

³² İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Rüyamdaki Okullar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1944, s. 33; Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, İstanbul 1927, s. 77-78.

³³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Terbiye*, 1932, Semih Lütfü Sühulet Kütüphanesi, İstanbul 1931, s. 124-125.

³⁴ Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri...*, s. 169.

³⁵ Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme...*, s. 223.

Aydın'da; "...Yüz yüze iletişimi olanaklı kulan, sürekli değiştirilebilir dinamik bir sınıf oturma düzeni oluşturur... Dersin işlenişine katkı sağlayan zengin, ilgi çekici, görsel materyaller hazırlar..."³⁶ olarak yer alan öğrenme ortamı ile ilgili öğretmen rolleriyle bire bir örtüşmektedir.

Öğrenmede üst düzey düşünmenin (analiz, sentez, yapıcı, yaratıcı düşünme vb.) geliştirilmesi gerektiğini savunan Baltacıoğlu; asıl, gerçek öğrenmenin bu yaklaşımla gerçekleşebileceğinden birçok eserinde bahsetmektedir. Öte yandan bakıldığında bireyin üst düzey ve yaratıcı düşünce becerisinin geliştirilmesi ve buna uygun öğrenme-öğretme durumlarının düzenlenmesi hususları yapılandırmacı yaklaşımın öngördüğü temel ilkelerdendir. Netice itibarıyla İ.H. Baltacıoğlu'nun çeşitli eserlerinde öğrenme-öğretme sürecine ilişkin belirtmiş olduğu öğretmen görev ve sorumlulukları çerçevesindeki öğretmen rolleri, yapılandırmacı yaklaşımın aynı konudaki söylemleriyle büyük benzerlik taşımaktadır.

İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenme-Öğretme Sürecine İlişkin Öğretmen Roller

Baltacıoğlu, bireyin eğitiminin doğduğu andan itibaren aile ortamında başladığını söyler. Bireye küçükken verilmeye başlanan bu eğitimde aile veya öğretmen; bireyi terbiye etmeye değil onun kendi terbiyesini kendisinin yapmasına, kendi öğrenmesini gerçekleştirmesine, güçlü bir karaktere sahip olmasına yardım eder. Nitekim bu durum bir bahçıvanın elma yetiştirmesine benzemektedir. Bahçıvan hiçbir zaman "şu elma ağacına nasıl elma verdirilmeli?" diye sormaz. Çünkü elma ağacı zaten elma verecektir. Bunun yerine "Ağacın bu elma verme işine nasıl yardım etmeli?" diye sorar. Tıpkı buradaki bahçıvan gibi anne-baba ve öğretmen de bireyin kendi öğrenmesini gerçekleştirmesi için öğrenme-öğretme sürecinde bir rehber vazifesi üstlenmelidir.³⁷

Öğrenci merkezli bir eğitim anlayışına sahip olan Baltacıoğlu, öğrenme sürecinde rehber görevi üstlenecek olan öğretmenin öğrencilerin kendi gelişim ve olgunlaşmalarını elde edebilmeleri için ihtiyaç duydukları faaliyetleri sağlayan, öğrenmelerini kolaylaştırıcı, eğitimden gerçek verim elde etmelerine yardımcı bir unsur olarak öne çıkması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, gelişim denilen sosyo-psikolojik evrimin doğal şartlarını da hesaba katan Baltacıoğlu, bireyin fizyolojik ve psikolojik gelişimine uygun bir eğitim verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁸ Bununla bağlantılı olarak Baltacıoğlu'nun görüşlerinin yapılandırmacı anlayıştaki bireysel farklılıklar, ilgi ve ihtiyaçlar gibi gelişim psikolojisi alanıyla alakalı durumlarla paralel olduğu görülmektedir. Yapılandırmacı yaklaşımda öğretmen, öğrenenlerin bireysel farklılıklarını göz önünde tutarak onlara uygun seçenekler sunar ve her öğrenenin kendi öğrenmesini kendisinin oluşturması ve gerçekleştirmesinde yardımcı bir rol üstlenir. Bu çerçevede yapılandırmacı öğretmen, yol gösterici ve rehberdir.³⁹

³⁶ Aydın, a.g.e., 2012.

³⁷ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Çocukların Terbiyesi*, Halk Kitapları Dizisi, Yeni Adam Yayınları, Şaka Matbaası, İstanbul 1948, s. 10-12.

³⁸ Baltacıoğlu, *Rüyamdaki Okullar*, 1944, s. 58.

³⁹ Brooks - Brooks, "a.g.m.", s. 23.

Baltacıoğlu, Pedagojide İhtilal adlı eserinde öğrenme ve öğretme süreçlerindeki yaklaşımları bakımından öğretmen tiplerini üç gruba ayırmıştır.⁴⁰ İlk grupta öğrenme ve öğretme sürecinde öğrencileri sürekli okutan, okuttuğunu ezberleten öğretmenler vardır. Ezberci öğrenciler yetiştiren bu öğretmen grubundan sevilmeyen ve başaramayan öğretmen tipi olarak bahsetmektedir. İkinci grupta okutan, okuttuğunu da kendisi anlatarak öğretmeye çalışan öğretmenler vardır. Bu gruptaki öğretmenler, kitabi bilgileri olduğu gibi sözel olarak öğrencinin kafasına yerleştirmeye uğraşır. Üçüncü grupta ise, öğrencilere bilgiyi bulduran ve öğrencileri birer bulucu, yapıcı, yaratıcı hale getiren yaratıcı öğretmen tipi vardır. Bu tip beğenilen, sevilen, öğretmen tipidir. Bu gruptaki öğretmenlerde geleneksel manada okutmak, ezberletmek, anlatmış olduğu bilgileri öğrencilerin kafasına depo etmeye çalışmak gibi öğrenmenin doğasına aykırı anlayış yoktur.⁴¹

Baltacıoğlu, öğrenmede “ezber” konusunu tam anlamıyla reddetmektedir ve ezberlemenin öğrenme olmayacağını birçok eserinde ve makalesinde dile getirmektedir. Baltacıoğlu'nun, ideal öğretmen yaklaşımında öğretmen; bilgiyi bulduran, yapıcı, yaratıcı hale getiren öğretmen tipidir. Baltacıoğlu, ezberletmeyen, öğretmek istediğini olduğu gibi vermeyen, bunu öğrencinin bulmasını, istihsal etmesini sağlayan öğretmen tipini ‘ideal’ öğretmen olarak sunar. Yapılandırmacı öğrenme sürecinde de öğretmen, öğrenciye asla ansiklopedik bilgi vermez. Bunun yerine ipuçları verir, kaynaklara ulaşmalarını sağlar, araştırma yapmalarını teşvik eder ve öğrenilen bilginin yapılandırılmasının üzerinde durulur.⁴²

Diğer yandan yapılandırmacı öğrenmede, öğrencilerin gerçek sorunlarla karşı karşıya gelerek, bu sorunlarla baş edebilmelerine fırsat veren örnek olay yöntemi, Baltacıoğlu'nun, öğrencinin gerçek çevrelerde ve gerçek çalışmalarla ancak şahsiyet sahibi olacağı anlayışıyla oldukça paraleldir. Ona göre, gerçek sorunlarla karşılaşan öğrenci, sorunun çözümüyle ilgili beceri geliştirip, gerçek hayatta karşılaşacağı sorunlara da kolaylıkla çözüm yolları bulabilecektir. Öğrenme ortamına aktif olarak katılan öğrenci, yaparak yaşayarak öğrenme gerçekleştireceği için öğrenmenin kalıcılığı da yüksek olacaktır. Bununla birlikte deney ve gözlemi de gerçek durumlar üzerinde gerçekleştiren öğrenci bilimsel yöntem ve teknikle araştırmaya giriş seviyesinde de olsa tanışmış olacaktır.⁴³ Bu da yine Baltacıoğlu'nun “İçtimai Mektep” anlayışındaki muhit (çevre) ve travay (çalışma) prensipleriyle oldukça örtüşen bir durumdur.

Baltacıoğlu'nun İçtimai Mektep anlayışı doğrultusunda kurulacak okulda öğrenciler şüphe ederek, araştırarak, uğraşarak şahsi bir üretime sahip olacaklardır. Bu durumda öğrenciler, çalıştıkları konu üzerinde kendine has bir kanaat ortaya koyabileceklerdir. Hangi sahada olursa olsun, hususi “travay”

⁴⁰ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Pedagojide İhtilal*, İstanbul 1964, s. 135.

⁴¹ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, 1964, s. 134-135.

⁴² Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme...*, 2015; Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri...*, 2015; Aydın, *a.g.e.*, 2012.

⁴³ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, 1964.

sahibi olmaya çalışan öğrenci, öğrenme öğretme sürecinde yapacağı deneyleri, sahte karton kutular, hakiki çevresinden koparılmış dolma kuşlar, yapma aletler ve takozlarla yapmayacak; bunun yerine gerçek aletler, tabii bünyeler üzerinde bilgi ve beceri kazanacak; deney ve gözlemini bu anlayış içinde yapacaktır. Böylece öğrenci “*metodik araştırma*” sahibi olmakla kalmayacak, yaratıcı bir iş görmenin zevkine de ermiş olacaktır. Baltacıoğlu'nun burada bahsettiği deney ve gözleme dayalı metodik araştırma yöntemi, Dewey'in sistemleştirdiği, öğrenciye öğrenmenin her anında aktif rol veren, araştırma inceleme yoluyla öğretim stratejisiyle örtüşmektedir.⁴⁴ Dewey'in stratejisindeki öğretmenin en önemli özelliği olarak yol gösterici ve rehberlik görevini yerine getirmek suretiyle öğrencilerdeki yaratıcı gücü gün yüzüne çıkarması durumu; Baltacıoğlu'nun fikirlerinde de aynı şekilde yer almaktadır.

Baltacıoğlu'nun öğrenme-öğretme sürecine ilişkin öğretmenin yerine getirmek durumunda olduğu bu hususları, Aydın'ın belirttiği yapılandırmacı öğretmenin bazı rollerine benzetmek mümkündür:

- *Eğitim-öğretim sürecinin odağına yapılarak-yaşayarak öğrenmeyi oturtur.*
- *Öğrencilerin düşünceleri arasında ilişki kurmalarını sağlar.*
- *Öğrencilerin geniş bir bakış açısı kazanmaları için, devamlı farklı ve alternatif görüşler sunar.*⁴⁵

Baltacıoğlu, öğrenme sürecindeki bireyin yetenekleri hakkında şu fikirleri zikretmiştir:

*“Yapılacak şey gözle görülür ve elle tutulur sanılan istidatlara (yeteneklere) göre hareket etmek değil, şahsiyeti henüz teşekkül halinde bulunan çocuğu maddi ve manevi bir sağlık havası içinde büyütme, onun parça, ek kabul etmeyen orijinal şahsiyetine saygı göstermektir. İstidat ve kabiliyete gelince, tabiatın her belirtisi gibi, o da yaratıcı faaliyetinde serbest kalınca doğru yolu kendi kendine bulur. Bu öğretmeden öğrenecek değildir.”*⁴⁶

Baltacıoğlu'nun bu düşüncesini; yapılandırmacı öğrenme-öğretme sürecinde öğrencinin özelliği, özerkliği, girişimciliği ve yeteneklerine öğretmenin saygı duyarak ilgi ve yeteneklerine göre bireyin öğrenmeyi gerçekleştirmesini sağlama yaklaşımıyla birleştirmek mümkündür.⁴⁷

İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenmede Öğretmen Yeterlilikleri

Baltacıoğlu çeşitli eserlerinde öğretmenin yeterlilikleri hakkında düşüncelerini ortaya koymuştur. Baltacıoğlu, öğretmen yeterlilikleri konusunda öğretmenlerin sadece akademik olarak, kitabi bilgilerle donanımlı olmalarının yeterli olmayacağını belirtmiştir. Bir öğretmenin, kitabi bilgiden ziyade hayatın hemen her alanında kullanılacak bilgi ve tecrübelerle donanımlı olması

⁴⁴ John Dewey, *Experience and Education*, NY: Macmillan Company, New York 1963.

⁴⁵ Aydın, *a.g.e.*, 2012.

⁴⁶ Baltacıoğlu, *Toplu Tedris...*, s. 59.

⁴⁷ Aydın, *a.g.e.*, 2012; Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme...*, 2015; Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri...*, 2015.

gerektiğini vurgulamıştır. Baltacıoğlu'nun bu konudaki şu sözleri önemli görünmektedir:

"...Benim sistemimde öğretmenin tabiat ilimlerini öğrenmiş olması yetmez, onun aynı zamanda bahçıvan, hastabakıcı, elektrikçi, aşçı... olması da gerekir. Böyle olmazsa hayat kavgasında galip gelecek insanı yetiştiremez. Çünkü tabiat kavgasını bilmiyen, tabiatı tanımayan, çünkü tabiat hakkını da itibari, konvansiyonel bilgiler taşıyan insanlar yetiştirebilir, o kadar."⁴⁸

Baltacıoğlu eski tip öğretmenlerin bir makine gibi okuyarak, söyleyerek, anlatarak öğretimi gerçekleştirmeye çalıştığını, ancak buna karşın öğretmenlerin makine olmaktan kurtulup öğrencinin bilgi, beceri, tutum ve davranış üretimi işine yardım eden uzman bir danışman olması gerektiğini ifade etmiştir. Buradan anlaşılabilceği üzere Baltacıoğlu'nun, gelenekten geleceğe taşıdığı öğretmen profili; telkinci bir mevkiden kurtularak yaratıcı bir sanatkâr rolünü almaktadır.⁴⁹

Baltacıoğlu'na göre bir öğretmenin en çok yeterli olması gereken hususlardan biri öğrenci tarafından bilginin üretilmesini sağlayabilmesi konusudur. Bu konuda şunları ifade etmiştir:

"Öğretmen vardır, bilgisi, görgüsü ne olursa olsun insan ruhunu sezmek, çocuğu anlamak için yaratılmıştır. Okuttuğunu ezberletmez, anlattığını kafaya depo ettirmez, bilgiyi öğretmez, istihsal ettirir, vermez buldurur, öğrencilerini plak olmaktan kurtarır, kendi çaplarında birer bulucu, yapıcı, yaratıcı yapar. Beğenilen, sevilen öğretmen tipi işte bu yaratıcı öğretmendir."⁵⁰

Burada Baltacıoğlu, nitelikli ve ideal öğretmenin bilgiyi ezberlettirmeyen, öğrencilerinin bilgiyi kendilerinin bulmasına veya onu yaratmasına yardımcı olan yönüne dikkat çekmiştir. Bu sözleriyle, tam olarak öğretmenin sadece yönlendirmesiyle öğrencilerin bilgiyi kendi zihinlerinde yapılandırılmaları gerektiğini ifade etmektedir. Bu ifadeler, modern yapılandırmacı paradigmanın şiddetle vurguladığı, öğrenmede olmazsa olmaz bir öğretmen rolü olarak belirlediği ilkelerle bire bir aynıdır.⁵¹

Baltacıoğlu'na göre; *"...okul pedagojisinin en büyük kötülüğü adam yetiştirememesi değil, kendi kendine yetişecek olan insanı tanımaması"*dir. Okulun ve öğretmenlerin en büyük görevi bireyler üzerinde kabiliyet yaratmak değil, tanrı vergisi olan kabiliyetleri sezmek, bireylerin bu kabiliyetlerini kendilerinin geliştirmesini sağlamaktır.⁵² Baltacıoğlu, bunun için öğretmenin öğrencisini iyi bir şekilde tanınması ve anlamasının önemli olduğunu belirtmektedir.⁵³ Öğren-

⁴⁸ Baltacıoğlu, *Toplu Tedris...*, s. 167.

⁴⁹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Mürebbilere*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 179.

⁵⁰ Baltacıoğlu *Pedagojide İhtilal...*, s. 135.

⁵¹ David Jonassen, "Designing Constructivist Learning Environments", *Instructional-Design Theories and Models (A New Paradigm of Instructional Theory)*, Volume: II, Edit: Charles M. Reigeluth, New York 1999, p. 215-240.

⁵² Baltacıoğlu, *Pedagojide İhtilal...*, s. 15.

⁵³ Baltacıoğlu, *Öğretmen...*, s. 27.

ciyi tanıma öğrencinin biyolojik, psikolojik, sosyolojik, pedagojik vb. durumları hakkında bilgi sahibi olmakla mümkün olabilir. Ancak bu konular hakkında bilgi sahibi öğretmen, öğretme ve yetiştirme görevini gerçekleştirebilir.

Baltacıoğlu, öğretmenin en büyük vazifelerinden birinin bireyin kendi benliğini sağlıklı bir şekilde oluşturmasına yardımcı olmak olduğunu söyler.⁵⁴ Bu çerçevede, öğretmen, bireyin gelişimine ve çevreye uyumuna, kasıtlı olarak bir amaç ve metot dâhilinde etki eden öğreticidir.⁵⁵ Bu şekilde tanımladığı öğretmenin her şeyden önce bazı önemli özellikleri karakterinde bulundurması gerekir. Ona göre öğretmen; felsefi kültüre sahip, yapıcılık, yaratıcılık ve düşünme kabiliyeti yüksek, idealist bir hüviyete sahip olmalıdır.⁵⁶ Baltacıoğlu'nun bir öğretmende bulunması gereken temel özellikler ve yeterliliklerle ilgili bazı düşünceleri şu şekilde özetlenebilir:

♦ Öğretmenin idealleri olmalıdır. Öğretmenin ilk işi ders okutmak değil içinde bulunduğu topluma milli ideallere göre insan yetiştirmektir. Bunu yapabilmesi için idealist bir anlayışla öğrencilerini yetiştirmesi gerekir.⁵⁷

♦ Öğretmen yenileşme, yenileştirme ve yaratıcı gücünü artırma yönünde sürekli uğraşarak kendini geliştirmelidir. Çünkü bu özelliklere sahip olan öğretmen yine bu özelliklerde insan yetiştirmeyi amaç edinir.⁵⁸

♦ Baltacıoğlu, "*Öğretmenlik, her şeyden önce yapıcılık ve yaratıcılık işidir.*" diyerek öğretmenlik mesleğinin en önemli yanına dikkat çekmiş, bir öğretmenin öğrencilerin karakter/şahsiyetlerini oluşturmadaki önemini vurgulamıştır.⁵⁹ O'na göre öğretmen, yaratıcı bir sanatkâr rolünü üstlenmiş öğreticidir.⁶⁰

♦ "*Öğretmen bir otomatın değil yaratıcı bir insanın yaratıcısıdır*" diyerek öğretmenlerin yaratıcı bir nesil ortaya çıkarma konusundaki etkisine değinmiştir. Ona göre öğretmen önce kendisi yaratıcı olmalı sonrada yaratıcı bireyler yetiştirmelidir.

Bir öğretmende bulunması gereken özellik ve yeterlilikler ilişkin Baltacıoğlu'nun görüş ve düşüncelerinin büyük kısmı, yapılandırmacı yaklaşımdaki öğretmen profiline ilişkin söylemlerle örtüşmektedir. Nitekim öğrenme-öğretme sürecinde öğrencilere rehberlik etmek,⁶¹ öğrencilerin kendi bakış açısını oluşturmasına izin vererek onları özerk ve girişken olmaya yöreklendirmek, öğrencilerin kendi düşüncelerini geliştirmeleri için fırsat tanımak, alternatif görüşler sunarak öğrencilerin geniş bir bakış açısı kazanmalarına yardımcı olmak, olayları yorumlarken gerçek dünyanın karmaşıklığını göz önünde bulundurmamak, öğrenme sürecinde gerçek hayatın içinden örnekler kullanmak vs. özellikler yapılandırmacı öğretmenin olmanın gereğidir.⁶²

⁵⁴ Baltacıoğlu, *Toplu Tedris...*, s. 45.

⁵⁵ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Umumi Pedagoji*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930, s. 99.

⁵⁶ Baltacıoğlu, *Öğretmen...*, s. 14-16.

⁵⁷ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁸ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁹ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁰ Baltacıoğlu, *Mürebbilere...*, s. 179.

⁶¹ Fosnot, *a.g.e.*, 2007.

⁶² Yüksel Özden, *Öğrenme ve Öğretme*, 11. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2011, s. 72-73; Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme...*, 2015; Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri...*, 2015.

Baltacıoğlu'na göre; geleneksel sistemde öğretmenlere atfedilen öğretici, okutucu, yazdırıcı, dinletici ve inandırıcı gibi sıfatlar bir kenara bırakılarak öğretmen için öğrencilere yeni ve yaratıcı düşünme becerileri kazandıran, uygulmalı olarak eğitim veren bir nevi şef veya ustabaşı özelliği kazandırılmaktadır.⁶³ Baltacıoğlu'nun bu görüşleriyle paralel olarak; Günay, "yapılandırma öğretmeni" kavramına ilişkin olarak 71 Eğitim Fakültesi'nden 323 öğretim elemanının katılımıyla yapmış olduğu metafor çalışmasında; öğretim görevlilerinin yapılandırmacı öğretmene ilişkin türettikleri metaforlar arasında -sırasıyla- "rehber, usta, orkestra şefi, yönetmen, mimar" imgeleri ortak olarak ifade edilen ve en çok kullanılan metaforlar arasında yer almıştır.⁶⁴ Dolayısıyla Baltacıoğlu'nun öğretmenin bir rehber pozisyonunda öğrencileri yönlendirme özelliğiyle ilgili fikirlerinin günümüz yapılandırmacı öğretmen anlayışla örtüştüğü görülmektedir.

İ.H. Baltacıoğlu ve Yapılandırmacı Öğrenmede Öğretmenin Öğrenciye Yaklaşımı

Öğretim sürecinde öğretmen-öğrenci ilişkisi oldukça önem arz etmektedir. Öğretmenin öğrenciye karşı yaklaşım ve tutumu bu süreci derinden etkilemektedir. Bu konuda Baltacıoğlu, bir öğretimde bulunması şart olan en temel özelliklerden birinin "bireyi doğru tanımak" olduğunu söylemiştir. Ancak diğer taraftan bir insanın elde edebileceği bilgilerin en güç olanının, insan bilgisi olduğu gerçeği vardır. Yani bireyi doğru tanımak oldukça güç bir iştir. Çünkü bireyi doğru tanımak için onun fizyolojik yapısından tutun da psikolojik, sosyolojik ve sair bir bütün olarak bireyi var eden tüm etkenleri bilmek ve bireyin yaşadığı süreçleri takip edebilmek gerekir. Öğretmen bu temel özelliği yerine getirmediği yani sınıfındaki her bir öğrenciyi -bireysel farklılıkları göz önünde tutarak doğru bir şekilde- tanımadıkça onlara faydalı olamayacaktır. Bu çerçevede bir öğretmen, bireyin fizyolojik durumunu, ruhunu anlayabilmeli ve bireyin gerçekleştirdiği tüm davranışlarda bir yandan psikanaliz, bir yandan sosyoloji etmenlerini göz önünde bulundurarak değerlendirme yapmalı, bireyin kişiliğinin oluşumunda ve gelişiminde çevre, travay (çalışma), randıman (verim), inisiyasyon (başlatma) ilkelerine başvurmalıdır. Bu ilkelere göre şekillendirilmiş bir eğitim süreci sonunda bireyler, yetenekleri doğrultusunda belirli uzmanlık alanlarında iş sahibi olarak üretimle bütünleşecektir.⁶⁵

Baltacıoğlu bir eserinde, öğrencilerin bireysel ve sosyal yönden gelişiminin sağlanması için "öğretmen sosyal bir faaliyet içerisinde sosyal randımanlar vermek üzere çalışan acemilerin sosyal faaliyet şahsiyetini kazanmaları için bir yardımcı değildir." diyerek öğretmen rollerinden yardımcı, yönlendirici rolünün gerekliliğini belirtmiştir.⁶⁶ Yine aynı eserinde "Tahsil mademki şahsi çalışma-

⁶³ Baltacıoğlu, *Öğretmen...*, s. 58.

⁶⁴ Rafet Günay, "Eğitim Fakültesinde Görevli Öğretim Elemanlarının Yapılandırmacı Öğretmen Algıları", *İlköğretim Online*, Cilt: 14, Sayı: 3, Ankara 2015, s. 845-861.

⁶⁵ Baltacıoğlu, *Pedagojide İhtilal...*, s. 133-134.

⁶⁶ Baltacıoğlu, *Toplu Tedris...*, s. 27.

ların mahsulüdür, o halde öğretmene ne lüzum var?” şeklindeki kendi kendine sorduğu soruya ise “öğretmen bu şahsi istihsalin yerine geçecek değil, şahsi istihsalî mümkün kılacak yardımları yapacaktır.” şeklinde cevap vermiştir.⁶⁷ Baltacıoğlu birçok eserinde, öğretmenlerin bireyleri tam olarak terbiye edemeyeceğini (eğitemeyeceğini) yalnız buna karşılık bireyin kendi kendini terbiye etmesi, yetiştirmesi ve ayrıca güç, kudret, iyi huy ve karakter sahibi olması için elinden gelen yardımı yapabileceğini belirterek öğretmenin esas görevinin yardım, rehberlik olduğunu farklı şekillerde tekrar tekrar dile getirmektedir.⁶⁸

Tüm bunlarla aynı anlama gelen, yapılandırmacı öğrenmede öğretmenin rolünün geleneksel yönetime göre daha sınırlı olduğu ve öğretmenin bu süreçte öğrencilere yaklaşımının bir rehber edasıyla küçük ve güçlü dokunuşlar yapması gerektiği konusu ilgili alanyazındaki bazı kaynaklarda belirtilmektedir.⁶⁹ Bununla ilgili olarak Demirel;

- ◆ Öğrenenlere uygun ipuçları verir,
- ◆ Birincil kaynaklara ulaşmaları konusunda yol gösterir,
- ◆ Araştırma ve inceleme yapmaları için onları teşvik eder,
- ◆ Öğrenenlerin bilgiye kendilerinin ulaşmaları konusunda onlara yardımcı olur.

şeklinde öğretmen rollerinden bahsetmiştir.⁷⁰ Ayrıca Demirel; “Öğrenci özelliğini ve girişimciliğini kabul eder... Yapılandırmacı sınıf ortamı, bilgilerin aktarıldığı bir yer değil; öğrencinin etkin katılımının sağlandığı, sorgulama ve araştırmaların yapıldığı, problemlerin çözüldüğü bir yerdir.” diyerek yapılandırmacı öğrenme ortamında öğretmenin öğrencileri için yapması gerekenler olarak bahsetmiştir.⁷¹

Öte yandan Aydın, öğretmen rollerini;

- ◆ Öğretmen öğrenmeyi kılavuzlayan bir rehberdir,
- ◆ Öğrencileri kendileri olmaya ve kendilerini gerçekleştirmeye teşvik eder,
- ◆ İşbirliğine dayalı öğrenmeyi ve grupla çalışmayı destekler,
- ◆ Öğrencilerin özgün deneyimlerinin sonucu olarak yeni fikir ve anlayış kazanmalarına olanak verir,
- ◆ Öğrencilerin mantıksal ve bilişsel yanlarını hesaba katar,
- ◆ Öğrencinin çalışmalarını ve düşüncelerini hesaba katar,

şeklinde belirtmiştir.⁷² Alanyazındaki bu vb. bilgilerin, Baltacıoğlu'nun öne sürdüğü fikir ve görüşlerle önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada çağımızın popüler ve etkin bir bilgi ve öğrenme modeli olan yapılandırma yaklaşımının, Türk eğitim tarihindeki kökenlerine ulaşılma-

⁶⁷ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 33.

⁶⁸ Baltacıoğlu, *Çocukların Terbiyesi*, s. 20.

⁶⁹ Fosnot, a.g.e., 2007.

⁷⁰ Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri...*, s. 169.

⁷¹ Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme...*, s. 223.

⁷² Aydın, a.g.e., s. 68.

ya çalışılmıştır. Bu amaçla, Türk eğitim tarihindeki önemli şahsiyetlerinden biri olan İ.H. Baltacıoğlu'nun özellikle Umumi Pedagoji (1930), Toplu Tedris (1938), İçtimai Mektep (1942), Rüyamdaki okullar (1944) ve Çocukların Terbiyesi (1948) eserlerinde ve Yeni Adam Dergisi'nde yayımlanan makalelerinde yer alan fikir ve görüşleri, yapılandırmacı yaklaşımdaki öğretmen rolleri açısından incelenmiştir. Buradan hareketle, Baltacıoğlu'nun çeşitli eserlerinde belirtmiş olduğu öğretmen görev ve sorumlulukları çerçevesindeki öğretmen rollerinin, yapılandırmacı yaklaşımın söyledikleriyle büyük benzerlik taşımakla birlikte birçok noktada bire bir örtüştüğü anlaşılmıştır. Böylelikle yapılandırmacılıkla ilgili alanyazında tek bir görüş olarak hakim olan “*yapılandırmacı yaklaşımın tarihi kökenlerinin Avrupa ve Batı bilim dünyası menşei olduğu*” düşüncesine karşı çıkılarak, Türk eğitim tarihinin önemli düşünürlerinden biri olarak İ.H. Baltacıoğlu'nun yapılandırmacı yaklaşıma temel oluşturan fikirleri örnek gösterilmiştir.

Bu araştırmada, Türk eğitim ve kültür tarihinde büyük yeri bulunan İ.H. Baltacıoğlu'nun görüş ve fikirleri, XXI. yüzyılın önde gelen paradigmalarından olan yapılandırmacılığa temel oluşturan önermeler içermesi yönüyle ele alınmıştır. Baltacıoğlu'nun “*yaratıcı bir sanatkâr*” rolünü biçtiği ideal öğretmen tasavvuru ile özellikle Türkiye'de XXI. yüzyılın başlarında popülerlik kazanan ve oldukça etkili olan yapılandırmacı eğitim anlayışındaki öğretmen rolleri ciddi benzerlikler taşımaktadır. O'nun XX. yüzyılın ortalarında bu doğrultuda vurgulamış olduğu görüşler, ülkemizde ancak yakın zamanlarda benimsenir olmuştur. Bu durum, öne sürüldüğü tarihten neredeyse bir asır geçmesine rağmen Baltacıoğlu'nun görüşlerinin aktüalitesini koruduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İ.H. Baltacıoğlu'nun eğitim üzerine fikir ve görüşleri, yapılandırmacı kuramın ilke ve dayanaklarıyla karşılaştırıldığında, ikisi arasında büyük benzerlikler görmek mümkündür. Baltacıoğlu, yapılandırmacı kurama paralel olarak, öğretmenlerin öğrenme-öğretme sürecinde bir rehber vazifesi görmesi ve ayrıca bunu yaparken; bireyin psikolojik özellikleri ve bireysel farklılıklarına dikkat etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, bireyi merkeze alan ve öğrenci merkezli eğitim ortamlarının oluşturulması, okulun hayata hazırlıktan ziyade hayatın kendisi olarak kabul edilmesi, öğrencilere hazır bilgi verilmesi yerine bunu kullanmayı öğretmenin amaçlanması, bireyin irade ve karar verme yeteneğinin geliştirilmesi, öğrenme sürecinde gözlem ve deneyleri sıkça kullanılması, yaparak-yaşayarak öğrenmenin etkin olması vb. birçok noktada birbiriyle örtüşen ilke ve görüşlerin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Araştırma sonucunda, 1886-1978 yılları arasında yaşamış olan İ.H. Baltacıoğlu'nun görüş ve fikirlerinin öğretmen rolleri dışında, günümüz modern eğitim-öğretim yaklaşımlarından birçoğuna temel oluşturabilecek özelliklere sahip olduğu da anlaşılmıştır. Bu durum, Baltacıoğlu'nun eserlerinin farklı açılardan incelenip değerlendirilmesinin geçmişe bir ışık tutmakla beraber; günümüzün de aydınlanacağı anlamına gelmektedir. Bu, aynı zamanda Baltacıoğlu'nu Türk eğitim tarihinde hak ettiği köşeye oturtmak açısından da önemli görülmektedir.

Yapılandırmacı eğitim yaklaşımı açısından bir değerlendirmesini yapmak üzere bu çalışmada incelenen Baltacıoğlu imzalı eserlerin yayın tarihlerine bakıldığında 1914 ile 1964 yılları arasında değişmekte olduğu görülebilir. Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemiyle birlikte yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük bir "Milli Mücadele" ile kuruluş ve gelişim yıllarını kapsayan bu tarihler, yakınçağ Türk ve dünya tarihinin en çalkantılı ve zor zamanlarıdır. 1911-1912 yıllarında yaşanan Trablusgarp ve Balkan Savaşları, 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı ve akabinde Osmanlı Devleti'nin fiilen çöküşüne sebep olan ateşkes ve barış antlaşmaları dönemi, 1919-1923 yılları arası Türk Milleti'nin Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleştirdiği destansı ulusal bağımsızlık mücadelesi, 1923 Cumhuriyet devrimiyle çağdaş Türkiye'nin inşası, 1929 yılı dünya ekonomik krizi, 1940-1944 yılları arası İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki soğuk savaş dönemi... Tüm bu siyasi ve sosyal şartlar altında yaşayarak ülkenin eğitim durumuna ilişkin birbirinden değerli çalışmalar yapan bir insan olarak İ.H. Baltacıoğlu, yaşadığı dönemin ötesinde düşünebilen biridir.

Erken Cumhuriyet döneminde çağdaş eğitim sisteminin kurularak gelişimi için çok önemli fikirler geliştirmiş ve katkılar sağlamış olan İ.H. Baltacıoğlu ile aynı dönemde yaşamış Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, Mustafa Necati gibi çok önemli şahsiyetler de bulunmaktadır. Söz konusu şahsiyetlerin fikirleri başta olmak üzere dönemin Atatürkçü eğitim felsefesi ve politikaları,⁷³ kabul edilen ve benimsenen eğitimsel özellikleri incelendiğinde Türk eğitim sisteminin gelişimi için temel alınabilecek birçok nokta olduğu görülebilir. Bu çerçevede günümüz Türk eğitim sistemine ilişkin eleştirel bir değerlendirme yapılacak olursa; sistemde bulunduğu noktadan "gerileme, bir geriye gidiş" in söz konusu olmadığı; ancak bunun aksine eğitim tarihinden nasibini almayan "bir kötüye gidiş" in mevcut olduğu söylenebilir.

Son olarak, İ.H. Baltacıoğlu gibi Türk eğitimine hizmet etmiş önemli düşünürlerinin eğitime dair görüşleri, bu çalışmada olduğu gibi günümüz yaklaşımları bağlamında ele alınıp değerlendirilebilir. Bu tür eğitim tarihi çalışmaları, alanyazında önemli ve fakat yeterince incelenmemiş araştırma konuları arasında yer almaktadır.

Kaynaklar

AKPINAR, Burhan: "Yapılandırmacı Yaklaşımda Öğretmenin, Öğrencinin ve Velinin Rolü", *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 16, Ankara 2010, s. 16-20.

ALTIN, Hamza: "II. Meşrutiyetten Cumhuriyete İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Onun Eğitim ve Eğitimci Kavramları İle İlgili Düşünceleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: XXXIII, Sayı: 55, Ankara 2014, s. 219-252.

ARSLAN, Mehmet: "Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl: 40, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 41-61.

⁷³ Safa Öcal, "Atatürk ve Milli Eğitim", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul, Şubat 1984.

ASLAN, Dolgun - AYDIN, Hasan: “Yapılandırmacı Öğretim Kuramının Felsefi Paradigmaları: Bir Derleme Çalışması”, *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Uşak 2016, s. 56-71.

AYDIN, Hasan: “Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi”, *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Çanakkale 2006.

AYDIN, Hasan: *Felsefi Temelleri Işığında Yapılandırmacılık*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara 2012.

AYTAÇ, Kemal: “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 1, Ankara 1984, s. 237-248.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Pedagojide İhtilal*, İstanbul 1964.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Çocukların Terbiyesi*, Halk Kitapları Dizisi, Yeni Adam Yayınları, Şaka Matbaası, İstanbul 1948.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Öğretmen*, Kültür Basımevi, İstanbul 1944.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Rüyamdaki Okullar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1944.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *İçtimai Mektep*, Maarif Matbaası, Ankara 1942.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: “Hayatım”, *Yeni Adam*, Sayı: 221, İstanbul, 23 Mart 1939.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: “Hayatım”, *Yeni Adam*, Sayı: 224, İstanbul, 13 Nisan 1939.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Toplu Tedris*, Sebat Basımevi, İstanbul 1938.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Mürebbilere*, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul 1932.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Terbiye*, 1932, Semih Lütfü Sühulet Kütüphanesi, İstanbul 1931.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Umumi Pedagoji*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı: *Talim ve Terbiyede İnkılâp*, Yayına hazırlayanlar: Rıdvan Canım - Remzi Yavaş Kıncal, MEB Yayınları, İstanbul 1927.

BROOKS, Jacqueline Grennon - BROOKS, Martin G.: *In Search of Understanding: The Case for Constructivist Classrooms. Association for Supervision and Curriculum Development*, Prentice Hall, New York 1993.

BROOKS, Jacqueline Grennon - BROOKS, Martin G.: “The Courage to be Constructivist”, *Educational Leadership*, Volume: 57, Number: 3, USA, November 1999, p. 18-24.

CRESWELL, John W.: *Nitel Araştırma Yöntemleri (Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni)*, Çev: Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2015.

DAY, Ian: *Qualitative Data Analysis: A User-Friendly Guide for Social Scientists*, Routledge Publications, London 1993.

DEMİREL, Özcan: *Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya*, 22. Baskı, Ayrıntı Matbaacılık, Ankara 2015.

DEMİREL, Özcan: *Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğretme Sanatı*, 21. Baskı, Ayrıntı Matbaacılık, Ankara 2015.

DEWEY, John: *Experience and Education*, NY: Macmillan Company, New York 1963.

ER, Sühendan - ARAL, Neriman: “Yapılandırmacı Yaklaşımın Göre Düzenlenmiş Sınıflarda Öğretmenin Rolü”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 35, Erzurum 2008, s. 391-396.

ERASLAN, Levent: “Unutulan Büyük Eğitimci: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Eğitimci Dergisi*, Ankara 2013, s. 42-44.

ERDEM, Eda - DEMİREL, Özcan: “Program Geliştirmede Yapılandırmacılık Yaklaşımı”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 23, Ankara 2002, s. 81-87.

FOSNOT, Catherine Twomey: *Oluşturmacılık: Teori, Perspektifler ve Uygulama*, Çev. Soner Durmuş, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara 2007.

GÜNAY, Rafet: “Eğitim Fakültesinde Görevli Öğretim Elemanlarının Yapılandırmacı Öğretmen Algıları”, *İlköğretim Online*, Cilt: 14, Sayı: 3, Ankara 2015, s. 845-861.

IŞIK, Zeynep: “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Yaklaşımı”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 1997, s. 255-261.

JONASSEN, David: “Designing Constructivist Learning Environments”, *Instructional-Design Theories and Models (A New Paradigm Of Instructional Theory)*, Volume: II, Edit: Charles M. Reigeluth. New York 1999, p. 215-240.

ÖCAL, Safa: “Atatürk ve Millî Eğitim”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul, Şubat 1984.

ÖZDEN, Yüksel: *Öğrenme ve Öğretme*, Pegem Akademi Yayıncılık, 11. Baskı, Ankara 2011.

SCHCOLNIK, Miriam - KOL, Sara - ABARBANEL, Joan: “Constructivism in Theory and in Practice”, *English Teaching Forum*, Volume: 44, Number: 4, Israel 2006, p. 12-20.

TABER, Keith S.: “Chemistry Lessons for Universities: A Review of Constructivist Ideas”, *University Chemistry Education*, Volume: 4, Number: 2, London 2000, p. 63-72.

TONBULOĞLU, Betül: “Mustafa Satı Bey'in Görüşleri Doğrultusunda Yapılandırmacılık Anlayışına Farklı Bir Bakış Açısı”, *Electronic Turkish Studies*, Volume: 9, Issue: 8, Ankara 2014, p. 841-852.

TOZLU, Necmettin: *İsmayıl H. Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.

YAŞAR, Şefik - GÜLTEKİN, Mehmet: “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Araç-Geçer Kullanımı”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi-Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*, Ed. Cemil Öztürk, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2006, s. 287-311.

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Genişletilmiş 8. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011.

KİTAP TANITMA

TÜRKÇENİN SIRLARI

Cansu DIRAMALI*

*Nihad Sami Banarlı, **Türkçenin Sırları**, Kubbealtı Neşriyat, 13,5 x 19,5 cm, Karton Kapak, 333 sayfa, İstanbul 1972.*

Nihad Sami Banarlı, Türk edebiyatının en önemli yazar, düşünür ve eleştirmenlerinden biridir. 1907 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Banarlı, önce Vefa Lisesi ve İstiklal Liselerine devam etmiş, ardından İstanbul Darülfünunu Türkoloji bölümünü ve Yüksek Muallim Mektebini bitirmiştir. Eğitiminden sonra Boğaziçi, Şişli Terakki, Işık gibi liselerde öğretmenlik bunun yanı sıra müdürlük görevleri olmuştur.

Nihad Sami Banarlı, ülkesine çok iyi hizmet etmiş öğrenciler yetiştirmiştir. Ayrıca Yahya Kemal Enstitüsü'nün kurucularından olmuş, Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Yahya Kemal'in basılı olmayan eserlerini hayata geçirmiştir. Kendisi de başta *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* olmak üzere Türk edebiyatına birçok eser kazandırmıştır. Banarlı'nın yazımıza konu olacak eseri ise *Türkçenin Sırları*'dır.

Banarlı, "*Türkçe ağızda anamın ak sütüdür.*" diyen şair gibi, ana dili olan Türkçe'ye değer vermiş, bir öğretmen olarak da öğrencilerine bu bilinci kazandırmaya çalışmıştır. Aynı hassasiyeti eserleri üzerinde de gösteren Banarlı, samimi Türkçe sevgisini, Türkçenin güzelliklerini, inceliklerini ve ahengini *Türkçenin Sırları* isimli eserinde sayfalara dökmüştür. Banarlı'ya göre Türkçe, bir millet Orta Asya'da at üzerinde savaşırken, 1071'de Anadolu kapılarından girerken, 1453'te İstanbul'u fethederken hep o milletle beraber yücelmiş, beslenmiş ve güzelleşmiştir.

Türkçenin Sırları, İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından 1972 yılında basılmıştır. Kitabın önsözünde; kitaptaki yazıların büyük bir kısmının gazete ve

* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

dergilerde neşrolunan yazılardan, bir kısmının ise akademik toplantı bildiri-
lerinden derlendiği ifade edilmiştir. Bu yüzden farklı başlıklar altında yazılar
vardır, ancak bunların bir bütünün parçaları olduğu belirtilir.

Banarlı eserinde Türkçe üzerine tam bir milli hassasiyetle eğilmiştir. Bir
milleti ayakta tutan en önemli değerlerden biri dildir. Şayet dil başka dille-
rin boyunduruğu altındaysa millet de yok olmaya yüz tutmuş demektir. Bu
noktada Banarlı da Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki baskısına vurgu
yapmıştır. **“Türk çocukları, zaviyetan-ı mütebadiletan-ı dahiletan diye-
rek Arap-Fars kelime ve kaideleriyle zincirlenmiş terkiplerle hendese
okuyorlardı.”** diyen Banarlı, bu durumun bilhassa terimler üzerinde etkili ol-
duğunu ifade etmiştir. **“Köprücük kemiği yerine azm-ı terkova diyorlardı,
kalça kemiği yerine azm-ı harkafa diyorlardı. İşte bunlar değişecekti.”**
Banarlı, bu hazin durumun değişmesi taraftarıdır. Fakat bu değişim dil dev-
rimiyle bambaşka bir yönde seyretmiştir.

Dilde değişim hareketlerinin kökeni Tanzimat Edebiyatı denilen Yenileşme
Devri Türk Edebiyatı dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde Divan Edebi-
yatı ve onun kelime kadrosuna haksız yere suçlamalar da yapılmakla birlik-
te, edebi eserlerdeki cümleler sadeleşmiş, Arapça-Farsça terkipler azalmıştır.
Fakat 1911'deki Milli Edebiyat Cereyanı'na kadar dilde sadeleşme hareketleri
sekteye uğramıştır. Bu dönemde Ömer Seyfeddin'in kaleme aldığı *Yeni Lisan*
makalesiyle yazı dilinin kaideleri belirlenmiş ve bu noktada bilhassa İstan-
bul Türkçesi esas alınmıştır. Arapça-Farsça kökenli olmakla birlikte halkın
diline yerleşmiş ve yüzyıllardır benimsenmiş olan kelimelerin **Türkçeleşmiş**
oldukları kabul edilmiş ve bu kelimelere dokunulmamıştır. Banarlı'nın da
Türkçenin sadeleşmesi hususunda desteklediği esas yol budur. Bunu *“Beyaz
Lisan”* diye tabir eden Banarlı **“Çünkü gerçek Türkçecilik, yukarıda nasıl
olduğunu ve ne güzel yürüdüğünü kısaca izah ettiğimiz, milletin zevki-
ne ve sevgisine yedire yedire işlenen milli kelimeler ve milli söyleyişler
anlayışdır.”** der.

Cumhuriyetin ilanından sonra dilde sadeleşme hareketleri başka bir yön-
de seyretmiştir. Dil devrimiyle birlikte dildeki Türkçe kökenli olmayan bütün
kelimeler silinmeye, asırlar önce unutulmuş olan arkaik kelimeler diriltilmeye
çalışılmıştır. Üstelik bu durum kamuoyuna bir Türkçecilik şuuruyla yapı-
lıyormuş gibi yansıtılmıştır. Oysa bir kelimeyi dilden atmak, milletin o dille
olan yaşanmışlığını da silmek demektir. **“Kelimeler asırların ve asırlarca o
kelimeleri konuşan, onlarla duyan, düşünenlerin; onlarla seven ve se-
vilenlerin yaratıp güzelleştirdiği, beğenip Türkçeleştirdiği, canlı, ruhlu
ve musikili varlıklardır.”** diyen Banarlı, bir kelimelerin insan hayatındaki
yerini çok güzel ifade etmiştir. Eserinde de *gönül, ev, köşe, gül, efendi, merdi-
ven* gibi birçok kelimeyi ayrı başlıklar altında ele almış, onların dildeki seyrini
ve önemini anlatmıştır.

Banarlı, dilde sadeleşme hareketleriyle Türkçe'ye giren bazı kelimeleri şid-
detle eleştirmiştir. **“Bazan şu uydurmacılar, derim, Türkçede tilcik, söz-
cük, tümce, özne, eleştirme, ilginç, ilişki, zorun, koşul, yapıt, yaşantı,**

görüt, aşama, görkem, doğa, kuday, aygıt ve benzeri kelimeleri piyasaya sürecektik kadar zevksiz ve bilgisiz olmasalardı da halkımız kadar olgun ve arif olabilselerdi, Türk dili muhtaç olduğu kelimeleri kim bilir ne kadar güzel sözler halinde kazanırdı?”

Bir kelimeyi dilde meşru kılan o kelimeyi kullanan halkın, kelimeyi benimseyip kendi dil kaidelerine uydurmasıdır. Banarlı'nın deyişle, millet kelimeleri kendi dil potasında eriterek millileştirir. Türkçeleşmiş dediğimiz yabancı kökenli kelimelerde durum böyle olmuştur. Banarlı eserinde buna örnek olarak köşe ve merdiven kelimelerini verir. Köşe kelimesi Farsça “*guşe*” kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Merdiven de keza “*nerdban*” kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Bu kelimeler başka hiçbir dilde bu şekilde telaffuz edilmez. Bu, Türk halkının o kelimelere kazandırdığı kişiliktir. Banarlı'nın eserinde en fazla vurgu yaptığı noktalardan biri budur.

Türkler, tarih içinde birçok farklı milletle ilişki içinde bulunmuş, başka milletleri etkilerken, başka milletlerden de etkilenmiştir. Bu durum kültür ve gelenekler üzerinde etkili olduğu kadar dil üzerinde de etkili olmuştur. Bu yüzden Türkler, Türkistan coğrafyasında varolduğu andan itibaren farklı toplumlarla kelime alışverişi yapmıştır. Fakat kökeni Türkçe olmayan bu kelimeler Türk diline zarar vermemiş, bilakis Türk dilinin zenginliği olmuştur. Halk ağzında Türkçeleşmiş, millileşmiştir. Zaten mesele de hem Türk dilinin hem Türk milletinin bütün bu etkileşimlere ve hatta kimi zaman baskılara rağmen yok olmayıp her zaman daha güçlü bir şekilde ayağa kalkmasıdır.

Banarlı, dil devrimiyle, öztürkçe olmayan bütün kelimelerin dilden atılmak istendiğini söyler. O, bu hareketin Türkçenin gücünü göstermesinin aksine Türkçeyi zayıflatacağını öne sürmüştür. Zira bakıldığında en eski yazılı eserlerimiz olan Göktürk Abideleri'nde bile öztürkçe olmayan kelimelerle karşılaşılır. Bu kelimelerin dilden atılması dilin fakirleşmesi demek olacaktır. Banarlı, bu konuyla ilgili olarak öncelikle batıdaki benzer çalışmaları örnek gösterir. Türkçe hakkında bir araştırma yapmak için Türkiye'ye gelen Miss Margaret Bainbridge ile sohbet etmiştir. Bainbridge İngilizcenin bir imparatorluk dili olmasından gurur duymaktadır. İngilizler “*Bahtiyardır o İngilizce ki onda her dilden kelime vardır.*” derler. Banarlı, durumun diğer batı ülkelerinde de böyle olduğunu söyler. Buna ek olarak da bir medeniyet dilinin öz dil olamayacağını söyler ve bunu basitlik olarak nitelendirir.

Banarlı'nın üzerinde en fazla durduğu bir diğer mesele de imparatorluk dili meselesidir. Türkler tarih boyunca birçok büyük devlet kurmuşlardır ve bunların pek çoğu da imparatorluk niteliğindedir. Yani bünyesinde birçok etnik unsuru ve farklı dinlere mensup kişileri bulunduran devletlerdir. Anadolu Selçuklu, Büyük Selçuklu ve en önemlisi Osmanlı Devleti bu niteliktedir. Bu devletlerde yaşayan halkların dilleri de birbirini etkilemiş, Banarlı'nın deyişle, Türkçe de böylelikle bir imparatorluk dili olarak yükselmiştir. ***“İmparatorluk dilleri, milletlerin hakim oldukları topraklardan vergi alır, bağ alır, mahsul toplar gibi kelime de alırlar. Hem bu oluşun ölçüsü de yoktur. Kendilerine lazım olduğu kadar veya canları istediği kadar***

alabilirler.” diyen Banarlı, Türkçenin günümüzdeki haline gelip, bugünkü estetiğini ve inceliğini kazanmasındaki unsurlardan birini de imparatorluk dili olmasına bağlar.

Arap ve Fars dillerinden dilimize geçmiş olan *kitab*, *kanad*, *ilac* gibi kelimelerin sonlarındaki sesler sertleşip kitap, kanat ve ilaç haline gelmiştir. Banarlı, söz konusu dil sertleşmesinin dili ve dolayısıyla o dili konuşan insanları da kabalaştırdığını söyler. Ayrıca dilcilerin de bu noktada hassasiyet göstermeyip anlayışsız olduklarını söyleyerek onları sert bir şekilde eleştirir. Bilhassa “*Nizameddin, Kemaleddin*” gibi sonu ‘*eddin*’ ile biten isimlerin “*Nizamettin, Kemalettin*” halini almasına çok farklı bir bakış açısı getirmiştir. **“Bu olsa olsa üzerine fazla düşündüğümüz şu din’i ortadan, hiç olmazsa isimlerden kaldırmak için düşünülmüş, şeytanca bir hile olacak.”** der.

Dil devrimiyle birlikte kelimelerin yanı sıra, dildeki bazı eklere de yabancı olduğu gerekçesiyle müdahale edilmiştir. Bu eklerin en başında nispet İ’si gelir. Nispet İ’sinin yerine Fransızca kökenli “-sal, -sel” ekleri kullanılmaya başlanmıştır. Banarlı bu tutarsızlığın karşısında durmuştur. Tahsin Banguoğlu’nun Dünya Gazetesinde bu meseleyle ilgili olarak yazdığı makaleyi örnek göstermiştir. Ayrıca bu meselenin altında siyasi emeller olduğunu vurgulamıştır. Esasında eserin bütününde bu vurgu kendini hissettirmektedir. Banarlı dil devrimi savunucularının komünist zihniyette oldukları ve dil üzerindeki uygulamalarında buna hizmet ettiği görüşündedir. Nitekim eserinin sonlarına doğru da Stalin ve dil meselesine değinmiştir.

Rusya’nın kurulduğu yıllarda Şura Cumhuriyetleri İlimler Akademisi, Rusçayı özdil haline getirme konusunda araştırma yapmış, bunun mümkün olabileceği ancak bu durumda Rusçadaki kelimelerin yüzde yetmiş beşinin kaybedileceği sonucuna varmıştır. Banarlı, bu raporun Rusya için hasıraltı edildiğini ancak Rusya’nın dış siyasetine ışık tuttuğunu söyler. Dolayısıyla Türkiye’deki dil faaliyetlerini de buna bağlamış olur.

Eserde, dil devrimiyle ilgili en önemli konu, Atatürk’ün bu tartışmalar içinde nerede yer aldığıdır. 1932 yılında Türk Dili Tedkik Cemiyeti kurulmuş ve Atatürk’ün direktifleriyle dil araştırmaları başlamıştır. Türkçeden Arapça, Farsça ve diğer bütün yabancı kökenli kelimelerin çıkartılıp Türkçenin öztürkçe haline getirilmesini başta Atatürk de desteklemiştir. Hatta Banarlı eserinde, Atatürk’ün bu konuda Yahya Kemal’den yardım istediğini, Yahya Kemal’in ise dil hassasiyetiyle bu isteği reddettiğini anlatır. Atatürk zamanla Yahya Kemal’in haklı çıktığını görür ve bu düşünceden vazgeçer. Banarlı, Güneş Dil Teorisi’nin ortaya çıkmasını da buna bağlar. Söz konusu teoriyle Türkçe, bir kaynak dil olarak kabul edilmiş, en eski asırlardan beri başka dillere kelimeler verdiği sonucuna varılmıştır. Başka dillere verilen bu kelimeler, dolaylı olarak yine Türkçeye geçmiştir. Dolayısıyla bu kelimelerin kullanılmasında sakınca yoktur. Banarlı 1936’da üzerinde çalışılmaya başlanan Güneş Dil Teorisini, yapılan yanlıştan zekice bir geri dönüş hamlesi olarak görür.

Nihad Sami Banarlı, Türkçenin bu hareketli dönemlerini kendi dünya görüşü üzerinden değerlendirmiştir. Onun, Türk dili hakkındaki fikirlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz.

❖ Türk dilinin faziletlerini, inceliğini, ahengini eserinde birkaç başlıkta konu eden Banarlı, bunları hem klasik Türk edebiyatından, hem Yahya Kemal'den örnekler vererek açıklamıştır.

❖ Türk dilinin bir imparatorluk dili olduğunu, bu yüzden bünyesinde birçok milletin dilinden kelimelerin de yer aldığını belirtmiş, bunun Türkçenin bir zenginliği olduğunu ifade etmiştir.

❖ Bir dile başka bir dilden kelime geçmemesi mümkün değildir. Türkçe de başka dillerden kelime almış fakat bunu kendi potasında eritmiştir. Bir kelimenin Türkçeleşmesinin en önemli kriteri o kelimeyi halkın benimsemiş ve kendi dil kaidelerine uydurmuş olmasıdır.

❖ Banarlı'ya göre de Türkçenin bir sadeleşmeye ihtiyacı vardır. Yukarıdaki maddeyle bağlantılı olarak Türkçede dil kaidelerine uymayan Arapça-Farsça kökenli kelimeler ve terkipler dili bozmaktadır. Fakat bu bozulma Banarlı'nın beyaz lisan dediği sadeleşmeyle Yahya Kemal şirinde, Ömer Seyfeddin hikayelerinde tertemiz bir Türkçe haline gelmiştir.

❖ Dil devrimiyle birlikte Türkçeye birçok kelime girmiştir. *Ayğıt, kalıt görkem, betimlemek* gibi kelimeleri Banarlı uydurma olarak değerlendirir.

❖ Nureddin gibi isimlerin sonundaki '*eddin*' ekinin '*ettin*' olmasını ve nispet i'si yerine '*-sal, -sel*' eklerinin getirilmesini de şiddetle eleştirmiştir.

Türkçenin Sırları eseri Banarlı'nın Türkçe sevgisini ve Türkçenin değişim yolunda karşılaştıklarına dair eleştirilerini dile getirdiği, Türk edebiyatı açısından önemli bir eserdir. Eserde değerlendirmesini yapmak istediğim birkaç husus vardır. Banarlı'nın üzerinde hassasiyetle durduğu birçok meseleye ben de katılmaktayım. Bunların en başında Türkçenin ahenkli, renkli ve zengin bir dil olması gelmektedir. Türkçe öyle güçlü bir dildir ki tarih boyunca karşılaştığı bütün zorluklara rağmen ayakta kalmayı başarabilmiştir. Tıpkı ait olduğu millet gibi. Bunun dışında, mahir eller Türkçeyle, hangi millettense olsun dinleyeni mest edecek etkileyici eserler meydana getirilmiştir.

İkinci olarak, her dil gibi Türkler de farklı milletlerle münasebete girmiş ve onların dillerinden de etkilenmişlerdir. Halk beğendiği kelimeleri almış ve kendi dil potasında eritmiş, Türkçeleştirmiştir. Bu kelimelerin dilden çıkarılması, Türkçenin içinin boşaltılması demektir. Kelimeler, insanların yalnızca bir nesneyi yahut olayı ifade etmek için kullandıkları araçlar değil, insanların, hatta milletlerin yaşama ve algılama biçimidirler. Bu yüzden yüzyıllardır kullanılagelen, deyimlerin ve atasözlerinin malzemesi olacak kadar benimsenmiş kelimelerin dilden çıkarılması bir katliamdan farksızdır.

Banarlı, bir kelimenin Türkçeleşmesi için, kelimenin Türk dili kaidelerine uyum sağlaması gerektiğini söyler. Fakat Nureddin gibi isimlerdeki '*eddin*' ekleri ancak '*d*' seslerinin '*t*'ye dönüşmesiyle Türk dilinin fonetiğine uyum sağlar. Şahsi fikrim, Banarlı'nın bu noktadaki eleştirisinin çelişkili olduğu ve tamamen siyasi hassasiyetlerle öne sürüldüğü yönündedir.

Dil devrimiyle Türkçeye birçok kelime girmiştir. Banarlı'nın şiddetle eleştirip basit gördüğü "*tilcik, sözcük, tümce, özne, ilgin, eleştirme, ilişki, koşul, ya-pıt, yaşantı, görüt, aşama, görkem, doğa, ayğıt vb.*" gibi kelimelerden bir kıs-

mının bugün dile yerleşmiş olduğunu görürüz. Bunların içinde benim de bu yazıda sıkça kullanmış olduğum “*eleştiri*” kelimesi başta olmak üzere “*ilginç, ilişki, görkem, doğal, aşama, betimleme*” gibi kelimeler vardır. Bu demektir ki halk, bu kelimeleri sevmiş ve kullanmaya devam etmiştir. Banarlı için de bir kelimenin Türkçeleşmesindeki esas unsur, o kelimeyi halkın benimsemesiydi. Bu durumda Banarlı'nın söz konusu kelimelere olan hücumunun fazla şiddetli olduğunu söyleyebiliriz.

Dil meselemiz, 1930'lardan 2017 yılına dek süregelen, yalnızca isim değiştirmiştir. Bizim bugünkü dil meselemiz artık Arapça ve Farsçanın üstünlüğü değil, İngilizcenin hükümranlığıyla ilgilidir. İngilizce uluslararası bir dildir, bilim dilidir. Bu dilden, özellikle terimlerin Türkçe'ye geçmesi engellenemez. Ancak bu noktadaki kriter değişmemelidir. Yabancı dilden kelime alınırken bunlar Türkçenin dil kaidelerine uydurulmalıdır. Bugün halktan birçok kimşenin telaffuz edemediği kelimeler, ısrarla mensubu olduğu dildeki gibi okunup yazılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde dili sakatlayan en önemli meselelerden biri budur. Bir diğeri ise Türkçede birden fazla karşılığı varken popülizm etkisiyle aynı kelimenin Türkçe olmayanını kullanmaktır. Bu özellikle işletme, mekan isimlerinde kendini gösterirken sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte orada da yankı bulmuştur. Bu noktada Türk Dil Kurumu'nun tüm toplumun ilgisini çekecek zekice kampanyalar yapması, dil hassasiyeti olan edebiyatçılarımızın halkı bu yönde bilinçlendirmesi gerekmektedir. Türkçe güçlü bir dildir. Yalnızca edebiyatta değil, bilim ve teknikte de ne kadar ilerlenirse Türkçe de o kadar yükselecektir.

KİTAP TANITMA

TÜRKLERİN ALTIN ÇAĞI

Tuğrulhan KARADUMAN*

*İlber Ortaylı, **Türklerin Altın Çağı**, Kronik Yayınları / Dünya Tarih Dizisi, 14 x 21 cm, Karton Kapak, 2. Hamur, Ciltsiz, 304 sayfa, ISBN: 978-975-2430-03-7, İstanbul, Mart 2017.*

Türkiye'nin en önemli tarihçilerinden biri olan ve Tarih denilince akla ilk gelen kişi olmayı başaran İlber Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı* adlı eserinde Türklerin üç kıta yedi iklimde, hüküm sürdükleri parlak yıllarını ele almaktadır.

Kitap, önsöz, 11 bölüm ve İndeks'ten müteşekkildir.

"*Nasıl Bir Tarih*" adlı ilk bölümde (s. 13-41) yazar; tarih bilinci ve tarih yazıcılığı konularını ele almıştır. Tarih bilincinin inşa edilmesinde gerekli olan şartlara ve biz tarihçilere düşen görevlere değinip, Tarih öğrenme konusundaki en büyük eksikliklerimize ve resmi ve alternatif tarih anlayışından kaçınıp, daha sağlıklı bir tarih telakkisi ve bu telakki ile ele alınacak birikim içerisinde tarih yazmamız gerektiğine değinmiştir.

Söz konusu olan bu özellikler şunlardır: "*Hafıza iyi olacak, Müzik ve Lisan, Seyahatname ve Coğrafya kitapları okumalı*", şeklinde belirtmiştir. Tarihçide merakın önemli olduğunu belirtip, bunu "*Tarihçinin ilmiliği, malzemenin değerlendirilmesindedir.*" sözüyle belirtmiştir.

Tarihimizin rahatça kitlelere ulaşması için: "*Tarihçi, tarih kitabı yazmadan evvel, lisedeki çocuklara dünya tarihi edebiyatının metinlerini okutup açıklamalıdır. Ünlü tarih bilgisi, filolojik yaklaşım ve eğitimle, o eğitimin getirdiği hava ve heyecan içerisinde çocuklara ve mekteplere kitap yazılır. Tarih yazım geriliği var, bunu aşmak için, Türk tarihinin doğru bir biçimde araştırılması ve ünlü bir bilim kadrosu oluşturulmalıdır. Tarih yazmak için; kroniklere bakmak, vergi defterleri, toprak kayıtları, mahkeme kayıtlarına, mektuplara (?), dil bilinmesi gerektiğine değinmiştir.*"

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

“*Türkler ve Tarih*” adlı ikinci bölümde (s. 41-71) yazar; Türklük mefhumu ve bu mefhumun etnik bir kimlik olup olmadığını ele almıştır. Türklük mefhumunun etnik bir kimlik olarak oluşturulmasında, dil, tarih, coğrafyanın belirleyici etkisi olduğuna değinmiştir. Osmanlı’nın bir Türk kimliğine sahip olup, İngiltere ve Fransa gibi gittiği yerlerde devletleri sömürüp, kendi dilini dayatmak gibi bir amacı olmadığını da belirtmiştir.

Yazar, birçok eserinde “*filoloji*” sorununa değinip, Türklerin tarih yapımında müessir bir millet oldukları halde milletimizin yapmış olduğu tarihi aktaracak ana ve araçları olmadığına da değinmiştir. Yeni bir iş birliğinden söz eder: Türklerin, Arap ve İranlılarla müşterek çalışma yapmaları ve bunun yanında Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşları ve Batıdaki Tarihleri de incelemeleri gerektiğini belirten Ortaylı, önemli tavsiyelerde de bulunmaktadır.

“*Emir Timur ve Timurlular*” (71-91) adlı üçüncü bölümde yazar, Timur’un kim olduğu ve kendisini neden Cengiz Han soyuna dayandırdığına, Timur’un ilk siyasi faaliyetleri hakkında kısa bir bilgiye değinip, 35 senelik hâkimiyeti boyunca Timur’un Batı ile sıcak ve dostane ilişkilerinin olmadığını ve Osmanlı’ya bakışına değinmiştir.

Timur’un Bayezid’i yenmesiyle 15. asır başlarında Fetret devrine giren Osmanlı için yıkıldı veya geriledi demenin yanlış olduğunu belirtip, Osmanlı’nın bir Balkan İmparatorluğu olarak, yeniden ihya edilip, önce kendini toparlayıp sonra Anadolu’yu düzene koyduğunu belirtmiştir.

Timur ile Moğollar ya da kendini onların torunları olarak gören Özbekler arasında da bir garabet olmadığını ve Timur’un mensup olduğu ailenin Moğollarla sıhriyetinin tartışılması gereken bir konu olduğunu da belirtmiştir. Timur devrinin, Türk asırları içerisinde askeri, idari örgütlenme ve istihbarat hizmetleri bakımından ve ilmi kurumların ortaya çıkışı bakımından en parlak devir olduğunu belirtip, onun ölümünden sonra sistematik ve uzun süreli bir Timur varlığından söz edilmeyeceğine de değinmiştir.

Dördüncü bölüm olan “*Altın Orda Devleti*” (s. 91-117) bölümünde, Orda mefhumu kavramına, hanlığın kökenine, Altın Orda’nın tarih sahnesine çıkışı ve ilk faaliyetlerine de değinip, İslamiyetle beraber, hızlı yayılmasında belirleyici olan faktörlerle, Memlük ve İlhanlı Devleti ile olan ilişkilerine değinmiştir. Altın Orda’nın zayıflamasıyla ortaya çıkan hanlıklara ve bunlar içerisinde en uzun ömürlüsü olan Kırım Hanlığı’na da değinip, Altın Orda’nın, Rus Devleti’nin yeniden kurulup güçlenmesine ve yeni Rusya’nın kültürüne önemli katkıda bulunduğunu da belirtmiştir.

İlerleyen sayfalarda, Rus isminin nereden geldiği, Rus isminin kökeni, Rusların anayurdu meselesi, Rusların dini ve Rus kimliğinin oluşmasında nasıl bir etkisi olduğuna yer vermiştir. Türkiye’nin, Rusya’dan 16. ve 17. asırda askeri, toplumsal, siyasi kurumları itibarıyla önde olduğu, fakat Batı’nın her zaman ve halen bu iki devlete yabancı bir güç olarak baktığını belirtmiştir. Yazar, yine yeni bir işbirliği yapılmasından söz eder: “*Tarihi açılardan birbirine benzeyen bu iki devletin, birbirini iyi tanıması ve müşterek bir çalışma yapmasını, mevcut dil bilenlerin bir araya getirileceği bir araştırma enstitüsü*

kurulmasını, üniversitedeki Rusça ve Rusya eğitiminin geliştirilmesi, bu alanda ilmi çalışmaların yapılıp genç bilginlerin yetiştirilmesi için, gerekli örgütlenmenin sağlanması gerektiğini belirtir.”

“Kırım Hanlığı” adlı beşinci bölümde (s. 117-135), Cengiz’in büyük oğlu, Cuci soyundan gelen bu hanlığın idari yapı bakımından Türk-İslam anlayışına dayandığına, Kırım’ın Osmanlı tabiliğine geçişi ve birbirleri için taşıdıkları önem ve ilişkiye değinip, Kırım Hanlığı’nın ekonomisine ve Hanlığın, kuruluş-tan günümüze kadar geçen süreçte, Rusların Kırım’ı ele geçirmek için girişmiş oldukları politika ve planlara değinmiştir.

Altıncı bölüm olan “*Türkler Roma Topraklarında*” bölümünde (s. 135-147) Türk tarihinin çok eski devirlerden başlayıp, Anadolu’nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması olarak niteleyeceğimiz olay olan 1071 Malazgirt’ten, Bizans’ın, Anadolu hâkimiyetinin sona erdiği bir süreç olarak adlandıracağımız 1176 Miryokefelon Savaşı’na kadar geçen süreçte, Haçlıların Osmanlı’ya karşı düzenlemiş oldukları seferlere ve bu seferleri düzenlemekteki amaçlarına değinip, bu bölgede yaşayan devletlerin birbirine yaklaşımı ve Türklerle ilişkisi göz önüne alınarak, bu coğrafyaya ne zamandan beri Türk adı verildiğine ve o dönemlerde konuşulan dillerle, Haçlı seferleri ve Haçlılık kavramının insanlarda uyandırdığı algıya değinmiştir.

Yedinci Bölüm olan “*Fetretten Fetihe: Türklerin Varlık Mücadelesi*” bölümünde (s. 147-165) yazar; Osmanlının ortaya çıkışı ve kuruluş meselesi ile Osmanlı’nın ortaya çıkmasında Balkanlarda görülen iç karışıklıklara ve Osmanlının buna yönelik konjonktürüne değinip, Osmanlı’nın Rumeli’ye geçişi ve Osmanlı’nın Rumeli’ye olan katkısına değinmiştir. Osmanlı’nın Balkanlardan Anadolu’ya kadar uzanan bir sistemin oluşturulması için nasıl bir strateji uygulayıp, Avrupa’yı durdurduğuna ve Hanedan’ın Anadolu’da kurulmasına rağmen, bir Balkan imparatorluğu olarak doğduğunu belirtmiştir. Fetret devriyle beraber devletin Rumeli’de dirilip, bu dirilişin II. Murat ve II. Mehmet dönemiyle beraber eski Roma ve Bizans İmparatorluğu’nun doğuşuna neden olduğunu belirtmiştir. Padişahlarımızın büyük mareşal olduklarını ancak; II. Selim’le birlikte padişahların orduya katılmayıp, bu göreve vezirlerin getirildiğini de belirtmiştir. 15. ve 16. asırda hükümdarların yanında ulu şehzade ve vezirler asker olarak işin içinde yer aldığını, Fatih’in de merkezîyetçi bir imparatorluk politikası oluşturabilmek için veliahtları sancaklara yollattığı, bu uygulamanın da, 17. asırda bittiğinden bahsetmiştir.

Yazar son olarak, Fetihle beraber Osmanlı’nın üstün olmasını, ateşli silahları kullanmalarına bağlarken, II. Viyana’dan sonra, Osmanlı’nın Avrupa karşısındaki bu üstünlüğünün bozulduğunu belirtmiştir.

“*Üçüncü Roma: Müslüman Bir İmparatorluk*” adlı sekizinci bölümde yazar; (s. 165-207), II. Mehmet’in İstanbul’un fethetmek için nasıl bir strateji uyguladığına, fetih için yapılan hazırlıklara ve Avrupa’da Fethin nelere yol açtığını belirtip, Fetih’ten sonra, Fatih’in diğer fetihleri hakkında kısa bir bilgi verip, Fatih’in mezhepleri birbirine karşı kullanmadaki stratejisi ile Osmanlı Vatikan mücadeleleri ve Vatikan hakkında bilgi verip, son olarak, Otranto seferi ve Gedik Ahmet Paşa’nın rolü ile Fatih’in ölüm esrarına değinmiştir.

Fetih şenliklerinin her yıl coşkuyla kutlanması ve İstanbul'un her türlü tehdit ve işgallere karşı korunması gerektiğini belirten İlber Ortaylı, Otranto seferi ile ilgili lojistik çalışmalar yapılması gerektiğini deyinen Ortaylı, önemli tavsiyelerde de bulunmaktadır.

Yazar, Osmanlı kaynaklarında yer alan iddiaları çürütebilecek meselelere de değinmiştir. Bunlar şunlardır: Gemilerin daha önceden planlanıp karadan yürütüldüğüne değinip, gemilerin karadan yürütülmediği iddialarının boş olduğunu, bu olayın Bizans ve Latin kaynaklarında da geçtiğine değinmiştir.

Papa II. Pius'un Fatih'e Hristiyan ol çağrısının, Franz Babinger'in uydurduğu bir spekülasyon olduğunu belirtmiştir.

Rönesans'ın başlamasının Fetih'ten sonra İstanbul'dan giden âlimler tarafından olmadığını, âlimlerin çok önceden buradan gittiklerini belirtmiştir.

Yazar, Osmanlı'nın yeni Müslüman Roma olduğu görüşüne karşı gelenlere yönelik olarak şunları söylemiştir: *"Roma tarihi ve hukukunu bilmeyen insanların, imparatorluk algısını anlamayacaklarını, bu yüzden bu iddiaların beyhude olduğunu belirtmiştir."* Yazar, hem eleştiri hem de sitemde de bulunmuştur: *"Fetih Avrupa'nın bildiği bir tarih iken bizde bunu merak eden bir tarih merakının olmadığını, Arif Nihat Asya'nın şiiri olmasa çocuklarımızın bile Fatih'in İstanbul'u 21 yaşında feth ettiklerini bilemeyeceklerini belirtir."*

Dokuzuncu Bölüm: *"Kardeşlerin Mücadelesi: Bayezid-Cem Kavgası"* bölümünde (s. 207-229) yazar; Taht kavgası mefhumuna, Cem ve II. Bayezid'in çekişmelerine, Cem'in esirlik yıllarına, Rodos ve Malta şövalyelerinin dini, ekonomik ve siyasi faaliyetleri ile bu bölgelerin bizim tarihimizdeki önemine değinip, hanedan-aile, veliaht-şehzade arası farka ve Osmanlı'da veraset sistemi ile diğer ülkelerdeki veraset sistemini mukayese etmiştir.

Onuncu Bölümde olan *"Yavuz Sultan Selim Çölde Bir Mareşal"* adlı bölümde, (229-265) Yavuz'un şehzadelikinden, kardeşleriyle arasında geçen saltanat mücadelesi ve bu yüzyılda dünyada meydana gelen gelişmelere değinip, Yavuz ve Şah arasındaki mücadeleden bahsetmiştir. Yavuz'un, ateşli silahları Safevi, Memluk, Mısır gibi devletlere karşı kullanmasını, üstün yeteneğine bağlamıştır. Memlûk-Türk, işçilik-mimari mukayesesine değinen yazar, Memlûklar'in etnik kökenine ve Memlukların geçmiş tarihi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Mısır'a savaş esiri ya da satın alınarak getirilen kölelerin, Memlukların ordu temelini oluşturduğunu belirtip, bunlar arasında Memluk komutanı Kansu Gavri'nin, Arap edebiyatı klasiklerini Türkçeye çeviren zeki bir düşünür ve komutan olduğuna da değinmiştir.

İlerleyen sayfalarda, Suriye'nin ve Halep'in geçmiş tarihi, Osmanlı idaresine girişi ve Osmanlıdan kopuşuna değinmiş, Hilafetin Osmanlılara geçme meselesi, Mısır'ın Osmanlı için önemi, Mısır hidivi, sure alayı mefhumları ile Osmanlı'nın laik mi? şer'i mi? bir devlet olduğu ve Yavuz'un ölümü ve şair oluşuna değinmiştir.

Onbirinci Bölüm: *"Muhteşem Süleyman Devrine Giriş"* adlı bölümde (s. 265-287) yazar; Kanuni'nin biyografisi, tahta çıktığında Avrupa'nın içinde bulunduğu durum ve Kanuni devri siyasi faaliyetleri ile ele geçirmiş olduğu

bölgelerin geçmiş tarihleri ve bu yerlerin Osmanlı için öneminden bahsetmiştir. Bu dönemdeki devletler hakkında bilgi verip, Kanuni'nin doğu politikası ve Osmanlının diğer devletlerle ittifakına ve Kanuni devrinin bilim ve sanat faaliyetleri ile Avrupa da reform hareketlerinin şekillendiği bir dönem olduğunu belirtmiştir. Lutherci ve Protestanlığın teşvikinin Türk imparatorluğunun politikasının bir ürünü olduğunu da belirtmiştir.

Ortaylı'ya yöneltilen sorulardan birinde, Kanuni'nin de İtalya'ya ulaşmak için çok çaba sarf ettiğini belirtip, neden Venedik'e sefer düzenlemedi sorusuna? Yazar: "O'nun hedefinin, İtalya değil, Tuna olduğunu ki; Venedik'e sefer yapmanın zor olduğu, onun için bütün İtalya'yı yutmak gerektiğini belirtir.

Son kısımda ise Yazar, başka devletler gittikleri yerlerde kendi dillerini dayatmışken Osmanlının böyle bir telakkide olmama düşüncesini şu sözleriyle belirtmiştir: "*Bizim imparatorluk olarak kendi dilimizi günlük kültüre ve yaşama dayatmadığımızdan kaynaklandığını belirtir. Onlar gittikleri yerlerde daha evvelden onların bürokrasileri, milletleri, kiliseleri vardı. Türklerin ise bunları yıkmak gibi bir ideolojisi olmadığına değinmiştir.*" (s. 284-285)

İlber Hoca'nın Türklerin Altın Çağı adlı eseri, sohbet havası içinde yapılmış güzel bir çalışmadır. Yazar eserinde üç kıta yedi iklimde yer alan Türklerin hâkimiyeti altına almış olduğu bölgeleri sadece siyasi olarak anlatmakla yetinmeyip, aynı zamanda o bölgeler hakkında bilgi vererek, o coğrafyayı tanınamamızı da sağlamıştır. Bir yandan bizi çalışma yapmadığımız konulara teşvik ederken bir yandan da "*Tarih yapan bir millet olduğumuz halde tarih yazacak bir birikime sahip olamadığımızı daha doğrusu malzemeleri nasıl kullanacağımızı hala idrak edemediğimizi, filoloji sorununu halledemediğimizi belirtip*", bir sitemde de bulunur. "*Türklerin yabancı devletlerle de müşterek bir çalışma yapması gerektiğini, mevcut dil bilenlerin bir araya getirileceği bir araştırma enstitüsü kurulmasını, bu alanda ilmi çalışmaların yapılıp genç bilginlerin yetiştirilmesi için, gerekli örgütlenmenin sağlanması gerektiğini belirtir.*"

Yazarın bölüm sonlarında bir Osmanlı tarihçisinin yararlanması gereken konulardan bazılarını dipnot olarak göstermesi ve bu kaynaklara tarihçilerin ulaşmasını sağlaması, Padişahların hayatlarını anlatırken onlar hakkında yeterince bir çalışma yapılmadığını bildirmesi ve bizi o konulara çalışmaya teşvik etmesi kitabın bizim için bir kat daha önemini artırmaktadır. Dili gayet akıcı, sade ve anlaşılır olup, okunmasını tavsiye ettiğim bir kitaptır. Türklerin, diğer devletler gibi hâkimiyeti altına aldıkları yerleri sömürmemesi olayını ise; "*Bizim imparatorluk olarak kendi dilimizi günlük kültüre ve yaşama dayatmadığımızdan kaynaklandığını belirtip, onların gittikleri yerlerde daha evvelden, bürokrasileri, milletleri, kiliselerinin olduğunu, Türklerin ise bunları yıkmak gibi bir ideolojisi olmadığına değinmiştir.*" Konusu itibarıyla kendi alanında önemli olan bu eser üç kıta yedi iklime hükmetmiş olan Türklerin çevredeki devletleri nasıl etkilediklerini, hangi alanlarda dünyanın en gelişmiş olduklarını, en önemli özelliklerini de kapsamı ve bir anlamda Türk tarihinin yükselişinin etkilerini okurlara örnekler ile sunması bakımından ve bu sorulara vermiş olduğu cevaplarla, özellikle tarihçiler için önemli bir eksikliği gidermiştir.

